

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**«XXII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XXII САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»**

ТОМ 8

**ПАВЛОДАР
2022**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж 66

Редакция алқасының бас редакторы:

Садықов Е. Т., э.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ Басқарма Төрағасы – Ректор

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КЕАҚ ғылыми жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі Басқарма Төрағасының орынбасары

Редакция алқасының мүшелері:

Ахметов К. К., Бегимтаев А. И., Бексеитов Т. К., Испулов Н. А., Кислов А. П., Колесников Ю. Ю., Муқанов Р. Б., Табулдинов Б. К.

Жауапты хатшылар:

Абетанов Д. Н., Адильбаева Д. С., Атейхан Б., Байтемирова А. К., Бақаева А. К., Габдулов А. У., Джусупова Э. М., Дубовицкая О. Б., Еликпаев С. Т., Дәуіт Ж., Жания К., Жумабекова Д. К., Жуманбаева Р. О., Жусупбаева Д. А., Зарипов Р. Ю., Зейтова Ш. С., Илеубаева Д. С., Исакова Д. А., Исакова З. С., Кайдарова Г. Ш., Каменов А. А., Капенова М. М., Кириченко Л. Н., Кривец О. А., Куанышева Р. С., Мажитова А. Е., Нұрмәди С. С., Ордабаева Ж. Е., Поломарчук Б. В., Рахимов М. И., Садықов Н. С., Саменова Ж. К., Сапабеков Д. К., Сарбасов А. К., Сламбекова М. К., Суентаева З. Т., Таничев К. С., Токтарбекова А. Б., Толокольникова Н. И., Шабамбаева А. Г., Шаймерденова А. К.

Ж 66 «XXII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. – Павлодар : Торайғыров университеті, 2022.

ISBN 978-601-345-262-3 (жалпы)
Т. 8 «Студенттер». – 2022. – 392 б.
ISBN 978-601-345-254-8

«XXII Сәтбаев оқулары» атты Халықаралық ғылыми конференциясы (12 сәуір 2022 жыл) жинағында келесі ғылыми бағыттар бойынша ұсынылған мақалалар енгізілген: Энергетика, Компьютерлік және физика-математикалық ғылымдары, Ауыл шаруашылығы және АӨК, Мемлекеттік басқару, бизнес және құқық, Заманауи инженерлік инновациялар мен технологиялар, Жаратылыстану ғылымдары, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары, Техникалық және кәсіптік білім беру.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-254-8 (Т. 8)
ISBN 978-601-345-262-3 (жалпы)

© Торайғыров университеті, 2022

**6 Жаратылыстану ғылымдары
6 Естественные науки**

**6.4 Қәсіпорындардағы өнеркәсіптік қауіпсіздік
6.4 Промышленная безопасность на предприятии**

ЗАЩИТНЫЙ КАПОШОН

АКИНИНА Ю. А.

студент, Технологический колледж, г. Павлодар

АКИМТАЕВА А. А.

преподаватель спецдисциплин, Технологический колледж,
г. Павлодар

МАУСУМБАЕВ С. С.

мастер производственного обучения, Технологический колледж, г. Павлодар

Фильтрующий самоспасатель представляет собой капюшон с размерами 465x380 мм, изготовленный из прочной, прозрачной и негорючей полиимидной пленки. К нижней части капюшона подклеен воротник из эластичной и негорючей резины с отверстием для надевания на голову и обеспечения герметизации по шее. Размеры капюшона позволяют использовать его людям с любыми геометрическими параметрами головы, в том числе имеющими усы, бороду, длинную причёску, пользующимся очками. Средства индивидуальной защиты органов дыхания - капюшон уникальное защитное устройство для самоэвакуации из мест, где возможно отравление химически опасными и вредными веществами [1, с. 3].

Носовой зажим нужен только для того, чтобы дышать через пробку и уменьшить образование конденсата.

Даже при повреждении маски дыхание через нос осуществляется через фильтр за счет компрессии. Гибкий obturator стягивает шейку, обеспечивает герметичность сгибаемого пространства.

Простота применения:

- Вес всего 200–250 гр легко помещается в сумку, школьном рюкзаке, или может быть на любом ремне. Имеет один размер может применяться в любом возрасте с 7 лет, без ограничения по возрасту. Обладает универсальными защитными свойствами от

- вредных и опасных продуктов горения
- вредных и опасных паров и газов, распространённых в промышленности, а так же в быту.
- Обеспечивает мобильность и вращающийся обзор
- Размеры упаковки: 110 x 50 мм.

Базовая модель капюшона:

- Время защиты не менее 60 минут.
- Конструктивные изменения колпака позволяют сократить время возврата изделия в рабочее состояние и обеспечивают длительную защиту в случае химического повреждения.

Комплектность продукта:

- противогаз в упаковке - самоспасатель - 1 шт.;
- для ношения полиэтиленового пакета - 1 шт.;
- Инструкция по применению (паспорт изделия) - 1 экз.;
- герметичная вакуумная упаковка из ламинированной алюминиевой фольги;
- полиэтиленовый пакет для молнии.
- Дыхательное сопротивление: 21 мм вод. ст. • ст. 30 л/мин.

Материал:

- изготовлена из полиимидной пленки. Полиимид-прочный и негорючий материал, способный выдерживать температуру до 800 С. Полностью закрывая волосы, кожу лица и головы, маска защищает от искр и открытого пламени.

Защитные свойства продукта от аэрозолей: аэрозолепроницаемость не превышает 2%. Противогаз защищает себя от опасных химических веществ:

Защищает от более 20 опасных химических веществ, до 30 минут является аварийным средством защиты органов дыхания, глаз и кожи лица от продуктов горения, дыма и вредных химических веществ. Применение капюшона обеспечивает дисциплину, защиту людей от отравления в течение получаса при эвакуации с места происшествия [7, с. 2].

Защитные свойства изделия по парам и газам опасных химических веществ следующих групп:

- А (ацетонитрил, акрилонитрил, бензол и его производные, метилакрилат, метилбромид, метилмеркаптан, этилмеркаптан, этиленсульфид, этиленмин, хлорпикрин, циклогексан, фосфорорганические вещества);
- В (хлор, мышьяковистый водород, сероводород, сероуглерод, синильная кислота, фосген);
- Е (диоксид серы, водород хлористый, водород бромистый, водород фтористый);
- К (аммиак, диметиламин, триметиламин) [3, с. 5].

Таблица 1 – Химические свойства защитного капюшона

Тест-вещество	Концентрация, мг/м ³	Время защит. действия
Циклогексан (А)	3000	до 30 минут
Хлор (В)	300	до 30 минут
Сероводород (В)	700	до 30 минут
Синильная кислота (В)	300	до 30 минут
Диоксид серы (Е)	700	до 30 минут
Аммиак (К)	500	до 30 минут
Акролеин (АХ)	100	до 30 минут
Хлористый водород (Е)	400	до 30 минут

Инструкция по применению капюшона

1. Вынуть изделие из упаковочного футляра, разорвав герметичный пакет по месту насечки.
2. Вставить руки в отверстие эластичного воротника и растянуть его.
3. Затем аккуратно надеть капюшон на голову фильтрующе-поглощающим элементом вперед.
4. Поддерживая фильтрующе-поглощающий элемент рукой, захватить загубник ртом так, чтобы его пластинки находились между деснами и губами, а отростки были зажаты зубами.
5. Надеть носовой зажим так, чтобы он зажал обе ноздри. Дыхание должно осуществляться только через рот.
6. Взять концы герметизирующего шейного шнура и плотно затянуть шнур, избегая попадания под него элементов одежды [5, с. 10].

Рисунок 1 – Защитный капюшон

Расчет

Общее количество работающих на заводе составляет 50 человек. Стоимость самоспасателя - 6500 тенге, срок службы – 3 года. Цена промышленного противогаза с коробкой - 2500 тенге, срок службы - 5 лет. Необходимо закупить самоспасатели для всех работников завода. Срок службы самоспасателя более года.

- 1) $50 \times 6500 = 325000$ тенге.
- 2) $50 \times 2500 = 125000$ тенге.
- 3) $325000 / 3$ лет = 108 300 тенге
- 4) $125000 / 2$ лет = 62 500 тенге
- 5) $108\ 300 - 62\ 500 = 45800$ тенге (ежегодная переплата)
- 6) 45800 тенге – 50 человек

$$\begin{aligned} X - 1 \text{ человек} \\ 45800 / 50 = 970 \text{ тенге} \end{aligned}$$

Рабочих – 50 человек, значит на 1 человека в год приходится 970 тенге переплаты.

Использование средств индивидуальной защиты является одной из важнейших задач гражданской обороны. Обеспечение личного состава формирований и населения средствами индивидуальной защиты и практическое обучение правильному и умелому пользованию этими средствами в условиях ЧС имеет важное значение в комплексе защитных мероприятий [8, с. 20].

Средства индивидуальной защиты кожи и органов дыхания являются одной из мер предупреждения неблагоприятного воздействия вредных факторов на население. Они обеспечивают защиту людей в условиях ЧС от попадания радиоактивных и отравляющих веществ, а также бактериальных средств на кожные покровы.

ЛИТЕРАТУРА

1 Богатырев В. В. Основные проблемы совершенствования российских средств индивидуальной и коллективной защиты // Вестник войск РХБ защиты. – 2017. – Т. 1. – № 2. – С. 28–38.

2 ГОСТ 12.1 007-76 (99) Система стандартов безопасности труда. Вредные вещества. Классификация и общие требования безопасности.

3 ГОСТ Р 22.9 05-95. Безопасность в ЧС. Комплексы средств индивидуальной защиты спасателей. Общие технические требования.

4 Режимы деятельности спасателей использующих средства индивидуальной защиты при ликвидации последствий аварии на химически опасных объектах. Общие требования.

5 Буланенков С. А. Защита населения и территорий от чрезвычайных ситуаций / С. А. Буланенков, С. И. Воронов П. П. Губченко и др.; Под общ. ред. М.И. Фалеева. - Калуга: ГУП «Облиздат», 2001. – 408 с.

6 Соколов Э. М., Панарин В. М., Горюноква А. А. Совершенствование теории развития чрезвычайных ситуаций техногенного характера

7 Мяловицкий В. Г., Решетников В. М., Шанин М. А. Проблемы обеззараживания вещевого имущества при ликвидации ЧС

8 Чрезвычайные ситуации и защита от них. Сост. А.Бондаренко. Москва, 1998 г.

6.5 Географиялық зерттеулердің заманауи аспектілері 6.5 Современные аспекты географических исследований

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІ

АДИЛЬБЕКОВА А. Б., НҰҒЫМАН М. Қ.
студенттер, Торайғыров университет, Павлодар қ.
ДӘУІТ Ж.
аға оқытушы, Торайғыров университет, Павлодар қ.

Қасиетті жерлер – бұл біз ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге тиісті мәдениетіміз сақталған қайнар көз іспеттес. Киелі орындар халықтың ұзақ та оқиғалы өмірі мен қызметін, тәуелсіздік үшін күресін бейнелейді. Қасиетті орындар – Қазақстан халқының үйлесімді дамуының кепілі. Қазақстандағы киелі жерлер тізбесі бойынша жұмыс ұзақ әрі тынымсыз еңбек атқаратын ғалымдар қатарына: археологтар, тарихшылар, этнологтар, филологтар, шығыстанушылар жатады.

Көптеген ғасырлар бұрын бұл жерлерде тайпалар өмір сүрген, олар Қазақстан тарихы үшін маңызды артефактілер түрінде үлкен мәдени мұра қалдырған болатын. Бүгінгі таңда Павлодар облысының киелі аймақтарына 43 нысан кіреді.

Павлодар облысында орналасқан киелі жерлер картасындағы нысандарды екіге бөліп, қарастыруға болады. Бірінші топқа республикалық маңызы бар нысандар, олар : Қоңыр әулие үнгірі,

Жасыбай батырдың бейіті, Мәшһүр Жүсіп Көпеев кесенесі, Ақкеліннің тарихи-мемориалдық кешені: М. Шорманов кесенесі және Әулікөл археологиялық кешені, Исабек ишан Хазрет кесенесі, Сұлтанбет сұлтан үй-жайы. Екінші топқа аймақтық деңгейдегі киелі нысандар кіреді, бүгінгі таңда ғалымдар 36 тарихи ескерткішті белгіледі [1, 9 б.].

Кесте 1 – Павлодар облысындағы қасиетті мекендер

Мекен атауы	Орналасқан жері	Сипаттама
Қоңыр әулие үңгірі	Баянауыл тауының бастысындағы Аққарағай тауында орналасқан.	Тұрғындар бұл үңгірді «Әулиетас» деп те атайды. Үңгір 800 метрден астам жоғары биіктікте орналасқан. Ұзындығы 30 м, ені 2,5 м, биіктігі 2 м болатын бұл үңгірдің кіреберісі кеңдеу, ал түбіне қарай тар болып келіп, тамшыларынан жиналған емдік қасиетке ие кішігірім көлшікпен аяқталады. Келушілер осы судың дертке шипа болатынына асқан сеніммен қарайды. Келушілердің басым көпшілігі, ұзақ уақыт бойы бала сүйе алмаған отбасылар. Бұған дейін үңгірге тас жолдар мен ағаш көпірлер арқылы көтерілген болса, бүгінде ұзындығы 920 м болатын баспалдақ өз септігін тигізуде.
Мәшһүр Жүсіп Көпеев кесенесі	Баянауыл ауданында орналасқан.	2006 жылы ғұламаның өмірге келгеніне 150 жыл толуына орай кесенеде жөндеу жұмыстары өткізілген. Кесене төбешікте орналасқандықтан, 73 қадамнан тұратын баспалдақ арқылы көтеріледі. Бұл 73 саны Жүсіп атаның өмір сүрген жасын білдіреді. Кесене төбесіндегі көк түсті күмбездер нысанға ерекше әдемілік береді.

Исабек ишан Хазрет кесенесі	Екібастұз қаласы Ақкөл ауылы Қылдыкөл шатқалында орналасқан.	Емші, көріпкел Исабек, оның ұлы мен інісі жерленген бұл үш күмбезді мазар ерекше архитектуралық стильмен салынған. Мазар маңайында шипагердің тағы бір ұрпағы жерленген. Кесененің негізгі жәдігерінің бірі, алғашында орнатылған ескі құлпытас болып табылады. Қазір оны жаңва құлпытастың жаңына арнайы бір такташаға орнатылған.
Абылайтас	Баянауыл маңындағы Сабындыкөл көлінің жағасында орналасқан.	Қазақ ханы Абылайдың есімімен байланысты бұл мекеннің құрамына бірнеше қасиетті нысандар жатады. Аңыздарға сүйенсек, халқымыз 1734 жылы Абылайханды дәл осы жерде ақ киізге көтеріп, Орта Жүздің ханы қылып сайлаған. Сондықтан да, жергілікті халық бұл мекенді Абылай шатқалы деп те атайды екен.
Жасыбай батыр бейіт ескерткіші	Баянауыл ауылының солт-бат 5 км жерде Баянауыл тауларында орналасқан.	18- ғасырда өмір сүрген Жасыбай батыр ескерткіші бізге «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» заманынан хабар беретіндей. Келушілерге тас төбешіктер арқылы көтерілу біршама қиындық туғызады.

Павлодар облысының Баянауыл ауданында киелі нысандардың басым бөлігі орналасқан. Ежелгі уақытта адамдардың өмір сүруіне қолайлы жағдайларға байланысты болған. Халықтың басым бөлігінің осы аумаққа шоғырлануы оның ірі әскери-саяси оқиғалардағы рөлін, әдет-ғұрып пен наным-сенімге сәйкес діни-ғұрыптық іс-шараларды айқындайды.

Баянауыл ұлттық табиғи паркінің тарихи-мәдени бөлігі археология, мәдениет және тарих объектілері жататын ескерткіштердің барлық түрлерімен ұсынылған. Баянауыл ауданында археологтар бірегей олжаларды тапқан болатын олар: қарапайым адамдардың

тұрақтары мен жартастағы суреттері, ежелгі скиф-сақ кезеңіндегі ғибадат объектілері, түрлі қабірлер мен жерлеу орындары .

Осы деректерге сүйене отырып, «Margulan Centre» орталығының қызметкерлері көне тарихтың, археологияның бірегей киелі нысандары арқылы өтетін жаяу және автобуспен, атпен экскурсияларды қамтитын «Ежелгі Баянауыл» туристік бағытын жасады. Маршрут бойында ақпараттық стендтер, дүкендер мен нұсқаулықтар орналасқан. Бұл аймақтың тарихи-мәдени туризмді дамытудың болашағы зор [2].

Осы маршрут картада бейнеленген.

Сурет 1 – «Киелі Баянауыл» туристік бағыт

Негізгі мәдени құндылықтар - тарихи ескерткіштер мен тілдер. Бұл халықтың рухани өмірінің негізі. Халықтың тарихи жолы оның әлеуметтік жадында шоғырланып, мәдениетінің дәстүрлі ұстанымдарын қалыптастырады. Кез келген мәдениетте барлық уақыттағы күшке қарсы тұратын есте сақтау күшінің көрінісі бар. Бірақ бұл жадты қалпына келтіру заманауи өркениеттің жаңа әдістері мен құндылықтарынсыз мүмкін емес [3].

Бұл туралы тұңғыш президент «Аға ұрпақтың ұлағатты ісін жалғастыра отырып, біз болашақ ұрпақтың сеніммен жүруіне мүмкіндік береміз. Бұл тәуелсіз Қазақстанның дамуының, өсіп-өркендеуінің жолы болмақ», – деді Н. Ә. Назарбаев

Өз кезегінде, «Қазақ Туризм» ҰК Басқарма төрағасы Рашид Күзембаев ішкі туризмді дамыту қажеттігін және «Киелі география» жобасы осыған септігін тигізетінін атап өтті.

Мұражай-қорықтарды құру болашақ ұрпақ үшін бірегей мәдени ескерткіштерді сақтауға, туристерді тартудағы бәсекеге қабілеттілікті арттыруға, ғылыми-зерттеу, консервациялау, археологиялық, білім беру және ағарту бағдарламаларын жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазіргі таңда көп жұмыс атқарылды. Қазақстанның барлық аймақтарының киелі жерлеріне этномәдени экспедициялар жасалды. Қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде «Қазақстанның республикалық маңызы бар киелі нысандары», «Қазақстанның аймақтық киелі орындары» және «Қасиетті Қазақстан» энциклопедиясының томдары шығарылды. Солтүстік және батыс өңірлер мен Астана қаласының мәдени-туристік кластерін дамыту мақсатында үш республикалық – «Бозоқ», «Ботай» және «Сарайшық» мұражай-қорықтары құрылды [4, 8 б.].

Сондай-ақ Қазақстанда тарихи орындар туралы қысқаша және толық ақпарат беретін «Қазақстанның ұлттық маңызы бар киелі географиясы» көп функционалды виртуалды картасы және «Қазақстанның жергілікті маңызы бар қасиетті географиясы» интерактивті картасы жасалды, онда егжей-тегжейлі сипаттамасы мен фотогалереясы ұсынылды. Қазақстанның аймақтық киелі жерлері, сондай-ақ геолокация арқылы Қазақстанның географиялық координаттары. Тандалған қасиетті жерлерге ең қауіпсіз және ең қысқа жолды көрсетеді.

Қорытындылай келе, Павлодар облысындағы қасиетті ескерткіштердің көп томдық тізілімін жүйелеу және дайындау жөніндегі ауқымды жұмыстардың түпкі мақсаты халықты топтастыру және жаңа ұлттық идеяны қалыптастыру болып келеді.

Мәдени мұра адам өмірінің көп бөлігін қамтиды - музыка, сәулет өнері, фольклор, әдебиет, философия . Бірақ негізгі мәдени құндылықтар - тарихи ескерткіштер мен тілдер. Бұл халықтың рухани өмірінің негізі. Халықтың тарихи жолы оның әлеуметтік жадында шоғырланып, мәдениетінің дәстүрлі ұстанымдарын қалыптастырады. Кез келген мәдениетте барлық уақыттағы күшке қарсы тұратын есте сақтау күшінің көрінісі бар. Бірақ бұл жадты қалпына келтіру заманауи өркениеттің жаңа әдістері мен құндылықтарынсыз мүмкін емес [5, 10 б.].

Білімді тарату бұл рухани құндылықтардың қайнар көзі. Қасиетті жерлердің сақталуы мен әрі қарай дамуында әрқайсымыз өз үлесімізді қосуымыз қажет. Себебі, қасиетті жерлер біздің тарихымызбен тікелей байланысты. Өз тарихын ұмытпайтын елдің, сәйкесінше, болашағы да жарқын болмақ. Мұның бәрі тұтасып, мың жылдық тарихы бар халқымыздың өзіне тән бірегейлігінің негізін құрап отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы
2. https://el.kz/ru/news/nauka/sakral_noe_bogatstvo_priirtish_ya/
3. <http://www.kozhalar.kz/20174088-v-kazahstane-sejchas-ident-bum-svyatyh-mest>
4. Пазылов Ә. Бабалар ғұмырнамасы және Мәшһүр-Жүсіп Көпеев. – Екібастұз: «Prima Lux», 2007. – 240–242 б.
5. Алпысбес М., Аршабек Т., Қасен Е., Кейкі Е. Көне Көктау, байырғы Баянаула байтағының тарихы. – Астана: Парасат әлемі, 2005. – 476–480 б.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨЗЕН-КӨЛДЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

БЕКИШЕВА А. А., АБИЛХАКОВА А. Р.,
СЫЗДЫКОВА С. А., БАБЖАНОВА Б. К.
студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ТОКТАРБЕКОВА А. Б.

ғылыми жетекшісі, жаратылыстану ғылым магистрі, оқытушы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Таза сусыз өмір сүру мүмкін бе? Жауап анық: әрине, жоқ! Судың ластануы – бұл маңызды экологиялық мәселе. Жердің табиғи ресурстарының ішінде су ерекше орын алады. Белгілі кеңестік геолог академик А. П. Карпинский: «Судан асыл қазба жоқ, онсыз өмір сүру мүмкін емес» деген.

Қазіргі уақытта суды ластау мәселесі ең өзекті болып табылады. Адам сусыз үш күннен артық өмір сүре алмайды, бірақ судың өз өміріндегі рөлінің маңыздылығын түсіне отырып, ол әлі де су ресурстарын пайдалануды жалғастырады, олардың табиғи режимін ағындылармен және қалдықтармен өзгертеді.

Судың негізгі бөлігі мұхиттарда шоғырланған. Оның бетінен буланатын су табиғи және жасанды жер экожүйелеріне өмір беретін ылғал береді. Аудан мұхитқа неғұрлым жақын болса, онда жауын-шашын соғұрлым көп түседі.

Ластану деңгейін анықтау: негізгі көрсеткіштер

Дамыған елдерде су ресурстарының жағдайына жауапты және олардың жағдайын бақылайтын ұйымдар бар. Олардың нормаларға сәйкестігі үшін тұрақты су алу жұмыстары жүргізіледі. Бірнеше негізгі көрсеткіштер бар [1, 36 б.]:

- түс;
- иіс;
- қышқылдық көрсеткіші;
- ашықтық;
- оттегінің мөлшері;
- патогендік микрофлораның мазмұны;
- Химиялық құрамы.

Қабылданған нормалардан ауытқыған кезде ұйымдар аудит жүргізеді, ауытқулардың себептерін анықтайды және жағдайды өзгерту бойынша шаралар қабылдауға міндетті.

Талдау үшін су сынамасын алу 50–70 см тереңдікте жүргізіледі. Су сапасын анықтаудың негізгі әдістері органолептикалық және химиялық-аналитикалық болып табылады. Органолептикалық әдіс сезім мүшелерін пайдалануға негізделген. Судың иісі, дәмі, дәмі, мөлдірлігі, түсі анықталады. Химиялық-аналитикалық әдістер судағы қышқылдық пен еріген оттегінің деңгейін, сонымен қатар минералды тұздардың, ауыр металдардың, хлордың және т.б. мөлшерін анықтауға мүмкіндік береді.

Ластану дәрежесі қалай анықталады?

Су объектілерінің ластануы физикалық-химиялық көрсеткіштермен анықталады. Біріншісіне судың түсінің өзгеруі, мөлдірлігінің нашарлауы, ондағы ерекше иістің болуы және ондағы өлі организмдердің (балықтардың) болуы жатады.

Химиялық көрсеткіштер бойынша тұщы судың ластануын анықтау процесі қиынырақ.

Бұл жағдайда мыналар ескеріледі:

- судың қышқылдық деңгейі;
- онда әртүрлі патогендік микроорганизмдердің болуы;
- ауыр металдардың және таза суға тән емес басқа химиялық қосылыстардың болуы;
- тотығу деңгейі.

Қазақстан су экожүйелерінің қазіргі экологиялық мәселелері.

Су тапшылығы қазіргі мыңжылдықтың басты мәселелерінің біріне айналды және қазірдің өзінде әлемнің бірқатар аймақтарында табиғи ортаның экологиялық жағдайының нашарлауына, көлдер мен өзендердің экожүйелерінің құрғап, ластануына, сондай-ақ судың ұлғаюына халық ауруына әкеліп соқтырды.

Су ресурстарының жағдайы Қазақстанның тұрақты дамуын тежейтін негізгі экологиялық проблема болып табылады. Қазіргі суару деңгейінің төмендігі жағдайында су ресурстары толығымен дерлік пайдаланылады, бұл біздің республикамыздың одан әрі әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін қолайсыз фактор болып табылады.

Қазақстанның басым бөлігі ылғал жеткіліксіз аймақта орналасқан. Маңызды табиғи ресурстармен, ең алдымен мұнай мен газбен Қазақстан орасан табыстарға қол жеткізді, бірақ маңызды ресурс ретінде су шектеулі мөлшерде қол жетімді және ол бар жерде ол әрқашан адам пайдалануына жарамайды.

Су ресурстарының болуы мен жағдайы елдің экономикалық дамуына шешуші әсер ететін маңызды фактор болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасындағы су ресурстарының жалпы жағдайы мен сапасы айтарлықтай нашарлап, олардың қарқынды ластануы қоршаған ортаға жойқын әсер етуі мүмкін.

Сумен қамтамасыз ету бойынша Қазақстан бұрынғы одақтас республикалар арасында соңғы орында. Судың үлестік мөлшері 1 шаршы км-ге 36,4 мың текше метрді және бір адамға жылына 6,0 мың текше метрді құрайды.

Халықтың ауыз суға деген қажеттіліктері өзен ағындарымен де, жер асты суларымен де қанағаттандырылады, оның айтарлықтай қоры барлық дерлік аймақтарда бар. Қазақстан өзендерін қорықтандыретін негізгі қайнар бұл мұздықтар, олардың ауданы 2 мың шаршы шақырымға жуық, көлемі 98 текше шақырымнан асады.

Қазіргі уақытта басты назарды Сырдария, Ертіс өзендерінің негізгі су артерияларының немесе Арал және Каспий теңіздерінің, Балқаш көлінің су ресурстарының жағдайына аудару қажет [2, 15 б.].

Балқаш көлі – Қазақстандағы үшінші ірі су қоймасы. Көлдің алабы ұзынша және кесілген. Көл су асты табалдырығымен тар (5-6 км) Ұзынарал бұғазы арқылы жалғасатын Батыс және Шығыс

бөліктерге бөлінген. Батыс Балқашта суы аздап тұщы, ал шығыс бөлігінде тұзды, минералдану деңгейі жоғары.

Судың төмендігі және көлді сумен қамтамасыз етудің негізгі көздері – Іле, Қаратал және Лепсі өзендерінен суару үшін судың тартылуы да Балқаш суының сапалық құрамына айтарлықтай әсер етеді және вегетациялық кезеңде іс жүзінде жоқ. Қаратал мен Лепсі сағаларындағы ағын су. Соңғы онжылдықтарда Балқаш өңірінің экологиялық жағдайы айтарлықтай нашарлай бастады. Қарқынды шаруашылық әрекеттің басталуымен ластану көлемі өсті, экожүйенің табиғи режимі, соның ішінде көлдің гидрологиялық режимі бұзылды.

Көлді ластайтын негізгі заттар ауыр металдар, мұнай өнімдері және фенолдар. Жыл ішінде мыс мөлшері шекті рұқсат етілген концентрациядан (ШРК) асып, 13 % жағдайда ластанудың жоғары деңгейіне жетеді. Жыл ішінде мырыш бойынша ШРК-дан асып кету 48 %, мұнай өнімдері 62 %, фенолдар 20 % құрады.

Қазақстан мен Орталық Азиядағы ең үлкен экологиялық проблемалардың бірі – Арал теңізінің құрғауы. Арал теңізінің су балансын оған құятын екі өзен: Әмудария және Сырдария ұстап тұрды, олар жыл ішінде су қоймасына барлығы 100 текше километрге жуық су жіберді. Бұл өзендер ежелден жергілікті тұрғындардың ауылшаруашылық шаруашылықтары үшін су көзі ретінде қызмет етіп келеді. Алайда тартылған су көлемінің аздығы соншалық, Арал теңізінің қоректенуіне еш әсер еткен жоқ. Арал мәселесінің пайда болуы алдында екі үлкен экономикалық мәселені масштабта шешу үшін Арал теңізіне құятын өзендердің ағынын реттеу болды. Бірінші міндет маңызды гидроэнергетикалық қуаттарды құру болды. Екіншісі – Орталық Азия мемлекеттерінде суармалы жер көлемінің күрт артуы.

Су мәселесін шешу жолдары.

Н. Бабақ Арал теңізінің тайыздану мәселесін шешудің мынадай жолын ұсынады:

1 Каспийге құятын жер асты өзендерін бөгеу мақсатында жер блоктарының ақауларын егжей-тегжейлі зерттеу.

2 Әмудария мен Сырдариядан суарылатын жер көлемін қысқарту.

3 Ертіс-Арал каналының салынуы құптарлық.

4 Каспий теңізінен Арал теңізіне су айдауға ешбір жағдайда келіспеу.

Дәл осындай жағдай Балқаш көлінде де қалыптасып, оның деңгейі 10–15 жыл ішінде 2,8–3 м-ге төмендеді. Соңғы уақытта Арал апатының қайталануы мүмкін деген үлкен алаңдаушылық туындады [3, 17 б.].

Іле-Балқаш бассейнінің экологиясына әсер ететін фактор Балқаш тау-кен металлургиялық комбинатының шығарындылары болып табылады. 1990 жылдардың басында атмосфераға шығарындылар жылына 280–320 мың тоннаны құрап, көл бетінде 76 тонна мыс, 68 тонна мырыш, 66 тонна қорғасын шөгінді. Содан бері шығарылатын ластаушы заттардың мөлшері екі есеге жуық өсті. Шанды дауыл кезінде көлге қалдық қоймаларындағы ағып кету арқылы да зиянды заттар түседі.

Экологиялық жағдайды жақсарту шаралары ретінде Қапшағай су қоймасын толтыруды тоқтату, металлургиялық зауыттың ағынды суларын тазарту, суару үшін орны толмас ысыраптарды азайту және т.б. ұсынылды. Жаңа ластанулардың пайда болуын болдырмау үшін оны дамыту қажет. және олардың пайда болуын болдырмайтын құқықтық, экономикалық және басқа да тетіктерді іске асыру.

Су объектілеріне антропогендік жүктеме мен олардың қалпына келу қабілеті арасындағы теңгерімсіздік экологиялық проблемалардың барлық дерлік ірі өзен бассейндеріне тән болуына әкелді, ал су секторының қажеттіліктерін жеткіліксіз қаржыландыру өте қанағаттанарлықсыз жағдайға әкелді. авариялық) су шаруашылығы құрылыстарының техникалық жай-күйі және халықты ауыз сумен қамтамасыз ету мәселелерінің күрделенуі.

Су тапшылығын бастан кешіп отырған өңірлерде қолда бар су ресурстарының санын ұлғайту және сапасын арттыру үшін өзен ағынын реттеу, оның ішінде бассейнаралық қайта бөлу, сондай-ақ ауыз жерасты суларын пайдалануды жандандыру жөніндегі жұмысты жалғастыру қажет.

Осылайша, Республиканың су экожүйелеріне, жергілікті халықтың тіршілігіне антропогендік қысымның артуына байланысты ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп өндірісінің дамуы су ресурстарының жай-күйіне мемлекеттік бақылаудың тиімді тетігін әзірлеуді талап етеді. Траншекаралық өзендердің су-энергетикалық ресурстарын пайдалану бойынша Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан арасындағы мемлекетаралық ынтымақтастық мәселелері де оларды шешуді талап етеді. Мұндай ынтымақтастықтың болмауы аймақ елдеріне айтарлықтай экологиялық және экономикалық

зиян келтіруі мүмкін дағдарыстық жағдайлардың туындауымен байланысты.

Қорытынды

Өзендер мен су айдындарының ластануы адам денсаулығына кері әсерін тигізеді, сонымен қатар біздің планетамыз үшін орны толмас апатты зардаптарға әкелетін жаһандық проблема болып табылады. Ластаушы заттардың көпшілігі суға антропогендік көздерден түседі, ол тек өнеркәсіптік кәсіпорындар ғана емес, сонымен қатар әрбір адам. Жеке адамдар деңгейінде суды қорғаудың негізгі әдістері экологиялық сананы тәрбиелеу және экологиялық таза мінез-құлықты насихаттау болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Джусупова Д.Б., Нуртаев С. Су ресурстарын қорғау – Қазақстанның тұрақты дамуының маңызды факторы. - //ағындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Абай, 2009, №1, 73-76 б.
2. «Балқаш 2005» халықаралық экологиялық форумы. Материалдар мен есептер жинағы. – Алматы, 2005 ж.
3. «Орталық Азиядағы су ресурстарын ұтымды және тиімді пайдалану» диагностикалық есебі. – Ташкент-Бішкек, 2007 ж.

ҚАЗАҚСТАН ДЕМОГРАФИЯСЫНЫҢ ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ЖАҒДАЙЫ

ЕРУБАЕВА А. Т.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ДОСОВА М.Т.

аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада пандемияның еліміздің демографиясына тигізген әсері және әлемді қамтыған COVID-19 пандемиясына байланысты мемлекет қабылдап жатқан шаралар көрсетілген. Қазіргі уақытта қауіпті вируспен күрестегі басты жетістік Қазақстанда пандемия геометрикалық прогрессияда өспейді. Қазақстан Үкіметі жүзеге асырып жатқан іс-әрекеттер Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының, сондай-ақ халықаралық сарапшылардың оң пікірлерін алды.

Коронавирус ауруының пандемиясы 2019 жылы, желтоқсан айының ортасында орталық Қытайда орналасқан Хубэй провинциясына кіретін Ухань қаласының Хуанань жануар мен теңіз

өнімдері базарында болған тұрғындары түсініксіз пневмонияға шалдыққаны анықталған кезден басталды. 22 қаңтардан бері Ухань қаласында карантин жарияланып, қоғамдық көліктер тоқтатылып, қалаға кіріп-шығуға тыйым салынған; дәл осындай карантин 24 қаңтардан бастап Уханьға шекаралас Хуанган, Эчжоу, Чжиби және Чжицзян қалаларында жарияланған. Жалпы алғанда қытайлық 14 қаладан шығуға тыйым салынған. Вирус Қытайдың бірнеше өкімшілік аймақтарында анықталған [1,3 б.].

22 қаңтар күні Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының төтенше жағдай комитетінің індетке қатысты отырысы өтті. 23 қаңтарда ДДҰ бас директоры Тедрос Аданом Гебреисус ДДҰ төтенше жағдай комитеті жаңа коронавирус індетінің өршуі ерекше қауіп төндіретіні жайлы бір тоқтамға келмегенін айтып, халықаралық деңгейде денсаулық сақтау аясында төтенше жағдай жарияланбайтынын мәлімдеді [2].

Коронавирус пандемиясы әлем бойынша барлық салаға әсер етті. Медицина, экономикамен қатар халықтың әл-ауқаты мен демографияны да айналып өтпеді. Мамандардың айтуы бойынша Қазақстанда 2020 жылы туу мен өлім рекорды орын.

Пандемияға қарамастан, 2020 жыл жаңа туған нәрестелер саны бойынша рекордтық жыл болды, ол 425,6 мыңды құрады, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 5,6 % - ға көп. Бұл көрсеткіш бойынша 1987 жылғы рекордқа қол жеткізілді, бір жыл ішінде 417,1 мың бала дүниеге келді. Осылайша, сарапшылардың пікірінше 2020 жылы алдыңғы жылға қарағанда 22 561 адам дүниеге келген, бұл өсімнің 63 %-ға жуығы барлығы төрт өңірге – Түркістан – 24%, Алматы – 16% және Қызылорда – 10% облыстарына, сондай-ақ Шымкент қаласына – 13% тиесілі [2].

Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша, сәуір айында жаңа туған нәрестелер саны 2019 жылдың сәуірімен салыстырғанда 26 %-ға азайған. Бірақ маусым айында өсім сондай 26 %-ды құраған.

Демографияның екінші тұсына тоқталсақ, өкінішке орай, барлық белгілі оқиғалардың салдарынан өлім көрсеткіші де өскен. Қайтыс болғандар саны 2019 жылмен салыстырғанда 22 %-ға өсіп, 162,6 мың адамға жетті. Бұл ретте елордада өлімнің жалпы көрсеткіші 43 %-ға өскен.

Сарапшылардың пікірінше, егер наурыз айында қайтыс болғандар саны 2019 жылдың наурызымен салыстырғанда 20 %-ға, ал жалпы бірінші тоқсанда 8 %-ға қысқарса, сәуірде

барлығы үйде отырғанда өлім 62 %-ға, ал қаңтар-сәуірде 21 %-ға төмендеген. Бірақ мамыр айында бұл көрсеткіш 27%-ға, маусымда – 51 %-ға, шілдеде-2019 жылдың тиісті айымен салыстырғанда 127 %-ға өскен. Одан кейін қарқын тамыз айында 70 %-дан қазан айында 7 %-ға дейін қысқарып, төмендей бастаған, алайда қарашада 19 %-ға, ал желтоқсанда 15 % - ға өсім байқалған [3].

Белгілі болғандай, былтыр ең аз өлім-жітім көрсеткіші сәуір айында тіркелді – 4 441 адам. Дәл осы кезеңде елде төтенше жағдай мен алғашқы қатаң карантин күшіне енгізілген еді. Ал 2019 жылдың сәуірінде қайтыс болғандар саны -11 617 адам. Шілдеде өлім-жітім көрсеткіші ең көп тіркелген – 28,178 адам (1-кесте.)

Кесте 1 – 2020 жылғы қаңтар-желтоқсандағы өлім-жітім себептерінің негізгі жіктелімі бойынша қайтыс болғандар

	Барлығы		Оның ішінде												
			Қан айналым жүйесінің ауруларынан		Оның ішінде								Ми тамырларының зақымдануынан		
					Гипертония ауруынан		Жүректің ишемиялық ауруларынан		Стенокардиядан		Соғымалық инфаркт мидың ауруынан				
2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020	2019	2020		
Қазақстан Р.	133489	162613	30362	36624	765	1093	10861	1761	325	500	2037	2053	10920	12617	
Ақмола	7345	8608	1484	1702	27	40	671	659	10	27	93	89	293	393	
Ақтөбе	5673	6984	1131	1311	3	5	464	555	17	38	118	110	422	519	
Алматы	13541	16234	2529	554	2	78	834	1068	33	72	124	139	982	1044	
Атырау	3625	4753	648	6545	3	12	159	227	8	21	45	60	319	408	
Батыс К.	5506	6694	1369	544	31	29	476	565	49	44	78	107	538	638	
Жамбыл	7425	9182	1460	150	23	60	563	690	9	6	80	67	538	682	
Қарағанды	13451	15639	4480	645	55	48	1345	1353	25	22	73	248	2050	2158	
Қостанай	9001	10648	1512	922		6	643	934	1	9	236	129	440	615	
Қызылорда	4539	6008	922	11480	35	67	23	256	31	44	164	32	311	436	
Маңғыстау	3068	4219	395	457	19	27	119	138	30	15	35	33	180	193	
Павлодар	7414	8791	1494	1787	26	62	437	517	12	21	44	111	601	691	
Солтүстік К.	6713	7577	1103	1106	11	12	422	388			89	71	347	369	
Түркістан	10418	13007	2546	3081	69	296	5333	604	29	56	70	83	1071	1135	
Шығыс К.	14283	16655	3516	4571	35	146	1562	2131	31	41	88	347	1099	1388	
Ұр-Сұлтан к.	4337	6216	1295	1508	21	38	516	644	6	15	299	111	300	311	
Алматы к.	12281	14620	3188	3785	72	83	1596	1724	17	55	105	239	850	1043	
Шымкент к.	4869	6778	1290	1522	33	84	298	308	17	14	296	77	579	594	

2010 жылдан 2019 жылға дейін Қазақстанда жылына 133-142 мың адам қайтыс болды. 2020 жылы Қазақстанда 162 613 қазақстандық қайтыс болды. Бұл соңғы онжылдықтың ең жоғары көрсеткіші. өткен жылдармен салыстырғанда шамамен 20–30 мыңға көп қайтыс болды [3].

2020 жылы қаңтар-желтоқсанда халықтың табиғи өсімі қайтыс болғандар санының көбеюіне байланысты 2019 жылдың тиісті кезеңмен салыстырғанда 6,6 мың адамға немесе 2,4 %-ға азайды [4].

Қазақстанда 2020 жылғы қаңтар-желтоқсанда 425,6 мың адам дүниеге келді. 2019 жылғы қаңтар-желтоқсанмен салыстырғанда бұл 22,6 адамға немесе 5,6 %-ға көп.

Кесте 2 – 2020 жылғы қаңтар-желтоқсандағы өлім-жітім себептерінің негізгі жіктелімі бойынша қайтыс болғандар

	Жаңа ісіктерден		Оның ішінде		Жазатайым жағдайды, ұлданудан және дарақаттан		Оның ішінде					
	2019	2020	Қатерлі ісіктерден		2019	2020	өлтіруден		Өзін-өзі өлтіруден		Көлік апатынан	
			2019	2020			2019	2020	2019	2020	2019	2020
Қазақстан Р.	15024	15311	14696	14917	12080	10905	796	675	2381	2161	2685	2171
Ақмола	859	761	845	746	617	654	37	53	177	198	101	95
Ақтөбе	624	538	583	322	493	435	45	32	103	117	122	88
Алматы	1222	1195	1195	1279	1404	1255	155	150	315	300	418	342
Атырау	428	424	408	398	276	289	13	15	67	65	7	98
Батыс Қ.	605	653	599	630	498	436	31	25	177	126	128	88
Жамбыл	828	874	801	852	694	397	21	30	139	92	22	176
Қарағанды	1247	1344	1229	1326	1122	1012	109	79	241	239	178	180
Қостанай	797	791	776	760	833	840	86	53	222	210	90	96
Қызылорда	479	316	440	510	307	308	22	22	41	54	125	103
Маңғыстау	390	360	375	346	279	252	6	6	64	55	85	86
Павлодар	976	950	968	937	715	674	19	30	74	47	82	66
Солтүстік Қ.	681	570	662	564	595	566	29	28	112	95	39	55
Түркістан												

Кесте 3 – 2020 жылғы қаңтар-желтоқсандағы халықтың табиғи қозғалысы туралы мәліметтер.

	Табиғи өсім, адам		Туғандар, адам		Қайтыс болғандар, адам	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020
	Ауыл халқы					
Қазақстан Республикасы	111555	115578	163425	176956	51870	61378
Ақмола	2371	2006	5803	5977	3432	3971
Ақтөбе	3492	3373	5130	5388	1638	2015
Алматы	28251	29828	37776	41237	9525	11409
Атырау	5731	6170	7411	8241	1680	2071
Батыс Қазақстан	3119	2975	5632	5913	2513	2938
Жамбыл	11330	11634	15282	16265	3952	4631
Қарағанды	2352	2080	4682	4846	2330	2766
Қостанай	830	430	4705	4471	3875	4041
Қызылорда	7302	8092	9726	11241	2424	3149
Маңғыстау	10784	10738	12259	12796	1475	2058
Павлодар	1228	1308	3404	3733	2176	2425
Солтүстік Қазақстан	-149	-382	3506	3566	3655	3948
Түркістан	32606	35550	40395	45233	7789	9683
Шығыс Қазақстан	2308	1776	7714	8049	5406	6273

Қарастырылып отырған кезеңде қайтыс болғандар саны 162,6 мың адамды құрады. 2019 жылғы қаңтар-желтоқсанмен салыстырғанда бұл 29,1 мың адам немесе 21,8 %-ға көп (4-кесте).

Кесте 4 – 2020 жылғы қаңтар-желтоқсандағы халықтың табиғи қозғалысы туралы мәліметтер

	Табиғи өсім, адам		Туғандар, адам		Қайтыс болғандар, адам	
	2019	2020	2019	2020	2019	2020
Қала халқы						
Қазақстан Республикасы	158020	147434	239639	248669	81619	101235
Ақмола	2564	1895	6477	6532	3913	4637
Ақтөбе	11423	10294	15458	15263	4035	4969
Алматы	8711	8068	12727	12893	4016	4825
Атырау	7741	7107	9686	9789	1945	2682
Батыс Қазақстан	4616	3904	7609	7660	2993	3756
Жамбыл	8342	8359	11815	12910	3473	4551
Қарағанды	7251	5713	18372	18586	11121	12873
Қостанай	1620	624	6746	7231	5126	6607
Қызылорда	7523	7574	9638	10433	2115	2859
Маңғыстау	6773	6764	8366	8925	1593	2161
Павлодар	2894	1762	8132	8128	5238	6336
Солтүстік Қазақстан	339	-309	3397	3320	3058	3629
Түркістан	12820	12629	15449	15953	2629	3324
Шығыс Қазақстан	5352	4112	14229	14494	8877	10382
Нұр Сұлтан қаласы	24348	23448	28685	29664	4337	6216
Алматы қаласы	22071	20830	34352	35450	12281	14620
Шымкент қаласы	23632	24660	28501	31438	4869	6778

Елдегі өлім-жітім жағдайы былтырғы шілде айында шарықтау шегіне жеткен. Оған пандемияның салдарының әсерімен қоса халықтың жалпы сырқаттану деңгейі мен денсаулық сақтау жүйесінің даму деңгейінің жағдайы әсер етті. Бұдан бөлек, онкологиялық аурулар, қан айналым жүйесі аурулары, жүрек аурулары, ми тамырларының зақымдануы, тыныс алу, ас қорыту, инфекциялық аурулар және жазатайым жағдай, улану және жарақаттану сынды негізгі өлім-себептерінде болған өзгерістер бар. Былтырғы 12 айдың көрсеткіші бойынша 263 012 табиғи өсім тіркелді. Табиғи өсім – туғандар саны және қайтыс болғандар санының айырмашылығы. Аталған мерзімдегі тіркелген өлімдер саны – 162 613 адам. Бұл 2019 жылдың 12 айдағы көрсеткішімен салыстырғанда 21,8 пайызға жоғары [5].

Қорытындылай келе, елімізге 2019 жылы келген пандемияның қазақ халқына тигізген ауыр қасіретінің кесірінен біршама жамағаттан айырылды. Алайда мұны бізге берілген аз ғана сынақ деп қабылдап, ары қарай да еліміз үшін еңбек етудеміз. Еліміздің кейдесі әлі де тік. Алдан келген барлық сынаққа төтеп беруге қауқарымыз жетеді.

Қасым Жомарт Тоқаев айтқандай «Біз осы жаһандық кеселге қарсы тұру үшін күш-жігеріміздің мықты екенін көрсетуіміз қажет. Татулық пен тұтастықтың арқасында кез келген қиындықтан шығуға болады. Сондықтан бәріміз бір адамдай жұмылып, қауіпті індетпен күресуіміз қажет. Береке мен бірлік бәрін де женеді».

Солай боларына сенейік. Сақтанайық. Салғырттық өз денсаулығымызға ғана емес, ұлт саулығына да қатер төндіретінін ұмытпайық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан: Коронавирус бойынша мәлімет . Егемен Қазақстан газеті, 17 наурыз 2020 ж.

2 <https://stan.kz/tokaev-pandemiyandin-kazakstan-ekonomikasinala-aser-334015/>

3 Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан <https://primeminister.kz/kz> [Электронный ресурс].

4 <https://inbusiness.kz/ru/last/kak-pandemiya-povliyala-nasmertnost-i-rozhdaemost-v-kazahstane>

5 <https://www.akorda.kz/kz> Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на заседании Государственной комиссии по чрезвычайному положению

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ФЛОРАСЫ МЕН ФАУНАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЖОЛЖАН Ә. М

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ДОСОВА М. Т

аға оқушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Тақырып өзектілігі: Табиғат – халықтың физикалық және рухани денсаулығына әсер ететін ең күшті фактор. Табиғат адам жанындағы ең жақсы жақтарын қозғайды, қоршаған дүниенің

үйлесімді құрылымын қуәландырады. Табиғат байлығын сақтау және молайту дегеніміз – адамгершілік жағынан өсу, туған жерге деген сүйіспеншілік сезімін, оған деген жауапкершілік сезімін нығайту. Павлодар облысы Қазақстанның солтүстік шығысында орналасқан. Солтүстігінінің негізгі бөлігін Батыс Сібір ойпатының жалғасы – Ертіс жазығы, оңтүстік-шығыс бөлігін Сарыарқаның солтүстік-шығыс сілемі, солтүстік-шығысын Құлынды даласы алып жатыр. Бұл аймақтың табиғаты жыл мезгіліне қарамастан туристерді қызықтырып келеді. Күнге шомылғанды ұнататындарды ыстық жаз құшағына алады, ал қысқы демалысты ұнататындарды Павлодарлық аяз күшейтеді, бұл мұнда қоңыржай континенттік климаттың арқасында мүмкін болады.

Берілген жұмыс облысымыздың флорасы мен фаунаы зерттеп, сирек кездесетін және жойылып бара жатқан өсімдіктер мен жануарлар түрлерін зерттеудегі өзекті мәселесіне арналған.

Мақсаты: Павлодар облысының флорасы мен фаунасын зерттеу

Міндетті:

- Павлодар облысының кейбір өсімдіктері мен жануарларын әртүрлі әдебиеттер арқылы зерттеу;
- облысымыздың қызыл кітабымен танысу.

Карта 1– Павлодар облысының картасы

Физикалық-географиялық мінездеме. Павлодар облысы — 1938 жылғы қаңтар айында құрылған. Облыс орталығы – Павлодар қаласы, ол Қазақстанның аса ірі өзені болып табылатын Ертіс жағасында орналасқан. Облыс Қазақстан Республикасының солтүстік-шығысында орналасқан және солтүстікте – Ресей Федерациясының Омбы, солтүстік-шығыста – Новосібір облыстарымен, шығыста – Алтай өлкесімен, оңтүстікте – Қазақстан Республикасының Шығыс Қазақстан және Қарағанды облыстарымен, батыста – Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарымен шектесіп жатыр. Павлодар облысының жер бедері екі бөлікке бөлінеді. Солтүстігінінің негізгі бөлігін Батыс Сібір ойпатының жалғасы – Ертіс жазығы, оңтүстік-шығыс бөлігін Сарыарқаның солтүстік-шығыс сілемі, солтүстік-шығысын Құлынды даласы алып жатыр. Жер беті мұнда теңіз деңгейінен 120–150 м биіктікте, Ертіс аңғарында 100–110 м шамасында. Сарыарқа бөлігі көбінесе ұсақ төбелермен алмасып отыратын жазықтардан тұрады. Мұнда Баянаула (1026 м), Қызылтау (облыстың ең биік жері – Әулие тауы, 1055 м), Желтау (959 м) және Семізбұлақ таулары орналасқан. Павлодар облысының климаты тым континенттік және құрғақ. Қыста ашық және аязды ауа райын түзейтін Сібір антициклоны әсер етсе, жазда құрғақ және ыстық ауа, қуаншылық пен қарадауыл әкелетін Тұран ауа массасының әсері күшті. Қаңтар айының орташа температурасы 17–19,4 °С, кей жылдары ол 48 °С-қа дейін төмендейді. Шілденің орташа температурасы солтүстіктен оңтүстікке қарай 19 °С-тан 22,2 °С-қа дейін жоғарылайды, кей күндері 41 °С-қа дейін барады. Жауын-шашынның жылдық орташа мөлшесі солтүстіктен оңтүстікке қарай 292 мм-ден 194 мм-ге дейін кемиді. Ертіс өзені облыс жерін шығыстан солтүстік-батысқа қарай ұзына бойы қиып өтеді. Өзеннің облыс бөлігіндегі ұзындығы 420 км және оған бір де бір сала қосылмайды. Оң жағалауы биік жарқабақты, сол жағалауы жайпақ. Қараша айының орта кезінде өзен суы қатып, наурыз айында мұздың қалыңдығы 115 см-ге дейін жетеді. Облыс жеріндегі ұзындығы 147 км болатын Ертіс – Қарағанды каналы Екібастұз қ. мен Ақсу кентін сумен қамтамасыз етеді. Облыстың батыс жағымен кішігірім Өлеңті және Шідерті өзендері ағып өтеді. Облыста көлдер көп (1210 көл). тауларында көлдер тектоникалық ойыстарда (Жасыбай, Торайғыр, Сабындыкөл), Ертіс бойындағы көлдер жайылмадағы қазаншұңқырлар мен ескі арналарда, ал жазықта әр түрлі көлемді қазаншұңқырларда орналасқан. Ірі көлдері: Сілетітеңіз (ауданы

965 км²), Жалаулы (398 км²), Қызылқак (180 км²), Үлкен Әжболат (110 км²), Маралды (80 км²).[1]

Павлодар облысының флорасы. Облыс аумағының көп бөлігі қара қоңырлау, негізінен құмды сазды топырақты қауырсынды-бетегелі далалардың субзонасында орналасқан және облыс аумағының 28% құрайды. Қалған жыртылмаған далалардың өсімдік жамылғысы түкті қауырсынды шөптен, борозда бетегеден, шөлейт сұлыбасынан, қарағандардан тұрады. Облыстың солтүстік бөлігінде қара топырақтар пен сортаңды және сортаңды шалғынды қара топырақтар басым. Қара топырақты жазық дала алқаптары егіншілікке толығымен игерілген. Бұрын бұл жерде қайың қазықтары көп болса, тың жерлерді игергеннен кейін олардың ауданы айтарлықтай қысқарды. Облыстың орман қоры 615,9 мың га, оның ішінде орман қорының жерлері – 337,2 мың га, орманмен жабылған жерлер – 278,7 мың га. Облыстың шеткі солтүстігінде қайың қазықтары бар оңтүстік орманды дала бар. Баянауыл тауларының гранит сілемдерінде қатты қиыршық тасты қара қоңыр топырақтарында қарағайлы-қайың ормандарының ең үлкен массивтері бар. Сарыарқаның таулы аймақтарында қарағайлы ормандар, ал тау аралық аңғарларды бойлай, бұлақтар бойында көктерек, жекелеген жерлерде қайың ормандары өседі. Баянауылдың қарағайлы ормандары тау беткейлері мен шыңдарында орналасқан, оларда сирек орман алқабы бар. Таяз таулардың беткейлерінде немесе терең ойпаңдарда раушан бақтары, бұлақтар мен бұлақтардың бойында жабысқақ ақжелкен шоқтары бар. Бұталардың арасында итмұрын, ырғай, қарақат, ақжелкен, ылғалды жерлерде бұталы талдар өседі. Ертістің жайылмасында орманды-шалғынды топырақтарда тал-теректі ормандар жиі кездеседі. Жабайы раушан мен калина, қаражидек, қымыздық, құс шие, жеуге жарамды саңырауқұлақтар шынымен көп. Жазық ормандардың негізін ақ және қара теректер құрайды; сүйел қайыңнан басқа. Ертістің оң жағалауының құмды кеңістігінде, ағынның көне ойпаңдарының бойында ені 5-тен 40 км-ге дейінгі реликті ленталы қарағайлы ормандар бар, олар шығыс жағынан Алтай аймағы мен Құлында даласының таспа ормандарымен шектеседі. Облыстың далалық ормандарының топырағы сазды-подзолды құмды. Ормандарда ормандар сирек, негізінен бір ярусты, түбі жоқ дерлік; Негізгі түрі - шотланд қарағайы. Қарағайлы ормандардың шөп жамылғысында құрғақ сүйгіш қамыс шөпі, көк шөп – тимьян шөбі, бетеге жоңышқа, тонкон, мысық табаны және т.б. кездеседі.

Облыстың солтүстігі (Ертіс ауданы) – оңтүстік қара топырақтардағы қызыл қауырсынды шөпті далалар егістік үшін пайдаланылады. Дала өсімдіктерінде шымтезек шөптері басым: қызыл және құмды қауырсынды шөптер, типеталар, сирек шөлейт қойлары; аз мөлшерде далалық тимьян шөбі, келерия, көк шөп кездеседі. Бұршақтардың ішінде шалғынды алты жапырақты, сібір астрасы және басқалары тән. Ойпаттарда шөпті шалғындар, ал көлдер маңындағы сортаңдарда – жусан кең таралған. Шөптің биіктігі 45 сантиметрге дейін, өнімділігі гектарына 6-10 құрғақ центнерге дейін жетеді. Облыстың қиыр солтүстігіндегі өсімдік жамылғысы оңтүстік орманды дала, ГД-да шалғынды және қауырсынды шөптер арасында қайың мен көктерек тоғайлары және батпақты шалғынмен шектесетін бұталар (тал, жабайы раушан, құс шие) қоспалары бар; бұл қазықтардың жалпы ауданы 44,5 мың гектарды құрайды. Қазықтар арасындағы саңылаулар құмды қауырсынды шөптер, тирса және австриялық жусан басым болатын дала өсімдіктерімен жабылған. Шөптердің аралас түрлері аздау; ең тән сібір жүгері, күлгін аюқұлау, қызылша (кәдімгі эфедра), дала жусаны. Тікенді даланың шұңқырлары қамыс шөптен, әкті шөптен, сортаңнан өскен күрделі сабақтармен толтырылған; көлдердің жағасында – жусанды-тұзды топтар өседі. Қазықтардың оңтүстігінде қара қоңыр топырақты қауырсынды-бетегелі дала зонасы бар. Ертіс жайылымы бұл аймақты сол жағалау және оң жағалау бөліктерге бөледі. Сол жағалаудың өсімдік жамылғысы қауырсынды-бетегелі далалардың қырық, жусан және тырс далаларымен қосындысы, көлдердің айналасында жусанды-шөпті-тұзды кешендер кездеседі. Куйбышев облысының территориясында Ертіске жақын жерде шымшықты шөпті далалар бар, батысында жусанды қауырсынды бетегелі далалар алып жатыр. Ақсу және Май аудандарының аумақтарын бетегелі-бауырсынды және жусанды-бетегелі далалар кешені алып жатыр. Сол жағалау өсімдіктерінде негізгі орынды типет және тирса шөптері, Лессинг қауырсынды шөбі мен жусан алады; Құрғақ сүйгіш шөптер: сортаңды, буынаяқты, түкті, боз жусан және т.б. Сортаңдарда дақ тәрізді жусан және прутняк, камфора, изен, кохия кешендері кездеседі. Ақмола облысымен шекарада қырық бетегелі және бетегелі жусанды далалар жиі кездеседі. Баянауыл өңірінің ұсақ шоқыларының өсімдік жамылғысына қауырсынды шөптер (түкті, лессинг), бетегелі, ақ және австриялық жусандар басым болатын магмалық шөптер тән; табандары кең таралған [2, 16 б.].

Павлодар облысының фаунасы. Далалардың фаунасы жыртқыш аңдар аулайтын кеміргіштерге (дала шөбі, ақ қоян, боба, ителгі, тиін, суыр, борсық) толы: дала торы, қарсақ, сібір қаршығасы, түлкі, қарсақ, қасқыр. Бағалы терісі бар аңдар облыстың солтүстігінде кездеседі, мұнда анда-санда бұлан, марал, елік кездеседі. Шалдай орманы мен Баянауыл тауларында сілеусін, Ақшимаң тауларында арқар мекен етеді. Құстардың ішінде кең тарағандары: қарақұйрық, бөдене, қарлығаш, қарлығаш, авдотка, дала тиркушасы және т.б.; жыртқыш құстар – тоғай, қызылаяқ сұңқар, қыр-сұңқыр, т.б. Соңғы жылдары даланың дәстүрлі тұрғындары, бүркіттер мен қырандар көбейіп кетті. Орманда және Баянауылда таулы аң қайта пайда болды, ол әдемі қараторғай – қосачи құсы. Көлдерде құмырсқалар, су егеуқұйрықтары, үйректер, қаздар, суқұйрықтар көп. Тиін - орманды-шалғынды жерлерде, және өзен жағасындағы қамысты тоғайлардағы ондатра бейімделген. Кеміргіштер отрядынан қояндар, тиіндер, тышқандар, тышқандар, хомяктар, леммингтер, тышқандар, су егеуқұйрықтары, тышқандар және басқа жануарлар кең таралған. Ақ қоян барлық жерде өмір сүреді. Телеуіт тиін Алтайдан әкелінген Бесқарағай өңірінің қарағайлы ормандарында кеңінен таралған. Осы жерден бұл жануарларды Баянауыл өңірінің қарағайлы ормандарына жіберіп (1938 ж.), климатқа жақсы бейімделген. 1953 жылы тиіндерді бірінші аулау басталды. Қайың қазықтар мен қарағайлы ормандарда тиінге ұқсас ұсақ жануар – ұшатын тиін кездеседі. Өңірде суыр-байбак, ірі иірімдер барлық жерде кездеседі; ленталы ормандарда, қарағайлардың тамырларында қырлы джербоа өмір сүреді. Ертістің жайылмасында және көлдер мен тоғандардың жағасындағы қамыс алқаптарында су егеуқұйрығы тіршілік етеді. Облыстың солтүстігінде аң терісі ең бағалы аң бөртпе кең таралған. Сілеусін оңтүстік-шығысындағы қарағайлы ормандарға енеді, еуропалық күзен де мұнда климаттанады. Ертістің қайың тоғайлары мен Ертіс жайылмасының орманы еліктің мекені болып табылады. Оң жағалаудағы ормандар ертеде маралдар мен бұландарға пана болған. Оларды халық көптеп қырып тастады. Баянауыл тауларында анда-санда ғана арқар кездеседі. Ертістің жайылмасында сүтқоректілердің барлығы 55 түрі кездеседі, құстардың 105 түрі ұя салады. Ертіс өзені мен жайылма су қоймаларында балықтың 20-ға жуық түрі бар. Олардың ішінде чебак, иде, би, тенч, алабұға, шортан көп; азырақ тарағандары - бурбот, нельма, стерлет, бекіре; сазан, табан, көксерке, омул өсірілді. Сирек кездесетін және

жойылып бара жатқан жануарлар түрлері енгізілген Қазақстанның Қызыл кітабына Павлодар облысы сүтқоректілердің 1 түрі мен құстардың 19 түрін қамтиды: арқар, бүркіт, патша қыраны, дала қыраны, жылан бүркіт, бүркіт, қыран, ақбас. құйрықты, ұзын құйрықты бүркіт, қарақұйрық, болобан сұңқар, бүркіт үкі, қызғылт аққұтан, бұйра аққұтан, ақ сықырлы аққу, қызылкөк қаз, қара құйрық, үйрек-үйрек, тырна, қырман. Бауырымен жорғалаушылар аз: тек қана епті кесіртке мен дала жыланы көптеп кездеседі. Бірақ көптеген зиянды жәндіктер бар, негізгі орынды шегірткелер мен «шыбын-шіркейлер» - масалар, және басқа түрлері бар [2, 20 б.].

Ерекше қорғалатын табиғи аймақтары – қорықтар, қорықшалар. Жалпы Павлодар облысы ерекше қорғалатын аймақтарға бай емес. Облыс ішінде ұлттық саябақпен табиғи резерваттар кездеседі. Павлодар облысында орналасқан Баянауыл ұлттық саябағы бар. Және Қазақстан резерваттар тізімі ішінде Ертіс орманы бар.

Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі – 1985 жылы ҚССР Министрлігі № 276 қаулысымен құрылған. Баянауыл ауданының аумағында орналасқан, жалпы аумағы 50 688 га құраған. ҚР Үкіметінің қаулысымен 2007 жылы 27 желтоқсанда № 1305 парк аумағы кенейтілді. Қазіргі кезде БҰМТП 68 452,8 га құрайды. Орман және аңшылық шаруашылығы комитетінің шешімімен «Қызылтау» қаумалы БҰМТП қорғауға бекітілді, жалпы аумағы 60 000 га құрайды.

Ұлттық парктің аумағы үш орманшылығына бөлінген:

- Баянауыл орманшылығы – 19 188 га,
- Жасыбай орманшылығы – 22 904 га,
- Далба орманшылығы – 8 596 га.
- Кенейтілген парк аумағы – 17 764,8 га.

Өсімдіктердің 400-ден астам түрі (қарағай, қайың, қандыағаш, танқурай, мойыл, долана, т.б.), сондай-ақ, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген жабысқақ қандыағаш, көктем жанаргүлі де осында өседі. Омыртқалы жануарлардың 100-ден аса түрі кездеседі. Сүтқоректілердің 40-тан аса түрлері (арқар, елік, қасқыр, түлкі, сілеусін, борсық, тиін, т.б.) мекендесе, құстардың 50-ден астам түрлері (аққу, қаз, үйрек, құр, шіл, бүркіт, т.б.) ұялайды. Арқар, бүркіт, сұңқылдақ аққу Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген. Балықтың 8 түрі (шортан, сазан, оңғақ, алабұға, т.б.) бар [5, 6].

Ертіс орманы резерваттары – 22 қаңтар 2003 жыл құрылған болатын. Жалпы ауданы – 277 961 га. Павлодар облысының

Аққулы және Щербакты аудандарында орналасқан. «Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігі Орман және аңшылық шаруашылығы комитетінің кейбір мемлекеттік мекемелерін қайта ұйымдастыру туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 22 қаңтардағы № 75 қаулысымен Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 22 қаңтардағы және Ертіс өңірінің бірегей ленталы ормандарын қалпына келтіру. Оны Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің Орман шаруашылығы және жануарлар дүниесі комитеті басқарады. Таспалы қарағайлы ормандар құмды топырақта өседі. Өсімдік жамылғысында қауырсынды-бетегелі формация басым: Джон қауырсыны, бетегелі, көк-сұр жіңішке аяқты, шұбар шөбі, дала жусаны, т.б. Орманды – 148,3 мың га (орманды жердің 65 %), оның ішінде 28,4 мың га орман дақылдары. Жабық емес орман дақылдары шағын аумақты - 2,1 мың га (орман алқабының 1 %) алып жатыр және қарағай екпелерімен ұсынылған. Негізгі орман құрайтын түрлер: қарағай – 140,7 мың га (орманды жердің 94,9 %), көктерек – 4,7 мың га (3,2 %), қайың – 1,1 мың га (0,7 %). Таспалы қарағай ормандарының жануарлар әлемі әртүрлі. Сүтқоректілердің 40 түрі, құстардың 200 түрі бар. Орманда бұлан, елік, түлкі, қарсақ түлкі, қоян мен қоян, дала суыры, қасқыр, сілеусін, тиін, қарақұйрық, елік, т.б. [7].

Қорытындылай келе, жобаны жүзеге асыруда мені қызықтырған тапсырмалардың орындалғанына назарларыңызды аударғым келеді. Сонымен:

1 Мұрағат деректеріне сүйене отырып, Павлодар облысының өсімдіктері мен жануарларын әртүрлі дереккөздерден зерттеді.

2 Өсімдіктер мен фауна біздің өлкеміз үшін киелі деп есептеймін және біз аумақтың экологиялық жағдайын және оның биоәртүрлілігін зерттеуді жалғастыруымыз керек.

Неліктен біз өлкенің табиғатын зерттеуіміз керек? Бәлкім, адамның барлық ғылыми-техникалық революциялардан, ғарыштық ашылымдардан және қоршаған әлемнің басқа да жаулап алуларынан кейін қайтып оралатын жері болуы үшін. Сол әуелгі және ешкім қолы тимеген табиғаттың, балалар ертегілері мен көне аңыздардың табиғаты жер бетінде қалуы үшін. Адам өзінің ең әдемі түсінде де табиғаттан әдемі ештеңені елестете алмайды. Павлодар облысының жануарлар дүниесі көптеген жылдар бойы адамның қарқынды әрекетінің ықпалында болды. Өңірімізде табиғатты қорғау бағытында көптеген жұмыстар атқарылуда, бірақ көп нәрсе

әрқайсымызға: үлкендерге де, балаларға да байланысты. Сондықтан біз экологиялық этика ережелерін сақтауға тырысамыз. Табиғатты қорғау арқылы біз өз болашағымызды ғана емес, жер бетінде өмір сүретін адамдардың келесі ұрпақтарын да ойлаймыз!

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 https://kk.wikipedia.org/wiki/Павлодар_облысы
- 2 Павлодарская область: страницы истории (1938–2008). Часть 1. История области. – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2007. - 330 б.
- 3 Тереник Мария-Павлодар: это нашей строки 1720-1945 жж. – Павлодар қ: ТОО НПФ «ЭКО».-2001.- 292 б.
- 4 <https://tochka-na-karte.ru/Goroda-i-Gosudarstva/1421-Pavlodarskaya-oblast.html>
- 5 https://kk.wikipedia.org/wiki/Баянауыл_ұлттық_паркі
- 6 «Баянаул» В. М. Буренкова, 1979 ж «Кайнар», Алматы қ-156 б.
- 7 <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ертіс-орманы>

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ БОЛАШАҒЫ

ЖОЛЖАН Ө. М., МАХАН С. А.
студенттер, Торайгыров университеті, Павлодар қ.
ДӘУІТ Ж.
аға оқытушы, Торайгыров университеті, Павлодар қ.

Әлеуметтік-экономикалық география – қоғамдық географияның және географиялық ғылымдардың барлық жүйесінің негізгі бөліктерінің бірі, әр түрлі елдердегі, аудандардағы, жергілікті жерлердегі қоғамның аймақтық ұйымдастырылуын зерттейді [1, 128 б.].

Павлодар облысы – Қазақстан Республикасының солтүстік – шығысында орналасқан, ол 1938 жылғы қаңтар айында құрылған. Облыс орталығы – Павлодар қаласы, ол Қазақстанның аса ірі өзені болып табылатын Ертіс жағасында орналасқан. Жер аумағы 124 755 км². Тұрғыны 751 011 адам. Облыс құрамына 10 аудан, 3 облыстық бағыныстағы қала, 7 елді мекен, 165 ауылдық округ және 408 ауыл кіреді. Ақтоғай ауданы, Баянауыл ауданы, Железин ауданы Ертіс ауданы, Терекөл ауданы, Аққулы ауданы, Май ауданы, Павлодар ауданы, Успен ауданы, Шарбақты ауданы, Ақсу

қаласы, Павлодар қаласы, Екібастұз қаласы. Облыс Қазақстан Республикасының солтүстік-шығысында орналасқан және солтүстікте – Ресей Федерациясының Омбы, солтүстік-шығыста – Новосібір облыстарымен, шығыста – Алтай өлкесімен, оңтүстікте – Қазақстан Республикасының Шығыс Қазақстан және Қарағанды облыстарымен, батыста – Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарымен шектесіп жатыр [2], [3, 3 б.].

Сурет 1 – Павлодар облысының аумағы

Облыстың экономикалық – әлеуметтік жағдайына келетін болсақ, облыс Қазақстанның басты индустриалдық өңірлерінің бірі. Мұнда дәстүрлі күрделі өндірістер мен минералдық және көмірсутекті шикізатты игерумен айналысатын кәсіпорындардың оңтайлы үйлесімділігі бар ТМД-нің экономикалық кеңістігіндегі аса ірі аумақтық-өндірістік кешен тарихи қалыптасқан. Облыстың орасан зор табиғи-ресурстық әлеуеті, дамыған өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымының бар болуы, жоғары ғылыми-техникалық әлеуеті, оның Орталық Азия мен Сібір арасындағы байланыстырушы рөлі түрлі елдер мен континенттердің өнеркәсіпшілері мен кәсіпкерлерінің мұқият назарын аударуда. Сонымен қатар, экономикалық деңгейдің осы көрсеткіштеріне өңірдің өзге де тартымды сипаттарын: дамыған банк саласын, шағын және орта бизнестің серпінді дамуын, біліктілігі жоғары мамандардың болуын, қазіргі заманғы көліктік-коммуникациялық инфрақұрылымды, шетелдік инвесторлардың,

мемлекеттік даму бағдарламаларының бар болуын да қосуға болады Павлодар облысының аумағында көп салалы индустриалдық кешен қалыптасты. Өңірдің өнеркәсіптік әлеуеті ірі экспортқа бағдарланған өнеркәсіптік компаниялармен айқындалады. Олар көмірді, электр және жылу энергиясын, алюминий тотығын, ферроқорытпаларды өндіреді. Облыс үлесіне республиканың өнеркәсіптік өндірісінің 7 %-ы, республикалық көмір өндірісінің 70 %-ы, ферроқорытпалар өндірісінің 3/4, электр энергиясы мен мұнай өнімдері өндірісінің 40 %-ы тиесілі. Облыстың әлеуеті химия, машинажасау және металл өңдеу салалары кәсіпорындарының дамуына жеткілікті. Облыста түрлі меншік нысанындағы 5 мыңға жуық кәсіпорын белсенді қызмет етеді. Бұдан басқа, өңірде ауылшаруашылық өнімдерінің шикізат базасы мен оларды өңдеуге арналған өндірістік қуаттылықтар бар. Қазақстанның энергетикалық жүрегі – аса ірі Екібастұз электр станциялары, Ақсу ГРЭС, сондай-ақ Павлодар өнеркәсіп кешенінің энергияны қажетсінетін кәсіпорындарына қызмет ететін бірқатар ірі жылу станциялары болып табылады. Осы электр станцияларының даусыз артықшылығы көмір көздеріне және электр мен жылу энергиясын тұтынушыларға жақын орналасқандығы болып табылады. Облыста ауыл шаруашылығына да көп мән беріледі. Өңірдің ауылшаруашылық алқаптарының ауданы 11,2 млн га құрайды. Облыста негізгі өндірілетін дақыл – бидай болып табылады, ол егіс алқаптарының жартысынан көбінде егіледі. Егіс алқаптарының 15-17%-ға жуығы басқа дәнді дақылдарға тиесілі. Бұдан басқа, облыста картоп, көкөніс және бақша дақылдары өсіріледі [4].

Сурет 2 – Павлодар облысының ел таңбасы.

Облыстың әлеуметтік жағдайы .Әлеуметтік саланың басты мақсаты адам өмірінің сапасын жақсарту, кедейлік деңгейін азайту, жұмыссыздықты жою және жаңа жұмыс орындарын ашу. Осы мақсаттарды шешу үшін ел басы қолдауымен құрылған «Жұмыспен қамту жол картасы 2050» бағдарламасы белсенді жүзеге асуда. Бағдарлама арқылы 200 ден астам жұмыс орны ашылды.

Павлодар облысының басты мәселесі экология және облыстың халық санының азаюы.

Облыстың даму болашағы осы мәселелерді шешу болып табылады.

Қорытындылай келе ғылыми ізденудегі осы тақырыпты таңдау себебіміз Павлодар облысының экономикалық әлеуметтік жағдайын зерттеп даму болошағын қарастыру.

Павлодар облысы еліміздің индустриялды өңірлерінің басты орталығы болғандықтан, еліміздің экономикасына өз үлесін қосып отыр. Елдегі негізгі өндіріс салалары обылысызда орналасқан. Сонымен қатар президентіміз елдің болашағы ауылда деп айтқан және өзінің жолдауларында ауыл шаруашылығына ерекше тоқталып өтеді. Ауыл шаруашылығын дамытуға көптеген бағдарламалар бар: «Сыбаға», «Жайлау», «Бастау» және шалғайда отарлы мал өсіру, осы бағдарламаларға Павлодар облысы мінсіз жарап тұр. Сондықтан болашақта облыста «Өнімділік 2030» бағдарламасы жүзеге асады және кара мал саны мен егістік жерлерін кеңейту жоспарлануда. Облыс болашағына үлкен үмітпен сенемін және өз үлесімді қосуға дайынбыз [4].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: География және геодезия. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2007. – 264 б.

2 https://kk.wikipedia.org/wiki/Павлодар_облысы

3 Павлодарская область: страницы истории (1938-2008). Часть 1. История области. – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2007. – 330 б.

4 <http://www.pavlodar.gov.kz>

МИКРОКЛИМАТТЫҢ АДАМ АҒЗАСЫНА ӘСЕРІ

КАЗАНГАПОВА Ж. С., ИЛЬМУРАТОВ М. М., КАШКЕЕВ Б. Ж.
студенттер, Торайгыров университет, Павлодар қ.
ТОКТАРБЕКОВА А. Б.
жаратылыстану ғылым магистрі, оқытушы,
Торайгыров университет, Павлодар қ.

Бұл мақалада микроклимат параметрлерінің өзгеруінің адамның әл-ауқатына, сондай-ақ ғимараттардың құрылыс конструкцияларына әсері қарастырылады, микроклиматтық параметрлер мен ішкі ортаға әсер ететін факторлар талданады, нормативтік көрсеткіштер мен санитарлық нормалар келтірілген. Адам ағзасына теріс және оң әсер ететін жағдайлар анықталды, сонымен қатар микроклимат параметрлерінің құрылыс конструкцияларының элементтеріне және тұтастай ғимаратқа әсері көрсетілді. Жүргізілген талдау негізінде тұрғын үй және қоғамдық үй-жайлардың микроклиматын норма шегінде ұстау қажеттілігі көрсетілді.

Бөлменің микроклиматы сөздің кең мағынасында ішкі ортаның жай-күйі болып табылады. Ол қоршаған орта факторларының әсерінен қалыптасады, ғимараттың дизайн ерекшеліктеріне, сондай-ақ жылыту, желдету және ауа баптау жүйелерінің жұмысына байланысты. Негізгі микроклиматтық параметрлерге ауа, ылғалдылық, жарық, шу, сәулелену көздерінің болуы жатады. Адамдардың әл-ауқаты көбінесе тұрғын және қоғамдық ғимараттардың микроклиматы мен Ауа ортасының жағдайымен анықталады. Отандық және шетелдік гигиенистер тұрғын үй мен жұмыс орнындағы микроклимат пен адам денсаулығының жай-күйі арасында байланыс орнатты [1, 6 б.]. Нормадан тыс үй-жайлардың микроклиматының нашарлауы олардағы адамдарға теріс әсер етеді, сонымен қатар ғимарат құрылымдарының пайдалану сипаттамаларын төмендетеді. Егер микроклимат параметрлері қалыпты шектерде болса, онда адамда ыңғайсыздық болмайды. Тұрғын және қоғамдық үй-жайлардағы микроклиматтық жағдайлар оңтайлы және қолайлы болып бөлінеді. Оңтайлы жағдайлар микроклимат көрсеткіштерінің мәндерінің үйлесімін білдіреді, бұл адамға ұзақ уақыт әсер ету кезінде терморегуляция механизмдерінің минималды кернеуімен дененің қалыпты жылу күйін қамтамасыз етеді. Қолайлы жағдайлар микроклиматтық параметрлердің жиынтығы деп аталады, олар адамдарға ұзақ уақыт әсер еткен кезде жылу күйінің уақытша өзгеруіне әкелуі

мүмкін, сонымен қатар терморегуляция механизмдерінің кернеуін қосады, бірақ адамның физиологиялық мүмкіндіктерінен аспайды. Тұрғын және қоғамдық үй-жайлардағы оңтайлы микроклиматтың санитарлық нормалары жыл кезеңдеріне байланысты нормаланады. Жылы және суық кезеңдерді ажыратыңыз. Төменде, №1 кестеде тұрғын және қоғамдық үй-жайлардағы микроклиматтың оңтайлы және рұқсат етілген санитарлық нормалары келтірілген [2].

Кесте 1 – Микроклиматтың оңтайлы санитарлық нормалары.

Микроклиматтың оңтайлы санитарлық нормалары			
	Температура	Ауаның салыстырмалы ылғалдылығы	Ауа қозғалысының жылдамдығы
Жылы кезең	23 – 25 °С	60 – 30%	0,25 м/с көп емес
Суық кезең	20 – 22 °С	45 – 30%	0,1 – 0,15 м/с көп емес

Микроклиматтық көрсеткіштер адамның жылу қабылдауына кешенді әсер етеді, бұл физиологиялық негізделген реакцияларды тудырады. Адам қоршаған ортаға жылуды үздіксіз шығарады. Бөлінетін жылу мөлшері адамның энергия шығындарына байланысты және 50 Вт-тан 500 Вт-қа дейін, сондай-ақ климаттық жағдайларға байланысты өзгереді [3, 30 б.].

Дененің қалыпты жұмыс істеуі үшін адам шығаратын барлық жылу толығымен қоршаған ортаға шығарылуы керек. Сонымен қатар, адамның әл-ауқаты көбінесе қоршаған ауаның ылғалдылығына, оның қозғалыс жылдамдығына және құрамына байланысты. Қоршаған ортаның салыстырмалы ылғалдылығының жоғарылауымен дененің табиғи булану процестері қиынырақ болады, сәйкесінше дененің қызып кетуі тезірек болады. Тұрақты дене температурасын ұстап тұру адамның қалыпты жұмысының қажетті шарты болып табылады. Адам дем алатын ауа құрамында шаң мен зиянды газдардың артық концентрациясы болуы мүмкін. Бұл ластану көздерінің саны мен қарқындылығының артуына, сондай-ақ ғимараттың сырты мен ішіндегі қысымның төмендеуіне байланысты. Жоғарғы қабаттардағы көп қабатты үйлерде ауаның зиянды газдар мен бактериялармен ластануы байқалады, төменгі қабаттарда гипотермия және радонның ластану қаупі бар. Сондай-ақ, тұрғын және қоғамдық үй-жайлардағы ауаның ластануының себебі сапасыз әрлеу материалдарын қолданумен

бірге қоршаған ортаның жоғары температурасы болып табылады. Винил тұсқағаздары, линолеум, паркет лактары, майлы бояулар, төбеге арналған полистирол панельдері – бұл барлық материалдар, өндіріс технологиясы бұзылған жағдайда, қызып кету кезінде фенол, формальдегид, карбон қышқылдарының эфирлері шығарылады. Бұл заттар адам денсаулығына қауіпті. Ластанған ауа қысымның жоғарылауына әкеледі, сонымен қатар тыныс алу жүйесінің де, жүрек-тамыр жүйесінің де әртүрлі ауруларының пайда болу ықтималдығын арттырады.

Микроклиматтық жағдайлардың ағзаға әсері құрылыс конструкцияларына әртүрлі микроклиматтық факторлардың әсерінен гөрі түсінікті. Микроклимат параметрлерінің құрылымдық элементтерге әсерін есепке алу ғимаратты пайдалану міндеттерімен анықталады [4, 138 б.].

Пайдалану міндеттеріне ғимараттың қалыпты жұмысын қамтамасыз ету, оның функционалды мақсатына сәйкес, құрылымдардың жобалық пайдалану сипаттамаларына және бүкіл қызмет ету мерзімі ішінде ғимараттың қауіпсіздік деңгейіне кепілдік беру, ғимараттың қажетті температура мен ылғалдылық режимін және санитарлық-гигиеналық жағдайды сақтау, сондай-ақ объектінің инженерлік-техникалық жүйелерінің апатсыз жұмысын қамтамасыз ету кіреді. Тұрғын және қоғамдық үй-жайлардың ішкі ортасы қоршау конструкцияларымен және инженерлік құрылғылармен қалыптасады [5, 68 б.].

Ғимараттарды пайдалану кезінде қоршау құрылымдарының сипаттамалары көбінесе дизайннан ауытқып, әдетте нашарлайды. Бұл жаңа өнімділік тұрғын үйдің немесе қоғамдық ғимараттың санитарлық-гигиеналық, экономикалық және эстетикалық сипаттамаларының жиынтығын құрайды. Сонымен қатар, олар ғимараттың сапасын және оның құрылымының одан әрі пайдалануға жарамдылығын анықтайды. Ұзақ жылу жүктемесінен, ылғалдан, күн сәулесінен, сондай-ақ химиялық және биологиялық әсерден материалдың қайтымсыз қартаюы және материалдардың қасиеттері мен құрылымдардың жұмысына әсер ететін басқа да баяу процестер жүреді. Кез-келген құрылымның элементі біртіндеп жарамсыз болып қалады, яғни оның қызмет ету мерзімі аяқталады, пайдалану қасиеттері жоғалады. Табиғи-климаттық факторлардың әсерінен, кез-келген сыртқы әсерлерден немесе адамның өмірлік белсенділігінен туындаған құрылымдық элементтердің немесе тұтастай алғанда ғимараттың бастапқы пайдалану сипаттамаларының

нашарлауы физикалық тозу деп аталады. Ағымдағы жөндеу жұмыстарының уақтылы жүргізілмеуі немесе инженерлік жүйелердің бұзылуын елемеу нәтижесінде ғимараттың пайдалану шарттарының бұзылуы ғимарат элементтерінің физикалық тозуын тездетеді. Мұндай тұрғын және қоғамдық ғимараттардың үй-жайлары микроклиматының параметрлері, әдетте, нормативтік шектерден асып кетеді. Ішкі орта жағдайының қысқа мерзімді бұзылуы құрылымдық элементтерге айтарлықтай теріс әсер етпейді. Бірақ ауытқуларды реттеу жөніндегі шаралар уақтылы қабылданбаған жағдайда, бұзушылықтар конструкциялардың физикалық тозуының дамуына ықпал етеді. Жарықтар мен жарықтар түрінде қоршаулардың тұтастығын бұзу сыртқы ортаның ауасының бөлмеге енуіне ықпал етеді. – Мен зақымданудан және тесіктерді қорғаныш қабаты қоршау конструкцияларын жүреді ылғалдың түсуі тыс қр қоршау. Бұл суық мезгілде ғимараттың жылу қорғау қабілетінің төмендеуіне әкеледі [6, 120 б.].

Мұның салдары сонымен қатар негізсіз үлкен жылу жоғалту және нәтижесінде қоршаудың ішкі бетінде де, бөлменің ішкі ауасында да температураның төмендеуі болып табылады. Ұзақ мерзімді пайдалану кезінде үйлердің қабырғаларында пайда болатын мұндай ақаулар көшедегі шуылдың бөлмеге енуіне байланысты шу фонының жоғарылауына ықпал етеді. Ұзақ уақыт жұмыс істейтін ғимараттардың пәтерлерінде ауа тоқырауы мүмкін. Бұл желдету жүйелерінің тозуына да, қоршау құрылымдарының тозуына да байланысты. Сондай-ақ, үй-жайларды дұрыс желдетпудің себебі жобалау кезеңіндегі қателіктер болуы мүмкін. Ауа массаларының тоқырауы суық мезгілде ішкі ауаның температурасы мен тығыздығының төмендеуіне, демек, ауа алмасуға ықпал етеді. Ауа алмасуының және бөлменің температуралық және ылғалдылық режимінің бұзылуының нәтижесінде сыртқы қоршаулардың ішкі беттерінде ылғалдың іздері пайда болуы және көгерудің дамуы мүмкін. Тұрғын және қоғамдық ғимараттарда жинақталған зиянды заттар мен түзілімдер құрылыс конструкцияларына да, адам ағзасына да теріс әсер етеді. Микроклиматтың негізгі параметрлерінің адамдарға және ғимараттардың құрылыс құрылымдарына әсері айтарлықтай, әсіресе стандарттар бұзылған жағдайда оны байқау оңай. Микроклиматтық параметрлердің нормативтерден ауытқуын талдай отырып, сондай-ақ ғимараттарды санитарлық нормалар мен пайдалану міндеттерін бұза отырып пайдаланудың салдарын көрсете отырып, адамдардың денсаулығы мен ғимараттардың

калыпты жұмыс істеуі үшін қолайлы ішкі ортаның қаншалықты маңызды екендігі айқын болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Здания жилые и общественные. Параметры микроклимата в помещении : ГОСТ 30494–96. – М.: Изд-во ГУП ЦПП, 1996 г. – 12 с.
- 2 Грешкина Е. В., Власов А. В.: учеб-метод, пособие для вузов / Грешкина Е. В., Власов А. В. – М.: Владимир: Изд-во Владимирского гос. ун-та, 2014.– 40 с.
- 3 Лицкевич, В. К. Жилище и климат: В. К. Лицкевич.– М.: Стройиздат, 1984. – 288 с.
- 4 Порывай, Г. А. Техническая эксплуатация зданий: Г. А. Порывай. М.: Стройиздат, 1982. – 320 с.
- 5 Кувшинов, Ю. Я. Теоретические основы обеспечения микроклимата помещения: Ю. Я. Кувшинов. – М.: АСВ, 2004.– 103 с.
- 6 Ушков, Ф. В. Теплопередача ограждающих конструкций при фильтрации воздуха: Ф. В. Ушков. – М.: Стройиздат, 1968. – 144 с.

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК МҰХИТТЫҢ ЛАСТАНУДЫҢ: СЕБЕПТЕРІ МЕН САЛДАРЫ

ҚАСЫМ Е. Ж., УЮКБАЕВА М. Е., БАКЫТОВА А. Н.
студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ТОҚТАРБЕКОВА А. Б.
жаратылыстану ғылым магистрі, оқытушы,
Торайғыров университет, Павлодар қ.

Дүниежүзілік мұхиттың ластануы-әлемдегі ғаламдық проблема. Мұхит-гидросферадағы негізгі бөліктерінің бірі, жердегі өмір үшін өте маңызды. Бұл жұмыста дүниежүзілік мұхиттың жер үшін маңызын қарастырып қана қоймай, оны сақтаудың шараларын зерттейміз.

Бұл жұмыстың мақсаты-дүниежүзілік мұхиттың ластану деңгейін және ластанудың флора мен фаунаға әсерін зерттеу.

Бұл жұмыстың міндеттері:

- 1 Дүниежүзілік мұхиттың маңыздылығын атап өту;
- 2 Дүниежүзілік мұхиттың ластанудың жолдарын табу;
- 3 Дүниежүзілік мұхиттың ластану мәселесінің шешу жолдарын ұсыну.

Зерттелетін жұмыстың нысаны-дүниежүзілік мұхитқа төгілетін химиялық, физикалық заттар.

Бұл жобаның субъектісі – дүниежүзілік мұхит. Мұхит-гидросфераның негізгі бөлігі. Жер ғарыштан көгілдір мұхиттар планетасы сияқты болып көрінеді – оның бетінің 70 % астамын су басып жатыр.

Біздің кезімізде қарастырылып отыратын бұл жұмыс өте өзекті. Қазіргі уақытта өндірістік сала кеңінен дамып келеді. Соның салдарынан табиғаттың экологиясы ластануда. Биосфера қабаттарында болатын ластанулар өмір сүріп жатқан тіршілік иелеріне бұл өте зиянды болып келеді. Экологиялық ластанулардың ішінде гидросфера қабатындағы «Дүниежүзілік мұхиттың ластану» мәселесі маңызды орын алады. Қаншама мұнай адамның зиянды әрекетінен мұхитқа төгіліп жатады. Бұл жағдай дүниежүзілік мұхиттағы флора мен фаунаның бұзылуына әкеліп соқтырады. Қоқыс, әсіресе іс жүзінде ыдырамайтын пластик мұхиттардың экологиясы үшін ауқымды проблема болып табылады. Миллиондаған тонна пластик қалдықтары мұхиттардың бетімен ағып кетеді және сарапшылардың пікірінше, бұл қоқыстың 80 % құрлықтан мұхитқа түскен, ал тек 20 % ғана кемелерден төгілген немесе шайылған. Қоқыс теңіз жануарлары мен құстарының 250-ден астам түріне зиянын тигізіп, суға улы заттарды шығарады.

Қарастырылып отырған жұмыстың практикалық маңыздылығы зор. Бұл жұмыстың практикалық маңызы-гидросфераның бөлігін дүниежүзілік мұхитты ластанудан қорғау шараларын ұсыну. Дүниежүзілік мұхит – біздің байлығымыз. Оны сақтап қалу өте маңызды [1, 200 б.].

Дүниежүзілік мұхиттың маңыздылығы

Дүниежүзілік мұхит-гидросфераның бір бөлігі. Бәріміз білетіндейміздей Атлант, Тынық Үнді Солтүстік мұзды мұхиттар Дүниежүзілік мұхитты құрайды. Ең ірі әрі жылы мұхит-Тынық мұхит. Ең кіші әрі суық мұхит-Солтүстік Мұзды мұхит. Дүниежүзілік мұхит-әлемдегі ең ірі экожүйе. Жер бетінің көп бөлігін алып жатқан ол планетадағы су балансының деңгейі мен тұрақтылығына әсер етеді, атмосферадағы және жер бетіндегі ылғалдың жаңаруының маңызды көзі болып табылады. Жер бетін 71% алып жатыр. Гидросфераның бұл бөлікте адамзаттың тіршілігі үшін құнды балықтар жүзуде және бағалы өсімдіктер өсуде. Осы дәлелдер Дүниежүзілік мұхиттың маңыздылығын атап көрсетеді [2, 112 б.].

Дүниежүзілік мұхиттың ластануының негізгі жолдары

Қазіргі заманда табиғи байлықтарға бай Дүниежүзілік мұхиттың жағдайы қандай екен...

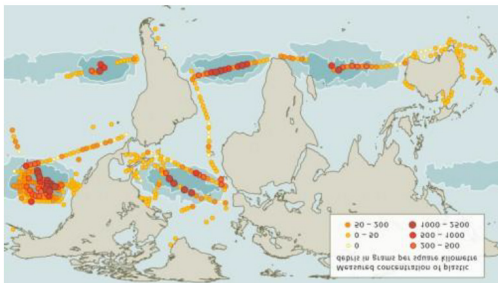
Оны біз зерттеп, қарастырып шықтық. Өндіріс, техника дамыған заманда гидросфераның бөлігі Дүниежүзілік мұхит әртүрлі жолмен ластануда.

Физикалық. Қоқыс, әсіресе іс жүзінде ыдырамайтын пластик мұхиттардың экологиясы үшін ауқымды мәселе болып табылады. Оларды физикалық ластануға жатқызамыз. Мұнай немесе химиялық заттар сияқты, қоқыс мұхиттағы флора мен фаунаға өз зиянын келтіреді. АҚШ Ұлттық ғылым академиясының зерттеуіне сәйкес, 1997 жылдан бері мұхиттарға жыл сайын шамамен 6,4 миллион тонна қоқыс түседі. Мұхитқа лақтырылған қоқыс ішінде түрлі зиянды, ластаушы заттар бар.

Кесте 1 – Тұрмыстық қоқыстағы ластаушы заттардың мөлшері

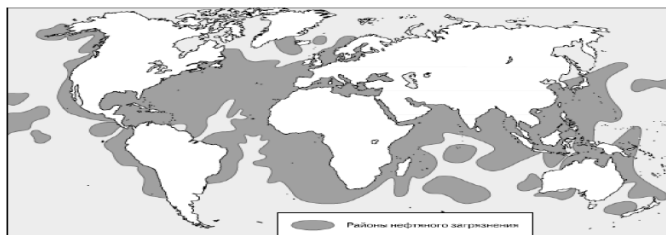
№	Заттар	Тұрмыстық қоқыстардың құрамы
1	Органикалық	32-40%
2	Фосфор	0,44%
3	Мырыш	0,155%
4	Қорғасын	0,085%

Мұхитқа түсетін қоқыстардың көпшілігі пластик болып табылады. Желдің немесе ағыстың көмегімен ол үлкен қашықтықты еңсереді және мұхиттардың ең шалғай бұрыштарында және адам тұрмайтын аралдарда кездеседі. 1997 жылы ғалымдар Тынық мұхитының солтүстігінде қалқымалы қоқыстардың жиналып жатқанын анықтады. Бұл құбылыс Тынық мұхиттық қоқыс орны деп аталады. Қазіргі уақытта 5 ірі «қоқыс орны» бар.

Сурет 1 – Мұхиттардағы пластмасса қалдықтарының концентрациясы, шаршы километрге граммен

Мұнайлы. Мұнай және мұнай өнімдері Дүниежүзілік мұхиттың ластануының негізгі көзі болып табылады. Мұнай суға техногендік апаттар, танкер апаттары және ұнғымаларды бұрғылау нәтижесінде түседі, бірақ көптеген мұнай өнімдері де кәдімгі теңіз көлігімен төгіледі. Мұнайдың төгілуі көптеген теңіз жануарларының, балықтар мен құстардың өліміне әкеледі, сонымен қатар олар су қабаттары арасындағы қалыпты жылу алмасуды болдырмайды.

Сурет 2 – Мұхиттардың мұнаймен ластануы

Үнді мұхитының мұнай және мұнай өнімдерімен ең ластанған бөлігі Парсы шығанағына іргелес жатқан жер – «теңіз мұнайы» өндірілетін аймақ және теңіздің шығу тегі бойынша әлемдегі негізгі аудан. мұнай жүк ағындары. Осы жүк ағындарының арқасында Африканың шығыс жағалауы және Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азияның жағалау аймақтары ластану үлесін алады. Солтүстік Мұзды мұхитта мұнаймен ластану әлдеқайда аз, бірақ соған қарамастан кейбір теңіздерде де кездеседі [3, 137 б.].

Жылулық. Электр станциялары арқылы мұхиттарға төгілетін ағынды сулар жергілікті жерде судың температурасын жоғарылатады, бұл мұндай жоғары температурада өмір сүре алмайтын тіршілік иелерінің жаппай қырылуына әкеледі. Бұл қоректік тізбектерді бұзады және көптеген жануарлар түрлерінің жойылуына әкеледі. Сонымен қатар, балдырлардың кейбір түрлері тым белсенді түрде көбейе бастайды, нәтижесінде су гүлдейді.

Үлкен танкер апаттарының мәселелері.

«Торрей каньоны» танкері 1967 жылы наурызда Ұлыбританиядағы Лэндс-Энд маңында апатқа ұшырады. Есептер бойынша, сол кезде теңізге шамамен 106 мың тонна мұнай түскен. 1978 жылы Францияның Бретон жағалауында «Амоко Кадиз» танкерінің тасты жағалауға құлауы нәтижесінде танкер қозғалтқышының істен шығуы салдарынан апатқа ұшырады. Мыңдаған қоныс аударатын құстар өлді. 1989 жылы Аляска аймағында Exxon Valdez танкері апатқа ұшырады және 11 миллион галлонға жуық (шамамен 50 000 тонна) мұнайдың төгілуі жағалау бойымен 1600 км-ге созылды. Тек қылмыстық жауапкершілікке қатысты іс бойынша сот кеме иесі ExxonMobil мұнай компаниясын Аляска штатына 150 миллион доллар төлеуге міндеттеді, бұл тарихтағы ең үлкен экологиялық айыппұл.

Мұхит аса қауіпті жүктерді тасымалдаумен байланысты ірі және шағын экологиялық апаттардың орны болып қала береді. Бұл 2000 тонна улы қалдықтарды тасымалдаған «Карен Б» және радиоактивті плутонийдің үлкен партиясын Еуропадан Жапонияға өңдеу үшін тасымалдаған «Акацуки-мару» кемелеріне қатысты болады [4, 92 б.].

Дүниежүзілік мұхиттың ластануын шешу жолдары.

Дүниежүзілік мұхиттың ластануына жол бермеу жұмыстары орасан зор және күрделі. Францияда зауыттар мен фабрикалар үшін су қабылдау және ағызу пункттерінің орналасуын реттейтін заң қабылданды, тікұшақтар теңіз жағалауын үнемі патрульдеумен айналысады, олардың міндеті танкерлердің төгілуін бақылау болып табылады. Швецияда төгінділер мәселесінің жоғары технологиялық және тиімді шешімі табылды – әрбір танкердің контейнерлері арнайы изотоптармен таңбаланған, сондықтан мұнай дақтарын талдайтын ғалымдар әрқашан қандай кемеден төгінді жасалғанын анықтай алады.

Қазіргі кезде кәсіпкерлер мұхиттың ластануын азайтуға тырысады. Unilever, Procter and Gamble, Nike сияқты компаниялар

Дүниежүзілік жабайы табиғат қорымен органикалық материалдардан жасалатын пластмассалардың жаңа түрлерін әзірлеуде. Оларға қант қамысы, жүгері, қамыс және дәнді дақылдарды қоса алғанда, өсімдік тектес материалдардан биологиялық ыдырайтын пластмассалар жасау арқылы пластиктің ластануын азайту міндеті қойылды [5, 76 б.].

Әр адам Дүниежүзілік мұхитты ластанудан сақтау үшін өз үлесін қоса алады.

- 1 Пластмассадан бас тарту керек;
- 2 Жағажайларды таза ұстау керек;
- 3 Экологиялық таза өнімді таңдау керек;
- 4 Көміртек ізді азайту керек.

Дүниежүзілік мұхит-біздің байлығымыз. Сол байлықты ластанудан сақтау әрбір адамның міндеті болып табылады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, адамның зиянды іс-әрекеті Дүниежүзілік мұхиттың ластануына әкеліп соқтырады. Бұл жұмыс өте ауыр, зерттеуді әлі де қажет етеді. Ластану флора мен фаунаға өз зиянды кесерін тигізеді. Дүниежүзілік мұхиттың жалпы планетарлық функциялары бар: ол ылғал айналымы мен жердің жылу режимін, сондай-ақ оның атмосферасының айналымын қуатты реттеуші болып табылады. Ластану бүкіл планетаның климаты мен ауа райы режимі үшін маңызды болып табылатын барлық осы сипаттамаларда өте маңызды өзгерістерді тудыруы мүмкін. Мұндай өзгерістердің белгілері бүгінде байқалады. Қатты құрғақшылық пен су тасқыны қайталанатын, жойқын дауылдар пайда болады, қатты аяз тіпті ешқашан болмаған тропиктерге де келеді. Әрине, мұндай залалдың ластану дәрежесіне тәуелділігін шамамен бағалау әлі мүмкін емес... Қалай болғанда да, мұхитты қорғау адамзаттың жаһандық мәселелерінің бірі болып табылады. Өлі мұхит – өлі планета, демек, бүкіл адамзат.

Олай болса, мұхиттардың ластануы ғасырымыздың ең маңызды экологиялық проблемасы екені анық. Бұл экологиялық мәселені шешу әрбір адамның міндеті болып табылады. Сол үшін жобада көрсетілгендей, әр адам қарапайым ережелерді ұстанып, істеу керек.

Біз мынандай ережелерді ұсынамыз:

- 1 Пластмассадан бас тарту керек;
- 2 Жағажайларды таза ұстау керек;
- 3 Экологиялық таза өнімді таңдау керек;
- 4 Көміртек ізді азайту керек.

Бүгінгі күні мұхиттарды көптеген қауіпті ластаушы заттар бар: бұл мұнай, мұнай өнімдері, әртүрлі химиялық заттар, пестицидтер, ауыр металдар мен радиоактивті қалдықтар, ағынды сулар, пластмассалар және т.б. Бұл өткір мәселені шешу әлемдік қоғамдастықтың барлық күштерін біріктіруді, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау саласындағы қабылданған нормалар мен қолданыстағы ережелерді нақты және қатаң орындауды талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Фелленберг Г. Загрязнение природной среды. М.: Мир. 1997. – 232 с.
- 2 Мемешов С. Қ, Дүрмекбаева Ш. К. Табиғатты тиімді пайдалану: Оқу құралы С. Қ. Мемешов, Ш. К. Дүрмекбаева-Көкшетау: <<Мир печати>> баспасы, 2016. – 192 б.
- 3 Қ. Ә. Әлімбетов Табиғатты пайдалану және оны қорғау негіздері. Алматы, Экономика, 2000.- 186б.
- 4 Достай Ж. Д. Жалпы гидрология. – 2-басылым.-Алматы: Қарасай, 2011. – 278 б.
- 5 А. Баешов. Экология негіздері. Түркістан, Яссауи университеті, 2000. – 80 б.

КӨМІР ШАҢЫНЫҢ ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ

КЕНЕСОВА Д. С., КУСАИНОВА Г. А., ДОСЫМОВА А. К.
студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ТОҚТАРБЕКОВА А. Б.
Жаратылыстану ғылым магистрі, оқытушы,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қоршаған ортаға көмір шаңының теріс әсер беруі қазіргі уақытта өте өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Бұл жұмыста көмір шаңының химиялық құрамы да, оның құрамына кіретін химиялық белсенді және зиянды заттар да қарастырылады.

Қазіргі уақытта қоршаған орта көптеген зиянды әрекеттерге ұшырап жатыр. Соның ішінде зауыт қалдықтарының, улы заттардың және шандардың теріс ықпалы. Осы жұмыс барысында қоршаған ортаға көмір шаңының ықпалы қарастырылады. Бірақ көмірді өндірудің мақсаты оң әсері болса да, оның қоршаған ортаға теріс әсері бар [1, 108 б.].

Жұмыстың мақсаты-көмір шаңының қоршаған ортаға - ауаға, суға және тұтастай алғанда көмір өндіруші өндірістер бар аймақтың экологиясына әсер етуі. Осылайша, осы жобадан көмір шаңымен ластанудың өзекті мәселесі көтеріледі.

Көмір өнеркәсібі отын-энергетикалық кешеннің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады, бұл экономикалық салаға оң әсер етеді. Соған қарамастан, бұл сала тау-кен өнеркәсібінің неғұрлым күрделі салаларының бірі болып қала отырып, қару-жарақ ортасына бірқатар теріс әсер етеді.

Зерттелетін жұмыс объектісі – қоршаған ортаға теріс әсер тигізетін көмір шаңының сипаттамасы мен оның физикалық қасиеттері.

Бұл жұмыстың зерттеу субъектісі – қоршаған орта. Қоршаған орта-бұл адамды қоршаған және жердегі өмірді сақтау үшін қажетті жағдайлардың жиынтығы.

Сонымен, көмір байыту фабрикаларында ұстау мен тазартудың экологиялық жүйесін жасау кезінде ескерілуі керек көмір шаңының маңызды қасиеттерін қарастырылады. Біздің ақпараттық жүйелеріміздің келесі кезеңі көмір шаңының қасиеттерінің қоршаған ортаға әсерін қарастыру болады. Бұл ластаушы заттардың тұрақтылығын азайту және сайып келгенде, атмосфералық ауаның ластануын азайту мақсатында олардың мінез-құлқын басқаруға мүмкіндік береді [2, 120 б.].

Көмір шаңы ауа сапасын нашарлатады. Бұл күн сайын көмірдің көп мөлшерін өңдейтін көмір кәсіпорындарымен байланысты көмір шаңының қоршаған ортаға ең айқын әсері. Алайда, шаң басым жел жағдайларына байланысты көрші қалаларға әсер етуі мүмкін, сондықтан мұндай салалар салдарын азайту үшін тиімді шаралар қабылдауы керек. Ауаның ластануы шахта жұмысшылары мен жақын маңдағы тұрғындардың денсаулығы мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретінін атап өткен жөн.

Мысалы, көмір өнеркәсібінің кәсіпорындарынан, сондай-ақ пайдалы қазбаларды тасымалдау және өндіру кезінде бөлінетін көмір шаңында күкірт диоксиді, сутегі хлориді, сынап, мышьяк, кадмий және т.б. сияқты улы заттар бар. Бұл улы заттардың ішінен кадмийдің ағзаға шамадан тыс түсуі анемияға, бауырдың зақымдалуына, кардиопатияға, гипертонияның дамуына әкелуі мүмкін. Кадмийдің жоғары дозаларымен жедел улану тыныс алу жүйесінің ауыр зақымдалуына әкеледі, өкпе ісінуі мүмкін. Кадмий адам үшін қажет элемент емес. Кадмийдің жоғары

концентрациясын қабылдау улы әсер етеді. Бұл металл, сынап сияқты, оңай бу түзеді. Кадмиймен улану жағдайлары негізінен өнеркәсіптік ластанумен байланысты. Бұл металл дөңді дақылдар мен жапырақты көкөністерде топырақ құрамында кадмий бар өндірістік қалдықтармен ластанған кезде жиналады. Кадмий тағамға осы элементі бар пакеттерде ұзақ уақыт сақталған кезде де кіре алады.

Сурет 1 – Көмір шаңының құрамындағы улы заттардың үлесі.

Судың ластануы тоқталсақ, көмір шаңы қоршаған ортаға зиян тигізуі мүмкін, өйткені ол теңіз тіршілік иелерінің құнарлылығы мен өсуіне әсер ететін моллюскалар, раковиналар, мидиялар мен краб личинкалары үшін оттегінің мөлшерін азайтады. Өкінішке орай, көмір мен көмір шаңының су жолдары мен экожүйелерге әсері туралы өте аз зерттеулер жүргізілді-олар негізінен қаржыландырудың жоқтығынан өмір сүреді.

Жер асты суларының да, жақын маңдағы су ағындарының да ластануы ұзақ уақыт аралығында болуы мүмкін. Ағын сапасының нашарлауы шахтаның қышқылды дренажына, улы микроэлементтерге, шахта дренажының суында еріген қатты заттардың көп болуына және ағындарға төгілетін тұнбаның жоғарылауына байланысты. Көмір беттері ашылған кезде пирит сумен және ауамен байланысып, күкірт қышқылын түзеді. Су шахтадан ағып жатқанда, қышқыл су жолдарына ауысады; шахтаның құйрығына жаңбыр жауғанша, шахта әлі де жұмыс істеп тұр ма, жоқ па, күкірт қышқылын өндіру жалғасуда. Сонымен қатар,

қалдықтар мен көмірді сақтауға арналған қоқыстар ағындарға тұнба әкелуі мүмкін. Жер үсті сулары ауыл шаруашылығына, адам тұтынуына, шомылуға немесе басқа да тұрмыстық мақсаттарға жарамсыз деп танылуы мүмкін.

Бұл проблемалардың алдын алу үшін көмір шахталарында су мониторингі жүргізіледі. Кеніштердегі су ағынын реттеу үшін пайдаланылатын бес негізгі технологияға: бұру жүйелері, золоотвалдар (жер үсті, жерасты сулары), жер асты суларын айдау жүйелері, жер асты дренажы жүйелері және жер асты тосқауылдары жатады [3, 180 б.].

Қорытындылай келсек, көмірді өндіру және тасымалдаумен айналысатын бірнеше кәсіпорындар бөлшектердің қоршаған ортаға әсерін азайту үшін шаралар қабылдауға мәжбүр болды. Шанды азайтудың кейбір шаралары, соның ішінде жабық қойма ғимараттарын пайдалану, персоналды шаң шығарындыларын азайтудың әртүрлі әдістеріне үйрету, өнімнің ылғалдылығын бағалау және ашық қорларды жабу және суландыру сияқты практикалық басқару әдістері көмір шаңының таралуын болдырмауда маңызды рөл атқарады.

Нақты уақыттағы ауа-райы туралы мәліметтер нақты уақыт режимінде болуы мүмкін қоршаған ортаны көмір шаңынан тиімді қорғау үшін өте пайдалы. Сонымен қатар, тау-кен жұмыстарынан туындаған шаң шығарындыларын тиісті компаниялар, сондай-ақ қоршаған ортаны қорғау ұйымдары қоршаған шаң деңгейін анықтау және қажетті түзету шараларын қабылдау үшін үнемі қадағалап отыруы керек. Озық тәжірибе жүрек-тамыр аурулары, пневмония, созылмалы обструкция сияқты қатты бөлшектермен байланысты денсаулыққа қатысты күрделі мәселелерді азайтуға көмектеседі – өкпе ауруы және мезгілсіз өлім [4].

Жалпы алғанда, көмір шаңы экожүйелерді бұзады және адам денсаулығына қауіп төндіреді, сондықтан көмір шаңын өндеудің тиісті тәжірибесінің маңыздылығын елеусіз қалдыруға болмайды. Жобаларды мұқият алдын-ала жоспарлау, тау-кен жұмыстарының салдарын бақылау және қатты бөлшектердің ластануын шектеу шараларын қолдану арқылы көмір шаңының ауаға және қоршаған ортаға теріс әсерін азайтуға бағытталуы керек [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Обеспыливание в литейных цехах машиностроительных предприятий / В. А. Минко, М. И. Кулешов, Л. В. Плотникова и др. – М.: Машиностроение, 1987. – 224 с.
- 2 Тринкс В. Промышленные печи. М.: Металлургиздат, 1961 г. – 390 с.
- 3 Хван Т. И., Хван П. А. Безопасность жизнедеятельности, Ростов-на-Дону. 2000. – 352 с.
- 4 <https://inbusiness.kz/kz/last/korshagan-ortaga-komirdin-ziyany-orasan>
- 5 https://kk.wikidea.ru/wiki/Environmental_impact_of_mining

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ МӘСЕЛЕСІ

ОМАРХАНОВА М. Р., АМАНГЕЛЬДИНОВА А. Б.
студенттер, Торайғыров университет, Павлодар қ.
ДОСОВА М. Т.
аға оқытушы, Торайғыров университет, Павлодар қ.

Жұмыссыздық – бұл жұмыс істегісі келетін еңбекке жарамды халықтың өндірісте жұмыспен қамтылмауы. Жұмыссыздық тек экономикалық қана емес, экономикасы нарықтық бағдарланған кез-келген елде кездесетін күрделі әлеуметтік-саяси мәселе. Халықты жұмыспен қамту қоғам мен мемлекеттің назарында болуы тиіс, бұл мәселе – олардың әлеуметтік-экономикалық саясатының мақсаты [1, б. 329].

Жұмыс күшінің ресурстары дұрыс пайдаланылмай жатқан жағдайда, мемлекеттің экономикалық жүйесі тиімсіз жұмыс істейді, өйткені ол өзінің әлеуетті өндірістік мүмкіндіктерін іске асыра алмайды, сондықтан экономиканы қалпына келтіру туралы сөз болмайды.

Жұмыспен қамту мақсаты табыс табу және өз қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылатын еңбекке қабілетті (экономикалық белсенді) адамдардың іс-әрекетін білдіреді. Қазақстанда экономикалық белсенді 9,2 млн адам тұрады. 2021 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 0,5 % азайды. Оның ішінде 8,7 миллион адам жұмыспен қамтылған, бұл өткен жылмен салыстырғанда 0,7 пайызға аз. Сонда экономикалық белсенділік деңгейі 70,1 %-дан 69,2 %-ға төмендеді. Оның ішінде қалаларда көрсеткіш 69 %-дан 68,7 %-ға, ауылдарда 71,6 %-дан 69,8 %-ға

төмендеді [2]. Бұл көрсеткіштер халық арасында жұмысқа тұра алмау себептерін талқылауға әкеледі. Еңбек нарығындағы кемсітушілік мәселесі, жастардың жұмысқа бейімделу мәселесі, жалақының төмендігі, мемлекеттік тілді білмеуі, мамандығы бойынша тұра алмауы, маусымдық жұмыстар және т.с.с мәселелер көптігі жұмыссыздықтың артуына әкеледі. Жағдайды талдай келе, жұмыспен қамту мен жұмыссыздықтың жай-күйін болжау қиын деп сеніммен айтуға болады. Бірақ бұл процесс басқалармен өзара байланыста келеді. Яғни, экономика тұрақты жағдайда болса, мәселемізде елеулі өзгерістерді байқамаймыз. Біздің мақалада тікелей Павлодар облысындағы жұмыспен қамту және жұмыссыздық жағдайы қарастырылып, жұмыссыздық мәселесіне теориялық негіздеме беріледі, сонымен қатар облыстағы әр аумақтағы ерекшелігі, себептері қарастырылады. Жұмыссыздық деңгейі экономиканың жалпы жағдайын анықтайтын және оның тиімділігін бағалайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылатындықтан, нарықтық экономика жағдайында Павлодар облысындағы жұмыссыздық мәселесі ерекше өзекті болып табылады және барынша назар аударуды қажет етеді.

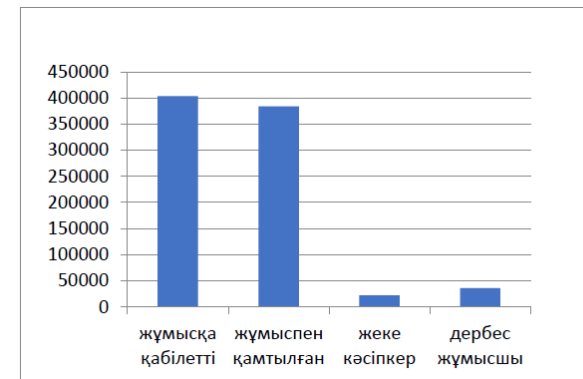
Зерттеу нысаны: Павлодар облысы

Зерттеу пәні: Павлодар облысының жұмыссыздық мәселелері

Зерттеу әдістері мен материалдары: Зерттеудің ақпараттық-аналитикалық негізі статистикалық, қорлық және жарияланған материалдар. Қолданылған әдістер: картографиялық, математикалық-статистикалық, салыстыру, анализ.

Талқылаулар мен нәтижелер:

Павлодар облысында 2021 жылдың шілде, тамыз және қыркүйек айларында жұмыссыздық деңгейі 4,9 пайызды құрады. Бұл туралы облыстық статистика департаменті хабарлады. Биыл жұмыссыздық деңгейі 0,2 пайызға артқанын атап өтті. Жұмыссыз жастар азайды: 2021 жылы шілде, тамыз және қыркүйек айларында бұл көрсеткіш 2020 жылдың 3,3 %-ға қарсы 3,2 %-ды құрады. Жұмыссыздар арасында әйелдер үлесі 47,8 %, ерлер - 52,2 %. Мамандар облыста 15 және одан жоғары жастағы 404,3 мың адам жұмыс істей алатынын есептесе, жұмыспен қамтылған халық саны 384,5 мыңды құрайтынын есептеді. Облыста 325,5 мың жұмысшы, 22 мың жеке кәсіпкер және 36,9 мың дербес жұмысшы тіркелген. Қызметкерлердің жалпы санынан 0,03 % жеке практикамен айналысады (Динамиканы 1-суреттен көруге болады) [3].

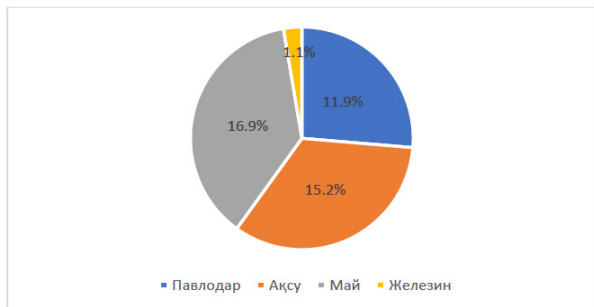
Сурет 1 – Павлодар облысындағы жұмыс күші

2-суреттен облыстың кейбір өңірлерінде жұмыссыздық деңгейі орташа облыстық деңгейден жоғары екендігін көруге болады: Павлодар – 10,2 %, Екібастұз – 8,5 %, Ақсу – 8,9 %, Май ауданында – 17,4 %, Ақтоғай ауданында – 10,5, Тереңкөл ауданында – 9,5 % [4].

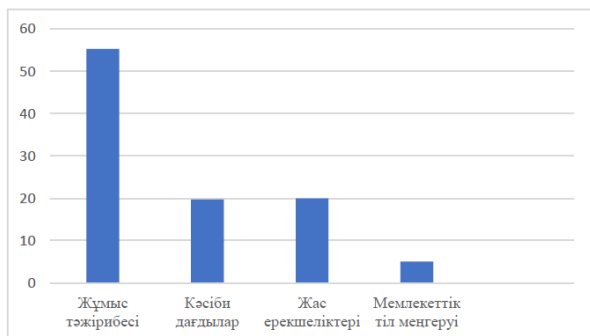
Сурет 2 – Аудандардың жұмыссыздық деңгейі

Жұмыссыздардың жыныстық және жастық құрамы айтарлықтай өзгерген жоқ. 2021 жылдың басында әйелдермен жастар ең талапсыз болып қалды. Облыстағы әйелдер жұмыссыздық деңгейі 9,3 пайызды құрайды. Әйелдер арасындағы жұмыссыздықтың жоғары деңгейі 3 – суретте көрсетілгендей Май ауданында (16,9 %), Ақсу (15,2 %) және Павлодар (11,9 %) қалаларында, төмен – Павлодар (0,6 %) және Железин (1,1 %) облыстарында белгіленді [4].

Сурет 3 – Аудандардағы әйелдердің жұмыссыздық деңгейі

Павлодар облысындағы ең маңызды мәселе жастар арасындағы жұмыссыздық болып шықты. 2021 жылдың соңына қарай жұмыссыздық деңгейі 3,2 % дейін жетті [4]. 2019 жылы сауалнама жүргізу барысында жастар арасындағы жұмыссыздық мәселесінің бірнеше факторлары анықталған болатын [5, 267 б.]. 4 - суретте көрсетілген:

Сурет 4 – Жастар арасындағы жұмыссыздық себептері

«Қазақстан 2020: Болашаққа бастар жол» мемлекеттік жастар саясатының жобасына сәйкес 30 жасқа дейінгі азаматтар «Қазақстанның ең маңызды бәсекеге қабілетті әлеуеті» болып табылады. Бағдарламаның ішінде жастарды жұмыспен қамтуды арттыруға арналған бөлім бар. Онда:

1 Жастар қоғамдық жұмыстарға жіберіледі, олар үшін мемлекет жалақысының 35 % субсидиялайды (Павлодар облысында

50 жастар қоғамдық ұйымы бар), соған қоса 30–150 мың теңгеге дейін жалақысы бар «Жасыл ел» жазғы жұмысқа орнатылады.

2 «Алғашқы жұмыс» бағдарламасы жүзеге асырылуда, онда жұмыс беруші қызметкерді 24 айға дейін тұрақты жұмысқа орналастырады.

3 Жастармен ғана емес, тікелей мемлекеттік органдардың өкілдерімен де мақсатты жұмыс жүргізетін белгілі бірлестіктердің бірі – Жастар еңбек биржасы.

4 Павлодар және Екібастұз қалаларында оқу орындарының түлектеріне мамандығы бойынша практикалық тәжірибе мен дағдыларды меңгеруге арналған «Жастар тәжірибесі» жаңа бағдарламасы жүзеге асырылуда [6].

Қорытындылай келе, Павлодар облысындағы жұмыссыздық деңгейі артып келе жатқанын айтуға болады. Ең маңызды себебі – жастар арасындағы жұмыссыздық мәселесі. Жастарды практикасыз жұмыс орнына алмауы және мемлекеттік тіл білмеуі үлкен қателік. Осыған орай берер 2 ұсынысымыз бар:

1 Оқу орындарының жұмыс берушілермен өндірістік практиканы өту туралы шарт жасасу сипатын өзгерту.

2 Дуальды оқыту тәжірибесі көбейту. Бұл жоғары курс студенттеріне өз мамандығы бойынша тәжірибеден өтуге және одан әрі жұмысқа орналасуға мүмкіндік берер еді.

Сонымен қоса, НН (Head Hunter) қосымшасынан жұмыс берушілердің талаптарын жинастырып, жастарға оқу бітіргеннен кейін жұмыс табу қиынға соқпас үшін келесі талаптарды топтастырдық:

- 1 Кәсіптік білімнің жоғары деңгейде болуы
- 2 Оқыту бейіні бойынша іргелі ғылыми білім
- 3 Психологиялық-педагогикалық білім (тұлғалық қасиеттерін дамыту үшін)
- 4 Мемлекеттік тілді білу
- 5 Шет тілдерін білу
- 6 Компьютерлік дағды

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Макаренко Н. Л., Косаренко Н. Н. Управление персоналом организации. – М.: Академический Проект; Трикта, 2005. – 329 б.
- 2 [https:// egemen.kz/article/271665-elimizde-dgumyssyzdyq-denhgeyi-osti](https://egemen.kz/article/271665-elimizde-dgumyssyzdyq-denhgeyi-osti)

3 <https://pavlodarnews.kz/novosti/v-pavlodarskoy-oblasti-za-god-izmenilsya-uroven-bezrobotitsy/>

4 Социологическое исследование: «Проблемы функционирования рынка труда в павлодарской области»

5 Комаров О. Е. Пожелания работодателей в отношении компетенций, необходимых выпускникам вуза в трудовой деятельности // Материалы региональной научно-практической конференции «III Капеновские педагогические чтения» – Павлодар: ПГПИ, 2010, Том II – 267–269 б.

6 ҚР Үкіметінің 2013 жылғы 27 ақпандағы 191-қаулысы «Қазақстан 2020: болашаққа жол» ҚР мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейін тұжырымдамасы

ПРОБЛЕМА ЭКОНОМИИ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ

САБЫРЖАНОВА Д. А., ӘЛІБАЙ А. Б., МОЛДАГАЛИЕВА А. А.
студенты, Торайғыров университет, г. Павлодар
КАКЕЖАНОВА Ш. К.
ст. преподаватель, Торайғыров университет, г. Павлодар

Истощение природных ресурсов – серьёзная экономическая проблема. Возникла она по той причине, что скорость потребления ресурсов выше скорости их восстановления. Обусловлено это увеличением количества людей, а также увеличением их потребностей. Природные ресурсы – это все те объекты и явления природы, которые используются для удовлетворения потребностей общества. Делятся они на 2 категории: возобновляемые и невозобновляемые [1, 78 с.].

Возобновляемые природные ресурсы имеют способность восстанавливаться с течением времени: леса вырастают, вода очищается, животные размножаются и т.д. Однако, из-за увеличения потребностей человечества, скорость потребления ресурсов превысила скорость их восстановления, что приводит к их уничтожению и ещё больше усугубляет проблему.

Невозобновляемые природные ресурсы и вовсе не имеют возможности восстанавливаться (или это происходит слишком долго). Относятся к ним многие полезные ископаемые (такие как нефть и каменный уголь), и в конце концов они все будут исчерпаны. В такой ситуации можно лишь начать использовать их

более рационально, но... рациональность и человечество – понятия несовместимые.

Проблема нехватки природных ресурсов состоит в наблюдающемся на нашей планете дефиците нефти, газа, полезных ископаемых, пресной воды и биологических источников пищи, первые признаки которого проявились ещё во второй половине 20-го века. В отчёте Всемирного фонда дикой природы (WWF) под названием «Живая планета – 2008» («Living Planet Report 2008») вырисовывается мрачная картина будущего: если в мире сохранится существующий уровень расходования природных ресурсов, то ещё до 2035 года человеку теоретически потребуется ещё одна, дополнительная, Земля. Ведь при такой ситуации существующая в мире суммарная потребность в продуктах питания, энергии и жизненном пространстве может быть удовлетворена только таким способом.

Природные ресурсы имеют ограниченное предложение, а спрос на них постоянно растёт. Это относится ко всем природным ресурсам: ископаемым энергоносителям, сельскохозяйственному сырью, металлам, рудам и воде. В XX в. среди проблем мирового развития обозначилась проблема исчерпаемости и нехватки природных ресурсов, особенно энергетических, водных и минеральных.

По оценкам специалистов при сохранении современных темпов добычи и потребления, разведанные запасы будут исчерпаны: Нефть – 30 лет Газ – 50 лет Уголь – 200 лет [2, с. 17].

Во наше время период степень пользования восстанавливаемых естественных ресурсов стал быть выше темп их восстановления, сделалась кроме того неоспорима недостаточность резервов множества невозобновимых разновидностей ресурсов (к примеру, ископаемого топлива).

Помимо этого, постоянный увеличение спроса также пользования ресурсов проявляет всемирное воздействие в перемена атмосферного климата. В случае Если во перспективе никак не станет установлено практически никаких граней противодействия данному ходу, в таком случае стоимости в естественные средства станут расти также далее. Одной с факторов образующейся недостатка естественных ресурсов считается увеличение жителей земли. В Соответствии С обштопанным изучениям, его количество станет расти в том числе и уже после 2050 годы. Данную вопрос в дополнение ухудшает потребность в продуктах питания, воде.

Ещё одной фактором считается промышленный рост. Вследствии улучшения также изготовления промышленных продуктов (подвижных телефонных аппаратов, ноутбуков, тв также др.) совершается ненужное использование редчайших металлов, так как в целом посредством 2–3 годы данные продукты сменяются в наиболее новейшие. Сруб лесов, перемена атмосферного климата, но кроме того засорение находящейся вокруг сферы также излишнее извлечение рыбы грозят жизни все без исключения наибольшего количества разновидностей звериных также растений также активизируют снижение гидрофитных ресурсов.

В тех регионах, где ощущается нехватка природных ресурсов, можно ожидать возникновения конфликтов, связанных с правом их использования или добычи. Например, вокруг добычи воды из озер и рек часто возникает конкуренция между сразу несколькими странами.

Так, одним из самых безводных регионов Земли является Ближний Восток. Здесь существуют конфликты вокруг рек Евфрат и Тигр между Турцией, Сирией и Ираком.

К тому же экономическое развитие этих государств вызывает дополнительный рост потребности в пресной воде. Но наряду с борьбой за доступ к источникам воды всё чаще возникают конфликты, связанные с удовлетворением потребности в энергоносителях и требующие срочного решения.

Прогнозируемые последствия:

- На добычу и сжигание ископаемого топлива, производство базовых материалов и биомассы, а также на их перевозку приходится более 85 % антропогенных выбросов парниковых газов

- По мере роста уровня экономического развития происходит насыщение удельного расхода материалов на единицу ВВП и одного человека

- Для обеспечения устойчивого развития и минимизации антропогенного воздействия на экосистемы и климат необходимо снизить вредные выбросы на 40–70 % к 2050 г.

При этом зарождается потенциал глобального конфликта вокруг энергоносителей как между богатым севером и более бедным югом, так и между ведущими всё более ожесточённую конкурентную борьбу в области экономики востоком и западом. [4, с. 271]. Ранее на сегодняшний день оценки сосредоточивают интерес в связи среди таким образом именуемой антитеррористической борьбой, исполняемой альянсом около управлением соединённых

штатов америки во области Ближнего также Посредственного Восхода, также существующими далее месторождениями нефти. Но инциденты около минувших ресурсов старых энергоносителей никак не принимать решение базисных вопросов их не все объёмности также порождаемого выделиться перемены атмосферного климата.

Равно как ведь возможно найти решение вопрос недостатка естественных ресурсов? Следует воздержаться с принципа «После нас – хотя потоп», таким образом равно как некто пренебрегает круг интересов предстоящих поколений. Им потребуется прибегать со естественными ресурсами значительно наиболее практично также результативно, в таком случае имеется оптимальнее применять их.

Присутствие данном следует станет равно как возможно наиболее всемирно уменьшать вредоносные выбросы во находящуюся вокруг сферу также использовать экологично очищенные технологические процессы изготовления. Потребуется воздержаться с недорогих термических также иных «грязных» электростанций также переключиться ко прогрессивным чистым методам изготовления электричества.

Альтернативой ископаемым энергоносителям, таким как нефть, природный газ, бурый и каменный уголь, а также урановое топливо, считаются так называемые возобновляемые, или регенерируемые, источники энергии [3, с. 106].

Под регенерируемыми источниками энергии понимаются:

- 1) энергия солнечного излучения, которая используется, например, в солнечных батареях;

- 2) энергия ветра, которая воздействует на ветряные колеса, приводящие во вращательное движение электрогенераторы;

- 3) энергия воды, или гидравлическая энергия, которая тоже приводит во вращение электрогенераторы, но уже посредством гидравлических турбин;

- 4) биомасса, то есть вещества животного или растительного происхождения, используемые, например, в качестве топлива;

- 5) геотермальная энергия, то есть энергия тепла недр Земли, используемая для отопления или производства электроэнергии;

- 6) гравитационная энергия, то есть энергия взаимного притяжения масс, которая применяется для получения электроэнергии, например, на приливных гидроэлектростанциях.

Эксперты пока не могут прийти к единому мнению о том, имеют ли возобновляемые источники энергии перспективу применения в будущем, или же они не смогут оправдать возлагаемые на них

большие ожидания. Ведь в настоящее время регенерируемые источники энергии, кроме гидравлической, почти не играют роли в мировом энергообеспечении. Но, несмотря на это, необходимость нового подхода к использованию природных ресурсов не вызывает никаких сомнений.

В стране есть две наиболее острые экологические проблемы – это качество окружающей среды (воздух, вода, почва) и твёрдые бытовые отходы.

Загрязнение земельных ресурсов страны. Самое тяжёлое наследие – радиоактивное заражение. 40 лет на Семипалатинском ядерном полигоне испытывали атомное оружие. 300 квадратных километров земли на долгое время остаются опасными для всего живого.

В республике учитывается около 4000 месторождений подземных вод с утверждёнными запасами в количестве 43 млн куб. метров в сутки. Согласно гидрогеологическим особенностям, ресурсы подземных вод распределены неравномерно: около 50 % ресурсов сосредоточено на юге страны, 30 % – в центральном, северном и восточном регионах, и менее 20 % – на западе.

По словам Магзума Мирзагалиева, для обеспечения населения качественной питьевой водой, сельского хозяйства и отраслей промышленности запасами подземных вод необходимо увеличить количество гидрогеологических исследований в слабо обеспеченных регионах.

В связи с этим разработана Концепция Государственной программы геологической разведки на 2021–2025 годы, целью которой является формирование условий для устойчивого восполнения, развития и поддержки конкурентоспособности минерально-сырьевой базы.

В программе определены 7 основных задач:

- вышение геологической изученности территории Казахстана;
- восполнение минерально-сырьевой базы (то есть прирост запасов полезных ископаемых);
- научное-исследовательское обеспечение;
- информатизация и цифровизация отрасли;
- развитие инфраструктуры геологической отрасли;
- кадровое обеспечение;
- обеспечение социально-экономического благополучия страны. тельно не определены.

Истощение водных ресурсов – более серьезная проблема, чем истощение нефтяных ресурсов. Альтернативы нефти существуют, а заменить воду ничто не сможет.

Только 2,5 % всего объема земной воды – пресная вода. 70 % из этих 2,5 % – заморожены.

70 % доступной пресной воды используется в с/х, 20 % – в промышленности, и только 10 % остаётся для населения.

Причины истощения: увеличение ирригации, с/х, строительство дорог и инфраструктуры (вода не просачивается в почву, растёт температура).

Причины истощения природных ресурсов:

- перенаселение планеты. Больше людей – больше потребления ресурсов;
- загрязнение воды. Приводит к уменьшению объёмов питьевой воды и вымиранию многих водных животных;
- загрязнение воздуха. Приводит к вымиранию многих живых организмов;
- загрязнение почвы. Приводит к угнетению растительности.

По мере истощения запасов горючих ископаемых, усложнения их добычи усиливаются и трудности в обеспечении человечества необходимой энергией.

Более 60% ныне получаемой энергии вырабатывается за счёт сжигания нефти, угля и газ. Между тем потребности человечества растут из года в год.

От степени энергетической обеспеченности зависят все стороны жизни общества. Возникает сложнейшая научно-техническая задача: в кратчайший срок обеспечить потребности общества в энергии путём использования других источников.

В заключении хотим отметить, что истощение природных ресурсов является важной экологической проблемой. И чтобы избежать катастрофических последствий, начинать что-то делать необходимо уже сейчас. Потом может быть поздно.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Голуб А. А. Экономика природных ресурсов / А. А. Голуб [и др.] – М.: Аспект-Пресс, 1999.
- 2 Новоселов А. Л. Экономическое обоснование использования не востребуемых газовых месторождений для энергоснабжения населённых пунктов // Экономика природопользования. – № 4. – 2013.

3 Крапчин И. П. Уголь сегодня, завтра. Технология, экология, экономика / И. П. Крапчин [и др.] – М.: Новый век, 2001.

4 Миловидов К. Н. Нефтегазообеспечение глобальной экономики / К. Н. Миловидов [и др.] – М.: ЦентрЛитНефтеГаз, 2006.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУМАҒЫНЫҢ ТАБИҒИ ҚАУІП ҚАТЕРЛЕРІНЕ ҰШЫРАУЫН ТАЛДАУ

СЕЙДАХМЕТ Д. С.

студент, Торайғыров университет, Павлодар қ.

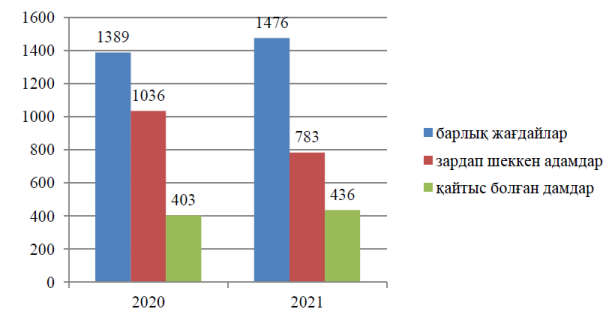
КАИРОВА Ш. Г.

PhD, асоп. профессор, Торайғыров университет, Павлодар қ.

Табиғи апат – төтенше жағдайда қауіп туғызуда барлық салалар үшін маңызды және өзекті. Табиғи апатты алдын алу, оларды жою немесе жеңілету тек Қазақстан үшін емес, сонымен қатар бүкіл адам зат үшін маңызды. Мұндай апаттардың саның өсуі, өркениеттің дамуы мен материалдық шығындарға алып келеді.

Қазақстанның географиялық орналасуы, табиғи-климаттық жағдайлары табиғи апаттарды туғызуда үлкен рөл атқарады. Еліміз үшін мұхиттан алшақ орналасу, жанартаулардың болмауы табиғи апаттың болуын біршама жеңілтеді. Алайда еліміз үшін географиялық ландшафтары мен ерекшеліктері бірқатар табиғи апат төндіреді. Елге тән қауіп түрлері – табиғи өрт, су тасқыны, жер сілкінісі, көшкін, сел және құрғақшылық.

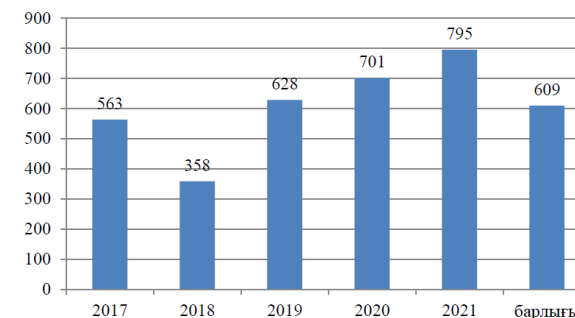
Қазақстан Республикасының төтенше жағдайлар министірлігі хабарлауы бойынша елімізде төтенше жағдай санынан табиғи сипаттағы апаттар 11,3 % құрайды. 2021 жылы он екі айында 1476 жағдай тірелген откен жылға қарағанда +6,3 % өскен, бұл кезекте 783 адам зардап шеккен, өткен жылмен салыстырғанда – 24,4 % төмендеген. Оның ішінде қаза тапқандары 436 адам [1].

Сурет 1 – Табиғи апаттарға шолу (2020-2021 жыл)

Табиғи апаттар ішінен: табиғи өрт – 23 %, су тасқыны – 16 % алып жатыр, гидрометеорологиялық және геологиялық – 1 %, жер сілкінісі 0,30 % алып жатыр, ал қалған бөлігін басқа апаттар құрайды [2]. Осы мақалада табиғи өрт пен су тасқынын қарастырамыз.

Табиғи өрт – еліміз бойынша ең ауыр табиғи құбылыстардың бірі болып табылады. Әлем бойынша жыл сайын 40 миллион гектарға дейін орман өрттеніп, шамамен 200 мыңға жуық осындай оқиғалар тіркеледі. Қазақстанда осындай өрттенде зардап шегіп отырады. Соңғы 5 жығы орта есеппен 609 табиғи өрт тіркелген [3] (2-сурет).

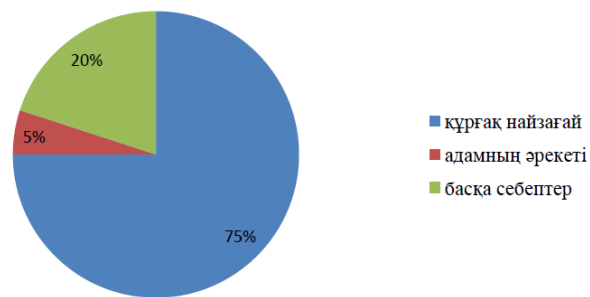
Сурет 2 – Өрттенген ормандар статистикасы

Қазақстан Республикасында бұл табиғи өрттің негізгі ландшафты өрттер мен орманды дала, дала өрттері болып бөлінеді. Өрт маусымы сәуір айынан бастап қазан айына дейін жалғасады. Сонымен қатар табиғи өрттерінен кейін ормандарға зиян келіп оның

калыптасуына шамамен 100 жыл кетеді. Қазақстандағы ормандар қоры көп емес, тек 4,8 % алып жатыр [2]. Соңғы жылдары елімізде өрттер саны артып, олардың шығын көлемі де осылайша өскен.

Қазақстандағы ормандардың қиындатыны өрт көптеген массивтердің таулы аймақтарында орналасуы. Өрт жайдайында өшіру қиындық тудырады.

Табиғи өрттер әртүрлі жағдайларда пайда болады, олар көп жағдайда өрт далада немесе жазық аудандардан басталады, одан әрі желдің әсерінен өрт күшейіп үлкен аудандарға жайыла бастайды. Қазақстан Республикасы ботаника және фитоинтродукция институтының деректері бойынша өрттердің көпшілік бөлігі табиғи себептерден басталады (3-сурет) [3]. Құрғақ найзағай жазда ыстық күнде курап тұрған шөптерге түсіп өрттің негізі осы жағдайда пайда болады. Алайда адамдардың да сақтық шараларын сақтамағанның есебінен өрттің де пайда болуына әсер етеді.

Сурет 3 – Табиғи өрттің орманда шығы себептері

Қазақстан Республикасының Орман шаруашылығы комитетінің мәлімдемесі бойынша 2020 жылы 5 облыста ірі орман өрттері боған:

- Шығыс Қазақстан обл. – 4346 гектар
- Түркістан обл. – 4681 гектар
- Павлодар обл. – 2000 гектар
- Батыс Қазақстан – 1316 гектар
- Алматы обл. – 7836 гектар.

Қазіргі кезде, Қазақстанда мемлекеттік орман қорының ауданы (барлық ормандар мен шаруадаға арналған жер) 30 миллион гектарда астам (1-кесте). Орман қоры мен орманды қамтыған ауданы бойынша Қызылорда (6670,8; 3146,7) жоғары,

ал ең төмені Атырауда (169,2; 18,7) орналасқан оған негізінен климаттық жағдай әсер етеді.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының орман қорының ауданы. (2020-жыл)

№	Атауы Облыс	Орман қорының жалпы ауданының қоры, мың. га.	Орман қамтылған ауданы мың. га.	Ормандылық, %
1	Ақмола	1058,6	354,2	2,6
2	Ақтөбе	1398,2	56,3	0,2
3	Алматы	5411,7	2104,2	9,4
4	Атырау	169,2	18,7	0,2
5	Батыс Қазақстан	220,0	91,2	0,6
6	Жамбыл	4443,1	2297,9	15,9
7	Қарағанды	614,7	152,3	0,4
8	Қостанай	1144,3	242,2	1,2
9	Қызылорда	6670,8	3146,7	13,9
10	Манғыстау	476,6	125,4	0,8
11	Түркістан	3439,1	1665,6	14,2
12	Павлодар	478,7	264,5	2,1
13	Солтүстік Қазақстан	689,6	540,4	5,5
14	Шығыс Қазақстан	3843,3	2029,1	7,2
15	Барлығы	30058,1	13121,8	4,8

Су – жер беті тіршілігі үшін өте маңызды екені белгілі. Бір-ақ та, судың үлкен қиындықтарға себеп болып табылатыны бар. Сол қиындықтардың ішінде су тасқыны. БҰҰ мәлімді бойынша соңғы 10 жылда дүние жүзінде су тасқыны 100 мыңнан астам адамның өмірін қиып және 150 миллион астам адамдар зардап шеккен. Ал материалды шығынға келсек 300 миллиард долларды құраған. Қазақстан үшін бұл көрсеткіштер аз емес. Еліміздің физикалық географиялық орналасуы, климаттық жағдайы секілді себептер су тасқыны, сел жүру секілді тағы басқа қауіптерді туғызады.

Қазақстан аумағындағы өзендердің су басу көздерін 4-ке бөліп қастыруға болады:

Қазақстан типтес өзендері – маусымдық қардың еруі және таулардан төмен қарай сырғуы, жауын-шашын кезінде су тасуы, сондай-ақ су қоймалары мен тоғандары жарылуынан пайда болған су тасқын жатқысамыз.

Тянь-Шань типіндегі өзендердері – маусымды қардың еруі, көктемгі-жазғы кезеңдердегі болатын жауын-шашын, сел, тау мұздықтарының еруі салдарынан көлдердің немесе су қоймаларының тасуы.

Алтай типті өзендер – маусымдық қар жамылғысы еруі, жылы мезгілде жауынның көп жауы, өзендерде болатын кептеліс жағдайларынан тоғандардың бұзылуы.

«Ағынсыз» типтегі өзендерде уақытша су тасқыны болуы мүмкін, бірақ олар сирек кездеседі жауыш-шашынның ұзақтылығына байланысты [4].

Қазақстан Республикасы жылда су басу мәселелерімен күресіп келеді. Көлдер мен өзендердің тасуы көбінесе осы аудандарда кездеседі:

- Түркістан облысы;
- Шығыс Қазақстан;
- Қарағанды;
- Ақмола;
- Қостанай.

Қазақстанда соңғы 5 жылда болған ең үлкен су тасқыны 2020 жылы мамыр айында толассыз жауған шауын әсерінен Өзбекстанда орналасқан Сардоба су қоймасы жарылып, Түркістан облысы Мақтаарал аудандарында қазақ елді мекендерін су басты. Өзбекстанның 4 адамы қаза тауып, 1 адам із-түзсіз жоғалды. Мыңнан астам тұрғын үйлер мен 4 емдеу орталығы, 5 балабақша, 3 мектеп пен Мәдени үйлер зардап шекті. Тұрғындардың 31 мыңнан астамы қауіпсіз жерге көшірілді.

Қазақстан Республикасында су тасқындарының пайда болуына қардың еріген суы немесе жауын-шашын өзен көлдер толып сағасынан шығып су тасқындары пайда болады. Алайда қазіргі уақытта су тасқыны артып ұзақ ұсақ және қарғынды нөсерлі жауын әсеріне де жазғы, күзгі кезеңдерде де болып отыр. 2017–2020 жылдары су тасқынын алдын алу шарасына 41 млрд-тан астам тенге жұмсалды. Ал енді 2020–2023 жылдары арналған жоспарға 160 млрд. тенге бюджеттен бөлінеді [1].

Жоғарыда айтылып отырған материалдарды қорытындылай келе, табиғи апаттар әлеуметтік, демографиялық, экономикалық жағдайларға және басқа да мүдделер мен қоғамға әсер етеді. Жылдан жылға табиғи апаттар өсі, еліміздің экономикалық жағдайының өсуіне кедергі келтіруде. Бүгінгі кезде осы табиғи апаттарды алдын алуға мүмкіндік беретін қолданбалы іс-шаралар мен бағдарламалар жұмыс істеуде. Бұл бағдарламалар апатты жағдайларды алдын ала қорғануда және болған жағдайда тез шешім қабылдауда көмектеседі. Бұл табиғи апаттарды талдау, жергілікті жерлерге көмектеседі деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақстан Республикасы Статистика Агенттігінің [www. stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz)
- 2 Қазақстан Республикасы ІІМ Төтенше жағдайлар комитетінің сайты
Қазақстан // www.emercom.kz
- 3 Ботаникалық және фитоинтродукция институты сайты [www. botsad.kz](http://www.botsad.kz)
- 4 Атлас природных и техногенных опасностей и рисков в Республике Казахстан. МОН РК, 2009 год

РЕСПУБЛИКАМЫЗДАҒЫ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЕЛ ЭКОНОМИКАСЫНА ӘСЕРІ

ТУРСУНОВА М. А., КАНКУЛИЕВА А. А.
студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ТОҚТАРБЕКОВА А. Б.
жаратылыстану ғылым магистрі, оқытушы,
Торайғыров университет, Павлодар қ.

Ауыл шаруашылығы халықты азық-түлікпен және өнеркәсіпті шикізаттың кейбір түрлерімен қамтамасыз етумен айналысады. Ауыл шаруашылығы екі үлкен саладан, яғни өсімдік шаруашылығынан және мал шаруашылығынан тұрады. Сонымен қатар оның құрамына балық аулау, аңшылық және омарта шаруашылығы да кіреді. Сонымен қатар ауыл шаруашылығы – неғұрлым көп тараған сала. Қазір Қазақстанда ауыл шаруашылығы мақсатына арналған жеке меншік иелері мен жер иеленушілердің қарамағындағы

149,1 млн. га жер бар. Павлодар облысы ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің алты айдағы көлемі 17,6 млрд. теңгені құрады.

Бұл жұмыстың мақсаты – ауыл шаруашылығының еліміздің экономикасына тигізетін пайдасын анықтау.

Бұл жұмыстың міндеттері:

1 Ауыл шаруашылығының ҚР экономикасындағы орнын көрсету;

2 Елімізде ауыл шаруашылығы қаншалықты дамығанын көрсету;

3 Мемлекет ауыл шаруашылығына қаншалықты көңіл бөлетіндігін анықтау.

Бұл жобаның объектісі – ауыл шаруашылық салаларының ел экономикасына әсері.

Бұл жобаның субъектісі – еліміздің ауыл шаруашылық орындары.

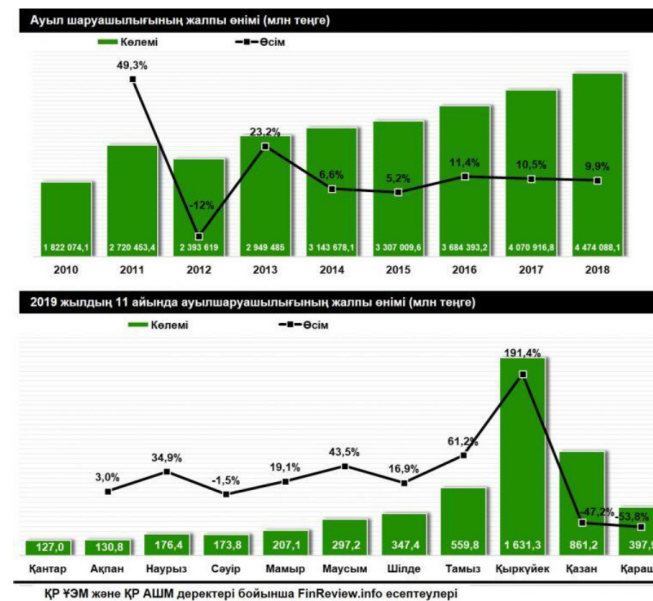
Ауыл шаруашылығы – шаруашылық салаларының ішіндегі ең ежелгі және табиғат жағдайларына тікелей тәуелді саласы. Бұл сала елімізде танымал болғандықтан жұмыс өзектілігі де соншалықты маңызды деп санаймын.

Ауыл шаруашылығының ҚР экономикасындағы орны.

Қазір Қазақстанда ауыл шаруашылығы мақсатына арналған жеке меншік иелері мен жер иеленушілердің қарамағындағы 149,1 млн. га жер бар. Оның 25,7 млн. га-сы егістік, 3,6 млн. га-сы шабындық, 103,5 млн. га-сы жайылым (1998). Мемлекеттік ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын жекешелендіру және ұжымшарлар жүйесін қайта жаңғырту оң нәтиже берді. Жерге байланысты құқықтық қарым-қатынас жүйесі өзгерді, баға, несие, қаржы саясаты реформаланды, басқару механизмі жеңілдетілді. 1997 жылы Қазақстанда жалпы саны 72335 ауыл шаруашылығы құрылымдары жұмыс істеді. Оның 1847-сі шаруашылық серіктестіктері, 601-і акционерлік қоғамдар, 3714-і өндірістік кооперативтер, 65 мыңнан астамы шаруа қожалықтары, 192-сі мемлекеттік кәсіпорындар. Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын жекешелендіру меншік нысанын ғана өзгеріске ұшыратып қойған жоқ, сонымен бірге оларды жедел дамытуға, өндірісті қайта құруға, тауарлы өнім өндіруді арттыруға мүмкіндіктер тудырды. Ауыл шаруашылығы салалары бойынша жалпы өнім құны 305, 4 млрд. теңгеге жетті (1997). Оның 41,5 %-і мал шаруашылығы үлесіне тиеді. Негізгі ауыл шаруашылығы дақылдарының егіс көлемі 1997 жылы 21843,7 мың га, оның ішінде дәнді дақылдар 15651,5 мың га болды. Бидай 11512,2 мың га, күріш 85, 2 мың га, жүгері

69 мың га, қант қызылшасы 13,6 мың га, мақта 103,6 мың га, күнбағыс 223,9 мың га, картоп 176,3 мың га, көкөніс 87,1 мың га, мал-азық дақылдары 5445,6 мың га жерге егілді. Дәнді дақылдарының жалпы түсімі – 12,4 млн. т құрады. Оның ішінде бидай 8955 мың т, күріш 255,0 мың т, жүгері ұны 111,2 мың т, қант қызылшасы 139 мың т, мақта 198 мың т, күнбағыс 66 мың т, картоп 1472 мың т, көкөніс 880 мың т. болды. Ауыл шаруашылығы дақылдарының әр га-дан түсетін өнімділігі: дәнді дақылдардан 8,7 ц, күріштен 30,8 ц, қант қызылшасынан 126,5 ц, мақтадан 19,3 ц, күнбағыстан 3,5 ц, картоптан 84,1 ц, көкөністен 100,6 ц болды. 1997 жылдың аяғында ірі қара малдың саны 4405,7 мың (оның ішінде сиыр 2181,8 мың), қой мен ешкі 10896,6 мың, шошқа 881,5 мың, жылқы 1101,1 мың, құс 15858,2 мың болды. Ет 1302,1 мың т., сиыр сүті 3220,4 мың т, жүн 32,4 мың т мөлшерінде өндірілді [1,17 б.].

2019 жылдың он айында ауылшаруашылық тауарлардың экспорты 2,6 млрд долларды құрады, ал жалпы көлемінің үлесі бар болғаны 5,4 %-ға жеткен. Яғни, ауылшаруашылығы сыртқы сауда қатынастарының дамуына айтарлықтай әсерін тигізбеуде. Десе де, Қазақстан аталмыш саладан түсетін кірісті кемінде 3 есе арттыра алады.

Сурет1 – Ауыл шаруашылығың жалпы өнімі(млн тт)

Статистика көрсеткендей, ауылшаруашылығы даму сатысында болғанымен, бұл үдеріс баяу әрі тұрақсыз жүруде

Қазақстан толық көлемде пайдаланылмайтын үлкен ауылшаруашылық әлеуетіне ие – ел аумағының 80 % – ы ауылшаруашылық жерлері ретінде сипатталады, алайда, бұл секторда тек 40 % немесе 96 млн га жер ғана пайдаланылады. Ресурстардың төмен дәрежеде игерілуінің себептері, ең алдымен, өнімділіктің және мемлекеттік қолдау құралдарының тиімділігінің әлсіздігі, агроөнеркәсіп кешені ғылымының бизнестен алшақтығы, сондай-ақ, ауыл шаруашылығы тауарларын өткізу және сақтау жүйелерінің артта қалуы болып табылады. Дегенмен, энергия ресурстарына әлемдік бағалардың төмендеуі және мұнайдың жоғары құбылмалылығы жағдайында нақ осы ауыл шаруашылығы елдің экономикалық дамуының негізгі импульсіне айналуы мүмкін.

Қазақстанда агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға үлкен көңіл бөлінуде. Үкіметтің негізгі міндеттерінің бірі ұлттық экономиканың негізгі драйверлерінің бірі ретінде АӨК-нің бәсекеге қабілеттілігін арттыру болып табылады. Осы мақсаттарды іске асыру үшін Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында он бағдарламалық құжат әзірленді, соның негізінде АӨК саласындағы мемлекеттік саясат жүзеге асырылады:

1991–1995 жылдарға және 2000 жылға дейінгі кезеңге арналған «Ауыл» әлеуметтік-экономикалық даму;

1993–1995 жылдарға және 2000 жылға дейін ауылшаруашылық кешенін дамыту;

2000–2002 жылдарға арналған ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту;

2003–2005 жылдарға арналған мемлекеттік аграрлық азық-түлік бағдарламасы;

2004 – 2010 жылдарға арналған ауылдық аймақтарды дамыту;

2006–2010 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенді

тұрақты дамыту;

Агроөнеркәсіптік кешенді тұрақты дамытудың 2006–2010 жылдарға арналған тұжырымдамасын іске асыру жөніндегі бірінші кезектегі шаралар;

2010–2014 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенді дамыту;

«Агробизнес–2017» агроөнеркәсіптік кешенді дамыту;

2017–2020 жылдарға арналған ҚР агроөнеркәсіптік кешенін дамыту тұжырымдамасы.

Ауыл шаруашылығы – Қазақстанның экономикасындағы негізгі сала. Ішкі жалпы өнімнің 4,4 %-ы ауыл шаруашылығына тиесілі болғанымен, дәл осы ауыл шаруашылығында еліміздің еңбекке қабілетті тұрғындарының 14 %-ы жұмыс істейді, ауылдық елді мекендерде 7,7 миллион (ел тұрғындарының 42 %) халық тұрады. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика жөніндегі комитетінің мәліметтері бойынша биылғы жылдың 1 қаңтарында экономиканың салалары бойынша ең төменгі орташа жалақы ауыл шаруашылығында және ол 127,3 мың теңгені құрады. Бұл былтырмен салыстырғанда 15,6 % жоғары, алайда өсім – елдегі орташа көрсеткіштен біршама төмен [2, 34 б.].

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың негізгі шарттары.

Қазақстанның тиімді географиялық орналасуы және жер ресурстарының үлкен қорын қамти алғанда оның табиғи-климаттық жағдайы (ел алқаптарының 74%-ы егіншілікке жарамды), ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісін бірнеше есе арттыруға және жақын орналасқан елдерге экспортты ұлғайтуға мүмкіндік береді.

Біздің табиғи артықшылықтарымыз:

- 30 млн дейінгі шартты мал басын бағуға жарамды 180 млн га табиғи жайылымдардың болуы (Қытайдан, Аустралиядан, АҚШ-тан, Бразилиядан кейінгі 5-ші орын). Ағымдағы жүктеме – 12 млн шартты мал басы;

- 10,6 млн га тыңайған жерлерді қоса алғанда 35,4 млн га (әлемде 10-орын) егістіктің болуы. Астық тұқымдастарды қайта шығару, теңізге шығусыз жағдайдың өзінде астықтың орташа жыл сайынғы экспорты 7 млн тонна;

- 4 млн га егістікті суару үшін су ресурстарының болуы;

- табиғи өткізу нарығының жақын орналасуы: ҚХР, Иран, Ресей, Парсы шығанағы елдері, Өзбекстан, Ауғанстан.

Егер статистиканың ресми деректеріне қарасақ, онда ауыл шаруашылығы саласындағы жағдай бізде жаман емес. АӨК-нің жалпы өнімінің көлемі тек 2015 жылы 3 307,0 млрд теңгеден 2018 жылы 4 474,1 млрд теңгеге өсті. Бұл ретте ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы өндірісіндегі өсімдік шаруашылығы өнімінің үлесі 54 %, мал шаруашылығы өнімінің жалпы үлесі 46 %-ды құрады.

Ауыл шаруашылығы жалпы өнімінің тұрақты өсуі, бірінші кезекте, инфляцияның және анағұрлым тиімді ауыл шаруашылығы

дақылдарын (дәнді-бұршақтық, майлы дақылдарын) өсіруге көшудің есебінен қалыптасады.

Ірі қара мал (ІҚМ) басы санының өсуі мардымсыз – 2014 жылы 6 032,7 мың бастан 2019 жылы 7 437,6 мың басқа дейін өсті. Ұсақ қара мал (қой мен ешкі) басының саны 2019 жылдың соңына қарай 19 092,0 мың басты, жылқы саны – 2 825,9 мың басты, құс саны – 45 197,1 мың басты құрады.

Соңғы бес жылда Қазақстандағы ауыл шаруашылығы өнімін өндіру 1,4 есеге ұлғайды, АӨК өнімінің жалпы экспорты 2018 жылы 24,5%-ға артты, оның ішінде қайта өңдеу өнімінің экспорты 3,5 %-ға өсті [3, 19 б.].

Біздің еліміздің экономикасында аса маңызды орын алатын салалардың бірі — ауыл шаруашылығы саласы. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2019 жылғы 2 қыркүйектегі «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Жолдауында дамыған агроөнеркәсіп кешенін құру мәселесін көтерді. Онда ауыл шаруашылығы саласының еліміздің негізгі ресурсы бола тұра, барлық мүмкіндіктері мен әлеуеті толық пайдаланылмай тұрғанына назар аударылды. Сонымен қатар, ол ауыл шаруашылығы жерлерін тиімді игеруді қолға алу, фермерлерге өз өнімдерін сыртқа шығарып өткізу үшін барынша қолдау көрсету, салаға шетелдерден инвесторлар тарту мәселелерін шешуді атап көрсеткен болатын. Сондай-ақ, қазіргі таңда Қазақстанда 2021 жылға дейінгі Агроөнеркәсіп кешенін (АӨК) дамытудың мемлекеттік бағдарламасы іске асырылып жатыр.

Қазақстан Президентінің алға қойған міндеттері мен атап көрсеткен басымдықтары аясында 2019 жылы еліміздің фермерлері үшін бірқатар субсидия түрлері қарастырылды. Оның ішінде, өсімдік шаруашылығы саласында ауыл шаруашылығы дақылдарын қорғалған топырақта өңдеп өсіруге жұмсалатын шығындардың құнын субсидиялау ұсынылған. Сонымен қатар жеміс-жидектер мен жүзімнің көпжылдық көшеттерін отырғызуға және өсіруге (оның ішінде қалпына келтіруге) жұмсалатын шығындардың құнын, минералды тыңайтқыштардың (органикалық тыңайтқыштарды қоспағанда) құнын субсидиялау, тұқым шаруашылығын, мақта талшығының, шитті мақтаның сапасына сараптама жасауға жұмсалатын шығындар құнын қаржыландыру қарастырылған. Қазақстандық фермерлерді мемлекеттік қолдау аясында ұсынылған субсидиялардың арқасында өнім, тұқым сапасы, көлемі біршама артты. Мәселен, тұқым шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың

нәтижесінде элиталық тұқымдар егілген егістіктердің үлесі 2018 жылы 5,9 %-дан 2019 жылы 6,5 %-ға дейін ұлғайды, сапасы төмен тұқымдарды пайдалану 2018 жылы 11,8 %-дан 2019 жылы 9,2 %-ға дейін төмендеді.

АӨК субъектілеріне көрсетілген мемлекеттік қолдау шаралары 2019 жылы мал шаруашылығы саласында мемлекеттік қолдау шараларының көлемі артты – ауыл шаруашылығы саласын қолдау үшін республикалық бюджеттен 119,4 млрд теңге бөлінді. Мал шаруашылығында жалпы өнім көлемі 3,9 %-ға артты, оның ішінде ет өндіру – 5,5 %-ға, сүт өндіру – 3,2 %-ға өсті. Мал шаруашылығы өнімдері өндірісінің өсуі мал шаруашылығындағы бағдарламалардың сәтті іске асырылуына байланысты болды. Есепті кезеңде салаға 379,4 млрд теңге инвестиция тартылды, бұл өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда 37 %-ға көп. Өсім «ҚазАгро» холдингінің кредиттік өнімдерін іске асыру арқылы қамтамасыз етілді. Мәселен, ағымдағы жылдың 11 айында несие беру көлемі өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда 25,4 %-ға артып, 390,1 млрд теңгені құрады (2018 жылдың 11 айында – 311,2 млрд теңге). 92,3 млрд теңге сомасына 565 бірлік ауыл шаруашылығы техникасы мен жабдығын лизингке алуға шарт жасалды, бұл өткен жылдың осындай кезеңімен салыстырғанда 60,8 %-ға көп. Бұдан басқа, қазіргі уақытта шетелдік инвесторлардың қатысуымен жалпы сомасы \$3 млрд астам қаражатқа барлығы 30-ға жуық ірі инвестициялық жоба іске асырылуда. Жобаларды қаржыландыру инвесторлардың өз қаражаты есебінен де, екінші деңгейлі банктер мен «ҚазАгро» холдингінің еншілес компаниялары арқылы да жүзеге асырылуда [4, 61 б.].

Қорытынды

Ауыл шаруашылығы – шаруашылық салаларының ішіндегі ең ежелгі және табиғат жағдайларына тікелей тәуелді саласы. Ауыл шаруашылығы – материалдық өндірістің ең маңызды түрлерінің бірі. Ауыл шаруашылығы халықты азық-түлікпен және өнеркәсіпті шикізаттың кейбір түрлерімен қамтамасыз етумен айналысады. Сонымен қатар ауыл шаруашылығы – неғұрлым көп тараған сала. Ауыл шаруашылығының елімізге, экономикасына және басқа салаларына әкелетін пайдасы зор. Оны осы статъяда анық көрсеттім. Мемлекет осы салаларды дамытуға көптеген көмек беруде. Ауыл шаруашылығы біршама тұрақты қарқынмен дамып келе жатқан экономиканың ажырамас бөлігі болып табылады. Ауыл шаруашылығын дамытуға көмек беретін кенестер бергім келеді.

Саланың жағдайына терең ғылыми зерттеу жүргізу қажет. Ол ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге кешенді диагностика жасау, ресурстарды кадрларды, құдықтар мен ұңғымаларды, техникаларды түгендеу, сақтау және өткізу инфрақұрылымы. Алдыңғы жылдардағы жіберілген кемшіліктерді анықтау. Зерттеулер тұрақты түрде жүргізіліп, мемлекет тарапынан қаржыландырылуы керек.

Қазақстандықтар – біздің баға жетпес ұлттық байлығымыз. Егер білімді, кәсіби даярлығы мықты жастар өз болашағын ауылмен байланыстырса, ауылдағы өмірдің деңгейі мен сапасы айтарлықтай жақсарған болар еді. Біз жұмысшы мамандықтарының мәртебесін бұрын-соңды болмаған деңгейге көтеруіміз керек.

Ауыл шаруашылығы – тек қана бизнес емес, еліміздің азық-түлік қауіпсіздігінің кепілі, ауыл тұрғындарын еңбекпен қамту саласы ғана емес, бұл – ұлттық дәстүрімізді, өмір сүру салтымыз бен мәдениетімізді сақтап қалудың бірден-бір көзі. Сондықтан біз барлық шешімдерді мұқият саралауға әрі терең ой елегінен өткізуге тиіспіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сүндетов Ж. К. «Аграрлық қайта құрулардың қиындықтары. Ауыл шаруашылық экономика» 1992. – 280 б.
2. Қалиев Ғ. А., Сатыбалдин А. А. «Ауылшаруашылығының дамуы» «Егемен Қазақстан» 1999.-350 б.
3. Қаныш Сатпаев. Энциклопедия / Бас редактор Б. Ө. Жақып. – Алматы «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 341 б.
4. Тұрсынов С. Т. «Қазақстан: аграрлық рынокта» «Қайнар» редакциясы, 2005. – 210 б.

ПЕРСПЕКТИВЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ МАЛЫХ ГОРОДОВ КАЗАХСТАНА

ФЕДОТОВ Е. Д.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖАКСАЛЫКОВ К. Н.

преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

В Казахстане важнейшей проблемой развития страны, ее безопасности и приобретения устойчивого будущего, становится проблема развития малых городов – каждого города в отдельности и всех вместе. Малый город именно из-за скромных размеров является

достаточно комфортной средой обитания людей. В нём всё близко, всё расположено в пределах пешеходной доступности, поэтому, как правило, нет надобности в городском транспорте. Малый город не отделён от окружающей его природы и часто раскрывается своими улицами прямо на луга, поля и леса. Здесь спокойный ритм жизни, отсутствуют спешка и суэта, есть возможность непосредственно и каждодневно ощущать природу, чувствовать себя её частью. Малый город не подавляет ни природу, ни человека громадными сооружениями, как это происходит в городах-гигантах, а органически вписывается в окружающий ландшафт. Малые города имеют свой особый статус и особое значение в социально-экономическом развитии страны. Малые города особенно значимы в политической, социально-экономической и культурной жизни страны. Сегодня малые города играют роль своеобразных столиц сельских районов и даже целых регионов. Они являются опорными точками своих территорий, местами расположения промышленных предприятий, транспортно-распределительными узлами, научными центрами.

В городской системе расселения Казахстана малые города значительно преобладают над другими городскими поселениями. Как известно, становление и развитие малых городов в Казахстане происходило под решающим воздействием специфики формирования базовых отраслей промышленности. Под влиянием промышленного освоения регионов Республики исторически сложилась структура городских поселений, преимущественно состоявшая из малых городов. Можно утверждать, что ускоренный рост числа новых городов, которые преимущественно были малыми, в Казахстане был обусловлен интенсивными темпами промышленного и сельскохозяйственного освоения территорий. В этих городах был высок удельный вес в развитии отраслей промышленности, особенно черной и цветной металлургии, топливной, химической и нефтехимической электроэнергетики. Причем отдельные города или группы городов давали больше половины производившейся в Казахстане определенной продукции.

Сегодня в Республике Казахстан насчитывается около 65 малых городов, что составляет 69 % от общего числа городов страны, большинство из которых находятся в депрессивном состоянии и нуждаются в поддержке государства [1, 117 с.].

Актуальность данной темы достаточно интересна и велика, потому что развитие малых городов Казахстана является одним из

главных социально-экономических аспектов, так как играет важную роль в нашем государстве. Республика Казахстан сравнительно молодое государство, которое развивает свой социально-экономический сектор, ставит перед собой цель – создание устойчивого государства. Развитие многих малых городов было непосредственно связано с определенной отраслью экономики.

Гарантом дальнейшего укрепления экономики является работающие предприятия, выпускающие высококачественную, конкурентоспособную продукцию. Характер и динамика экономического развития страны является предметом сеемого пристального внимания экономистов и политиков. От того, какие процессы происходят в динамике и уровне развития, какие при этом происходят структурные изменения в экономике, зависит очень многое в жизни страны, города и ее перспективы.

Рост и развитие городов – это исторически закономерный процесс в социально-экономическом развитии общества, имеющий в своей основе эволюцию производительных сил на качественно новом уровне производственных отношений, сосредоточивающий инновации, науку, образование и другие социальные сферы, создающий перспективные условия для развития, формирование производственной, рыночной и социальной инфраструктуры [2, 59 с.].

Основными направлениями развития малых городов являются: совершенствование структуры экономики путем диверсификации и создания оптимального сочетания предприятий различной величины и отраслевой принадлежности; расширение состава функциональной специализации городов; освоение имеющихся вблизи малых городов минерально-сырьевых ресурсов; территориальная организация социальной инфраструктуры для повышения доступности населению основных видов услуг; воспроизводство населения и кадрового потенциала; территориальная организация инфраструктуры поддержки субъектов малого предпринимательства.

Основные направления развития малых городов определены с учетом их минерально-сырьевого, производственного и трудового потенциала, благоприятного географического положения.

Перспективы систем малых городов рассматриваются через социальные, институциональные, управленческие факторы достижения экономического роста, технологического прогресса, совершенствования экономического потенциала, достижения

экономической самостоятельности, роста качества жизни как значимых параметров социально-экономического эффекта [3, 11 с.].

В Послании народу Казахстана Президент страны наметил большую программу по социально-экономическому развитию регионов и малых городов. В настоящее время они являются исторически сложившимися центрами инноваций, в которых сосредоточен основной производственный, интеллектуальный и научный потенциал. Именно города предъявляют основной спрос на технологии развития, инновации, они же его удовлетворяют. Так было во все времена, будет и в будущем.

Современный уровень развития экономики городов Казахстана показывает, что промышленное производство в малых городах представлено преимущественно предприятиями пищевой, топливной промышленности и промышленности строительных материалов, что является ведущими отраслями экономики страны в условиях перехода на новый качественный уровень. Однако по отдельным категориям малых городов концентрация отраслей промышленности различна. В них, помимо пищевой промышленности и промышленности строительных материалов, характерна черная и цветная металлургия, электроэнергетические, нефтегазодобывающие промышленности. Анализируя особенности развития города Житигара, необходимо сделать следующее заключение: город обладает достаточным социально-экономическим потенциалом, который дает возможность рассчитывать на оздоровление и подъем экономики, на повышение благосостояния населения и увеличение доходов. Ожидаемые результаты способствуют развитию экономики, культуры, социального уровня жизни малых городов [4, 79 с.].

Промышленное производство в малых городах характеризуется выраженной специализацией на одной-двух отраслях, например, уникальный по своему развитию город Аркалык, являющийся самым крупным населенным пунктом на юге Костанайской области. Проблема изучения города Аркалыка имеет большое значение и потому, что в отличие от других городов Казахстана при его создании использовался комплексный подход в планировке, застройке, размещению и развитию промышленности, сельского хозяйства и социальной инфраструктуры. Аркалык способствовал развитию всего Тургайского региона, обусловил небывалый по размерам масштаб строительства нового промышленно-сельскохозяйственного узла. Но, вместе с тем, процесс социально-экономического и культурного развития города имел

противоречивый характер, изучение которого поможет в будущем преодолеть экономические и социальные деформации.

Пережив самые трудные времена, город не отстает в развитии от других регионов. Сегодня здесь успешно действует градообразующее предприятие – бокситовое рудоуправление, а также имеется ряд месторождений других полезных ископаемых: Жана-Аркалыкское, Акжалское, Акбулакское, Агыржалское, Жана-Аркалыкское месторождения. Повышаются требования современного промышленного производства к технологии, оборудованию, наличию квалифицированной рабочей силы, инфраструктуре. В связи с этим малые города с обрабатывающей промышленностью, как правило, не располагают условиями для организации крупного современного промышленного предприятия. В этих городах могут развиваться небольшие предприятия с высоким уровнем подетальной и технологической специализации, а также филиалы крупных предприятий при наличии хорошей транспортной сети, позволяющей осуществлять эффективные производственные связи с главным предприятием, расположенным в крупном городе. На небольших предприятиях могут производиться стандартизированные узлы и детали, трикотажные и швейные изделия, строительные материалы из местного сырья, товары народного потребления.

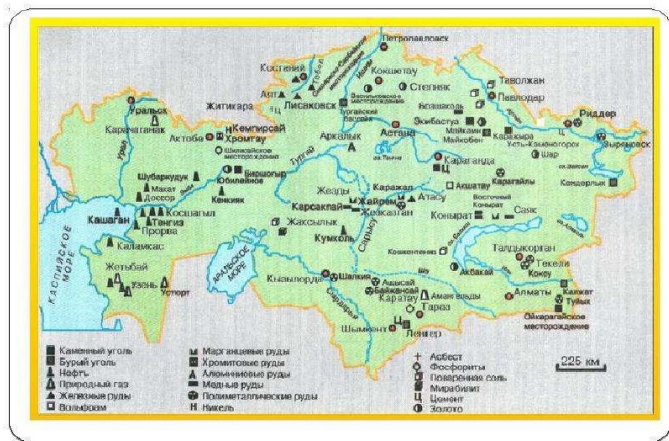

Рисунок 1 – Карта полезных ископаемых в малых городах Казахстана

В Казахстане становление и развитие большинства малых городов было связано с результатом деятельности геологов, приведшей к открытию различных месторождений полезных ископаемых, для разработки которых и возводились эти города. Месторождения полезных ископаемых в малых городах Казахстана представлены на рисунке 1. В настоящее время наблюдаются истощение запасов этих месторождений и возникновение проблем развития указанных городов.

Для решения вопросов социально-экономического развития указанных городов требуется концентрация на геологическом изучении их окрестностей, что позволит увеличить обеспеченность запасами полезных ископаемых данные регионы.

Исследования социально-экономических проблем развития малых городов обусловлены уникальной значимостью в общественном разделении труда, а также возрастающей роли в индустриально-инновационном развитии страны, отражающаяся в новом политическом курсе Республики Казахстан.

Малые города Казахстана обладают огромным научно-производственным потенциалом, выступают центром инновационных и технологических связей, без которого невозможен путь к форсированному индустриально-инновационному развитию Казахстана. Города Костанайской области (Житикара, Аркалык и Рудный) располагают благоприятными природными и экономическими условиями для развития производства и повышения социального уровня жизни населения, как области, так и всей страны, но требующие более глубокой активной государственной поддержки.

Развитие промышленности и инфраструктуры городов позволит достичь повышения жизненного уровня населения, выйти из критического положения малым городам и вновь приобрести статус культурных и промышленных центров района.

Обращаясь к проблемам оценки потенциала развития малых городов, целесообразным представляется определение понятия потенциала, в частности социально-экономического потенциала региона как внутреннего резерва экономического развития. Для оценки социально-экономического потенциала развития малых городов и выявления направлений его эффективного использования предлагается структура социально-экономического потенциала малых городов, представленная в таблице 1 [5, 27 с.].

Таблица 1 – Структура социально-экономического потенциала малых городов

Ресурсы и возможности для экономического развития	Условия для экономического развития	Показатели готовности к экономическому развитию
Природные ресурсы Географические ресурсы Демографические ресурсы	Труд Промышленность Социальная инфраструктура Рыночная инфраструктура Инвестиции Финансы и бюджет	Социально-экономическая готовность Готовность законодательной базы Готовность науки и образования

Преимущества малых городов по сравнению со средними и крупными состоят в возможности оперативной мобилизации имеющихся ресурсов, в высокой централизации муниципального управления, что дает хорошие перспективы использования сетевого взаимодействия с другими городами и с районными центрами, в том числе развития в рамках кластера промышленного, культурного.

В системе развития малых городов необходимо экономическое преобразование, содействие их социально-экономическому развитию на национальном и региональном уровнях с учетом специфики систем государственного устройства.

Малые города Казахстана не утратили своей значимости и культурного статуса в период независимости. Развитие промышленности и инфраструктуры таких городов позволит достичь повышения жизненного уровня населения, многим из них выйти из критического положения и приобрести «второе дыхание». Кроме того, имеющееся историческое наследие, напоминающее о традициях и обычаях малых городов не должно быть потеряно, а, наоборот, возрождение к нему интереса привлечёт внимание людей из больших городов, что, в свою очередь, повлияет на возрождение и дальнейшее развитие малых городов. Практика последних лет доказывает, что малые города сегодня нуждаются в индивидуальных комплексных программах развития, исходя из экономического положения, социальной инфраструктуры и приоритетов развития. Переход на принципы саморазвития: самоуправления и самофинансирования – главные составляющие

системы сохранения, восстановления и процветания малых городов в перспективе [6, 3 с.].

Перспективы малых городов научно-экспериментального направления зависят от востребованности в обществе и экономике научной продукции, общего повышения уровня инновационной деятельности в стране. Для малых городов, потерявших свои прежние функции, актуальным становится поиск новых отраслей специализации при условии наличия соответствующего потенциала, выполнение функций по обслуживанию населения прилегающих районов.

Разработка механизма поддержки развития малых городов исходит из постулата сохранения и развития малых городов как центров системы расселения, территориальной организации производства и социальной инфраструктуры, необходимости управления процессом развития малых городов.

Таким образом, малые города в системе территориальной организации производства необходимы как центры, призванные организовать производственную деятельность, социальное и культурно-бытовое обслуживание населения. Малые города, многие из которых располагают благоприятными природными и экономическими условиями для развития производства и повышения социального уровня жизни населения, играют важную роль в формировании регионов страны.

Исследования социально-экономических проблем развития малых городов обусловлены уникальной значимостью в общественном разделении труда, а также возрастающей роли в индустриально-инновационном развитии страны, отражающаяся в новом политическом курсе Республики Казахстан.

Малый город, несмотря на его величину, – сложный социально-экономический организм, структура которого призвана обеспечить многообразие функциональных процессов.

Социально-экономические изменения показали, что малые города оказались заведомо более зависимы от колебаний в ведущем производстве в силу монофункциональной структуры, ориентации производств на федеральные и региональные рынки сбыта. Кризис производства сопровождался снижением налоговых поступлений в бюджеты муниципальных образований. Кроме того, отдаленность территории и низкая плотность населения повлекли за собой увеличение расходов бюджетов. От численности населения и структуры занятости зависят показатели бюджетной

обеспеченности, от которых, в свою очередь, зависит выполнение возложенных на муниципалитеты функций.

Решение многих проблем малых городов связаны с наличием финансовых ресурсов для проведения социально-экономических преобразований. С одной стороны, необходимо создать условия для того, чтобы малые города сами зарабатывали деньги, а с другой – оказывать финансовую и правовую поддержку тем из них, где она действительно необходима [7, 182 с.].

Дальнейшие перспективы малых городов будет связано с развитием производств, ориентированных на местные и региональный рынки. В малых городах можно развивать предприятия по переработке местного сырья для внутреннего потребления (биохимическая, фармацевтическая промышленность, промышленность строительных материалов), малые предприятия по переработке сельскохозяйственного сырья, производству промышленных товаров, пользующихся спросом у потребителей.

Развитие в малых городах инфраструктуры благоприятно скажется на выполнении районоорганизующих функций, а также привлечении иностранных инвестиций. Приграничное положение дает возможность малым городам установить устойчивые взаимовыгодные внешнеэкономические связи с зарубежными странами, способствующие их развитию.

Малые города сегодня нуждаются в индивидуальных комплексных программах развития, исходя из экономического положения, социальной инфраструктуры и приоритетов развития. Переход на принципы саморазвития: самоуправления и самофинансирования – главные составляющие системы сохранения, восстановления и процветания малых городов в перспективе. Наше государство стремится обеспечить системные условия для устойчивого социально-экономического развития, благоприятной жизнедеятельности населения и рационального использования имеющегося ресурсного потенциала малых городов [8, 24 с.].

ЛИТЕРАТУРА

1 Жунусов Б. А., Жуйриков К. К. Модернизация малых городов в условиях кластерного развития экономики. Финансовый журнал Банки Казахстана. 2009 г.

2 Анимица Е. Г. Малые и средние города: научно-теоретические аспекты исследования. Екатеринбург, 2003 г.

3 Стратегия «Казахстан–2050». Новый политический курс состоявшегося государства.

4 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 14 декабря 2012 г.

5 Искаков У. М. Города Казахстана: проблемы социально-экономического развития Алма-Аты: Наука, 1985 г.

6 Программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан. Казахстанская правда. – 2010 г.

7 Экономические методы регулирования развития крупных городов. – Ленинград: Наука, 1990 г.

8 Лаврова Л. Бесценное созвездие малых городов. Вестник актуальных прогнозов. 2010 г. – № 24.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННЫХ ГЛОБАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

ЧЕРЕНКОВА Н. П., ТЕМИРХАНОВА А. Р., БЕКОВ А. Б.

студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар

КАКЕЖАНОВА Ш. К.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Развитие естественный процесс эволюции. С начала образования первой жизни на планете Земля организмы постепенно и непрерывно видоизменялись. Они были вынуждены меняться, чтобы выжить и комфортно существовать. Человек – часть природы, следовательно, это свойственно и ему. С того момента, как человечество почувствовало себя «хозяевами» всего живого, и начались глобальные проблемы людей и мира в целом. Происходили крупные вмешательства в окружающую среду, а так как все в нашем мире взаимосвязано, то это отразилось также на человечестве. Начались проблемы: сырьевая, энергетическая, продовольственная, демографическая и экологическая.

Появление сырьевой проблемы связано с неуклонным увеличением количества извлекаемых из недр полезных ископаемых, которое ускорило, особенно во второй половине XX века.

Основной причиной глобальной энергетической проблемы является стремительный рост потребления минерального топлива в XX веке.

Обострение продовольственной проблемы включает в себя растущее число стран из-за роста числа бедных, а также постоянную концентрацию мирового капитала в руках меньшинств.

Демографическая проблематика особенно остро стояла в связи с военными конфликтами и вынужденной миграцией большого количества людей в связи с усилением урбанизации в разных частях мира. Существует также проблема перенаселения населения.

Экологическая проблема связана с выбросами углекислого газа, загрязнением почвы в результате деятельности людей, загрязнением Мирового океана на морском транспорте, нефтяных платформах и прибрежных территориях.

Сырьевая проблема – проблема надежного обеспечения человечества топливом и энергией, в результате быстрого роста потребления природных минеральных ресурсов. Проблема возникает под влиянием следующих факторов: истощение разрабатываемых месторождений угля, нефти, железных и других руд; открытием и добычей полезных ископаемых в худших условиях; увеличение территориальной диспропорции между районами добычи и потребления полезных ископаемых. Дефицит сырья ускорился из-за неуклонного роста извлекаемых запасов полезных ископаемых, который усилился, особенно во второй половине 20 века. За последние 35 лет было использовано 80–85 % всей исторической добычи нефти и газа. Использование других видов полезных ископаемых увеличилось за эти годы в 3–5 раз: меди и цинка 50 %, железной руды 55 %, алмазов 60 %, никеля, калийных солей и фосфоритов 65 % и около 80 % их бокситов [1]. Сегодня мир производит топливо, электростанции работают без остановок, мировая экономика работает в ускоренном режиме, но проблема энергетики остается одной из самых актуальных. Это связано прежде всего с высокими темпами развития энергоемких производств в развитых странах и растущим разрывом между запасами невозобновляемых энергоресурсов (нефть, газ, уголь); во-вторых, негативные экологические последствия развития энергетики с резким преобладанием загрязняющих видов топлива при сохранении традиционной структуры топливно-энергетического баланса. Оба эти аспекта тесно связаны между собой, так как использование возобновляемых (альтернативных) источников энергии позволяет значительно снизить ресурсную и экологическую напряженность в мире.

На рубеже 20-го и 21-го веков бурно развивающаяся экономика требует постоянно растущих затрат на энергию. Наука предупреждает, что при современном потреблении энергии мировых доказанных запасов ископаемого топлива хватит примерно на 150 лет, в том числе нефти на 35 лет, газа на 50 лет и угля на 425 лет (точка отсчета 1990 г.) [2]. Таким образом, ограниченность природных ресурсов углеводородов сегодня является ядром глобальной энергетической проблемы.

Основной причиной возникновения глобальной энергетической проблемы следует считать бурный рост потребления ископаемых видов топлива в XX веке. С точки зрения предложения, в связи с открытием и эксплуатацией огромных месторождений нефти и газа в Западной Сибири, на Аляске, на шельфе Северного моря спрос увеличит автомобильный парк и производство полимерных материалов.

Нехватка продовольствия воспринимается как бедствие, а ее отсутствие – как катастрофа. Недостаток и дефицит продовольствия приводят к разным проявлениям продовольственного кризиса: недоеданию или фактическому голоду. Общее количество голодающих в мире оценивается по-разному. По данным Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций (ФАО), около 500 миллионов человек на планете страдают от системного голода, а около 1 миллиарда явно испытывают нехватку продовольствия [3, 164 с.]. Несмотря на то, что в мире производится больше продуктов питания на душу населения, чем когда-либо в истории человечества, сегодня в мире больше недоедающих и голодных людей.

Демографическая проблема – это продолжение демографического взрыва, стремительный рост населения Земли и, как следствие, перенаселение планеты. В глобальном масштабе рост населения и производство в сочетании с неустойчивыми моделями потребления все больше подрывают потенциал жизнеспособности биосферы. В развитых индустриальных странах население практически не растет, а в некоторых странах Европы местное население даже сокращается.

Экологической проблемой является деградация глобальной экосистемы в результате нерационального использования природы и ее загрязнения отходами жизнедеятельности человека. Принципы чистого рынка оказались неблагоприятными для решения глобальной экологической проблемы. Государственное и международное регулирование практически на всех уровнях

требует прямого администрирования (запреты, ограничения, нормы и правила, обязательные экспертизы и разрешения, санкции) и косвенного (платежи и штрафы, специальные налоги и сборы, экологические фонды). По состоянию на 14 февраля 2019 года Протокол ратифицировал 161 страна мира (на долю которых приходится более 61 % глобальных выбросов). Цель ограничений – снизить суммарные средние выбросы 6 видов газов (CO_2 , CH_4 , гидрофторуглеводороды, перфторуглеводороды, N_2O , SF_6) на 5,2 % по сравнению с уровнем 2010 года [4, 714 с.].

Глобальные проблемы – это проблемы, затрагивающие весь мир и конкретно каждого человека. Отдельно взятая страна не сможет решить такую проблему. Поэтому чтобы минимизировать негативные последствия, человечеству следует объединиться против общим «врагом». Осознание человеком сложности экологических проблем способствует решению глобальной проблематики. В основном они все завязаны на том, что человеку свойственно желать большего. Людям чтобы развиваться нужны ресурсы, а берутся они обычно у природы. Таким образом, сырьевая, продовольственная и экологическая проблемы тесно связаны.

Таблица 1 – Решения глобальных проблем человечества

Сырьевой	Продовольственной	Демографической	Экологической
Развитие геолого-исследовательских и разведочных работ с целью повышения резервов минерального материала.	Экстенсивный путь решения состоит в расширении пахотных территорий, выгонных также рыбопромышленных угодий.	Осуществление обдуманной демографической политики. Первое: понижение смертности совершается стремительнее снижения рождаемости. Второе: рождаемость спадает стремительнее смертности. Третье: замедление рождаемости при определенном увеличении смертности, природный рост сохраняется.	Оптимизация применения естественных ресурсов в ходе социального производства.
Наиболее полное, основное и единое применение извлекаемых с недр Земли минеральных ресурсов.	Интенсивный путь – это увеличение производства сельскохозяйственной продукции за счет механизации, химизации, автоматизации производства, за счет освоения новых технологий, выведения высокоурожайных, болезнеустойчивых сортов растений и пород животных.	В четвертой фазе характеристики смертности и рождаемости делаются практически равными, и демографическая стабилизации завершается.	Защита природы от отрицательных результатов человеческой работы.
Поочередное при чем инициативное осуществление политики ресурсосбережения и уменьшения единой материалоемкости производственных действий.			Формирование особенно оберегаемых местностей.
Обширное применение вторичного материала.			

Для решения проблем взаимоотношений природы и человечества ключевую роль играет методология географической науки. Ее комплексный подход к изучению взаимосвязи процессов природы на повседневную жизнь человека помогает отследить любое их влияние друг на друга. В этом проявляется такой метод географических исследований, как мониторинг (постоянное всестороннее слежение и оценка состояния природы, ощущающей антропогенное влияние). Конечной его целью является разработка методов рационального использования природных ресурсов, предотвращение загрязнения природной среды, сохранение природного равновесия. Так же в решении глобальных проблем

помогает прогноз. Он позволяет предусматривать определенные изменения, возникающие с помощью деятельности человека [5].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Александрова И. И., Байков Н. М., Бешинский А. А. и др. Глобальная энергетическая проблема. М.: Мысли, 1986.
- 2 Баранский Н. Н. Экономическая география. Экономическая картография. М., 1959.
- 3 Булатов, Рамиль Глобальные экологические проблемы, социум и экономика / Рамиль Булатов. – М.: Издательские решения, 2013. – 164 с.
- 4 Васильев, Л. С. Всеобщая история. Том 6. Современность и глобальные проблемы человечества: моногр. / Л. С. Васильев. – М.: КДУ, 2013. – 714 с.
- 5 Максаковский В. П. Географическая картина мира. Москва, Дрофа, 2009, 4-е изд.

6.6 Туризм ел дамуындағы перспективалық салалардың бірі ретінде

6.6 Туризм как одна из перспективных отраслей в развитии страны

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ АГРОТУРИЗМА НА ПРИМЕРЕ УСПЕНСКОГО РАЙОНА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

АДАМ М. А.

студент, Аграрно-технический колледж, с. Успенка

ГОРОДОВ О. С.

преподаватель, Аграрно-технический колледж, с. Успенка

Агротуризм (сельский туризм), как отдых в сельской местности, перспективное направление туризма. Динамичный и напряженный ритм жизни в городах, загрязнение городской среды, в период пандемии ограниченность людей в пространстве, вызывает у городского жителя желание покоя и уединения среди чистой природной среды. Такой отдых дает человеку возможность приблизиться к природе, расслабиться отдохнуть, набраться сил, и кроме того, позволяет удовлетворить такие специфические увлечения, как изучение исторического, культурного, этнографического, а также архитектурного наследия, обычаев и

ремесел, характерных для данного региона, ознакомления с местной народной одеждой, посещение [1, с. 140–143].

Сегодня основными мотивами для выбора такого вида отдыха можно определить следующее: единение с природой; чистый воздух; экологически чистые продукты питания; смена обстановки; отсутствие скученности населения; необходимость оздоровления в данных климатических условиях, рекомендованных врачом; возможность приобщения к другой культуре и обычаям; реальное участие в сельскохозяйственных работах по своему усмотрению; организация сбора грибов, ягод, лекарственных трав. Для жителей деревень – это дополнительный заработок и возможность улучшить свое жилье. Для местных властей и региона в целом – приток дополнительных средств, развитие инфраструктуры, создание новых рабочих мест. Для страны в целом – возможность развития туризма за пределами городов, где полностью отсутствуют гостиницы, снятие противоречий между городом и деревней, а для туристов возможность отдыха в экологически чистой среде. Выбирая этот вид отдыха, жители крупных мегаполисов имеют возможность приехать и пожить в деревенском частном доме. Стать жителем глубинки, ознакомиться с деревенским бытом, рыбачить, почувствовать себя частью природы – эта экзотика привлекает все больше желающих. Однако применительно к Казахстану эта инновационная предпринимательская деятельность довольно слабо освоена, но потенциально привлекает значительное внимание зарубежных и отечественных инвесторов [2, с. 6].

В Павлодарской области на территории образцовых крестьянских хозяйств есть что предложить: экологически чистые продукты, экскурсы по территории, главное, гостеприимство и щедрость людей. Следует отметить, что по данной проблеме достаточно западной литературы, но отечественных исследований практически не проводится, есть труды казахстанских ученых отдельно по туризму, много научных работ в области развития сельского хозяйства, но эти две отрасли сегодня не интегрированы [3, 4, 5].

Существует ряд проблем, сдерживающих развитие агротуризма:

- недостаточная изученность территорий страны, привлекательных для создания аграрно-туристских формирований;
- отсутствие исследований по современному состоянию и перспективам агротуризма в Казахстане как инновационного сектора современной туристической индустрии [6, с. 10].

Учитывая вышесказанное цель исследования в данном проекте – показать состояние и перспективы развития агротуризма в Павлодарской области.

Гипотеза: создания агротура в Успенском районе Павлодарской области позволит повысить эффективность использования сельскохозяйственных ресурсов, созданию новых рабочих мест, повысит привлекательность и развитие агротуризма как отрасли туризма в данном регионе.

В качестве предмета исследования выбрана возможность создания агротура в Павлодарской области, Успенском районе. При написании проекта использовались статистический, аналитический методы исследований, способы выборки информации, логических умозаключений.

Для оценки спроса на агротуризм был организован онлайн опрос, который включал следующие вопросы.

Таблица 1 – Вопросы для оценки спроса на агротуризм.

1 Укажите свой возраст	25-35 лет (18,2 %); 35-50 (54,2 %); более 50 лет (27,3 %).
2 Слышали вы когда-нибудь о сельском туризме?	Да (45,5 %) Нет (54,5 %)
3 Хотели бы Вы поехать в Агро тур в ближайшее время? *	Да (90,9 %) Нет (9,1 %)
4 Какой вид деятельности Вас бы заинтересовал во время отдыха в сельской местности? (может быть несколько вариантов)	- рыбалка; (18,2 %) - занятие традиционными ремеслами; (18,2 %) - участие в национальных праздниках и обрядах (36,4 %) - выращивание фруктов и овощей; (36,4 %) - посещение экскурсий; (45,5 %) - уход за домашними животными; (18,2 %) - приготовление национальных блюд. (45,5 %)
5 Сколько Вы готовы потратить на свой отдых в сельской местности? (без проезда, включая питание)	30000-60000 (90,1 %) 60000-120000 Более 120000 (9,1 %)

На какой период времени Вы бы хотели приехать в сельскую местность? *	- 2-3 дня (Тур выходного дня); (36,4 %) - неделя; (36,4 %) - 2 недели; (18,2) - месяц; (9,1)
6. Какие культурно-развлекательные программы для Вас желательны? (Укажите несколько позиций)	- самостоятельная организация отдыха; (9,1 %) - участие в хозяйственной жизни сельской семьи; (9,1 %) - ознакомительные туристические походы; (54,5 %) - соревнования по спортивному ориентированию; (9,1 %) - знакомство с сельскими промыслами и ремеслам; (63,6 %)
7. Какое время года Вы предпочтете для отдыха в сельской местности?	- весна; - лето; (100%) - осень; - зима; - любое время;
8. Какие виды сельского туризма Вы бы предпочли? (Укажите несколько позиций)	- этнографический (знакомство с местными традициями) (27,3 %) - сельскохозяйственный (знакомство с животными) (54,5 %) - спортивный туризм (9,1 %) - гастрономический (кулинарный) (36,4 %) - промысловый (сбор грибов, ягод, охота, рыбалка) (54,5 %)
9. Укажите среднемесячный размер дохода на одного члена Вашей семьи *	- до 60000; (63,6 %) - 120000-200000; (18,2 %) - более 200000; (18,2 %)
10. Какие из благ цивилизации Вы хотели бы видеть в местах проживания (укажите несколько позиций)	- водопровод; (100 %) - канализация; (100 %) - электричество; (90,9 %) - связь (90,9 %)
*опрос проводился преимущественно среди жителей г. Павлодара.	

Анализ данного опроса показал, что преимущественно в опросе участвовали люди среднего возраста. Половина опрошенных не слышали о сельском туризме. Это говорит о том, что в нашем регионе это актуально, потому как все новое воспринимается с интересом. Почти все изъявили желание посетить агротур. Это не может не внушать уверенность в том, что не будет проблем в

желающих поучаствовать в сельском туризме. Так же немаловажным является то, что люди не готовы отказываться от благ цивилизации. Все это так же, как и другие показатели позволили нам наметить план дальнейших действий.

Для открытия туристической площадки мы выделили ряд критериев

Наличие у предпринимателя земельного участка наличие гостевого дома в сельской местности.

Площадь участка должна быть достаточной для размещения гостей.

Продуманная организация развлечений для гостей. (разработка различных программ)

Будут ли они наблюдать за сельскохозяйственными работами, участвовать в них? Пойдут ли они в поход, на рыбалку? Кататься на лошадях? Будут ли они знакомиться с историей края, посещать соседние деревни, общаться с жителями? Всё это организатор должен решить заранее, создав несколько программ посещения.

Немаловажным является то, что, собираясь в деревенский тур, гости хотят сохранить возможность использовать все блага цивилизации.

В домах должен быть:

- водопровод и канализация;
- электричество;
- освещение прилегающей территории в тёмное время суток;
- рядом с местом размещения должно быть организовано

питание.

- как именно будет работать кафе или столовая, решает сам хозяин.

Специфика такого тура допускает возможность организации 3-х разового питания по расписанию, но с возможностью перекусить в любое время суток.

Все передвижения туристов должен контролировать гид. Он отвечает за их здоровье, контролирует соблюдение правил безопасности рассказывает, что стоит посетить, а куда ходить не следует.

Рассмотрим более конкретно на примере организацию сельского тура в с. Успенка. Павлодарской области. Время года –лето.

1 Выбор местности и организация помещения

Наиболее привлекательны небольшие гостевые домики. В нашем случае для уменьшения себестоимости затрат на первоначальном этапе предлагается размещать туристов в арендованных домиках, которые имеют в своем распоряжении прилегающую территорию с приусадебным участком, домашним подсобным хозяйством либо без такого. Предварительно заключив договор с хозяином дома. С жильцами заключается договор о проживании, где оговариваются все пункты.

2 Питание

Проживая в данном доме совместно с администратором дома, туристы живут полноценной сельской жизнью: питаются овощами с огорода, едят натуральные домашние продукты (молочные продукты, яйца, домашний хлеб..и.т.д). В программу может входить приготовление национального блюда по согласованию с туристами.

3 Отдых и развлечения

Согласно опросу, большинство опрошенных хотели бы выращивать овощи, участвовать в туристических походах, знакомиться с сельскими промыслами и ремеслами. Что касается экскурсий можно предложить туристический поход к озеру (в Успенском районе их множество), посещение Историко- краеведческого музея Успенского района. Экскурсия на пасечные хозяйства района. Предусмотрительно можно организовать небольшую сыроварню, так как на селе имеются небольшие подворья, которые реализуют козье молоко. Так же возможно организация рыбалки, в пределах 10 км от райцентра имеются несколько озер в которых водится рыба и разрешено рыбачить на удочку. Помимо всего вышеперечисленного имеется частная баня «На заказ».

4 Стоимость

В данном проекте было решено указать ориентировочную (среднюю)стоимость одного дня на одного человека.

Таблица 2 – Сводна таблица стоимости пребывания

	Стоимость в тенге
1. Аренда жилья	2500 сутки с человека
2. Экскурсия в пределах населенного пункта	1000 с человека
3. Экскурсия за пределы населенного пункта	1000 с человека +100 тенге километр.
4. Выезд за грибами, ягодами	1500+100 тенге километр.

5. Завтрак	
1. Творог домашний. (100 г)	500
2. Каша овсяная.(200 г)	500
3. Масло сливочное домашнее (50 г)	175
4. Компот из свежих фруктов (200 г)	200
5. Хлеб (100 г)	50
Обед	
1. Суп деревенский (1 порция)	800
2. Кабачки жареные.(250 г)	600
3. Огурцы свежие (200г)	300
4. Чай на травах (200 г)	300
Ужин	
1. Салат из помидоров (200 г)	300
2. Окрошка (1 порция)	1000
3. Компот из свежих фруктов. (200г)	400
4. Сыр домашний козий (200)	700
Всего	10 000

Дополнительно оговариваются приготовление национальных блюд по желанию отдыхающих, так же дополнительно может быть организованна шашлыки, выезды на природу, знакомство с национальными обрядами. Для этих целей планируется привлечение работников дома культуры, либо дежурной творческой группы. Для этих целей целесообразно организовать площадку, где должны быть заблаговременно приобретены атрибуты (юрта, предметы быта).

Подводя итоги и учитывая вышесказанное можно сделать вывод, что цель исследования в данном проекте достигнута. Учитывая невысокую стоимость услуг при достаточно интересном времяпровождении, где люди знакомятся с культурой сельской жизни, бытом, традициями, есть основания полагать что данный вид туризма будет пользоваться спросом. В перспективе при расширении деятельности можно будет говорить о строительстве отдельных комплексов в селах, нацеленных на сельский туризм. Так же в перспективе дальнейшего исследования есть смысл рассмотреть организацию детских лагерей в аулах. Эта тема требует отдельного обсуждения в рамках данной темы.

Задача агротуризма дать импульс развитию отдельных сельских поселений, повышению уровня доходов их жителей, пресечению миграционного потока из села в город. Пандемия коронавируса внесла свои коррективы. Очень большая нагрузка легла на плечи именно городских жителей. Это послужило толчком для освоения внутреннего туризма, каким и является сельский туризм. Сейчас именно то время, когда можно по-настоящему познакомиться

с достопримечательностями своего региона и узнать больше о культуре людей, проживающих с нами на одной земле.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Добросельский, В. В. Аграрный туризм: виды и структура В. В. Добросельский Агропродовольственная экономика. – Ялта, 2018. – № 4. – С. 175.
- 2 Амирханов, М. М. Природные рекреационные ресурсы. М. М. Амирханов. – М.:Наука, 2019. – 237 с.
- 3 Ердаuletов, С. Р. Основы географии туризма: учебное пособие. С. Р. Ердаuletов. Алматы, 2019. – 167 с.
- 4 Жолдасбеков, А. А. Организационно-правовые основы туристской деятельности в РК А.А. Жолдасбеков, А.Н. Пыхарев, М.Д. Мамадияров. – Алматы : Гылым, 2017. – 138 с.
- 5 Турлыханов, Д. Туризм в Казахстане Д. Турлыханов. Казахстанская правда, 21 декабря 2019.
- 6 Роль аграрного туризма в Казахстане. https://spravochnick.ru/turizm/rol_agrarnogo_turizma_v_socialno-ekonomicheskom_razviti_i_regionov_kazahstana/
- 7 Frolova, E. A. Trends and problems in the development of world tourism, University Bulletin. – 2019. – №. 3. – С. 63.

ПРОВЕДЕНИЕ ЭТНО ФЕСТИВАЛЯ ЕДЫ В ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ В РАМКАХ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКОГО ГАСТРОНОМИЧЕСКОГО ТУРИЗМА

АЛИМОВА Д. Н.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

АЖАЕВ Г. С.

к.г.-м.н., ассоц. проф., Торайгыров университет, г. Павлодар

Этнофестиваль еды – это фестиваль этнических блюд в Павлодарской области.

Основной акцент на этнофестивале еды сделан преимущественно на развитие этнического гастрономического туризма, как части этнического туризма, основанного на особенностях национальных блюд народов, проживающих в регионе. В рамках этнофестиваля еды планируется использовать особенности этнических культур во всех их формах (фольклор, ремёсла, сервис)

Особое значение отведено музыкальной программе, которая покажет особенности каждого этноса, принимающего участие в этнофестивале еды.

В образовательную часть этнофестиваля еды включены мастер-классы ведущих поваров региона и приглашённых гостей фестиваля. В мастер-классах могут принять участие любые желающие. Проводятся интерактивные выставки по изготовлению национальных блюд, а также интерактивная выставка предприятий региона (кафе, рестораны, кулинарные и кондитерские, и иные предприятия пищевой промышленности) [1, с. 451–455].

Предусмотрена программой отдельная секция этнофестиваля еды для детей. В неё включены знакомство с национальными гастрономическими традициями, участие в изготовлении блюд, народные игры и танцевальный флэш-моб.

Территория фестиваля оформлена в виде этноаула, на площади которого каждый этнос оформил свою юрту, дворик и кухню, отражающую свой этнос. Имеется зона дегустации продукции. Здесь гостям фестиваля будет предложено попробовать блюда и напитки этноса и познакомиться с их рецептами [2].

Особое внимание уделено вопросам популяризации здорового и качественного питания. В рамках фестиваля проводится продовольственная ярмарка, где можно увидеть и купить экологически чистые продукты от фермеров.

Помимо коллективов региона ожидается представление кухонь гостей из других регионов Казахстана (Нур-Султан и Карагандинская область, а также приграничных российских регионов).

В рамках фестиваля будет организована Улица ремесленников, где будут показываться и продаваться картины, украшения и сувениры, элементы декора, одежды, предметы народного творчества. Всё ручной работы [3].

Цели этнофестиваля еды:

- знакомство населения области и гостей с многонациональной кухней народов, проживающих в Павлодарской области;
- сохранение национальных гастрономических традиций;
- упрочение и сближение единства разных народов, проживающих на территории региона;
- развитие интереса к народной кухне у местного населения;
- поддержка предпринимателей, занимающихся деятельностью в области гастрономии;

– привлечение жителей приграничных районов России в Павлодарскую область по туристическим мотивам, одним из которых должна быть особенность этнокухни Казахского Прииртышья.

Задачи этнофестиваля еды:

- 1 Создание оргкомитета, который будет заниматься организацией фестиваля;
- 2 Разработка положения и программы фестиваля;
- 3 Формирование списков участников фестиваля;
- 4 Рассылка положения и программы фестиваля;
- 5 Подготовка нормативно правовой базы для проведения фестиваля;
- 6 Формирование материально-технической базы фестиваля;
- 7 решение вопроса финансирования проекта по проведению фестиваля;
- 8 Привлечение инвестиций и заключение договоров о сотрудничестве;
- 9 Создание условий для участия в фестивале участников и гостей;
- 10 Организация проведения фестиваля, согласно разработанному плану в разрезе всех направлений и мероприятий [4, с. 296–299].

Организаторы этнофестиваля еды:

– ГУ Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области;

– Акимат Баянаульского района.

География этнофестиваля еды:

– Республика Казахстан, Павлодарская область, р. п. Баянаул;

– на территории туристической зоны озера Жасыбай.

Целевые группы, участвующие в фестивале:

- кафе и рестораны Павлодарской области и других областей;
- фермерские и крестьянские хозяйства;
- ремесленники области;
- народно-культурные сообщества региона;
- гости фестиваля из приграничных регионов Российской Федерации (Алтайский край, Новосибирская область, Омская область);
- население Павлодарской области [5, с. 291–300].

Время проведения: 22–23 марта 2022 года (в рамках празднования Наурыз).

Таблица 1 – План проведения Этнофестиваля Еды

Направление (мероприятия)	Дата (время проведения)	Организаторы	Описание
Создание оргкомитета	3 января 2022	Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области	В оргкомитет входят представители управления и отделов предпринимательства всех регионов области
Разработка положения и программы фестиваля	До 10 января 2022 года	Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области	В положении указываются условия проведения фестиваля
Формирование списков участников фестиваля;	До 20 января 2022 года	отделы предпринимательства всех регионов области	В список входят кафе и рестораны от каждого региона
		Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области	Занимается формированием списков из других регионов области и приграничных регионов РФ
Рассылка положения и программы фестиваля;	До 22 января 2022 года	Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области	Рассылка онлайн
Подготовка нормативно-правовой базы для проведения фестиваля;	До 14 января 2022 года	Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области	Решение руководителя Управления, согласно ранее утверждённому плану на 2022 год
Формирование материально-технической базы фестиваля;	До 1 февраля 2022 года	Акимат Баянаульского района	Подготавливается место в туристической зоне Жасыбай
Решение вопроса финансирования проекта по проведению фестиваля;	До 1 февраля 2022 года	Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области	В рамках финансирования на 2022 год, выделенного Управлению на проведение Фестиваля. Заключается договор на организацию фестиваля
Привлечение инвестиций	До 1 марта 2022 года	Акимат Баянаульского района привлекает инвестиции от предпринимателей	Заключение договоров о сотрудничестве
Создание условий для участия в фестивале участников и гостей;	До 10 марта 2022	Акимат Баянаульского района привлекает инвестиции от предпринимателей	Совместно с предпринимателями, расположенными на территории туристической зоны Жасыбай

Организация проведения фестиваля	До 20 марта 2022 года	Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области Акимат Баянаульского района	Подготовка мест для размещения участников фестиваля
	22 и 23 марта 2022 года		Подготовка мест для проживания участников фестиваля
		22-23 марта 2022	Организаторы фестиваля
	Организация дополнительных автобусных рейсов с Павлодара и других регионов области, для прибытия гостей		
23 марта	Управление предпринимательства, торговли и туризма Павлодарской области	Организируют и проводят все мероприятия: конкурсы поваров, кондитеров; конкурсе этнических кухонь; мастер-классы; дегустация; музыкальная программа; улица ремесленников и так далее	
			Церемония награждения участников фестиваля

ЛИТЕРАТУРА

- Имангулова Т. В., Прокофьева М. А. Развитие этнического туризма в Казахстане // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 8-3. – С. 451–455
- Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 406. Об утверждении Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года. [Интернет ресурс] <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000406>
- Развитие гастрономического туризма в Казахстане/ 2018 [Интернет ресурс] https://old.qazaqtv.com/ru/view/society/page_192016_development-of-gastronomic-tourism-in-kazakhstan
- Рей И. Ю., Жансагимова А. Е. Анализ развития туризма в Республике Казахстан. Большая Евразия: Развитие, безопасность, сотрудничество. 2019. – С. 296–299
- Жуспекова А. К., Маймурунова А. А. Специфика развития гастрономического туризма в Казахстане – Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза. – С. 291–300

ПОЧЕМУ ЕВРОПА БЫЛА И ОСТАЁТСЯ ЦЕНТРОМ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА

АХМЕТЗЯНОВА З. К., ЕРКИБАЕВА Д. А., КОРОСТИН И. В.
студенты, Торайгыров университет, г. Павлодар
КАКЕЖАНОВА Ш. К.
ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Европа традиционно была и остается регионом, который привлекает большое количество туристов. Этому способствует высокий уровень развития экономики многих европейских стран, помимо того, европейские страны удобно расположены относительно друг друга, что позволяет изучать несколько стран за одно путешествие. Кроме того, густая сеть коммуникаций делает подобные поездки не только удобными, но и доступными.

Развитию туризма в Европе также способствуют географические и природные факторы, в частности берега стран отличаются значительной изрезанностью и обилием заливов и бухт, что делает возможным создание туристических рекреационных районов, пляжей, развитие разных водных видов спорта и т.д. Многие государства расположены на островах и полуостровах.

На сегодняшний день Европа превратилась в ведущий туристический регион, чему способствовали, в том числе, культурно-исторические факторы. Европейские государства внесли огромный вклад в развитие мировой цивилизации. Нигде в мире нет такой высокой насыщенности разнообразными историческими и архитектурными памятниками, как в Европе. Здесь можно найти памятники эпохи неолита, Древнего мира, эпохи Возрождения, эпохи великих географических открытий и т.д.

Европе принадлежит самая большая часть доходов от сферы международного туризма, которые превышают 460 миллиардов \$ [1, с. 64].

Среди стран, которые наиболее часто посещаются туристами, и имеют самый высокий доход от него, можно указать следующее:

- Италия;
- Германия;
- Австрия;
- Греция;
- Великобритания;
- Франция.

Виды туризма в европейских городах

Лечебно-оздоровительный. В данном плане лидирует Чехия, где располагается бальнеологический курорт Карловы Вары, ежегодно его посещают свыше 50 тысяч человек из 70 стран. Популярностью пользуются и другие курорты, который расположен на территории Болгарии, Словении, Франции, Италии и так далее.

Деловой. Основная часть поездок в сфере делового туризма приходится именно на Европу, которая лидирует по своим расходам, затрачиваемым на организацию делового туризма. Чаще всего подобные путешествия совершают в ФРГ, Великобританию, Францию, Италию и т.д.

Религиозный. Европа представлена в основном христианским пространством, поэтому паломников привлекают христианские святыни, особенно Ватикан и Иерусалим.

Пляжный. Основная часть путешественников приезжает в Европу именно с целью пляжного отдыха, который хорошо развит во многих государствах. Например, популярными для посещения страны является Греция, Лазурный берег во Франции, Итальянская Ривьера. Все более популярным становится Средиземноморские курорты Турции.

Горный. Данный вид туризма приобретает все большую популярность, вследствие чего активно развивается на территории Европы. Самые популярные курорты находятся во Франции, Швейцарии,

Австрии, то есть в тех регионах, где имеются горы. Развита практика и озерного туризма, но в тех регионах, где имеются озёра и, соответственно, возможность для развития именно данного направления [2, с. 72].

Можно выделить следующие популярные туристические города Европы: Лондон, Великобритания. Это не только столица мирового туризма, но и город для организации делового туризма. Город имеет уникальные достопримечательности практически на каждом углу. Это и великий Биг-Бен, Букингемский дворец, мост на Темзу и т.д.

Париж, Франция. Данный город считает городом романтиков и поэтов. Он пользуется большой популярностью у туристов, занимает второе место по посещениям. Говоря про Париж, туристы ассоциируют его с Эйфелевой башней, однако Париж славится не только ею. Так, на территории города располагается Гранд-опера – один из самых известных оперных театров в мире. На

территории Парижа также расположены Елисейские поля, Лувр, мост Александра III, Люксембургский сад и т.д.

Стамбул, Турция. Данный город пользуется популярностью, так как находится на стыке культуры Запада и Востока. На Руси издревле он именовался Царьградом. Сегодня это один из самых густонаселенных регионов Европы, место контрастов. Главная водная артерия Стамбула – легендарный пролив Босфор. Рим, Италия. Это крупнейший город в данной стране, столица. Основан был ещё в 753-м году, за счет чего получил прозвище «вечного города». На территории города располагается древнейшие музеи, изумительные парки, Колизей, Пантеон.

Барселона, Испания. Один из самых популярных Городов в Европе. На улице Барселоны царит постоянное движение, что привлекает сюда туристов. Кроме того, в городе имеется множество интереснейших достопримечательностей, в том числе охраняемых ЮНЕСКО. Визитной карточкой Барселоны является собор Саграда-Фамилия, который разработал великим Гауди. Это самый долгий долгострой с 1882 г.

В 2015 году Европа продолжала оставаться самой привлекательной для международных туристов. В прошлом году ее посетили в целом 609 миллионов иностранных туристов, что на 29 миллионов больше, чем в 2014 году. В прошлом году, по сравнению с предыдущим, число прибытий туристов в Восточную Европу выросло на 6%, в Южное Средиземноморье Европы – на 5%, в страны Западной Европы – на 4 %.

Как считают в UNWTO, в 2020 году мировой туризм пережил худший год за всю историю наблюдений: так, из-за пандемии коронавируса и широко распространенных ограничений на поездки количество международных прибытий сократилось на один миллиард или на 74% относительно 2019 года [3, с. 97].

Экспортные доходы от туризма сократились на 1,3 трлн долларов, что в 11 раз превышает потери от глобального экономического кризиса 2009 года. Под угрозой оказалось от 100 до 120 миллионов рабочих мест в сфере туризма, большинство из которых – в малом и среднем бизнесе.

По оценкам UNWTO, «кризис далек от завершения», поскольку из-за мутаций коронавируса многие страны вновь вводят более строгие ограничения на поездки. Это обязательное тестирование, карантин и, в некоторых случаях, полное закрытие границ.

Тем не менее, в организации считают, что постепенное внедрение вакцины против COVID-19 поможет восстановить доверие потребителей, будет способствовать ослаблению ограничений на поездки и нормализации путешествий [4, с. 125].

Как упал турпоток в разных регионах мира?

По данным UNWTO, сильнее всех от пандемии пострадал туризм в Азиатско-Тихоокеанском регионе, где действуют максимально строгие ограничения на поездки. В этом регионе количество международных прибытий упал на 84 % (300 млн.). На Ближнем Востоке и в Африке отмечен спад на 75 %.

Несмотря на небольшое и кратковременное оживление летом 2020 года, Европа потеряла 70 % турпотока, при этом на европейском континенте зафиксировано наибольшее падение числа поездок в абсолютном выражении по сравнению с 2019 годом – 500 млн. В Северной и Южной Америках снижение числа иностранных туристов составило 69 % [5, с. 64].

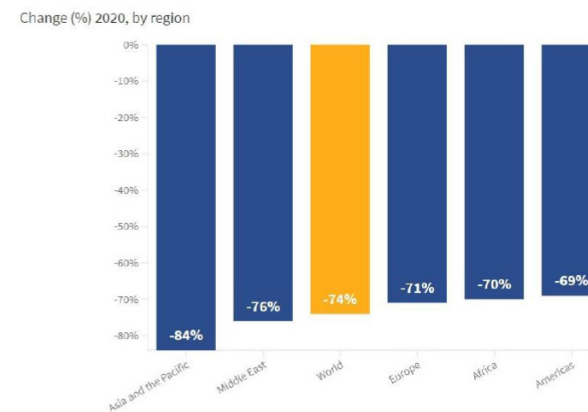

Рисунок 1 – Снижение числа иностранных туристов на разных континентах

На полное восстановление туристического сектора понадобится от 2,5 до 4 лет.

Эксперты UNWTO неоднозначно оценивают перспективы сектора в 2021 году. Почти половина респондентов (45 %) прогнозируют улучшения ситуации в текущем году по сравнению с 2020 годом, 25% ожидают аналогичных показателей, а 30 % прогнозируют ухудшение результатов сектора [6, с. 238].

По данным Евростата, чаще всего туристы по всему миру отправляются на отдых в Испанию (21 % путешественников), а также в Италию и Францию (по 12 %).

А самое популярное выездное направление у жителей Европы — США, где проводят отпуск 2,3% европейцев. Средняя продолжительность заокеанской поездки — 13 дней, при этом ночь в отеле обходится путешественникам в среднем в 156 евро, свидетельствуют данные статистики.

На втором месте по востребованности – поездки в Турцию (0,9% туристов). Тур длится в среднем десять дней. Путешественники платят за номер в отеле в среднем 83 евро в сутки.

Отпуск в Таиланде (там отдыхают 0,8 % путешественников из Европы) и в Индии (0,7 %) длится намного дольше – в среднем 22 дня. За гостиницу туристы отдают в среднем 91 евро в сутки.

Каковы же перспективы развития международных туристских обменов на ближайшие 10 – 15 лет? Чтобы ответить на этот вопрос, следует обратить внимание на факторы, от которых зависит развитие туризма [7, с. 168].

Когда вы ожидаете восстановления международного туризма в вашей стране?

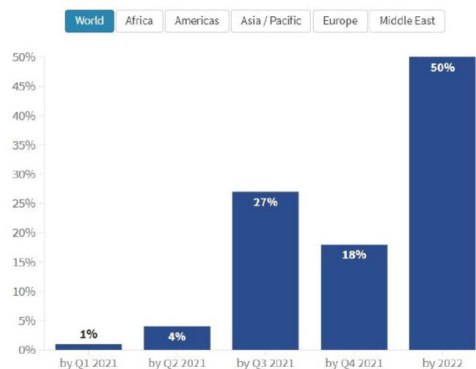

Рисунок 2 – Прогноз восстановления туристического сектора на разных континентах.

Здесь необходимо отметить группу демографических факторов, куда, прежде всего, относится рост народонаселения планеты. В результате чего увеличивается и мировой туристский потенциал, к туризму проявляют интерес новые людские ресурсы.

К группе социальных факторов, способствующих развитию туризма, следует отнести улучшение оплаты труда и повышение материального обеспечения граждан в индустриально развитых странах. Кроме того, важную роль играет увеличение продолжительности оплачиваемого отпуска, что приводит к увеличению количества свободного времени у рабочих и служащих [8, с. 176].

Особо необходимо отметить политические факторы. Демократические изменения, произошедшие в странах Восточной Европы в конце 80-х начале 90-х годов XX века, окончание «холодной войны» и противостояния между востоком и западом, развитие в России рыночных отношений – все это тоже сыграло роль в развитии и расширении международного туризма [9, с. 156].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Via Miranese. Венеция. – Италия: Storti Edizion, 1993 – 1996. - с 64.
- 2 Биржанов М. Б. Введение в туризм. – СПб.: Герда, 1999.
- 3 Ерамов Р. А. Физическая география зарубежной Европы. – М.: Мысль, 1976.
- 4 Квартальков В. А. Иностраный туризм.: Финансы и статистика, 1999.
- 5 Конверсо К. Лазурный берег. – Милан.: KINA, 2000. – с 64.
- 6 Котляров Е. А. География отдыха и туризма. – М.: Мысль, 1978. - с 238.
- 6 Люкшандерль Л. Спасите Альпы. – М.: Прогресс, 1987. – с 168.
- 7 Немоляева М. Э., Хадорков Л. Ф. Международный туризм: вчера, сегодня, завтра. – М.: Международные отношения, 1985. – с 176.
- 8 Пузанова Е. П., Честникова В. А. Международный туристский бизнес. – М.: Экспертное бюро – М., 1997.

МЕЙРАМХАНА БИЗНЕСІН ДАМУЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ

БАЛАКИНА Е.
студенті, 4 курс, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ЕСИМОВА Д. Д.
п.ғ.к., доцент, «География мен туризм» кафедрасының меңгерушісі,
Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мейрамханалар адам өмірінде өте маңызды рөл атқарады. Физиологиялық тағамдық қажеттіліктерді қанағаттандырудан басқа, мейрамханаға «шығу» маңызды әлеуметтік функцияға ие. Адамға тамақ ішу ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынас қажет. Мейрамханалар - барлық сезім мүшелері жұмыс істейтін және жалпы қанағат сезімін тудыратын бірнеше орындардың бірі. Тамақтану, қызмет көрсету және мейрамхананың атмосферасын бағалауда дәм, көру, иіс, тактильді сезім біріктіріледі. Мейрамхана бизнесі барлық басқа бизнес түрлерінен ерекшеленеді. Бұл өнер мен дәстүрді, маркетингтің қызметі мен тәжірибесінің тетіктерін, қызмет көрсету философиясын және әлеуетті аудиторияны қалыптастыру тұжырымдамасын біріктіретін кәсіпорын. Мейрамхана бизнесі – бұл өндірісті ұйымдастырумен және мейрамхананы басқарумен байланысты және халықтың алуан түрлі, пайдалы және дәмді тағамдарға, қызметтерге қажеттіліктерін қанағаттандыруға, сондай-ақ пайда табуға бағытталған кәсіпкерлік қызметтің біріктірілген саласы.

Заманауи мейрамхана бизнесі мекемелердің алуан түрлерімен ұсынылған: бұл классикалық фастфуд, жылдам қызмет көрсететін мейрамханалар (немесе QSR - жылдам қызмет көрсету); еркін ағынды мейрамханалар («еркін қозғалыс»), мұнда технологиялық процестердің бір бөлігі өздеріне әртүрлі тағамдарды таңдайтын келушілер үшін көрсетіледі; «Репликацияланған» мейрамханалар - бұл жаңа жеңіл тағамдар мен жаңа үй кондитерлік өнімдерді пайдаланатын жоғары сапалы дәстүрлі тағамдары бар орта деңгейдегі мекемелер [1, 1 б.].

Мейрамхана бизнесіндегі тенденциялар тез өзгеруде, бұған әртүрлі елдерде карантиннің енгізілуі де ықпал етуде. Егер бұрын мекемеден жеткізілім онша танымал болмаса, бүгінде табыстың негізгі үлесі жеткізу және жіберу тапсырыстарынан қалыптасады. Біз сізді трендтерге шолумен танысуға шақырамыз: технология мейрамхана бизнесін қалай өзгерткенін, біздің кәсіпкерлер үшін

қандай қызметтер қолжетімді және қайсылары тамыр жаймағанын және карантиннен кейін мейрамхана бизнесін қалай жүргізу керектігін білесіз.

Мейрамхана бизнесіндегі жаңа ережелер белгі бір себептермен пайда болды, бірақ карантиннен кейін, озин-ози окшаулау және қатан сақталу керек. Жаңа тенденциялар жаңа шешімдер мен бизнес үлгілеріндегі өзгерістерге әкеледі. Мысалы, АҚШ-тағы бірнеше пицца желесі пицца жеткізілімі ашылғаннан кейін суреттің артуына байланысты мыңнан астам қызметкерді жұмысқа алу мажбүр болды. Жеткізуге қайта форматталмаған бизнес жабылды, типті ашық қалған еңбектердің ішінде де сатылымның төмендеуімен айтарлықтай байқалады [2, 13–14 б.].

2021-22 жылғы мейрамхана бизнесінің трендтері төмендегідей:

Жеткізу және алып кету:

Егер сіз мейрамхана бизнесіне баруды шешсеңіз, онда осы салада табысқа жету үшін тамақ жеткізуге назар аудару керек. Бұл қызмет 2021 жылы танымал болуды жалғастырады. Әсіресе сіздің бизнесіңіз суши-барға немесе пиццерияға қатысты болса, бұл опция міндетті түрде болуы керек. Онсыз мейрамхана басқа мекемелермен бәсекеге түсе алмайды және сәйкесінше сіздің бизнесіңіз де ақталмайды. Бұл опцияны мекемеде іске қосқан кезде мейрамханалардағы біріктірілген жеткізу модулі бар суши-бар немесе пиццерия үшін автоматтандыру жүйесін пайдалану маңызды артықшылық болады.

Кәдімгі мекемелерден жеткізіліммен қатар, келушілерді офлайн режимінде қабылдамайтын, тек жеткізуге бағытталған «виртуалды» сайттардан тапсырыстар саны артып келеді. Жаңа бизнес-идеялардың бірі виртуалды мекемелерге арналған «хабтарды» дамыту болып табылады: бір кеңістікте әртүрлі мейрамханалардың асханалары, олардың арасында тұтынушыларға тапсырыстарды жеткізетін автономды көліктер жүреді. Бұл мекемелердің шығындарын азайтады және келушілер үшін жеткізудің қолжетімділігін арттырады.

Тұтынушылар мен онлайн тапсырыстар санын арттыру:

ResearchAndMarkets соңғы зерттеуіне сәйкес, 2018 жылы азық-түлікті онлайн жеткізу 84,6 миллиард долларды құрады. Сарапшылар болашақта 2026 жылға дейін орта есеппен 9,8 пайызды құрайтын күшті өсуді болжайды. Ресей мен Украинада жеткізу

сегменті де қарқынды дамып келеді: соңғы 5 жылда мейрамхана нарығы 35 пайызға өсті.

Көп арналы:

Ірі офлайн дүкендер Amazon сияқты онлайн сатылымдарға көшуде және керісінше. Қоғамдық тамақтандырудағы көп арна – бұл онлайн және офлайн сатылымның үйлесімі. Бұл мүмкіндікті пайдаланатын офлайн мекемелердің көпшілігі тұтынушыларға мекемеге баруды ғана емес, сонымен қатар үйде ыдыс-аяққа тапсырыс беруді немесе тапсырыс беріп, оны алып кетуді ұсына отырып, сатылымдарды тиімді арттырады. Тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бизнес тамақтандыру орындарына тапсырыс беру алгоритмін барынша жеңілдететін инновациялық технологияларды енгізуде. Әлеуметтік желілерде, боттардың көмегімен және көліктің навигациялық жүйесінен тапсырыс беру мүмкін болды. Жеткізу қызметтері мекемелерге өздерінің планшеттерін орнатады - мейрамханалар тапсырыс туралы хабарламаларды алады.

Кездейсоқ саипат және пайдалы тағам:

Fast-casual – пайдалы тағамды ұнататын, бірақ ұзақ күтуді ұнатпайтындар үшін танымал пішім. Мұндай мекемелерде қонақтар сапасы жағынан қымбат мейрамханаларға жақын тағамды аз ақшаға алады, ал мұндағы қызмет фаст-фуд мекемелеріне қарағанда біршама жоғарырақ.

Автоматтандыру және цифрландыру:

Жыл сайын Ресейде еңбекке жарамды халықтың саны 250-300 мыңға қысқарады. NoReCa-ның әлеуетті қызметкерлеріне арналған нарық азайып келеді және ешкім жалақыны көтергісі келмейді. Кадрларды табу және ұстау қоғамдық тамақтандыру нарығындағы басты мәселелердің біріне айналды. Осыған байланысты әлемде автоматтандыру үрдісі дамып келеді – рестораторлар қызмет көрсету жылдамдығын оңтайландыру және жалақыны үнемдеу үшін технологияларды біріктіруде. АҚШ ұлттық мейрамханалар қауымдастығының мәліметтері бойынша, Құрама Штаттардағы фастфуд кәсіпорындарының шамамен 41 пайызы планшеттерді, жұмыс үстеліндегі тапсырыс беру жүйелерін, өзіне-өзі қызмет көрсететін дүңгіршектерді және автоматтандырылған бағдарламаларды пайдаланады. Ресейде бұл бағдарламалардың бірі r_keeper автоматтандыру жүйесі болып табылады.

Өзіне-өзі қызмет көрсететін дүңгіршектер:

Бұл фаст-фуд пен фаст-кездейсоқ мекемелерге арналған тренд. Бұл жерде кассир артық болып қалады, ал рестораторлар оны ауыстыруға және шығындарды қысқартуға тырысады. Карантин кезінде бұл опция қауіпсіз, өйткені кассаның жанында адамдар көп болмайды.

Бұлттық қызметтер:

Бұлтта мекемелер үшін деректерді сақтау туралы шешім барған сайын танымал болып келеді. Реставраторлар әлемнің кез келген нүктесінен операциялық көрсеткіштер мен аналитикаға тегін қол жеткізе алады және бір жұмыс орнына тәуелді емес. Бұлтта тек планшеттік жүйелер ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі стационарлық автоматтандыру жүйелері де жұмыс істейді.

QR кодтарын қолдану:

Қауіпті болғандықтан, қағаз мәзірлерді пайдаланудан бас тартатын мекемелер көбейіп барады. QR коды мәзірі ыңғайлы, себебі қосымша жабдық қажет емес. Мекемедегі үстелге стикерді қою жеткілікті - және қонақ мәзірді смартфонмен сканерлейді. Қонақ смартфон арқылы тапсырысты төлей алатындай бұл технологияны қолдану өзекті. QR коды әртүрлі деректерді қамтуы мүмкін: мәзір, жеткізу шарттары, мейрамхана тарихы немесе жеке адалдық карталары туралы ақпарат. Кодты пайдалана отырып, сіз күнтізбеде мекемеде өтетін акция немесе оқиға туралы жазба жасай аласыз немесе жай ғана қонақты шолулар бетіне қайта бағыттай аласыз.

Франчайзингтер

Франшиза шартымен ашылатын мекемелер саны артып келеді. Қалаулы кәсіпкерлер өз жобасын тәуекелге барғысы келмейді, сондықтан табысты және тұрақты үлгіде бизнесті бастау әлдеқайда тартымды көрінеді, бұл ашық тамақтану орындарының статистикасымен расталады.

Қолөнер сусындар мен тағамдар

Барлығында «колөнердің» қызықты және жаңа үрдісі: ыдыс-аяқ, көзілдірік және сусындар. Бұл тек сәнді құбылыс емес, сонымен қатар шығындарды азайтуға арналған шығармашылық көзқарас. Ресей мен Украинада импорттық өнімдердің бағасы үнемі өсіп келеді, ал 2020 жылдың соңына қарай айырмашылық 3 есеге жуық болды. Бір-екі жыл бұрын нарықта қалғысы келген рестораторлар өздерінің мәзір нұсқаларын қарап шығып, пандемиядан кейін колдары жететін өнімдерге ауысуға тырысты.

Ұлттық және аймақтық тағамдар

Ұлттық валюталардың құлдырауы мейрамханалардың ішкі қайта құрылуына және ас мәзірін белсенді түрде қайта өңдеуге әкелді. Бірақ бұл экономиканың ғана емес, сонымен қатар премиум сегменттің де жергілікті өнімге көшуіне себеп болды. Ресейдің көптеген қалаларында ұлттық және жергілікті тағамдардың мекемелері өте қызықты түсініктемелерде ашылады: кофехана, паб, кондитерлік және фастфуд. Грузин тағамдары ерекше сұранысқа ие. 2020 жылы ашылған ұлттық тағамдардың әрбір екінші мейрамханасы – грузиндікі.

Мейрамханаларда роботтандыру

Кейбір себептермен көбісі роботтар әлі алыс болашақ деп санайды. Шындығында бұл дұрыс емес. Енді роботтар келесіге бөлінеді:

- 1 «Front of the house» - келушілермен жұмыс істейді;
- 2 «Back of the house» - ас үйдегі тапсырмаларды орындайды.

Залға арналған роботтар әлі де сирек қолданылады. Соңғы жаңалықтардың бірі – тар дәліздермен қозғала алатын, көпшілікті шарлай алатын, тапсырыстарды жеткізе алатын және лас ыдыстарды жинай алатын Penny 2 роботы (Bear Robotics). Жаңа модельде тапсырыс қабылдауға және қонақпен сөйлесуге болатын планшет бар [3, 1–3 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 <https://works.doklad.ru/view/og6EdcMscg0.html>

2 «Гостиничное и ресторанный бизнес, туризм» / Санкт-Петербург / 2007 г.

3 <https://rkeeper.ru/blog/sovremennye-tendentsii-razvitiya-restorannogo-biznesa-blog-kompanii-r-keeper/>

ЯМЫШЕВ (ТҰЗ ҚАЛА) КӨЛІ АУМАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАЗҒЫ ДЕМАЛЫСТАРЫН ТИІМДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

БАТТАЛОВА К. С.

студент, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ЕЛЕМЕСОВ Ә. Қ.

аға оқытушы, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Елімізде бүгінгі таңда жасөспірімдерге халқымыздың этнографиялық, ұлттық құндылықтарын дарыту, тәрбиелеу мәселелері

қашанда болсын өзекті. Мектеп оқушыларының жазғы демалыстарын тиімді ұйымдастыру арқылы, қазіргі таңда жеткіншектерімізді ұлттық мәдениетке және табиғатымызды сүйуге тәрбиелеу қажет.

Осыған лайықты Ямышев өңірі шипалы көлімен бірге талай тарихты қойнауына жасырған киелі орындардың бірі. Тұзды көл аумағында қазақ мәдениеті арқылы келешекте ішкі туризмнің қызығушылығын арттыруға себепкер болатындай, этнолагерді дамытудың жолдарын іздестіру маңызды. Өңірде қазақы тұрмысты насихаттау арқылы туризмге қолдау көрсетуге мүмкіндіктер бар. Этнотуризмді дамыту үшін рекреациялық ресурстық жағдайлар болғанымен, атаулы көл аумағында бұл сала әлі төмен деңгейде.

Павлодар ауданы және қалалық мектептерімізде ұлттық тәрбие мен құндылықтарға тәрбиелеу әр уақыт мүмкін бола бермегендіктен, жастардың ұлттық дәстүрлерімен сусындауына аздық етіп отыр. Сол себептен оқушылардың жазғы демалыстарын Тұзқала көлі аймағында ұйымдастыра отырып, балаларды өз жеріміздің, дәстүріміздің асыл қазыналарымыз бен бай табиғатына сүйіспеншіліктерін арттыру, дәріптеу, басты мәселе. Елімізде пандемия жағдайларынан сонында, оқушылардың иммунитеттерін көтеру, шынықтыру, балаларды сауықтыру шараларын ұйымдастыру басты мәселе.

«Тұз қала» көлі аумағында жазғы лагерьде мектеп оқушыларын ұлттық дәстүрлеріміз бен мұраларымызды дәріптеу және ұлттық спорт түрлеріне баулу мақсатында жазғы демалыстарын белсенді өткізуге жұмылдыру, арқылы отансүйгіштік және ұлттық құндылықтарымызды сіңіруге тәрбиелеу.

- Мақсатымызға байланысты іске асыру үшін жергілікті жердегі мектеп, әкімшілік, «Тұз қала» кәсіпкер өкілдерінің қолдауына сүйену, келісімдер жүргізу;

- Қолға алынатын ұлттық дәстүрлеріміз бен спорт түрлерін оқушылардың қызығушылықтарын ескере отырып, айқындау;

- Әлемдік және еліміздің аумағындағы жазғы лагерь түрлерімен танысу. Жазғы лагерь бағдарламасын құру.

Көлдін Ямышев атауы халық арасында «Емші» деп аталуы кездейсоқ болмаса керек. Оның емдік қасиеті елге мәшһүр болғандығы анық. Сондай-ақ, ондай жерде не ірі елдімекен, не жәрменке болуы заңды болып табылады. Көл жайында Н. Коншин еңбегінде: «Среднее Прииртышье чрезвычайно богато солеными озерами. Большинство из них имеет целебный характер, и издавна местное население этим свойством озер пользуется. Соленые

озера среднего Прииртышья отмечены еще в российских картах XVII–XVIII вв. Так, одним из первых таких озер известных сибирякам еще в XVII в., было озеро Ямыш» деп, шын мәнінде «емші көл» ретінде белгілі екенін атап көрсеткен [1, 115 б.].

Көлде ыңғайлы екі демалыс орны ашылған, олар аймақ пен көрші облыстардың тұрғындары арасында танымал болып келеді: «Сұлтан» және «Тұз-қала». Сондай-ақ, 2018 жылдан бастап мұнда жеті киіз үй, алтыбақан, батуттар және т. б. бар жаңа «Tuz city» демалыс аймағы жұмыс істей бастады [2].

Жылына Павлодар облысында 10000 астам балалар жазғы лагермен қамтылады, бірақ солардың басым көпшілігі қалалық және ауылдық мектеп қабырғасында, өздерінің жылда тамашалап жүрген экскурсиялық орындарымен шектеледі. Оның үстіне 2020-22 жылдар COVID - 19 пандемиясының көптеген жазғы туристік шаралардың тиімді өтуіне кедергі болып келеді.

Павлодар облысында балалардың жазғы демалысын тиімді қамту мақсатында әртүрлі үлгідегі лагерьлер жұмыс істейді. Оның ішінде тілдік, туристік-өлкетану, этно-мәдени, интеллектуалды, спорттық т.б. бағыттарды қамтитындары бар.

Павлодар облысы Аққулы өңіріндегі Ямышев ауылында туризмді біртіндеп дамытуға болады. Әсем табиғатымен мен көл жағасында туристерді қабылдау мүмкіндіктері баршылық. Өлкеде негізгі туризм су туризмі бағытында даму үстінде. Бірақ мұнда тек қана экологиялық туризмнен басқа да түрлерін дамытудың мүмкіндіктері зор. Біздің облысымызда қазақы тұрмыс арқылы этнотуризмді дамыту жолдары қарастырылмаған. Сондықтан қала оқушыларының жазғы уақытты тиімді әрі пайдалы өткізуде Ямышев көлі аумағында қазақ халқының мәдениетімен таныстыруда этнолагер ұйымдастырудың артықшылықтары бар. Себебі, біріншіден бұл өлкенің ғасырлар бойы мол тарихы атасақ, екіншіден өлкеден қазақтың бір тура азаматтары шыққан, үшіншіден бұл өлкені жергілікті ұлт өкілдері басқа аумақтарға қарағанда өзінің қазақылық келбетін сақтап қалған, төртіншіден аумаққа келген туристерге көрсететін Қазақ тарихынан әр кезеңінен тарихи-табиғи ескерткіштер көп. Міне осындай мол ресурстарды пайдалана отырып Ямышев көлі аумағында этнолагер арқылы келешекте этнотуризмді де дамытуға болады.

Тұзқала көлі аумағында этнотуризмді дамытудың кең мүмкіншіліктері болғанымен, оны іске асыру механизмдеріне арнайы бағдарлама жасалу керек. Біздің бағдарламамызға мемлекет

тарапынан немесе жергілікті билік органдарының қолдауымен немесе оң көз-қарасы болса іске асады. Сонымен қатар жергілікті ірі өнеркәсіп иелерінің қаржылық көмек көрсетуі арқылы іске де асыруға болады. Бұл болашақта өңіріміздің туристік секторынның дамуына және өлкенің әлеуметтік – экономикалық жағдайына ықпал етеді деп сенеміз.

Тұз қала секілді аймақта жазғы лагерінде өткізілетін ұлттық ойындардың мәні өте зор. Бұл дегеніміз оқушыларды салауатты өмір қалыптастыруға, денсаулықты нығайтуға, дене шынықтыру мен спортты, ұлттық ойындарды насихаттауға дене бітімінің дұрыс қалыптасуына сапалы қимыл дағдыларын жетілдіруге жеке тұлғаның қасиеттерін тәрбиелеуге демалыс пен уақытты тиімді өткізуге бағытталады. Себебі ұлттық ойындар адамгершілік пен әділдікті, ептілікті, алғырлықты батылдықты шапшаңдықты тағы да көптеген тәрбие құралы болып табылады. Бұл қасиеттерді бала бойына дарытуға лагер жетекшісі немесе мұғалімінің қызметі ерекше. Сондықтан жетекші мұғалім бір жағынан дене шынықтырудың нормаларын, ұлттық дәстүрлеріміз бен әдет ғұрыптарды меңгерген білімді, білікті, ұйымдастыру қабілеті жоғары маман болуы тиіс. Сонымен қатар мұғалім ойынның мазмұнын ғана біліп қоймай ойынның түрлі нұсқауларын төрешілік ережесін балалардың жас ерекшеліктеріне байланысты ойын түрлерін тәрбиелік тіпті тарихи маңызын білу керек.

Жазғы тынығу лагерінде демалушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, ойындарды дұрыс таңдау қажет. Мұғалім қандайда бір ойынды алғанда бала ағзасына тигізетін әсерін, қызығушылықты арттыратын тұстарын, дене жүктемесін дәл реттей білу керек. Өйткені ұйымдастырылмаған ойын баланың қызығушылығын жойып, жалықтырып жібереді. Жазғы тынығу лагерінде мұғалім күнделікті таңертеңгілік гимнастикалық жаттығудан бастап бір күндік лагерь уақыты аяқталатын мезгіл аралығындағы күн тәртібін құру тиіс. Оған спорттық жарыстар, мерекелік іс-шаралар, ұлттық ойындар, жаяу серуендер (табиғат аясында, өзен, көл жағасында) кіреді. Керісінше көл жағаларында, алаңқай жерлерде өткізе беруге болады. Бұл ойындарды ойнағанда баланың қимыл қозғалысы артып, денесі ширап, көңіл-күйін көтеріп, мұғалім берген нұсқауларды дұрыс орындауға дағдыланады [3, 22–23 б.].

Оқушылардың жазғы лагерін ұйымдастыру бойынша арнайы бағдарлама әзірленген болатын. Бағдарламаны құрастыруда төменде аталған адамдардан кеңестер аланып, келісімдер

карастырылды: Ямышев ауылдық округінің әкімі Рахметова Бахытжамал Кабиденовна. Сонымен қатар сол көлдің жағасында орналасқан «Tuzcity» ЖК басшысы Гүлжан Оразалина өткен жылы «Бизнестің жол картасы» бағдарламасы бойынша үш миллион теңгеге мемлекеттік грант алған. Ол өз жобасын белсенді түрде жүзеге асыруда.

Балалардың жазғы демалысын ұйымдастыру қашанда маңызды мәселенің бірі болып саналады. Жазғы каникул балалардың жылдың бос уақытының айтарлықтай бөлігін алады. Ол мектептегі сабақтан көрі баланың еркіндікке, өзі үшін қызықты істерді жасау және өз мүдделерінің еркін дамуы үшін қажеттіліктерін жүзеге асыратын кезең.

Сондықтан жаз балалардың шығармашылық әлеуетін дамытуға, олардың жеке басына тән байланыстарын жетілдіру, әлеуметтік және мәдени білім беру құндылықтарына араласу, әлеуметтік байланыстар жүйесіне қосылу, өз жоспарларын іс жүзіне асыру, жеке бас мүдделерін қанағаттандыру, ойын-сауық, бойында жиналып қалған шиеленістен арылу, жұмсалған күшінің орнын толтыру, денсаулығын нығайту кезеңі. Жаз балаларға өзінің сан түрлі талантын ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл кезеңді жеке басының жақсы жақтарын ашып көрсетуге жағдай жасауға, балалар арасында рухани және эмоциялық құндылықтарын алмасуға, жеке басының мүдделерін жүзеге асыру үшін пайдалану керек.

Егер ұлттық жазғы лагерь ашыла қалса, облыс орталығындағы өлкетану, әдебиет және өнер, С.Торайғыров атындағы кітапханамен бірігіп көшпелі көрсетілімін ұйымдастырып, өсіп келе жатқан жас ұрпаққа өлке тынысы, ұлтымыздың ұлық қайраткерлері туралы мол мағлұмат бере алар едік. Мүмкіндік туып жатса Павлодар қ. Шаңырақ мәдениет үйі қызметкерлерімен бірігіп жұмыс жасауымызға болады. Осы жұмыстарды жүзеге асыру үшін алдымен материалдық-техникалық база, содан соң кадрларды дайындау қажет.

Кесте 1 – «Тұз қала» – жазғы лагерінің маршруттық бағдарламасы

1 күн	Оқушыларды күтіп алу. Алғашқы күні киіз үйлерге орналастырады. Оқушылар орналасып болған соң қазақы дәстүр бойынша қонакасы беріледі. Қазақ жерінің жауһары, «Тұз қала көліне» саяхат жасау. Саяхат барысында оқушылар көл жағалауының әсем көріністеріне куә болады. Кешке қарай Шертпек, сиқырлы таяқ секілді ойындар ойнатылады.
2 күн	Киіз үйде таңғы ас. Ямышев ауылымен танысу, сол жердің тумасы Г. Н. Потаниннің өмірі мен шығармашылығымен танысу, Г. Н. Потанин ат. облыстық тарихи-өлкетану музейіне саяхаттау. Түскі ас. Қазақтың салт-дәстүрлерінен рәсімдер оқушылардың көмегімен бірге жүзеге асыру (құда түсу рәсімін, қалың мал, қыз ұзату, сәукеле кигізу, құйрық бауыр асату, сыңсу т.б. түрлерімен танысады). Кешке қазақтың ұлттық ойындары (Асық ойын түрлері: Хантаалапай, алшы, бес тас, бәйге т.б. түрлерін үйрену).
3 күн	Киіз үйде таңғы ас. Аққулы ауылына саяхат, ауылдық музеймен, жергілікті елімізге танымал адамдардың өмірі және қызметімен танысуу. Түстен кейін этноауылда қазақ тұрмысынан қойылымдар (бие байлау рәсімі, қымыз дайындау, ер азаматтар үшін қой сою рәсімі) Кешкісін қазақтың ұлттық спорт ойындары (Атка міну, аударыспақ).
4 күн	Этноауылда таңғы ас. Түске дейін этноауылда қазақ тұрмысынан қойылымдар (Киіз үй құрудың әдіс – тәсілдері, әйелдер үшін айран, құрт ірімшік дайындау). Кешке қазақтың ұлттық ойындары (ат спортынан көрініс жасау). Осы күні қазақтың ұлттық тағамы яғни мерекеге байланысты бесбармақ, қалжа. Кешке қазақтың ұлттық ойындары (Ат ойындары аударыспақ).

5 күн	<p>Этноауылда таңғы ас. Этноауылда таңғы ас. Қазақ ұлттының ерекше ас мәзірімен соның ішінде қымыз арқылы өзіңіздің ағзаңызды емдейсіз. Күні бойы ұлттық элементтері бар ойын-сауық бағдарламалар, Қазақтың ұлттық ойындары. Балық аулау, атпен қыдыру Одан әрі ауылдың тұрмыс – тіршілігімен таныуға мүмкіндік туады. Этноауылда кешкі ас. Сонан кейін қазақтың ұлттық спорт түрлерінен көріністер (Қазақша күрес).</p>
6 күн	<p>Түске дейін қазақ ауылында қазақтың тұрмыстық дүниелерін жасау, көрікте темір балқыту, жүзік, білезік, сырға т.б. әшекей бұйымдарды соғу, Қыздар үшін жүн түтіп сабау сабап киіз басу т.б. дәстүрлер көрсетілді. Кешкісін этноауылда қазақтың қол өнері түрлері мен танысады. Қайыстан таспа тілу, одан қамшы өру, жүн түту, кіз басу, тері илеу. Қазақы дәстүрмен шығарып салу. Этнолагерден үйге қайтарда, жергілікті қолөнер шеберлері жасаған әшекей бұйымдардан сыйлықтар сатып алуына мүмкіндіктері бар.</p>
7 күн	<p>Этноауылда таңғы ас. Қайтар жолында Тұзқала жағасын тамашалайды. Көл жағасының ерекше сұлу табиғаты кез келген туристерді тамсандырмай қоймайды.</p>

Бағдарлама бойынша біз оқушыларды қазақ халқының ас мәзірімен, салт-дәстүрімен, Ямышев жерінің табиғатымен таныстырылады. Қазақ елінің ас мәзірімен таныстырудың маңызы өте зор. Оқушылар ұлттық тағамдардың тамаша дәмін сезе алады. Салт-дәстүрлермен таныса отырып, олар бар білгенін түйіндеп, естеріне сақтайды. Осы арқылы қазақтың дәстүрін ұрпақтан ұрпаққа таратады. Этноауыл біздің өңірде қарқынды өсе бастайды. Көбінесе, адамдар әлемнің кереметтерін көру үшін ел асып, шетелге аттанады.

Этнолагеріміздің ерекшелігі – қала балаларының шаруашылық икемділігін арттыру, салт-дәстүрін насихаттау. Серуен кезінде оқушыларға түрлі аңыздар айтылып, қазақтың ұлттық ойындары ойнатылады. Сонымен қатар мемлекеттік тілге де көңіл бөлінеді. Біздің бағдарламада Тұзқала жерінің кереметтеріне экскурсия жасалып, табиғатқа көз сала отырып, оқушылар туған жерлері

туралы ауқымды мағлұмат біле алады, туған өлкеге деген сүйіспеншіліктерін арттырады [4, 56 б.].

Тұз қала аумағында жазғы демалыс арқылы өңірде шағын жұмыс орындарының ашылуына ықпал етуге мүмкіндік мол. Бұдан басқа алдыға қойған міндеттерге сәйкес жобамыз бойынша келесі мәселелер өз шешімін тапқандығына көз жеткіземіз, олардың қатарында: бағдарламаны іске асыру үшін жергілікті жердегі мектеп, әкімшілік, музей өкілдерінің қолдауына сүйену, келісімдер жүргізілді, оқушылардың қызығушылықтарын ескере отырып, қолға алынатын ұлттық дәстүрлеріміз бен спорт түрлерін айқындалды, балаларды батырлыққа, шешендікке, тапқырлыққа, имандылыққа, ұқыптылыққа, шапшаңдыққа және қазақтың ұлттық ойындарын құрметтей білуге тәрбиелеудің жолдары мен түрлері айқындалды.

Сонымен, Тұзқала көлінде жазғы ұлттық лагерді дамыту арқылы: қазақ халқының мәдениетін насихаттаймыз, өңірдің өзекті мәселесі болып отырған туристік ахуалды жақсартуға, оның келеңсіз жақтарын жоюға; этнотуризмнің болашақ перспективалары: неғұрлым біз халықаралық туристік қатынастарды дамытатын болсақ, соғұрлым біздің этноауымызға туристер мол келіп, қуаты артып экономикамыз үшін жаңа бағыттар мен жолдар ашылуына мүмкіндіктер туындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Коншин Н.Я. Қазақ этнографиясына байланысты еңбектері. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 310 б.

2 <http://veters.kz/v-pavlodarskuyu-oblast-za-zdorovem/>

3 Методические рекомендации по организации отдыха, оздоровлению, досугу и занятости детей в каникулярный период.- Караганда, 2015. – 48 с.

4 Кругликова Г.Г., Линкер Г.Р. Теория и методика организации летнего отдыха детей и подростков: Учебное пособие. – Нижневартковск: Изд-во гуманитарный университет, 2011. – 236 с.

ТУРИСТІК АГЕНТТІКТІҢ ЖАРНАМАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

ЖАҒЫПАР Г. Ж.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КАИРОВА Ш. Г.

п.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Туризм деп біз өмір сүріп жатқан мемлекеттің аумағынан тыс уақытша саяхаттарды түсінеміз. Сапарлар 24 сағаттан 6 айға дейін созылуы мүмкін. Туризм саласы толығымен кешенді турларды және әлеуетті клиент үшін турды құрайтын қосымша қызметтерді жүзеге асыруға бағытталған. Мұндай қызметтерді жылжытудың негізгі аспектісі жарнама болып табылады. Жарнама-бұл маркетингтік коммуникациядағы бағыт, оның аясында оған қызығушылықты қалыптастыру немесе қолдау мақсатында жарнама объектісіне назар аудару үшін ақпарат таратылады. Туризмдегі жақсы жарнама жай ғана қажет емес, өйткені туристік қызмет материалдық нәрседен алыс және туризм кез келген эрудитті адамға қажетті үлкен танымдық, ойын-сауық және ақпараттық жүкті алып жүреді.

Компанияның мақсатты аудиториясын оңтайлы қамту үшін жарнаманы таратудың әртүрлі бағыттарын пайдалану қажет. Ғаламторда жарнамалық науқанды дұрыс ұйымдастыру маңызды [2, б. 45].

Ғаламторда жарнама келесі шарттармен сипатталады:

1 Ғаламтор туристік қызмет көрсетудің тиімді әдісі болып саналады. Бұл қызмет туралы ақпараттың жеткілікті үлкен көлемін қамтамасыз ету, сондай-ақ фотосуреттер, бейне тізбегі, дыбыстық эффектілер және т.б. сияқты әртүрлі медиа қолданбаларымен мәтінді негіздеу мүмкіндігіне байланысты.

2 Ғаламтордағы жарнама интерактивті болуы мүмкін, бұл әлеуетті клиентке оны қызықтыратын қызметтерді таңдауға мүмкіндік береді, сондықтан жарнама белсенді болуы мүмкін.

3 Ғаламтордағы жарнама компанияға тек белгілі бір мақсатты топқа және тіпті туристік агенттіктің қызметі туралы ақпаратқа қызығушылық танытатын жеке ғаламтор пайдаланушыларға әсер етуге мүмкіндік береді.

4 Технологияның дамуының арқасында әртүрлі қызметтер жарнамалық науқанның нәтижелерін жылдам және терең зерттеуге, сонымен қатар жарнамалық хабарламаны жедел түзетуге мүмкіндік береді [5].

Ғаламтордың ықпалы тек жас ұрпаққа ғана емес, сонымен қатар зерттелетін туристік компанияның әлеуетті клиенттері болып табылатын орта және егде жастағы адамдарға да әсер етеді. Осылайша, туристік агентті дамыту үшін келесі шаралар ұсынылады:

1 Туристік агенттіктің ресми сайтының толық жаңартылуы. Компанияның оңтайлы жобаланған веб-сайтының болуы туристерге агенттік қызметтерін пайдаланған тұтынушылардың пікірлерімен, компания ұсынатын қызметтермен толығырақ танысуға мүмкіндік береді. Кәсіби әзірленген, сонымен қатар уақтылы жаңартылған веб-сайттың болуы агенттікке деген сенім деңгейін арттырады және әлеуетті тұтынушыларды тартады. Сайт жарнаманың тиімді құралы болуы үшін келесі факторларды ескеру қажет:

- сайт ерекше дизайнға ие болуы керек, ол курорттардың қарапайым суреттерінің фондында есте сақталады, сонымен қатар жағымды ассоциацияларды тудырады. Бұл ақпаратты әлеуетті тұтынушылардың санасында орнықтыруға көмектесетін есте қаларлық дизайн;

- кез келген пайдаланушыға түсінікті интерфейс, ол әр түрлі деңгейдегі ДҚ-ны меңгерген әлеуетті тұтынушылар өздерін қызықтыратын және компания туралы қысқаша ақпаратты таба алады, сонымен қатар контактілер мен қызметкерлер туралы мен қысқаша ақпарат табуға болады;

- клиенттердің менеджерлермен жедел байланысын ұйымдастыру, ол менеджер клиентпен тікелей байланысып, барлық қызметтер туралы егжей-тегжейлі кеңес беретін, сондай-ақ тұтынушылардың сұрақтарына жауап беретін қоңырауға немесе электрондық поштаға сұраныс қалдыруға мүмкіндік береді;

- оқуға көп уақытты қажет етпейтін шынайы қысқа ақпарат. Ұсыныстар анық тұжырымдалуы керек, сонымен қатар олар клиентті агенттікпен ынтымақтастықты бастауға немесе жалғастыруға ынталандыруы керек;

- туристік агенттіктің қызметтерін пайдаланған тұтынушылармен кері байланысты ұйымдастыру. Кері байланыс порталын ұйымдастыру әлеуетті тұтынушыларға ұсынылатын қызметтердің сапасын бағалауға, сондай-ақ туристік компанияның қызметі туралы өз пікірін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Пікірлер порталы үнемі шынайы шолулармен жаңартылып тұруы маңызды және осы шолуларды бақылайтын менеджерлер оларға дереу жауап беріп, жағымды саяхат тәжірибесіне үлес қосуы керек. Сондай-ақ, теріс

пікірлерге дұрыс жауап беру, қақтығыстарды шешудің жолдарын іздеу, сондай-ақ әртүрлі шағымдарға сауатты жауап беру өте маңызды. Ең бастысы, әлеуетті тұтынушылар кәсіпорынның қызмет көрсету деңгейін бағалай алатындай тұтынушылармен байланыс мүмкіндігінше ашық болуы керек.

2 «Instagram» әлеуметтік желісіндегі ресми аккаунттың жұмысын оңтайландыру. «Instagram» әлеуметтік желісі виртуалды қарым-қатынастың ең танымал құралы болып табылады. Сондай-ақ, бұл әлеуметтік желіде жарнама ең тиімді болып, үлкен қаржылық инвестицияларды қажет етпейді. «Instagram» желісінің әкімшілігі желідегі жарнамалық ақпаратты пайдаланушылар арасында тарату процесін жеңілдетуге және оңтайландыруға мүмкіндік беретін жарнамалық компаниялардан түсетін ақша ағынын арттыратын қызметтерді дамытуда. Туристік агенттіктің ресми аккаунты желіде туристік қызметтерді жылжытудың негізгі құралы болып табылады, сондықтан ол дұрыс жобалануы керек. Туристік агенттіктер арасындағы бәсекелестік өте жоғары, әлеуетті клиенттер бірден топқа кіріп, өздерін қызықтыратын барлық ақпаратты білуі үшін қызметтегі туристік агенттіктер тобын ең жоғары қатарға жылжытуымыз керек. Ол үшін келесі әдістерді қолдану қажет:

- компанияның сауатты тұжырымдалған атауы, мұнда компания қызметінің бейіні мен жұмыс істейтін қаланы көрсету;

- ойдан безендірілген аккаунт, әлеуетті клиентке қажетті ақпаратты көруге мүмкіндік береді. Барлық суреттер пайдаланылатын аккаунтта тиіс бір стильде әзерлеуі тиіс. Бұл компанияның имиджін және тұтынушылардың брендке деген сенімінің деңгейін қалыптастыру үшін қажет және осылайша жасалған аккаунт кездейсоқ суреттер мен фотосуреттермен жасалған аккаунтқа қарағанда әлдеқайда эстетикалық жағымды көрінеді;

- аккаунттың дұрыс тұжырымдалған сипаттамасы, атап айтқанда түйінді сөздердің қысқаша қолданылуы. Түйінді сөздер сұраныстың ең танымал тұжырымдары болып табылады. Олардың тізімін әртүрлі қызметтерде көруге болады, сонымен қатар кілт сөздерді қамтитын хэштегтерді пайдалану керек, сондай-ақ барлық жүктелген фотосуреттерге бірдей қол қою керек. Бұл әдіс іздеу сұрауында топты «көтеруге» көмектеседі;

- хабарламалар жасаған кезде байқаусызда көрген және қызметтерге қызығушылық танытқан пайдаланушы компанияның байланыс деректерін бірден көре алатындай байланыс деректерін көрсету керек.

3 Таргетингтік жарнаманы орнату. Сайт жаңартылып, ал аккаунт сәтті іске қосылғанда, сіз ғаламтордағы таргетингтік жарнаманы қолдануға болады. Таргетингтік жарнама сізге жарнамалық хабарлама жасауға және оны тек туристік компанияның әлеуетті тұтынушыларына көрсетуге мүмкіндік береді. Таргетингтік жарнама екі жолмен төленеді. Бірінші төлем әдісі - басу саны бойынша, яғни мың адам жарнаманы көре алады, бірақ он адам ғана қызығушылық танытып, сілтеме бойынша жүре алады. Тиісінше, жарнама беруші он рет басу үшін төлейді. Екінші әдіс - әсерлер саны бойынша, сондықтан жарнама беруші барлық әсерлер үшін төлейді. Таргетингтік жарнаманың екі түрі де өте тиімді, сондықтан ұсынылған жарнамаланатын қызметтерге қарай таңдау керек. Сондай-ақ, мақсатты анықтау орын алады [4]:

- географиялық - белгілі бір географиялық аймақта орналасқан адамдарға жарнамалық хабарламаларды орнатуға мүмкіндік береді. Сондықтан ол жарнамалық шығындарды оңтайландыруға мүмкіндік береді.

- уақытша - белгілі бір уақыт аралығындағы жарнамалық хабарламаларды көрсетуге негізделген. Осылайша, әрбір мақсатты топтың өзінің прайм-таймы бар, яғни, желіге келушілер белсенділігінің шыңы анықталған уақыт. Орташа алғанда, аптасына бес күн 8.00–17.00-ге дейін жұмыс істейтін клиенттерге негізделген, содан кейін прайм-тайм - жұмысқа шыққан кездегі сағат 8–9-ға дейінгі кезең, 12–14-тен түскі үзіліс, сонымен қатар кешкі сағат 19.–22 сағат;

- демографиялық – жарнамалық хабарлама көрсетілетін пайдаланушылардың жынысын, жасын таңдауға мүмкіндік береді;

- мінез-құлық - жарнамалық сайттарды оңтайлы пайдалану үшін пайдаланушылардың қызығушылықтарын қадағалауға мүмкіндік береді [1, б. 126].

Осылайша, «Instagram» әлеуметтік желісінде, сондай-ақ Google және Яндекс сервистерінде таргетингтік жарнаманы орнату қажет.

Осылайша, барлық қажетті деректерді қамтитын жарнамалық брошюра әрқашан клиентке жақын болады, сонымен қатар оны компания немесе олардың қызметтері туралы қажетті ақпаратты тез жазудан босатады. Сондай-ақ, парақшаларды тарату үшін әлеуетті клиенттер жаңа ақпаратқа ашық болатын, сонымен қатар парақшаларды шығаруға адал болатын ең белсенді уақытты таңдау оңай.

Сондай-ақ, асығып бара жатқан адамдар тобы жарнамалық ақпаратты алуға өте сезімтал. Олар өз уақыттарын үнемдеу үшін қарап отырмай, парақшаны алып қалталарына салып, бос уақытында тауып алып, ақпаратты зерделейді.

Сондай-ақ, жарнаманың жұмыстағы әріптестері, достары, отбасы немесе көршілері сияқты айналасындағыларға көрсетілу мүмкіндігі жоғары, бұл жарнаманың әсерін айтарлықтай арттырады. Бірақ флайерлерді тарату кезінде әлеуетті тұтынушылар арасында агрессия тудырмайтындай, сонымен қатар компанияның беделі мен имиджінің қалыптасуына әсер ететін жағымсыз әсер қалдырмайтындай етіп процесті ұйымдастыру керек. Жарнама беруші парақшаны лақтырып тастайтыны да өте жоғары, бірақ оған дейін ол жарнамалық хабарламаны өте үстірт болса да міндетті түрде зерттейді [3, б. 255].

Осылайша, туристік компанияның жарнамалық қызметін жетілдіру мыналарды қамтиды:

- туристік агенттіктің әлеуметтік желісіндегі ресми сайты мен ресми аккаунтын үздіксіз жаңарту;
- әлеуметтік желісінде, Instagram сондай-ақ Google және Яндекс сервистерінде таргетингтік жарнаманы пайдалану;
- парақшаларды тарату.

Осы іс-шараларды дұрыс жүзеге асырумен, сондай-ақ олардың тиімділігін дұрыс талдау және зерделеу кезінде кәсіпорын табысының оң өсуін, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыруды, сондай-ақ туристік қызмет көрсету кәсіпорнының жағымды имиджін құруды күтуге болады. Мемлекетті білікті кадрлармен жаңарту үшін ұйымдық құрылымды жетілдіру, лауазымдар спектрін кеңейту, сонымен қатар ең қолайлы білікті мамандарды табу қажет. Сондай-ақ, корпоративтік мәдениетті қамтамасыз ету шарттарын ұтымды бөлу кезінде қызметкерлердің тиімділігі мен олардың өнімділігі айтарлықтай артады, бұл компанияға сөзсіз пайда әкеледі. Сондай-ақ, түпсана деңгейінде клиенттерге туристік компанияның қызметтерін пайдалану әлдеқайда жағымды және ыңғайлы болуы керек, онда қызметкерлер жұмыс процестерін ұйымдастыруда бір-біріне көмектеседі, ал клиент оның демалысы тек бір менеджердің ғана емес, барлық ұйымның қолында екенін түсінеді, бұл сөзсіз компанияға деген сенім мен адалдықтың артуына әкеледі [6].

Егер компания қызметкерлері туризм саласындағы соңғы ақпаратқа ие болса, бұл қызмет көрсету жүйесін айтарлықтай арттырады, сәйкесінше ұсынылатын қызметтердің сапасын

жақсартады, жаңа әлеуетті тұтынушыларды тартады және пайданы арттырады. Сондай-ақ, көрмелерге қатысу іскери серіктестер арасындағы қарым-қатынасты жақсартады. Іс-шараны әзірлеуде, жарнама қызметін жақсарту үшін пайдаланылды, жарнаманы тарату құралдары ұйымның қаржылық ресурстары негізінде таңдалды, сонымен қатар бір ортақ мақсатты орындау – жаңа әлеуетті тұтынушылардың назарын аудару, бренд туралы хабардарлықты арттыру, және тұтынушылардың ағынын арттыру. Жарнама таратудың осы құралдарын оңтайлы пайдалану арқылы тапсырыстардың ұлғаюы, сондай-ақ тұтастай алғанда бүкіл кәсіпорынның дамуы қамтамасыз етіледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Назипов Р. Әлеуметтік желілердегі мақсатты жарнама. Толық нұсқаулық / Мәскеу 2016 - 224 б.
- 2 Хозова В.А. Интернетте коммерциялық ұйымның қызметтерін ілгерілету үшін жарнамалық науқан / Екатеринбург 2017 - 107 б.
- 3 Шпырня О.В. Туризм индустриясындағы маркетинг / О.В. Шпырня. – Мәскеу: ЭКМОС, 2012. – 327 б.
- 4 <https://apollo-8.ru/targetirovannaya-reklama>
- 5 <https://mpk732t22015.wordpress.com/>
- 6 <https://studbooks.net/1446931/menedzhment/>

ПАВЛОДАР АЙМАҒЫНДА ӨНДІРІСТІК ТУРИЗМДІ ДАМУ ТУРАЛЫ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ

ЖҰМАШЕВА К.

студенті, 4 курс, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЕСИМОВА Д. Д.

қауым.профессор, «География және туризм» кафедрасының меңгерушісі,

Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АЖАЕВ Ф. С.

қауым.профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Павлодар облысы республикадағы ірі өнеркәсіптік орталық болып табылады, сондықтан өңірдегі туризмді дамытудың негізгі бағыттарының бірі өнеркәсіптік туризм болып табылады. Өнеркәсіптік туризм - өндірістерге бару, экскурсия жасау болып табылады (трамвай депосы бойынша, зауыттар бойынша, трансшекаралық елдерге келушілер үшін экскурсия).

Аймақтағы экономиканың басым саласы өнеркәсіп болып табылады. Өнеркәсіптік туризмді дамыту үшін аймақтағы Екібастұз, Ақсу қалаларында орналасқан объектілерді алуға болады. Мақаламызда соларға қысқаша тоқталайық.

Екібастұз қаласы – кластердің барлық дерлік аумағы дала ауданымен ұсынылған. Бұл кластер Павлодармен өте ұқсас және өнеркәсіптік, агротуризмнің даму аумағын білдіреді және сонымен бірге көптеген мәдени тарихи ескерткіштерге де ие.

Жалпы Павлодар аймағы бойынша 2008 жылғы қаңтар-сәуірде өнеркәсіп өндірісінің көлемі 33358,4 миллион теңгені, нақты көлем индексі – 124,2 пайызды құрады. 17166,7 мың тонна көмір өндірілді, 6,2607 млрд кВт сағ электр энергиясы өндірілді, 746 тонна минералды жүн, 608 тонна ферросиликоалюминий өндірілді. Қазіргі уақытта көмірді үш көмір кеніші игеруде: «Богатырь Көмір» компаниясына кіретін «Богатырь» кеніші, «Северный» кеніші және «Еуразиялық энергетикалық корпорация» корпорациясына кіретін «Восточный» кеніші бар.

«Богатырь» кеніші

Жобалық қуаты жылына 50 млн тонна көмір шығаратын «Богатырь» кеніші 1965–1979 жылдар аралығында тоғыз кезекпен салынды, оның қоры 900 млн тоннадан астам көмірді құрайды. Мұндай үлкен бірлік күші әлемде алғаш рет салынды. Осыған байланысты «Богатырь» 1985 жылы Гиннестің рекордтар кітабына енгізілді (пайдалану кезінде 1 млрд тоннадан астам көмір өндірілді), оның өндірістік қуаты жылына 50 млн тонна көмір өндіреді. Компания өндіретін көмірде Қазақстанның тоғыз электр станциясы мен өнеркәсіптік кәсіпорындары, сондай-ақ Ресейдің алты электр станциясы жұмыс істейді. Энергия жүйесінің негізгі тұтынушылары қатарында – «Ресей БЭЖ» РАҚ, Екібастұз МАЭС-1, МАЭС-2 Алматы ЖЭО, Қарағанды ЖЭО-3, Ақмола ЖЭО-2 және Петропавл ЖЭО-2 [1, б. 25–35].

«Восточный» кеніші

«Восточный» кеніші – бірегей көмір өндіруші кәсіпорын. Мұнда әлемдік тәжірибеде алғаш рет көлденең қуаты шектеулі көмір қабаттарының көлбеу жатуы кезінде үстіңгі технологиялық кешенге конвейерлік көлікпен көмір өндірудің толассыз технологиясы жобаланып, енгізілді. Көмір өндірумен қатар оны тұтынушыларға жіберер алдында қайта өңдеу (сапасы бойынша орташаландыру) жүргізіледі. Әр түрлі кенжарлардан өндірілген көмірдің сапасы орташа болатын орташа қоймалардың болуы «Восточный»

кенішінің ерекшелігі болып табылады. Көмірді орташаландыру технологиясын қолдану кенжардағы сапалық көрсеткіштердің өзгеруіне жедел әрекет етуге, көмірдің бірдей сипаттамасын қамтамасыз етуге және сайып келгенде тұрақты сапасы бар өнімді тұтынушыға жөнелтуге мүмкіндік береді [2, б. 8–12].

Екібастұз МАЭС-1

МАЭС-1 бірінші блогының іске қосылуы 1980 жылдың наурыз айында болды, ал 1984 жылы сегізінші энергоблок іске қосылды. Осыдан кейін станцияның белгіленген қуаты жобалық 4000 МВт-қа жеткізілді. МАЭС-1 – Қазақстанның ең ірі электр станциясы. 1996 жылы МАЭС-1 американдық AES энергетикалық компаниясымен сатып алынды. 2008 жылы AES компаниясы МАЭС-1-ді Қазақмыс компаниясына сатты. Бүгінгі таңда ЕМАЭС-1 станциясына «Самұрық-Қазына» және «Қазақмыс» ҰҰҚ (50/50) ірі мемлекеттік компаниялары иелік етеді.

Екібастұз МАЭС-2

МАЭС-2-нің бірінші блогын іске қосу 1990 жылғы желтоқсанда, ал 1993 жылғы 22 желтоқсанда екінші энергоблок іске қосылды. Бұл күн станция ғана емес, қала тарихындағы маңызды оқиға болды-оны іске қосуға Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев қатысты. Станциямен бір уақытта Энергетиктер ауылы салынды, оны Солнечный деп атады.

Екібастұз МАЭС-2 құбыры (420 метр) – әлемдегі ең биік құбыр, Гиннестің рекордтар кітабына енгізілген. ЕМАЭС-2 КСРО-ның ыдырауына байланысты аяқтауға уақыт болмады. Қазір станция Қазақстан - Ресей бірлескен кәсіпорны болып табылады және екі энергоблок 1 гигаватт электр энергиясын өндіруге қауқарлы. Бұл Қазақстанның темір жолдарын, Байқоңыр, «Ертіс – Қарағанды» каналын және еліміздің солтүстік облыстарын қамтамасыз етуге жеткілікті.

Ақсу қаласының жағалауы-қала тұрғындары мен қонақтары үшін ең танымал орын. Өзен мен қоршаған табиғаттың сұлулығын тамашалап, серуендеуге болатын көркем орын. Жағалау жылдың кез келген уақытында келуге жабдықталған – әдемі жолдар, шамдар мен орындықтар, жағажай аймағы және қысқы спорт түрлері бар.

Өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы объектілері

Ақсу феррокорытпа зауыты – Еуразиялық Топтың (ERG) құрамына кіретін «Қазхром Трансүлттық компаниясы» акционерлік қоғамының филиалы - хромды, кремнийлі және марганец корытпаларын өндіретін металлургиялық кәсіпорын.

Ақсу ЭС Қазақстанда ғана емес, бүкіл Орта Азиядағы ең ірі жылу станциясы болып саналады. Бүгінде электр станциясында сегіз энергоблок жұмыс істейді, жалпы белгіленген қуаты – 2 450 МВт.

Қаланың маңызды стратегиялық нысаны Ертіс – Қарағанды каналы болып табылады. И. Ертіс-Қарағанды каналы-Қазақстанның орталық және солтүстік бөліктеріне ауыз судың негізгі жеткізушісі болып табылады [3, б. 24–25].

«Биосем Агрофирмасы» ШҚ. қызметінің негізгі бағыттары картоп өндіру болып табылады. 2001 жылы шаруашылыққа элиталық тұқымдық картоп өндіретін элиталық шаруашылық мәртебесі берілді. «Биосем» агрофирмасы-апикальды меристема әдісімен картоптың пробиркалық өсімдіктерін көбейту жөніндегі облыстағы жалғыз зертхана. Бұл әлемнің барлық жетекші елдері жұмыс істейтін ең озық әдіс. Жыл сайын биозертханада 40-60 мың пробирка өсімдіктері өндіріледі [4, б. 48–52].

Қаланың өндірістік инфрақұрылымын екі қала құраушы кәсіпорын ұсынады: Ақсу феррокорытпа зауыты және ЕЭК АҚ электр станциясы.

Ақсу феррокорытпа зауыты – Еуразиялық Топтың (ERG) құрамына кіретін «Қазхром «Трансүлттық компаниясы» акционерлік қоғамының филиалы-хромды, кремнийлі және марганец қорытпаларын өндіретін металлургиялық кәсіпорын.

Ақсу ЭС Қазақстанда ғана емес, бүкіл Орта Азиядағы ең ірі жылу станциясы болып саналады. Бүгінде электр станциясында сегіз энергоблок жұмыс істейді, жалпы белгіленген қуаты – 2 450 МВт [5, б. 96–98].

Қаланың маңызды стратегиялық нысаны Ертіс-Қарағанды каналы болып табылады. И. Ертіс-Қарағанды каналы-Қазақстанның орталық және солтүстік бөліктеріне ауыз судың негізгі жеткізушісі болып табылады.

Өнеркәсіптік туризмді дамыту саласында Павлодар аймағында мынадай шараларды іске асыру ұсынылады:

1) Өнеркәсіптік объектілердің аумағы бойынша экскурсия ұйымдастыру үшін өнеркәсіптік объектілерде бірнеше өткізу пункттерін ашу;

2) Өнеркәсіптік туризмді дамыту үшін Екібастұз қаласындағы өнеркәсіптік орындарының басшылығына олардың кәсіпорындарында облыстың барлық мүдделі тұлғалары үшін такырыптық экскурсиялар өткізуді ынталандыру;

3) Өнеркәсіптік туризмді дамыту үшін Ақсу феррокорытпа зауыты, ЕЭК АҚ электр станциясы басшылығын олардың кәсіпорындарында оқушылар, студенттер және облыстың барлық мүдделі тұлғалары үшін такырыптық экскурсиялар өткізуді ынталандыру сияқты ұсыныстар жасауға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Статистика туризма. О деятельности мест размещения в Павлодарской области. Январь – декабрь. 2019, 17 с.

2 Услуги и культура в Павлодарской области 2015 – 2019. Статистический сборник. Павлодар. 2020, 73 с.

3 Предварительные данные Павлодарской области за 2019 год. Краткий статистический ежегодник. Павлодар. 2020, 144 с.

4 Основные фонды Павлодарской области 2015-2019. Статистический сборник. Павлодар. 2020, 65 с.

5 Предварительные данные Павлодарской области за 2019 год. Краткий статистический ежегодник. Павлодар. 2020. 144 с.

ЭТНОТУРИЗМДІ ДАМУДАҒЫ ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК ӘЛЕУЕТІ

КАБДУЛХАМИТ К.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АЖАЕВ Г. С.

п.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Туризм-бұл басқа мәдениетпен танысудың ең жақсы тәсілі. Туризмнің гуманитарлық маңызы адамның жеке даму мүмкіндіктерін, шығармашылық әлеуетін, білім көкжиегін кеңейту үшін пайдалану болып табылады. Білімге деген ұмтылыс әрқашан адамның ажырамас қасиеті болды. Демалысты басқа халықтың өмірі, тарихы мен мәдениеті туралы біліммен үйлестіру туризм толығымен шеше алатын міндеттердің бірі болып табылады. Әлемді өз көзіңізбен көру, есту, сезіну – туризмді қалпына келтіру функциясының маңызды бөліктері, олар үлкен гуманитарлық әлеуетке ие. Басқа елдің мәдениеті мен әдет-ғұрыптарымен танысу адамның рухани әлемін байытады.

Халықтың мәдени көрінісі әрқашан қызығушылық тудырады. Туристің әлемнің әртүрлі бұрыштары мен оларды мекендейтін халықтарға деген табиғи қызығушылығы ең күшті ынталандырушы

туристік мотивтердің бірін құрайды. Біз өз тарихымызды, ұлттық мәдениетімізді және адамзаттың рухани байлығының маңызды құрамдас бөліктерін білуіміз керек.

Этникалық туризм – этникалық саланың әртүрлілігін түсінуге ұмтылумен шартталған туристік қызметтің әртүрлі нысандарының жиынтығы. Этникалық туризмнің негізгі мақсаты – белгілі бір аумақта өмір сүріп жатқан халықтың, этностардың сәулетін, мәдениетін, салт-дәстүрі мен тұрмысын зерттеу үшін нысанға бару. Этникалық туризм әртүрлі халықтардың өкілдері арасындағы тығыз байланыс пен алмасуды дамытуға, олардың төл мәдениетін әлемдік мұраға енгізуге ықпал етеді.

Этникалық туризм бүкіл әлем бойынша шытырман оқиғалы саяхаттың сүйікті мәртебесін алады. Әлемдік тәжірибе туризмнің бұл түрі адамның бірқатар рухани қажеттіліктерін қанағаттандыра алатындығын дәлелдейді [1, б. 37].

Этникалық туризмді ұйымдастырудағы ең маңызды қатысушыларды түрлі этностардың дәстүрлерімен және мәдениетімен таныстыру болып табылады.

Қазақстанда этникалық туризмді дамыту қызметтің жаңа және жетекші бағытына айналуға болады. Туризмнің бұл түрі болашақта оның бірегейлігіне байланысты сұранысқа ие болады. Байырғы аз ұлттар бірегей мәдениеттің және шаруашылық жүргізу жүйесінің тасымалдаушылары болып табылады, сондықтан этникалық туризмді дамыту олардың дәстүрлі тұратын аумақтарында экологиялық туризмді дамытумен бірге перспективалы болады. Этникалық туризмді дәстүрлі экономиканы сақтау мен дамытуға мүмкін стратегиялық бағыттарының бірі ретінде қарастыруға болады. Этникалық туризмді дамыту мәдени мұраны сақтауға ықпал етуі және тұратын аумақтардың тұрақты дамуының факторы болуы тиіс. Этнотуризм туристерге елдің тарихы мен мәдениетіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Дәстүр – ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, белгілі бір қоғамдар мен әлеуметтік топтарда ұзақ уақыт бойы сақталатын әлеуметтік-мәдени мұраның элементтері. Алдыңғы ұрпақтардың дәстүрлерін, мәдениетін және өмірін білуге деген ұмтылыс Қазақстандағы және әлемдегі этникалық туризмнің өзектілігін айқындайды [2, б. 65].

Туристік нарықта нақты революция бар: жаңа тенденциялар, технологиялар келеді, трансұлттық туристік тақырыптық бағыттардың өсуі байқалады, туристердің жаңа санаттары қалыптасуда. Бұл тұжырымдамаға Жібек жолының туристік өнімін

дамыту, шытырман оқиғалы, гастрономиялық және этнотуризм жатады. Көптеген шетелдік туристер ерекше әсер алу үшін саяхаттайды.

Павлодар өңірі Қазақстан Республикасының солтүстік-шығысында орналасқан және Ресей Федерациясының Омбы, Новосибирск облыстарымен, Алтай өлкесімен, Шығыс Қазақстан және Қарағанды облыстарымен, Қазақстан Республикасының Ақмола және Солтүстік Қазақстан облыстарымен шектеседі. Облыстың көп бөлігін қазақтар ежелден Сарыарқа немесе Алтын дала деп атаған дала жазығы алып жатыр.

Облыс аумағында Қазақстан Республикасының Ең әдемі орындарының бірі – Павлодар Ертіс өңірінің інжу-маржаны Баянауыл орналасқан. Кең дала, таулар, қарағайлы ормандар, жануарлар әлемі, көлдер арасында табиғаттың бірегей туындысы ұмытылмас әсер қалдырады. Мұнда Қазақстан мен Ресейдің түкпір-түкпірінен келген туристер үшін ең үлкен демалыс орны мен қажылық орны орналасқан [3, б. 89].

Біздің еліміздегі этникалық турларға қатысты деректер іс жүзінде аз, бұл қазіргі уақытта ғылыми тұрғыдан осы тақырыпты жариялауды қиындатады. Соңғы жылдары туризм индустриясы аясында Қазақстанда этно турларға деген сұраныс бойынша зерттеулер жүргізілген жоқ.

Осыған байланысты, жергілікті билік органдарының, коммерциялық құрылымдар мен коммерциялық емес ұйымдардың, шағын және орта бизнес өкілдерінің этнопрәсіпкерлікті дамытудың нарықтық, практикалық, инновациялық тетіктерін құруына, мысалы, халықтық-көркем кәсіпшілік және кәсіпшілік (Еуропа елдерінде танымалдыққа ие болған ұлттық киіз үйлер өндірісі), дәстүрлі агропродукция (ұлттық киіз үйлер өндірісі) сияқты жәрдемдесуі қажет. қоспа және талқан өнімдері), этнотуризм («кішкентай Швейцарияның» дамуы – Баянауыл), этномода (қазақ ою-өрнектерінің элементтері бар заманауи қамзолдар), этносport (тоғыз құмалақ, көкпар және басқалары) және т.б. [3, б. 67].

Мұндай жобаларды қолдау және олардың экономикаға кірігуі маңызды аспект болып табылады, бұдан басқа, ұлттық брендтерді шетелдерде, мысалы, қазақ қымыз, құрт, қоспа, талқан өндірісін ілгерілетте отырып, Қазақстан халқының дәстүрлі білімі мен мәдениетін «монетизациялауға» үйрету қажет.

Республикада, оның ішінде Павлодар облысында да елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына, халықтың дәстүрлі, ұлттық

және рухани мәдениетін сақтауға, халықтың өзіндік шығармашылық әлеуетін іске асыру үшін қолайлы орта құруға елеулі үлес қоса алатын этнопримациялық қызметті дамыту үшін барлық алғышарттар бар. Мысалы, елімізде «Рухани жаңғыру» ұлттық бағдарламасын іске асыруға байланысты «Туған жер», киелі география, қазіргі заманғы қазақстандық мәдениет, 100 жетекші оқулықты аудару, 100 жаңа есім және латын әліпбиіне көшу сияқты кіші бағдарламалардан тұратын бизнес жобалар іске асырылды.

Халық арасында мәдени-демалыс әлеуетін дамыту мақсатында «Туған жер» және «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобалары ерекше маңызды рөл атқарады. Мысалы, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы аясында мәдени жад, символикалық, киелі және мәдени-тарихи заттар жүзеге асырылуда. Бұл жоба ескерткіштер мен жерлеу кешендерін, ежелгі кешендер мен киелі орындарды және басқа да көптеген жерлерді ұлттық санаға сіңіру үшін жасалған. Сондай-ақ, бұл жобаның нысандары туризмді дамыту үшін тартымды орындарға айналады. Осылайша, бұл туризм мен спортты дамыту саласындағы бизнес жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді.

Өңірде соңғы үш жылда «қоспа және талқан ұлттық өнімінің өндірісі», «киіз үй өндірісі», «ұлттық көрпе, Алаш өндірісі» және т.б. жобалар қаржылық қолдауға ұсынылды. Әрине, бұл жобалар тек пайда әкеліп қана қоймай, жастарды қазақ халқының ұлттық мәдениетін, тұрмысы мен дәстүрлерін сақтауға үйрете алады [5, б. 43].

Қазақстанда жаңа әсерлі тенденцияға айналу мүмкіндігі бар ойлардың бірі «Этно-қонақ үйлер». Зәулім сарай типті киіз үй немесе өзіндік дизайны бар қазақи қонақ үй. Мысалы, этно-қонақ үйлер туристерді елімізге тартуға, сонымен-қатар этно-стильмізді ғаламтор платформасында дамытуға септігін тигізер еді.

Этно-қонақ үйлер салудың инновациялық рухына қарамастан, олардың алға жылжуына және дамуына кедергі келтіретін бірқатар мәселелер бар:

* инвестициялардың жеткіліксіздігі және инвесторларға қолжетімді, пайыздық мөлшерлемелері бар, объектілерге салынған инвестицияларды қолайлы мерзімде өтеуге мүмкіндік беретін ұзақ мерзімді кредит құралдарының болмауы;

* нашар дамыған, ал бірқатар аудандарда жоқ инженерлік инфрақұрылым бұл этно-қонақ үйлер салу үшін инвестициялар тартуға кедергі болып табылады;

* туристік инфрақұрылымның даму деңгейінің төмендігі, этнографиялық тұрғыдан неғұрлым қызықты халықтар тиісті жол-көлік инфрақұрылымы жоқ, мәдениет, демалыс, тамақтану объектілері жеткіліксіз елдің ең шалғай аудандарында тұрады;

* өңірлердің туристік мүмкіндіктері туралы, этно-отельдердің өздерін сипаттау туралы ақпараттың жеткіліксіздігі, қонақ үй туралы шет тілінде ақпарат жоқ;

* Қазақстан Республикасының аумағында да, жалпы әлемдік нарықта да этно-қонақ үйлерді жылжытуға бағытталған іс-шаралардың шектеулі саны;

* кәсіби кадрлардың жетіспеушілігі салдарынан қызмет көрсету сапасының төмендігі;

* ұлттық дәстүрлердің бір бөлігін жоғалту және мәдениеттердің араласуы;

* жергілікті халықтың, әсіресе жергілікті интеллигенцияның бір бөлігі кейде этнографиялық туризмді дамыту идеясына және этно-қонақ үйлер салуға теріс көзқарас танытады, бұл ұлттық өзін-өзі танудың, өзіндік ерекшеліктің жоғалу қаупін, тіпті ұлттық мәдениет пен халықтың жан дүниесін қорлауды және т.б. [6].

Қорытындылай келе, Қазақстан өзінің табиғи ландшафттарына, ашық түстеріне, бірегей дәстүрлеріне бай таңғажайып ел. Елдегі туризмнің дамуы қарқын алуда, экономиканың осы сегментіндегі жағдай күн сайын жақсарып келеді, шетелдік және отандық туристердің елдегі туристік қызмет түрлеріне қызығушылығы артып келеді.

Айналамыздағы әлемді терең түсіну, кім екенімізді, қайдан келгенімізді білу үшін әрқайсымызға өткенге үңілу пайдалы. Жылдар, онжылдықтар, ғасырлар өтеді. Бір ұрпақ екіншісін ауыстырады. Біздің әр дәуірдегі өміріміз жазу ескерткіштерінде, салт-дәстүрлерде көрініс табады. Қалай болғанда да, әрбір жаңа ұрпақ ата-бабалар қалдырған материалдық және рухани құндылықтарды игереді.

Этникалық туризм-қазіргі уақытта көптеген елдер үшін тартымды болып табылатын мәдени-танымдық туризмнің бағыттарының бірі. Әлемдік тәжірибе туризмнің бұл түрі адамның бірқатар рухани қажеттіліктерін қанағаттандыра алатындығын дәлелдейді. Этникалық туризмді ұйымдастырудағы ең маңыздысы қатысушыларды түрлі этностардың дәстүрлерімен және мәдениетімен таныстыру болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Имангулова Т. В., Прокофьева М. А. Развитие этнического туризма в казахстане // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 8–3.
- 2 Павлодар. Павлодарская область. Энциклопедия, Павлодар., 2003; Казахстан, А.-А., 1969 (Павлодарское Прииртышье)
- 3 Бутузов А.Г. Этнокультурный туризм: учебное пособие / А. Г. Бутузов. – М.: КОНОРУС, 2013.
- 4 Биржақов М. Б. Введение в туризм: Учебное пособие – СПб: Издательский дом Герда, 2004 г.
- 5 Кабачкова А. В. Актуальные проблемы физической культуры, спорта, туризма и рекреации, 2016 г.
- 6 <https://profi.travel/news/43415/details>

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМДІ ДАМУДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАНЫҢ РӨЛІ

ҚАЙЫРБАЙ Л. Н.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЕСИМОВА Д. Д.

п.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Интернет – саяхат және туризм саласындағы жедел және стратегиялық тәжірибеде төңкеріс жасаған ең ықпалды технологиялардың бірі. Сандық технологиялар туризм саласына веб-сайттар, әлеуметтік медиа (ӘМ) және смартфондар айтарлықтай әсер етеді. Қазақстан Республикасының стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің деректеріне сәйкес Ұлттық статистика бюросы Қазақстанда халықтың 70 %-дан астамы әлеуметтік желілерді пайдаланады және тек 5 %-ы ғана онлайн туристік өнімді сатып алады. Әлемдік статистикаға сәйкес туризмде демалыс, бос уақыт және каникул сегменті сапардың басқа мақсаттарымен (іскерлік сапарлар, сауықтыру және басқалар) салыстырғанда шамамен 60 %-ды құрайды. Дүниежүзілік туристік ұйымның мәліметтері бойынша, COVID-19 пандемиясының салдарынан 2020 жылы туризмнен түсетін табыс 20-30 %-ға төмендеді [1, б. 5]. Сонымен қатар, сапар жоспарлау, брондау және онлайн сатып алу мақсатында туризм саласында цифрлық технологияларды пайдалану күннен-күнге өсуде.

Қазақстан Үкіметі «Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасы», «Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы», «2019-2028 жылдарға арналған «Kazakh Tourism» Ұлттық компаниясының даму стратегиясы» және т.б. туризмді дамытуға бағытталған түрлі жобалар мен бағдарламаларды жоспарлап, іске асыруда. Қазақстанда туризмді дамытуға бағытталған жоғарыда аталған стратегиялық бағдарламалар цифрландыру мәселелерін ерекше атап өтеді [2, б. 1]. Сондай-ақ, «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы туризм секторындағы цифрландыруға ықпал етеді, ол электрондық сауданы дамыту, халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру, байланыс желілерін және жалпы АКТ инфрақұрылымын қамтуды кеңейту сияқты міндеттерді айқындайды. Демек, Қазақстандағы туризмді дамытудағы әлеуметтік медианың рөлі қазіргі таңда өзекті болып табылады. Әлеуметтік медиа тұтынушыларға тұтынушылардың мүмкіндіктерін кеңейтетін жаңа байланыс платформасын ұсынады.

Әлеуметтік желілер саласындағы зерттеушілердің анықтамаларын талдай отырып, «әлеуметтік медиа» термині пайдаланушылар мен тұтынушылар арасында ақпарат, пікір, тәжірибе (тауарлар мен қызметтерді пайдалану) құруға, тұтынуға және алмасуға арналған интернет-платформа деп қорытынды жасаған.

Әлеуметтік медиа келесі сипаттамалардың: қатысу, ашықтық, байланыс, қауымдастық және байланыс бөлісетін онлайн – медианың жаңа түрлерінің тобы ретінде жақсы түсініледі [3, б. 36]. Global Digital Statshot 2020 мәліметтері бойынша, ғаламдық цифрлық халық саны жыл сайын артып келеді: 5,16 миллиард (ену деңгейі 66 %) адам ұялы телефонның бірегей пайдаланушылары, 4,57 миллиард (ену деңгейі 59 %) интернеттің белсенді пайдаланушылары, 3,81 миллиард (ену деңгейі 49 %) адамдар әлеуметтік желілерді белсенді қолданады [4, б. 6]. Осылайша, сандық кеңістіктегі тұтынушылардың мінез-құлқы туралы білім туристік қызметтерді тұтынушылар мен әлеуметтік медиа платформадағы туристік бизнес арасындағы өзара тиімді қарым-қатынасты орнату үшін қажет және әлеуметтік желілердегі туристердің мінез-құлқын қазіргі зерттеушілер белсенді зерттеуде, олардың зерттеулері әлеуметтік медианы пайдалануға және әсер етуге бағытталған.

Қазіргі әлемде адамдар әртүрлі әлеуметтік медиа платформаларын пайдаланады, кейін сұрақ туындайды: Адамдар интернетте не істейді?

деген. Әрине, олар YouTube-те әртүрлі видеолар мен жаналықтарды көреді, сонымен қатар Instagram және Facebook-те туыстары мен достарының, өзіне қызықты адамдардың жазбаларын бақылайды. Бірақ интернеттегі таныстарынан басқа, көптеген ізбасарлары бар қарапайым адамдар бар; оларды «блогерлер» деп атайды. Блогерлер біздің арамызда тұрады, олар бүкіл әлемде, Қазақстанда да бар.

Блогер - бұл қоғамның ақпараттық тізбегінің белгілі бір элементі, ол ақпараттық мазмұнның соңғы аудиторияға қоғамға, әлеуметтік құрылымдарға әрекет етеді. Сондай-ақ, блогерлерде әртүрлі «жіктеулері» бар, біреу өз өмірі туралы жазса, ал біреу саяхат блогын немесе барлығын бірге жүргізеді, сонымен қатар саяхат жасайды және барлығын өзіне тіркелген адамдармен (подписчики) бөліседі. Шын мәнінде, адамдар әйгілі блогерлердің пікіріне шынымен қызығушылық танытады. Біздің қазақстандық блогерлер жиі саяхаттайды. Олар шетелге ғана емес, Қазақстандағы ішкі туризмді қолдауға да тырысады. Әрбір блогер фотосуреттер мен бейнелерді жүктеу үшін Twitter және Instagram-ды пайдаланады, блогерлер әлеуметтік желілер мен ақпаратты таратуды, жақсы біледі.

Қазақстанға танымал Instagram парақшаларында саяхатты жарнамалайтын блогерлерді қарастыратын болсақ, олар (1-кесте):

Кесте 1 – Қазақстанға танымал Instagram парақшаларында саяхатты жарнамалайтын блогерлер

Блогердің аты-жөні	Instagram парақшасы	Қызығушылығы
Нұржан Алғашов	@travelblog.kz	Нұржан, өз блогында Мачу Пикчуға қалай жетуге болатыны туралы ақпараттар береді, сондай-ақ Қазақстанның әсемдігі мен планетамыздың басқа да таңғажайып жерлері туралы ақпаратпен бөліседі.
Анзор Гасаев	@vkadre_kz	Анзор, өз блогында Іле Алатауы мен Қазақстанның басқа да таңғажайып аймақтарының сапалы бейнелері мен фотосуреттерімен бөліседі

Сакен Кагаров	@saken_kagarov	Сәкен, соңғы уақытта қызықты жаңа жобалардың арқасында әлемнің түкпір-түкпіріне белсенді саяхат жасайды, бұл саяхаттауға жаңа нәрсені көруге, әлемді өз көзіңізбен білуге шабыттандырады.
Әділет Рахметолла	@adilet_rakhmetolla	Әділет, өзінің парақшасында Босжыра, Қапшағай шатқалы мен ұлан-байтақ даламыздың басқа да көрікті жерлерінен алынған әсерлі бейнелерімен бөліседі.
Айна Досмағамбетқызы	@aina_doskyzy	Жеке және отбасымен Қазақстанның көрікті жерлеріне саяхат жасайды және тек қана Қазақстан емес, басқа шет елдердің көрікті жерлерін тамашалап, парақшасында артықшылықтары мен кемшіліктерін жазып, жазба жасап отырады.
Әлия Тен	@levartgirl	Түркияның жағажайлары, планетаның түкпір - түкпірінен керемет пейзаждар және саяхатшыларға пайдалы кеңестерді өз парақшасында бөліседі.
Жұлдыз Рахмет	@zhuldyz_rakhmet	Батыс Қазақстанның таңғажайып жерлерін зерттеп, Қостанай облысындағы Кейкі батыр кесенесін Жұлдызбен бірге тамашалауға болады.

Руслан Асанов	@techtripview	Руслан отбасымен бірге еліміздің түкпір-түкпіріне саяхат жасайды және блогтың ерекшелігі саяхаттары туралы бейнелер мен жазбалар түсіреді.
Александр Габченко	@gabchenko_kz	Александр парақшасында веложарыстар туралы көбірек біле аласыз, сондай-ақ Тянь-Шань тауларының жарқын фотосуреттерінен ләззат ала аласыз.

Қазіргі уақытта әлеуметтік желілердің Қазақстан туризміне әсер ету рөлі артты. Facebook, Instagram, Youtube арқасында туристік кәсіпорындардың жарнамалық компаниясы ғана емес, сондай-ақ блоггинг, тақырыптық топтар мен қоғамдастықтар арқылы жасырын маркетинг пен шетелдік туристермен тікелей қарым-қатынас жүзеге асырылып келеді. Әлеуметтік желілер елдің оң имиджін қалыптастыру, туристік ағындарды қайта бөлу, туристер үшін ақпараттық базаны қалыптастыру құралы болып келеді. Алайда әлеуметтік желілердің барлық жағымды жақтарына қарамастан, авторлар туризмнің дамуына теріс әсер ететін маңызды мәселелерді анықтады. Интернет іс-әрекеттің барлық салаларын қамтыған кезде, туризм өз өнімін жылжыту үшін жаңа мүмкіндік алады.

Kazakh Tourism төрағасы Ержан Еркінбаев: «Әлемдік пандемия жағдайында жергілікті курорттар демалыстың негізгі бағыттарына айналды. Мемлекет олардың дамуына, әсіресе инфрақұрылым тұрғысынан назар аударады. Бүгінгі күні орталық атқарушы органдармен және әкімдіктермен бірлескен жұмыс нәтижесінде 101,6 млрд. теңге сомасына 68 жоба қаржыландырумен қамтамасыз етілді» [5, б. 15]. Сондай-ақ, елде шетелдіктердің нақты уақыт режимінде келуі бойынша статистиканы көруге көмектесетін «eQonaq» ақпараттық жүйесін белсенді енгізу жүріп жатқанын атап өткен. Жүйеде 16 қала мен курорттық аймақтардан 900-ге жуық қонақ үй бар. Мысалы, жүйеге сәйкес, осы қонақ үйлерде тұрған шетелдік қонақтардың жартысынан көбі туризмді келу мақсатында тандаған.

Ішкі туризмнің айқын тренді туризмнің кейбір көрсеткіштерінің пандемияға дейінгі кезеңнен жоғары деңгейге өсуін көрсетеді. Мысалы, ішкі туристердің жалпы саны бойынша, әсіресе ұлттық парктер мен ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға келушілер статистикалық есеп жүргізудің барлық уақытындағы ең жоғары деректерді тіркеді. Мемлекеттік салаға елеулі көңіл бөлуінің арқасында жаңа туристік нысандар ашылууда. Өткен жылдан бастап туристер тұратын 200-ге жуық жаңа орын нысандары ашылды. Тұтастай алғанда, бүкіл ел бойынша орналастыру орындарында бір мезгілде 191 мыңнан астам адам орналаса алады.

Соңғы екі жыл ішінде, яғни әлемде пандемияның кесірінен Қазақстанның ішкі туризмі жақсы дамыған, ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша талдау жасаған (2-кесте).

Кесте 2 – Ұлттық статистика бюросының мәліметі бойынша талдау (2019–2021).

	2019 (пандемияға дейін)	2020	2021
Ішкі туристер саны	5 074 400	3 058 700	5 217 300
Ұлттық парктерге және басқа да қорғалатын табиғи аумақтарға келушілер	736 200	513 000	996 600
Орналастыру орындарының саны	3 630	3 488	3 670
Нөмірлер саны	75 779	76 422	79 957
Бір жолғы сыйымдылық	181 153	182 519	191 653

Егер туристік өнімдер мен қызметтерді жылжытуда әлеуметтік медианы пайдалану туралы жалпы айтатын болсақ, онда бұл туристік кәсіпорынға мақсатты аудиторияның пікірлері мен ұсыныстарын басқаруға, адал тұтынушылар топтарын құруға, брендтің танымалдылығын арттыруға, сатылымдарды көбейтуге және мақсатты жарнаманы жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда, Интернет желісінде ілгерілету тұтынушылардың әртүрлі топтарына мақсатты түрде әсер етуге және олардың қажеттіліктерін ең аз шығынмен атаулылық және таргеттеу есебінен

барынша қанағаттандыруға мүмкіндік береді және еліміздің ішкі туризмін дамытуға үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасы мен оның өңірлерінің әлеуметтік экономикалық дамуының статистикалық көрсеткіштері. ҚР статистикалық агенттігі. Алматы–2019

2 Казахстан вошёл в рейтинг ТОП-25 рекомендуемых стран, заняв 16 место <https://qaztourism.kz/press-center/all/378/>

3. Mayfield A. What is Social Media? // Social Media Security. - 2018. – P.

4 Kemp S. Digital 2020: april global statshot [Электронный ресурс] Datareportal. – URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2020-july-global-statshot> (дата обращения: 13.03.2022).

5 О мерах господдержки туристской отрасли и продвижении внутреннего туризма Казахстана.

6 Саяхат жасауға шабыттандыратын қазақстандық travel-блогерлер мен фотографтар: <https://weproject.media/articles/detail/kazakhstanskije-travel-blogery-i-fotografy-kotorye-vdokhnovlyayut-na-puteshestviya/>

ТУРИЗМДІ ДАМУДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ

КАМЕШ К.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЕСИМОВА Д. Д.

п.ғ.к., қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Кез-келген қызметті және өндіріс саласын жылжыту жаңа технологиялар мен ғылым жетістіктерін енгізусіз, нарықтағы өзгерістер мен сатып алушының қажеттіліктерін ескере отырып, қолданыстағы модельдерді жетілдірусіз, сондай-ақ бәсекелестер арасында мобильді болмай мүмкін емес. Мұндай өзгерістер саланы дамытудың инновациялық жолын айқындайды. Туризмдегі инновациялар-бұл саяхат және демалыс саласындағы жаңалықтар мен жаңа идеялар. Мұндай инновацияларды енгізудің нәтижесі туристік ағымның артуы және пайданың өсуі болып табылады.

Туризмдегі инновацияның негізгі принциптері:

1 Туристердің қажеттіліктеріне сәйкес келетін инновацияларды жүзеге асыру үшін ғылыми білім мен әдістерді қолданудан тұратын ғылым принципі.

2 Инновацияның туристердің қажеттіліктеріне сәйкестігі принципі. Туристік ұйым жасай алатын және жүзеге асыра алатын емес, клиентке шынымен қажет болатын жаңалықтар ғана ұсынылады.

3 Инновациялық қызмет пен оның нәтижелерінің (жаңалықтарының) қоғамның даму деңгейіне сәйкестігі [1, б. 38].

Туризмдегі инновацияның мақсаты - онлайн сабақтарды немесе саяхатты енгізу. 21 ғасырдағы туризм өмірімізге мықтап енген медиа технологиялардың пайда болуымен дамудың жаңа кезеңіне аяқ басты. Қазіргі туризмнің негізгі мақсаттарына мыналар жатады:

- адам ресурстарын тиімді пайдалану;
- бос уақытты өткізудің жаңа формаларын ұйымдастыру;
- техникалық ынтымақтастық бағдарламаларын жүзеге асыру.

Интерактивті аудармашы. Тілдік кедергі проблемасы әрқашан жаңадан келген туристерді қорқытатын және оларды бейтаныс тілі бар елдерге барудан бас тартуға мәжбүр ететін ең маңызды фактор болды. Технология бұл мәселені көптеген адамдар үшін туризм географиясын жылдам кеңейтуге уәде беретін инновациямен шешуге көмектесті.

Туризмге арналған суасты қайықтары. Жыл сайын миллиондаған туристер келетін жылы елдерде дайвинг сияқты спорт пен демалыс өте танымал. Дайвинг-бұл адамды қажетті ауамен қамтамасыз ететін арнайы жабдықпен арнайы костюмде суға батыру және жүзу. Белгілі бір тәуекелдермен, сүңгумен байланысты болғанына қарамастан, сіз теңіз түбінің сұлулығын және түрлі-түсті балықты көре аласыз. Өз бетімен суға түсуге дайын емес адамдар үшін туристік қайықтар мен жаппай немесе жеке сүңгуге арналған ванналар бар [5].

Біздің заманымызда сәтті жүзеге асырылып жатқан туризмдегі инновациялық технологиялардың бірнеше мысалын қарастырдым:

- Түрлі туристік қызметтерді (қонақ үйлер, ойын-сауық шараларына билеттер, экскурсиялар және т.б.) брондауға мүмкіндік беретін ресейлік Hotel Expert компаниясының «Электрондық кеңсе» терминалдарын әзірлеу. Жобаның ерекшелігі – мүмкіндігі шектеулі жандар үшін терминалдардың қолжетімділігі.

- Германияның Магдебург қаласында қала тұрғындарының бірнеше қонақүйлері бар «Менің қонақтарым жақсы ұйықтайды»

жобасы сәтті жүзеге асырылуда: отбасы мүшелері мен достарына бару үшін қала тұрғындары үлкен жеңілдіктермен қонақүйді брондайды.

- Виртуалды консьерж. Ұлыбританиядағы 12 қонақүйде жүзеге асырылды. Роботпен байланыс дауыстық командалар немесе хат алмасу арқылы мобильді қосымша арқылы жүзеге асады. Консьерж боты Эдвард деп аталды, ол клиенттерге қонақүй туралы айтып береді, оларға бөлме таңдауға және оны брондауға көмектеседі, қосымша қызметтермен айналысуға көмектеседі және қалада қайда бару керектігі туралы кеңес береді.

- Кинотуризм – белгілі фильмдердің түсірілетін жерлеріне экскурсиялық турларды ұйымдастыру. Бұл демалыс түрі 2000-шы жылдары шетелде үлкен танымалдылыққа ие болды, ал соңғы жылдары ол Ресейде пайда болды. Мысалы, «Да Винчи коды» фильмі жарыққа шыққаннан кейін француз Луврына келушілер саны рекордтық деңгейде болды. Туристік агенттіктер бірнеше елдерге бағыттарды әзірлейді, карталарды дайындайды, фильмдердің танымалдылығына қарай турлардың рейтингтерін жасайды және т.б.

- Әуежайларда онлайн тіркелу. Қазір бұл біз үшін қалыпты жағдай сияқты, бірақ соңғы уақытқа дейін бұл туралы американдық Alaska Airlines компаниясы бұл технологияны қолдана бастағанға дейін ешкім білмеді.

- Виртуалды мұражайлар – интернет арқылы атақты мұражайлардың экспозицияларына бару. Көбінесе бұл жеке бармай-ақ залдарды аралауға, үш өлшемді кескіндерді көруге және экспонаттар туралы ақпаратты зерттеуге мүмкіндік беретін дамыған интерактивті мүмкіндіктері бар шынайы өмірден алынған мұражайлар. Мысалы, Амстердамдағы Ван Гог мұражайы, Мәскеудегі Мемлекеттік Третьяков галереясы, Ватикан мұражайлары және т.б. [2, б. 45].

Қазақстан Республикасының туризм саласының жаңашаландыру, яғни инновацияландыру арқылы біраз нарықта жоғары көтеруге болады, мысалы: туристік кадырларды шет елге жіберу арқылы немесе шет елдің тәжірибелерін қолдану арқылы, старт апп, техно парк көбейту, интернет жүйесі арқылы қашықтықтан дайындау көздерін талдау, және жаңа білім беру және жетілдіру тәсілдерін ойлап табу. Екіншіден, туристік өнімдерді жаңашаландыру - жаңа технологияларды қолдана отырып, туристік турпакет құрастыру, броньдау жүйелерін жаңа сатыға көтеру. Үшіншіден, ұлттық туристік жобаларды жаңа заманға сай инновациялық

технологиялармен, материалдармен жабдықтау, салу. Қазіргі кезде инновацияға негізделген туризм саласын қалыптастыру мәселесі Қазақстан үшін өте өзекті. Қазақстанның үдемелі индустриалды-инновациялық стратегиясы да осы саланы да қамтитын негізгі жоспар болып табылады. Бірақ инновациялық дамуға көшу кезеңінде көтерілген мәселелер жиі кездесуде. Олардың біразы мемлекеттік реттеу механизмдерінің жетілдірмеуімен байланысты болса, біразы ұйымдардың инновациялық белсенділігінің төмен деңгейімен, бизнспен ғылымның ұштаспай жатқандығында.

Туризм саласындағы инновациялар мемлекеттік қолдау арқылы үш жолмен жүзеге асырылады:

1 Өңірлерде мақсатты бағдарламаларды орындау үшін қаражат бөлу.

2 Саяхатшыларға өз қызметтерін тегін ұсынатын және жергілікті тұрғындарды туризм саласында ағартуға ықпал ететін ақпараттық орталықтар желісін құру.

3 Туризм саласында және онымен байланысты экономика салаларында ғылыми әзірлемелерді іске асыру үшін гранттар, субсидиялар және инвестициялар түрінде қаржылық көмек көрсету [3, б. 15].

Біздің еліміздегі аймақтар үшін мақсатты бағдарламаларды іске асыру өте жақсы деңгейде дамыған: туристік бағыттар бойынша жолдар салу, демалыс саласындағы инфрақұрылым үшін қажетті жағдайлар жасалады, осы салада жұмыс істеу үшін қызметкерлерді оқыту және қайта оқыту жүргізіледі. Қаржыландыру мемлекет есебінен жүзеге асырылады. Грант түріндегі қолдау туризмдегі ғылыми инновациялардың дамуын ынталандырады. Мұндай әзірлемелер көбінесе келісімшартқа сәйкес мемлекет тарапынан толық бақыланады. Туризм саласындағы зерттеулерді жүзеге асыратын жеке кәсіпорындар мен тұлғаларды субсидиялау және оларды жүзеге асыру толық мемлекеттік бақылауды білдірмейді, керісінше кейбір қаржылық жеңілдіктер ұсынады. Осындай әзірлемелерді іске асырудың табысты мысалдарының бірі Қазақстанда туристік-рекреациялық аймақтарды құру болып табылады. Туристік-рекреациялық аймақтарды қалыптастыру туристік қызметтерді ұсына отырып, арнайы экономикалық аймақ құруды, көрсетілетін қызметтерден мемлекет бюджетіне пайда ала отырып, сауықтыру курорттарының желісін дамытуды білдіреді.

Туристтік кәсіпорындардың инновациялық қызметінің негізгі бағыттары:

- дәстүрлі қызметтерді көрсетуде жаңа техника мен технологияларды пайдалану;
- жаңа туристік ресурстарды пайдалану;
- туристік қызметтерді өндіру мен тұтынуды ұйымдастырудағы өзгерістер;
- туристік қызметтерді өткізудің жаңа нарықтарын анықтау және пайдалану болып табылады.

Қазақстан туристік индустрияның қалыптасқан әлемдік қатысушылары арасында қатаң бәсекелестік жағдайында лайықты орын алу үшін негізге - инновациялық тәсілді қолдану қажет. Қазіргі заманғы туризм практикасында инновацияның мұндай түрлері кең таралған (инновациялық процесті тасымалдаушы критерийі бойынша):

1 Азық-түлік инновациялары тобы:

- нарықта бұрын белгісіз жаңа турларды әзірлеу. Бір кездері ауылдық (жасыл) туризм, экологиялық, конгресс, шытырман оқиғалы су асты және туризмнің басқа түрлері олардың сапасында пайда болды.

- туристік қозғалысқа жаңа табиғи орталарды (ғарышты), экстремалды типтегі аумақтарды (шөлдер, Антарктида, экваторлық ормандар және т.б.) тартуды қоса алғанда, туристік нарықтың жаңа сегменттерін игеру.

- жаңа туристік және рекреациялық аумақтарды құру. Бастапқыда мұндай аумақтардың рөлін қоршаған ортаны қорғау және рекреациялық функцияларды біріктіретін ұлттық табиғи парктер атқарды; қазіргі уақытта туристік өнімнің прогрессивті түрі-көптеген ойын-сауық нысандарын білім беру тақырыбымен біріктіретін тақырыптық саябақ. Сахарадағы экстремалды, этнографиялық, шытырман оқиғалы және ойын-сауық туризміне мамандандырылған туризм оазистерінің мысалдары пайда болды (мысалы, «Жұлдызды соғыстар» киноэпопеясының түсірілімінен кейін қалған декорациялар, Тунис).

2 Технологиялық инновациялар тобы:

- қызмет көрсету сапасын арттыратын туристік қызмет көрсетудің материалдық-техникалық қамтамасыз етудің жаңа түрлерін әзірлеу. Қонақ үйлер мен әуе билеттерін, турпакеттерді броньдау жүйесіне озық ақпараттық технологияны енгізу, интернет-сайттардың жұмысын жетілдіру;

- туристерге қызмет көрсету технологиясын экологияландыру;

- туристерге көліктік қызмет көрсету жүйесіндегі ноу-хау клиенттерді курорттық аймаққа жеткізу уақытын қысқартуға, жайлылықты арттыруға және көлік тарифтерін арзандатуға бағытталған [6].

Инновациялық жанашыландыру қонақ үй шаруашылығының дамуына тікелей әсер етуі мүмкін. Әлемдік архитектураның үздік үлгілері бойынша салынған, әлеуетті клиенттердің сұраныстарына барынша жауап беретін қонақ үйлердің заманауи ғимараттары Қазақстанда кеңінен таралуда. Жаңа құрылыс технологиялары мен материалдарын қолдану жаңа қонақ үйлер салуға мүмкіндік береді, бұл кейінірек ғимараттарды күтіп ұстауға кететін шығындарды едәуір азайтуға мүмкіндік береді. Мысалы, көбік бетон блоктарын кеңінен қолдану ғимараттарды жылыту шығындарын екі есе азайтуға мүмкіндік береді, бұл сайып келгенде қонақ үйдің тарифтік жоспарына әсер етеді, тұру бағасы төмендейді, нәтижесінде қонақ үйдің бәсекеге қабілеттілігі артады. Кейбір қонақ үйлер күн жүйелерін қолдана бастады, соның арқасында күн энергиясын пайдаланып, ыстық су шығынын үнемдеді. Гелиотехнологияның дамуы Қазақстанда әлі кең таралмаған. Алайда, бүкіл әлемде энергия ресурстарының балама нұсқалары және дәстүрлі энергия түрлерін үнемдеу жиі қолданыла бастады.

Қазақстанның қонақ үй бизнесінің инновациялық дамуын қарастыра отырып, мынадай тұжырымдар жасауға болады: бүгінде бұл сала клиенттерге жоғары сапалы қызмет көрсетуге қабілетті, осы индустрияда теориялық қана емес, практикалық білімі де бар креативті персоналсыз жасай алмайды. Клиенттерге қызмет көрсетуді жақсарту бойынша ұсыныстар мен түзетулер енгізу мүмкіндігін ұсынады. Сонымен қатар, бәсекелестік орта қызметтерін ұсыну сапасын зерттеу инновациядан артта қалмай, өз қызметтерін жақсартуға мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасында қонақ бизнесін дамытудың басты үрдісі бәсекелес күрестің шиеленісуі болып қала береді [7].

Павлодар облысының табиғи ресурстары, бірегей мәдени ескерткіштері және өнеркәсібі дамыған. Жалпы, өңір туризмді дамыту үшін жақсы әлеуетке ие. Бірақ облыста туристік саланың дамуына кедергі келтіретін көптеген шешілмеген мәселелер бар. Олардың негізгілері: туристік саладағы және онымен байланысты салалардағы менеджменттің әлсіздігі және инфрақұрылымның даму деңгейінің төмендігі. Сондықтан Павлодар облысы үшін

ерекше туристік брендті өзірлеу және ілгерілету, туроператорлық қызметті дамыту жөніндегі шаралар кешенін өзірлеу, туристік инфрақұрылымды дамытуға жәрдемдесу қажет. Туризмді дамытудың маңызды шарты дамыған демалыс инфрақұрылымының – орналастыру орындарының, тамақтандыру кәсіпорындарының және көлік пен байланыс жүйелерінің болуы болып табылады. Павлодар қаласында инновациялық өзектілігі бар проблемалардың бірі бронь қызметінің әлсіздігі, көрнекі жерлерді іздеген уақытта ақпарат аздығы. Мысалы, рекреациялық орындардың картасы, кіру төлемақысы, тамақтану орындары және т.б. инфрақұрылымы бір жерде жазылған ыңғайлы сайт болуы туристің уақытын үнемдер еді [4, б. 20].

Қортындылай келе, инновация-бұл нарықта сатылатын жаңа немесе жетілдірілген өнім, практикалық қызметте қолданылатын жаңа немесе жетілдірілген технологиялық процесс түрінде жүзеге асырылған инновацияның түпкілікті нәтижесі. Инновациялар кәсіпкерлік қызметтің барлық түрлеріне қатысты. Туризмдегі инновациялар-бұл саяхат және демалыс саласындағы жаңалықтар мен жаңа идеялар. Мұндай инновацияларды енгізудің нәтижесі туристік ағымның артуы және пайданың өсуі болып табылады. Туризмдегі инновациялық технологиялар, туризмнің ең қажетті бөлшегі. Әсіресе 21 ғасырдағы туризм өмірімізге мықтап енген медиа технологиялардың пайда болуымен дамудың жаңа кезеңіне аяқ басты. Шет елдегі туризмдегі инновациялық технологияларды алатын болсақ, Виртуалды консьерж, Кинотуризм т.б бірнеше технологиялар бар. Қазақстанда да бұл инновациялық технологияларда қарқын дамуда. Павлодар облысында да бұл жағдайлар белсенді қаралуда, дамыту үстінде. Жалпы туризмдегі инновациялық технологиялардың болашағы бар, заман өзгерген сайын, дамыған сайын, технологияларда жаңарып, өзгере бастайды. Осылайша, туризм саласындағы инновациялық технологиялар уақыт талабы болып табылады, бұл қызмет сапасын арттырып қана қоймай, туристер үшін де, туристік бизнес иелері үшін де қолда бар барлық ресурстарды ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жданова, О. А. Роль инноваций в современной экономике / О. А. Жданова. – Текст: непосредственный // Экономика, управление, финансы: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Пермь, июнь

2011 г.). – Пермь: Меркурий, 2011. – С. 38–40. – URL: <https://moluch.ru/conf/econ/archive/10/783/> (дата обращения: 07.02.2021).

2 Сенин В. С. Организация международного туризма. М.: Финансы

3 Қонаев Э. А. Қазақстан туризмі 2005 жылғы статистикалық жинақ.

4 Могилюк С. В. Мастер–план кластерного развития туристской отрасли в Павлодарской области. – Павлодар, 2009.

5 <https://www.stud24.ru/>

6 <https://www.bibliofond.ru/>

7 <https://moluch.ru/>

ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ СТАНДАРТТАУДЫҢ ДАМУЫ

КӘРІМ Ә. Т., АМАНБЕК Н. Т.

студенттері, 2-ші курс,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

ДАРИБАЕВА А. А.

техника ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Туристік ұйымдардың қызметін мемлекеттік реттеудің және туристік қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың маңызды құралдары Туризмдегі лицензиялау, стандарттау және сертификаттау болып табылады.

Қазақстанның стандарттау жөніндегі нормативтік құжаттарына ҚР мемлекеттік стандарттары; стандарттау жөніндегі ережелер, нормалар және ұсынымдар; техникалық–экономикалық ақпараттың жалпы қазақстандық жіктеуіштері; салалар мен кәсіпорындардың стандарттары; ғылыми–техникалық, инженерлік қоғамдардың және басқа да қоғамдық бірлестіктердің стандарттары жатады.

Туристік қызмет көрсету стандарттары Туризм және қонақ үй менеджменті саласындағы стандарттаудың мақсаттары мен міндеттерін, жұмыстың негізгі қағидаттары мен ұйымдастырылуын, нормативтік құжаттардың санаттарын, стандарттардың түрлері мен халықаралық ынтымақтастық жөніндегі негізгі ережелерді айқындайтын Қазақстан Республикасының Мемлекеттік стандарттау жүйесінің бөлігі болып табылады.

Туристік қызмет көрсету саласындағы стандарттаудың мақсаты туристік өнімді немесе жеке туристік қызметті тұтынудың сапасы

мен қауіпсіздігінің мәлімделген деңгейін қамтамасыз ету, туристік қызметтерді тұтынушылардың мүдделерін нарықтағы жосықсыз бәсекелестіктен қорғау болып табылады.

Халықаралық және отандық практикада стандарт деп танылған орган бекіткен және қолдануға міндетті мүдделі тараптардың (өндірушілер мен тұтынушылар) көпшілігінде елеулі мәселелер бойынша қарсылықтардың болмауымен сипатталатын келісім негізінде әзірленген стандарттау жөніндегі нормативтік құжат түсініледі. Туристік қызмет көрсету саласындағы мемлекеттік стандарттарды, әдетте, ҚР Мемлекеттік стандарты бекітеді.

Стандарт кең мағынада нормативтік құжат ретінде–белгілі бір қызмет түрлеріне, оның ішінде туристік қызметке қатысты ережелер, жалпы принциптер, сипаттамалары бар және тұтынушылардың кең тобына қол жетімді құжат.

Стандарт туристік қызметтер нарығын реттеудің тиімді құралдарының бірі болып табылады, бұл жосықсыз өндірушілерге де, туристік қызметтерді сатушыларға да, тұтынушыларға да әсер етуге мүмкіндік береді.

Стандарттау жөніндегі нормативтік құжаттарға сондай–ақ әзірлеу және қолдану тәртібін ҚР Мемстандарты белгілейтін Бүкілқазақстандық жіктеуіштер жатады.

Стандарттарды әзірлеу кезінде халықаралық стандарттар ұйымы (ИСО) қабылдаған стандарттар және өңірлік стандарттар, БҰҰ Еуропалық заң шығару комиссиясының және басқа да халықаралық ұйымдардың ережелері, сондай–ақ басқа елдердің ұлттық стандарттары ескеріледі [1, 56 б.].

Туризм саласындағы стандарттауды ұйымдастыру жөніндегі қызметті басқаруды және үйлестіруді ҚР Мемлекеттік стандарты жанындағы ТК–199 техникалық комитеті жүзеге асырады.

Жіктеу белгілері бар келесі нормативтік құжаттар туризм саласына тікелей байланысты:

- Халық шаруашылығы салаларының жалпықазақстандық жіктеуіші–ОКОНХ;
- Экономикалық қызмет түрлерінің, өнімдер мен қызметтердің жалпы қазақстандық жіктеуіші–ОҚДП (ОК 004–93);
- Халыққа қызмет көрсетудің жалпықазақстандық жіктеуіші–ОКУН (ОК 002–93);
- Жұмысшы кәсіптерінің, қызметшілер лауазымдарының және тарифтік разрядтардың жалпы қазақстандық сыныптауышы (ОК 016–94).

ОКОНХ және ОҚДП құжаттары ұйымның немесе кәсіпкердің туризм саласына салалық тиістілігін сәйкестендіру кезінде пайдаланылады. Мысалы, 90220 ОКОНХ коды қонақ үй шаруашылығына, 91600 коды демалыс және туризм ұйымдарына, 91620 коды туризм кәсіпорындарына, ал 91517 коды санаторий – курорттық мекемелерге жататындығын білдіреді. Бұл кодтар туристік фирмалар мен қонақ үйлердің статистикалық құжаттарында келтірілген.

Туристік қызметтер мен қонақ үй қызметтерін сертификаттауды жүргізу кезінде халыққа көрсетілетін қызметтердің жалпы қазақстандық сыныптауышы – ОКУН (ОК 002–93) пайдаланылады, онда 22–қосымшада қамтылған экскурсиялық және туристік көрсетілетін қызметтердің (060000–бөлімнің коды), сондай–ақ қонақ үйлердің, санаторий–курорттық мекемелердің, қоғамдық тамақтандыру, көлік кәсіпорындарының көрсетілетін қызметтерінің тізбесі (1999 жылы енгізілген өзгерістермен) келтіріледі.

ОКУН жіктеуішінің кодтары туристік қызметтер мен қонақ үй қызметтерін сертификаттауды жүргізу кезінде қолданылады және қызметтердің қауіпсіздігі мен сапасына сәйкестік сертификаттарында көрсетіледі [2, 135 б.].

Туроператорлық және турагенттік қызметтің мазмұны «Қазақстан Республикасындағы туристік қызметтің негіздері туралы» Мемлекеттік заңмен айқындалған. Бұл ретте заңда туроператорлық қызмет деп «туристік өнімді қалыптастыру, ілгерілету және өткізу жөніндегі қызмет», ал турагенттік қызмет деп – «туристік өнімді ілгерілету және өткізу жөніндегі қызмет» түсініледі.

Осылайша, туроператордың қызметі, сайып келгенде, екі нүктеге дейін азаяды: туристік Клиенттің өтініші бойынша саяхатты (демалысты) ұйымдастыру және жеке туристік қызметтерді немесе олардың кешенін сату. Бұл туралы ЕЭК – тің «саяхат, демалыс және саяхаттар туралы» директивасының 2–бабында нақты және нақты айтылған (1990 жылғы 13 маусымдағы № 90/314/ ЕЕС): «ұйымдастырушы–бұл «барлығын қамтитын қызметтерді» үнемі ұйымдастыратын және оларды сататын немесе тікелей өзі немесе сатушы арқылы сатуға ұсынатын адам. Сатушы–ұйымдастырушы ұсынған барлық қызметтерді қамтитын қызметтерді сататын немесе сату үшін ұсынатын тұлға».

Туристік қызметтерді сертификаттауға байланысты мәселелерді қайта қарау ерекше проблема болып табылады. Турагенттің туристік

қызметтерді сертификаттауды (міндетті де, ерікті де) қажет етпейтіні анық. Ол бұл қызметтерді сатады, ал қызметтерді сертификаттауды туроператор жүзеге асырады [3, 97 б.].

Қазіргі уақытта ҚР Мемстандартының 2001 жылғы 8 қазандағы № 86 қаулысымен «ҚР заңнамалық актілерінде оларға қатысты міндетті сертификаттау көзделген өнімдер мен қызметтер (жұмыстар) Номенклатурасынан» туристік қызметтер мен орналастыру құралдары қызметтерінің барлық түрлері алынып тасталды.

Сонымен, халықаралық стандарттар туризмнің дамуына қалай ықпал етеді? Көптеген елдерде нормативтік құжаттар мен нұсқаулықтар жоқ екенін ескере отырып, халықаралық стандарттардың рөлін бағаламауға болмайды, дейді Наталья Ортиз де Зарет Креспо, ИСО/ТК 228 техникалық комитетінің хатшысы, туристік қызметтер. ИСО стандарттары бүкіл әлемдегі туристік сала өкілдерімен келісілген ең жақсы тәжірибені қамтиды», – деп түсіндіреді ол. Олар туристік қызмет көрсетушілер үшін құнды құрал және пайдалы білім көзі болып табылады.

ИСО/ТК 228 құрудың мақсаты транспаренттілік деңгейін, сапасын арттыру және туристік қызметтерді ілгерілету болып табылады. Испанияның ұлттық стандарттар институты UNE басқаратын, ISO-ның INNORPI-мен (Тунис) өзара іс-қимыл жөніндегі мүшесі болып табылатын комитеттің қызметі туризм саласымен байланысты қызметтерді ұсыну кезінде консенсусқа қол жеткізуге бағытталған. Бұл қызметтің нәтижесі мемлекеттік және жеке ұйымдарға сунгу, талассотерапия, қорғалған табиғи орта, шытырман оқиғалы туризм және пирстер сияқты туристік қызметтердің сапасын жақсартуға көмектесетін 20-дан астам стандарттарды әзірлеу болып табылады.

Басқа дамып келе жатқан салалар сияқты, туризм де қиындықтарға тап болады. Сондықтан туризммен және тұрақты дамуға қол жеткізу жолдарымен байланысты пікірталастардың көбеюі таңқаларлық емес.

Әсіресе, соңғы жылдары «тұрақты» термині іс-әрекеттің сипаттамалары үшін «саяхат» және «туризм» сияқты ұғымдармен көбірек біріктірілді. Қонақ үйлер «тұрақты» терминіне сәйкес келеді. Туристік компаниялар «тұрақты» болғысы келеді. Саяхатшылар ең алдымен өз ақшаларын «тұрақты» кәсіпорындарға жұмсайды деп алаңдайды. Тұрақты туризм соншалықты танымал болды және бұрын «балам» деп аталатын нәрсе қазір негізгі ағымға айналды.

Биыл тұрақты туризм маңызды рөл атқарады. 2017 ЖЫЛ БҰҰ халықаралық тұрақты туризм жылы деп аталды. Бұл туристік саланың дамуы климаттың өзгеруіне және осы сектордағы шығарындылардың мөлшеріне, сондай-ақ әлемдік температураның көтерілуінен болатын еріксіз салдарға бейімделу жолдарына қалай әсер ететінін қарау мүмкіндігі.

Бірақ туризм қалай әсер етеді? Туризм Біріккен Ұлттар Ұйымының 2030 жылға дейінгі жаһандық күн тәртібін қалыптастыруда көрініс табатын орнықты даму саласындағы мақсаттарының (ТДМ) өзгеруіне тікелей немесе жанама әсер етуі мүмкін. Атап айтқанда, бұл аспектілерде 8, 12, 14 мақсаттары бар, олар тұрақты экономикалық өсуді, тұрақты тұтынуды, өндірісті, сондай-ақ мұхиттар мен теңіз ресурстарын тұрақты пайдалануды қамтамасыз етеді. Орнықты даму жөніндегі дүниежүзілік хартия 17 ОДМ-ды қамтиды және орнықты даму жолында туризм үшін тамаша мүмкіндік береді.

ИСО-да тұрақты даму тақырыбы да сәтті дамуда. ИСО/ТК 228 қызметіндегі маңызды оқиғалардың бірі тұрақты даму проблемасын шешу қажеттілігі болып табылады. Орналастыру объектілерінің тұрақтылығына қатысты мәселелерді шешу үшін тұрақты туризм бойынша жаңа жұмыс тобы құрылды. Бұл туризмнің негізгі бағыттарының бірі және басқа салаларда қолдануға болатын басқару модельдерінің бірі.

Сонымен қатар, ИСО/ТК 228 аясында екі қосымша жұмыс тобы тұрақты даму бойынша жұмысқа қосылды. Шытырман оқиғалы туризм және сунгуірлік қызметтер жөніндегі жұмыс топтары туристер мен жеткізушілердің тұрақтылықтың үш негізгі қағидасы туралы хабардар болуын арттыру стандарттарын әзірлеумен айналысады, осылайша туризмді дамытудың салдарын азайтады [4, 288 б.].

Жаһандық туризм бұрын-соңды болмаған сұраныс деңгейіне жеткендіктен, тұрақты даму өнеркәсіптің ажырамас бөлігі болып табылады. Қалай? Негізгі басымдық-нарықтың қажеттіліктеріне жауап беретін және практикалық және мақсатқа жетуге бағытталған халықаралық стандарттарды дамыту.

ИСО / ТК 228 осымен айналысады. Оның құжаттары туристік салаға артық талап қоймайды. Комитет төрағасының орынбасары Мунир бен Милед (Mounir Ben Miled) былай деп түсіндіреді: «стандарттарды кең ауқымда енгізу және қолдану қызмет көрсетудің барлық деңгейлерінде тұрақты дамуға кепілдік береді деп күтілуде».

Қорытындылай келе, ол былай дейді: «ИСО/ТК 228–мен өзара әрекеттесу болашақ ұрпақ үшін өте маңызды».

Қорытындылай келе, бен Милед тұрақты дамудың пайдасына дәлелдер келтіреді. «Тұрақты туризм–бұл жер планетасын басқаруда тиімді әдіс», – дейді ол. «Егер барлығы салауатты өмір салты идеясын қолдайтын болса, онда қоршаған ортаның жай–күйі мен өмір сүру сапасы жақсарады, сондай–ақ Жер планетасының ресурстары тиімді пайдаланылады».

Бұрын ГОСТ сертификаттау үшін жасалынған, ал қазір ГОСТ сертификаттауға байланысты емес. Клиенттермен шарт жасасу кезінде кеңседе барлық 11 тармақ бойынша хабарлау керек. Атап айтқанда, елге кіру (шығу) ережелері, турист саяхат кезінде кездесетін қауіптер туралы ақпарат. Туристік компания сонымен қатар Клиентті шекара, кеден, санитарлық–эпидемиялық және басқа ережелер туралы хабардар етуге, мемлекеттік органдардың телефон нөмірлері туралы хабардар етуге міндетті. ҚР билігі, сондай–ақ туристер жиналатын жердің ұлттық және діни ерекшеліктері туралы.

Стандарттау және сертификаттау сапалы өнімді қамтамасыз ету құралы болып табылады және коммерциялық қызметтің маңызды аспектілерінің бірі болып табылады. Бүгінгі таңда жеткізушіге стандарттардың талаптарын орындау жеткіліксіз–тауар өндірісі мен қызмет көрсетуді қауіпсіздік сертификатымен толықтыру қажет. Тұтынушылардың ең үлкен сенімі сапа жүйесінің сертификаты болып табылады, ол қызмет көрсетуде сенімділік пен тұрақтылық береді. Демек, туризм саласында стандарттау және сертификаттау туристік ұйымдар қызметінің маңызды бөлігі болып табылады. Стандарттау ұсынылатын қызметтердің жоғары сапасын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Кесте 1 – SWOT – талдау

<p><u>Күшті жақтары:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - тұрақты саяси жағдай; - қазақ халқының қонақжайлылығы; - туристік рекреациялық ресурстар; - мемлекеттік қолдау; - ішкі нарықтағы сатудың жоғары үлесі; - шетелдік серіктестермен және мердігерлермен кең және жақсы байланыстар; - қанағаттанарлық өнімділік; - тұрақты нарықтық бәсеке 	<p><u>Әлсіз жақтары:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - кірмелік туризмін дамыту үшін туризмнің дамымаған инфрақұрылымы; - кірмелік туризмін дамыту бойынша қызмет көрсетудің төмен деңгейі; - сыртқы капиталдың жоғары құны және төмен қолжетімділігі (жоғары пайыздық мөлшерлеме, оларды төлеудің қолайсыз шарттары және т.б.); - жүзеге асырылатын қызмет тәуекелін сақтандырудың жоғары құны және төмен қолжетімділігі; - ғылыми-зерттеу әлеуетінің төмендігі; - жәрменкелерге, әсіресе халықаралық жәрменкелерге қатысудың жоғары құны; - отандық және шетелдік ақпараттық жүйелермен, мәліметтер базасымен және т.б. өзара әрекеттестіктің болмауы.
<p><u>Мүмкіндіктері:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру процесі сыртқы нарықтардағы салалық ақпаратқа қол жеткізудің жаңа мүмкіндіктерін ашады, сондай–ақ көмек көрсету бағдарламаларына ашық қолжетімділік береді; - туристік аймақтарды дамытуға қолдау көрсету; орта және шағын кәсіпкерлікті дамытуды қолдау; - елдегі туристік қозғалыс қарқындылығы көрсеткішінің үздіксіз өсуі жаңа тұтынушыларды алуға және тауар айналымын арттыруға мүмкіндік береді; - қоғамның әл-ауқатының үздіксіз өсуі тұтынушылардың жаңа, қаржылық жағынан бай топтарын тартады; - тұтынушылар арасында отандық фирмалардың өнімдерін артықшылықпен сатып алу үрдісі артады; - мемлекеттік емес білім берудің әртүрлі нысандарының қарқынды дамуының арқасында, сондай–ақ мемлекеттік оқу орындарының (әсіресе жоғары оқу орындарының) бәсекелестікке қарсы тұруға күш салуының арқасында 60 жыл бойы сапалы және арзан отандық ұсыныстарға мүлтіктенуге болады. 	<p><u>Қауіптері:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру процесіне байланысты жұмыс істеу шарттарын түбегейлі өзгертетін жаңа нормативтік құқықтық актілерді енгізу (туризм туралы заң, тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы заң, экологиялық құқық, сауда және кәсіпкерлік құқық, банк құқығы, салық құқығы, сақтандыру құқығы және т.б.) және бизнестің «қосымша оқыту» мүмкіндігінен және оның болып жатқан өзгерістерге бейімделу қабілетінен асуы; - Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіру процесіне және ішкі туристік нарыққа жаңа шетелдік фирмалардың шығуына байланысты бағаның төмендеуіне және рентабельділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін бәсекелестіктің күшеюуі; - жаңа бәсекелестер үшін нарыққа шығудың төмен кедергілері және қаржылық резервтердің жоқтығынан, арзан несиелер алу мүмкіндігінен қорғаныс реакциясын тез дамыта алмау; - табыстылықтың үздіксіз және ұзақ төмендеуі туристік агенттіктерді даму стратегиясынан бас тартуға және өмір сүру стратегиясын қабылдауға мәжбүр етуі мүмкін.

ҚР Мемстандарт органдарының жұмыс тәжірибесі көрсетіп отырғандай, туристік фирмалардың 50%-дан астамы мемлекеттік стандарттардың талаптарын және туристік қызметтер мен қонақ үй қызметтерін сертификаттау ережелерін бұзады. Бұл ретте құқық бұзушылықтардың негізгі себебі көп жағдайда елде қолданылатын

қағидаларды, нормалар мен нұсқамаларды қарапайым білмеу болып табылады. Бірқатар туристік фирмалардың сертификаттары жойылады, ал сәйкестік сертификатының күшін жою лицензияның қолданылуын тоқтатуға немесе тоқтата тұруға әкеледі. Ішінара тексерулер туристік агенттіктердің лицензия беру шарттарын, лицензиялау органдарын фирманың орналасқан жерінің заңды және нақты мекен-жайларының өзгеруі, оның ұйымдық-құқықтық нысанының өзгеруі және басқа да бірқатар өзгерістер туралы хабардар ету сияқты барлық жерде дерлік сақтамағанын көрсетті [5, 290 б.].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Қазақстан Республикасындағы туристік қызметтің негіздері туралы» 1996 жылғы 24 қарашадағы № 132–МЗ.
- 2 Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы ҚР Заңы (тұтынушының құқықтары туралы заң) 1992.02.07 N 2300–1.
- 3 Стандарттау туралы ҚР Заңы (ред. 2002.07.25 N 116–ГЗ мемлекеттік заңдар).
- 4 Е. И. Богданов, О. Н. Кострюкова, В. П. Орловская. Туризм кәсіпорнында жоспарлау. – СПб.
- 5 «Бизнес–Пресс» баспа үйі, 2012.

ТУРИСТСКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ КЛУБ ДЛЯ ПОДРОСТКОВ

ЛОБКО В. В.

преподаватель географии, Павлодарский высший колледж управления,
г. Павлодар

КОЗЛОВСКИЙ А. А.

студент, Павлодарский высший колледж управления, г. Павлодар

Программа «Рухани жаңғыру» акцентуирует внимание на усилении воспитательного компонента в процессе обучения, формировании общенациональных ценностей, развитии краеведения, которые становятся идейной основой нового казахстанского патриотизма. В этом плане туристско-краеведческая работа остается важным условием пробуждения познавательного интереса и формирования духовно-нравственных качеств подрастающего поколения, через походы, путешествия, экспедиции, экскурсии с учетом приоритетов развития внутреннего туризма [1, с. 15].

Воспитание через краеведение – это многогранный процесс, который расширяет кругозор и приобщает к творческой деятельности, формирует практические данные и интеллектуальные умения, помогает в выборе профессии.

Поэтому мы определили объектом своего исследования организацию туристско-краеведческого клуба для подростков у нас в колледже.

Предмет исследования: туристско-краеведческая деятельность в учебном заведении. Краеведение обеспечивает познавательную деятельность и интеллектуальное развитие студентов, а туризм – технико-тактическую подготовку, безопасность и комфорт в полевых условиях. В учебно-воспитательном процессе туризм и краеведение выступают как единое целое - туристско-краеведческая деятельность.

Цель исследования: разработка содержания, методов и форм туристско-краеведческой работы для подростков в условиях колледжа.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

- 1 Разработать план занятий туристско-краеведческого клуба для подростков.
- 2 Разработать содержание туристско-краеведческих программ по изучению родного края.
- 3 Определить и экспериментально проверить эффективность организационных форм туризма.
- 4 Составление электронного отчета о туристских программах клуба в виде маршрутов, презентаций, буклетов.

Актуальность исследования: изучение родного края, определение и проверка эффективных форм туризма в условиях учебного заведения.

В процессе туристско-краеведческой работы важную роль будут иметь взаимопонимание и сотрудничество взрослых и подростков, учитываться возрастные особенности и интересы студентов.

Большое влияние на ход и результаты нашего исследования оказала теория и практика туристско-краеведческой работы как средства воспитания подрастающего поколения, разработанные в научных трудах А.А. Остапца – Свешникова. Правило «Турист трижды проходит маршрут: когда его готовит, когда проходит и когда, анализируя его, подводит его итоги» [2, с. 74].

Туристско-краеведческая работа является важным условием пробуждения познавательного интереса и формирования духовно-нравственных качеств подрастающего поколения, через походы, путешествия, экспедиции, экскурсии с учетом приоритетов развития внутреннего туризма.

Разработанные в ходе исследования программы по туризму, могут использоваться в других учебных заведениях.

Исследование по избранной теме проводилось в три этапа.

На первом этапе проводился сбор материалов и обобщение существующего опыта по использованию туристско-краеведческой деятельности в колледже.

На втором этапе было проведено анкетирование с учащимися колледжа 1 курса на выявление знаний подростков о туристско-краеведческой работе и опыте ее применения. С дальнейшим изучением туристического потенциала и отношения подростков к развитию туризма на территории города Павлодара и его окрестности.

Таблица 1 – Анкета

№ п/п	Вопрос	Ответ		
		Да	Нет	Другое (укажите свой вариант ответа)
1	Участвовали ли вы в походе, экскурсии?	117 (92%)	10 (8%)	0 (0%)
2	С какой целью было ваше участие в походе, экскурсии?	Учебная цель, под руководством учителя 72 (56%)	Индивидуальная цель, 34 (26%)	Самостоятельное участие 21 (18%)
3	Что запомнилось из похода, экскурсии?	Познавательной информацией 69 (54%)	Было интересно 58 (46%)	
4	Заинтересованы и готовы ли вы участвовать в туристско-краеведческой деятельности?	57 (44%)	22 (19%)	Затрудняюсь ответить 48 (37%)
5	Какой ресурс вы считаете наиболее информативным для получения информации о туристско-краеведческой деятельности?	Социальные сети 45 (35%)	Электронное приложение 68 (53%)	Буклеты, карты, маршруты походов 14 (12%)

Третий этап заключался в составлении программы занятий клуба на учебный год и разработке туристских программ и маршрутов по изучению родного края.

Таблица 2 – Учебно-тематический план туристско-краеведческого клуба для подростков

№ п/п	Тема занятия	Кол-во часов	Время проведения
1	Вводное занятие. Знакомство с программой и планом занятий клуба. Значение туристско-краеведческой работы	1	Сентябрь
2	Основы туристической подготовки. Организация и подготовка похода. Туристическое снаряжение	1	Октябрь
3	План и карта. Топография и ориентирование. Определение расстояний простейшими способами	1	Ноябрь
4	Краеведение. Город Павлодар и его окрестности. История заселения и освоения территории	1	Декабрь
5	Краеведческая работа в походе. Наиболее интересные места для проведения походов и экскурсий	1	Январь
6	Краеведческие наблюдения, используя данные современных космических технологий, сбор и оформление краеведческого материала.	1	Февраль
7	Охрана природы. Знакомство с природными объектами города и его окрестности	1	Март
8	Организация и подготовка похода. Составление маршрутов походов и экскурсий. Составление краеведческой тропы города Павлодара и его окрестности	1	Апрель
9	Организация и подготовка похода. Составление маршрутов походов и экскурсий. Составление туристического похода выходного дня	1	Май
10	Составление электронных ресурсов о маршрутах выходного дня, экскурсий	1	Июнь

Туризм определяется как путешествие в свободное время и один из видов активного отдыха. Так же наиболее эффективное средство удовлетворения рекреационных потребностей, так как он сочетает различные виды рекреационной деятельности – оздоровление, познание, восстановление производительных сил человека, составная часть физической культуры, средство духовного, культурного и социального развития личности [3, с. 67].

Анализ опыта организации туристско-краеведческой работы показал, что к ее средствам относятся: прогулки, экскурсии, походы и путешествия, комплексные туры, туристские развлечения и активный отдых, экспедиции, туристское краеведение.

Примером эффективного социального воспитания подростков в процессе туристско-краеведческой работы может быть организация туристического клуба. Главной задачей, которого будет создание условий для познавательной, физической и социальной деятельности подростков средствами туризма.

Результаты анкетирования показали, что среди подростков интересны и востребованы виды туристско-краеведческой работы и сами учащиеся участвовали в них, имеют опыт практической туристской деятельности.

Проектируя содержание программ туристско-краеведческой направленности по составлению маршрутов и буклетов изучения природы, истории, географической местности родного края, мы опирались на взаимосвязь целеполагания, прогнозирования, моделирования туристско-краеведческой деятельности. Таким образом, в результате нашей работы был сделан вывод о значимости развития знаний подростков о туризме, как одного из условий социального воспитания. Это выявилось во включенности подростков в познавательную и практическую туристско-краеведческую деятельность по изучению родного края и составлению электронных ресурсов о маршрутах походов и экскурсий.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Концептуальные основы воспитания в условиях реализации программы «Рухани жаңғыру». № 145 шығыс хаты 15.04.2019. – с. 15.
- 2 Остапец А. А. Педагогика и психология туристско-краеведческой деятельности учащихся: метод. рекомендации.- М.: РМАТ, 2001. – с. 74.
- 3 Биржаков М.Б. Введение в туризм. – СПб.: Невский фонд, 2005. – с. 67.

ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ САЛАСЫНЫҢ ТҮЛЕКТЕРІН ШЕТЕЛДІК КОМПАНИЯҒА ЖҰМЫСҚА ОРНАЛАСТЫРУ

МӘДИ Е. Ж.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
АЖАЕВ Г. С.
г.-м.ғ.к., доцент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ЖАКСАЛЫКОВ К. Н.
оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Бүкіләлемдік экономикалық форумның (бұдан әрі – БЭФ) Саяхат пен туризмнің бәсекеге қабілеттілігінің жаһандық индексінде 2017 жылы Қазақстан 136 елдің ішінде 81-орын алды, 2015 жылғы 85-орынмен салыстырғанда позицияларын шамалы ғана жақсартты (рейтинг 2 жылда бір рет жарияланады). Жеткілікті мөлшерде дамыған туристік ресурстар туристік дестинацияның қолжетімділігін, туристердің орналасу жайлылығын қамтамасыз етеді, мемлекетке және кәсіпкерлерге табыс әкеледі. Жеткілікті дайындалған, өз ісіне берік, жабықталған қызметкерлер әр еңбек орнында бағаланады.

Мамандық бойынша перспективті жұмысқа орналасу – әр болашақ кәсіп иесі үшін аса маңызды. Заман талаптарына сай, өтемақысы жоғары еңбек орындарына орналасу үшін қажетті негізгі 3 фактор бар: жоғарғы оқу орнын аяқтағаны туралы құжат, еңбекке деген талпыныс, денсаулық.

Қазіргі таңның өзекті мәселелерінің бірі, қызмет көрсету саласының түлектерін (оның ішінде туризм) жұмысқа орналастыру туралы сөз қозғасақ. Мысалы, аса ауқымды шетел компаниясына ҚР аумағында білім алған сервис саласының түлегі жұмысқа орнықты делік. Қызмет көрсету сервисінің түлектерін өкім/тәжірибе мақсатымен шет елдерге жұмысқа орнықтыру тым оңай жұмыстардың бірі емес. Екі ел арасындағы қарым-қатынас пен саяси заңнамалардың дұрыс болуы – қағида. Қызметкерді жұмысқа қабылдау жасалған еңбек шарты негізінде шығарылатын бұйрықпен (өкіммен) ресімделеді. Жұмыс беруші бұйрығының (өкімінің) мазмұны жасалған еңбек шартының мазмұнымен сәйкес келуі тиіс. Жұмыс берушінің жұмысқа қабылдау туралы бұйрығы (өкімі) еңбек шартына қол қойылған күннен бастап үш күн ішінде қызметкердің қолын қойдыра отырып, таныстырылады. Қызметкердің талабы бойынша жұмыс беруші оған бұйрықтың (өкімнің) расталған көшірмесін беруге міндетті. Жұмысқа қабылдау кезінде жұмыс

беруші қызметкерді ұйымдағы ішкі еңбек тәртібімен, қызметкердің атқаратын міндеттеріне қатысты ішкі нормативтік құжаттармен және ұжымдық шартпен таныстыруы керек [11].

Орналастыру орындарының жеткілікті игерімді болуы аса маңызды. 2019 жылдың басында Алматы облысында Эко және агротуризмді дамытудың еуропалық орталығының (ЕСЕАТ, Нидерланды) «Орталық Азияда инклюзивті экономикалық даму қауымдастығына негізделген туризмді және ауыл туризмін ұйымдастыру бизнесінің әлеуетін күшейту, 2017–2019 жж.» жобасының шеңберінде Қазақстан аумағынан Америка Құрама Штаттарына бір топ үздік студент тәжірибе жинау мақсатында жіберілген болатын. Жобаның түпкі мақсаты туристтерге қызмет көрсету үшін мейманханалар ашу тәжірибесі өңірлерде және ауылдық жерлерде бұқаралық кәсіпкерлікті дамыту үшін жақсы бизнес-кейс болып табылады [1, б. 19].

Осыған орай, «Нәтижелі жұмыспен қамту бағдарламасының» екінші бағытына аналогия бойынша қос мемлекет арасында жаңа жобаларды жүзеге асыру мүмкіндігін, оның ішінде эко-туристік қызметтердің провайдерлерін оқыту және олардың қызметтерін одан әрі ілгерілету мүмкіндігін қарастыру керек. Бұл сегментті ілгерілетудің ең қолжетімді әрі өнімді тетіктері – TripAdvisor, AirBnB компаниялары болып табылады.

Жұмыспен қамтамасыз етудің екі елге де тиімді болуы саяси дағдылармен тығыз байланысты. Жалпы алғанда, шет елдерде кіру туризмі секторы ел аумағында өткізілетін іскерлік оқиғалық шараларды өткізу есебінен қолдау табады. Қазақстан әлемде сыртқа шығатын туристердің ең жылдам өсіп келе жатқан нарығының ортасында орналасқандықтан, елдер арасында іскерлік саясатты дамыту перспективалары бар.

2025 жылға қарай болжанатындай, АҚШ, Қытай және Ресей, сондай-ақ Үндістан және Таяу Шығыс жыл сайын 220 млн сыртқа шығатын туристердің өсімін береді. Бұл статистикаға сүйенсек, 220 млн адамның 10 %-ы жұмыс бабымен өз елінен орын босатады. Жоғарыда айтылған бағдарламаны іске асыруға Қытай басты туристік қалаларында келіп-кетер, қысқа мерзімді жұмыс бабымен өзге ұлт өкілдеріне арналған арнайы аудармашы-бағдарламаларға 21 млрд юань (3 млрд АҚШ доллары) бөлген.

Бағдарламаны насихаттау мақсатында Қытай туризм агенттігі үлгілі он туристік дестинацияда тізімін жариялады,

сондай-ақ объектілерді отельдер сияқты (1-ден 5 жұлдызға дейін) сертификаттау жүйесін әзірледі [3, б. 7].

Зерттеушілердің пікірінше, Қытай үкіметіне ұсынылған тәжірибелі турист-жұмыскерлер мынадай халықаралық және мемлекеттік деңгейлерге шыға алады: мемлекеттің барлық өңірлеріне, атап айтқанда ауылдық жерлерге кәсібі бойынша жұмыс жалғастыру [12].

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректері бойынша Қазақстан аумағында «Туризм және спорт» бағдарламасы бойынша білім алған 21 291 студенттің 144-і шетелдегі аса үлкен холдингтер мен компанияларына қызмет етеді.

Бизнес немесе MICE (іскерлік туризм) туризмінің дамуы әлемнің көптеген өңірлерінде туризмнің басым бағыттарының бірі болып табылады. Қарқынды дамуға бағытталған жаңа қалалар мен мегаполистердің іскерлік туризмді тартудағы және дамытудағы мүмкіндіктері бірдей.

2006–2016 жылдары Нұр-Сұлтан қаласында халықаралық конгрестер мен конференциялар қауымдастығының (ICCA) талаптарына сәйкес келетін 36 халықаралық іс-шара өткізілді. Кездесулерде барлығы 14814 халықаралық делегат тіркелді, бұл Нұр-Сұлтан қаласының жалпы кірісін 15,2 млн АҚШ долларына толықтырды. Бір делегаттың кездесуге жұмсайтын орташа шығыны шамамен 678 АҚШ долларын немесе күніне 218 АҚШ долларын құрайды. Сонымен қатар, 2018 жылы Нұр-Сұлтан қаласында қатысушылар саны 200-ден 5000-ға дейін жеткен бағыты мен ауқымы әртүрлі 140-қа жуық іскерлік іс-шара өткізілді. MICE немесе іскерлік туризмді дамыту шетелдік делегаттардың келуінен кіріс алып қана қоймай, сонымен қатар іс-шараны ұйымдастырудан да пайда табуға, әлемдік жетекші сарапшылар мен экономика салаларының көшбасшыларын, сондай-ақ қала мен Қазақстан Республикасының нарық сегменттерінің одан әрі өсуіне және дамуына дайындығын көрсету арқылы өңірге инвестиция тартуға мүмкіндік береді [4, б. 20].

Сонымен қатар, Нұр-Сұлтан қаласындағы MICE туризмнің қарқынды дамуы үшін қосымша ынталандыру шараларын қарастыру және үздік халықаралық тәжірибені пайдалану қажет. Мысалы, БАӘ Дубай штатында жанама салықтарды қайтару тетігі қолданылады. Басқа қалаларда – Сеул, Прага, Санкт-Петербург инвестициялық шығындарды субсидиялау тетіктері пайдаланылады [12].

Сипатталған туристік бағыттарда қызмет етушілердің дәл сол салада білім алуы – негізгі шарт. Саяси факторлардың арасында туризмге саяси тұрақтылық факторы ең көп әсер етеді, ол туризмнің дамуын қозғайтын күш болмаса да, оның міндетті шарты болып табылады. Нысаналы мемлекеттік саясаттың нәтижесінде Қазақстанның сақталып келе жатқан ішкі саяси тұрақтылығы және қауіпсіздігі елдің жағымды халықаралық беделінің қалыптасуына, халықаралық аренада беделінің өсуіне ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Халықаралық туризм тарихы мен теориясы» В. Н. Вуколов.
- 2 Абуков А. Х. «Туризм бүгін және ертең» Москва.
- 3 Қазақстан Республикасы мен оның өңірлерінің әлеуметтік экономикалық дамуының статистикалық көрсеткіштері. ҚР статистикалық агенттігі. Алматы.
- 4 «Туристік қызмет туралы» Заң актілерінің жиынтығы. «Юрист» баспасы.
- 5 2007–2011 жылдарына арналған туризмді дамыту бағдарламасынан;
- 6 Храбченко В.В. Экологический туризм М. Изд-во «Финансы и статистическая основа».
- 7 «Халықаралық туризм кеше, бүгін, ертең» Москва «Халықаралық қатынастар».
- 8 «Туристік саланы дамытудың 2010–2015 жылдарға арналған бағдарламасы».
- 9 Ердаулетов С. Р., «Туризм географиясы: тарихы, теориясы, әдісі, тәжірибесі», Алматы, «Мектеп», 2017
- 10 https://tourlib.net/books_green/hrabovchenko.htm
- 11 <https://stat.gov.kz>
- 12 https://adilet.zan.kz/kaz/docs/T060000231_

ВЛИЯНИЕ ВИДЕОБЛОГИНГА О ПУТЕШЕСТВИЯХ НА ТУРИСТИЧЕСКИЙ ОПЫТ

МҰРАТБАЙ Д. Қ.
студент, Торайғыров университет, г. Павлодар
КАИРОВА Ш. Г.
PhD, ассоц. профессор (доцент),
Торайғыров университет, г. Павлодар

Современная жизнь протекает в двух измерениях – в реальном времени и пространстве и в виртуальном. Реальность, преломляясь через индивидуальные фильтры, преобразуется или, лучше сказать, редуцируется до виртуальной реальности. В виртуальной реальности пользователи воссоздают свой день, делясь самыми важными новостями и представляя некую улучшенную реальность и улучшенного себя. Написание заметок о совершенных путешествиях стало настолько популярным явлением, что почти каждый обладатель аккаунтов социальных сетях регулярно выкладывает подобные отчеты. В этой связи не удивителен расцвет трэвел-блогинга, т.е. деятельности по созданию и ведению блогов, посвященных путешествиям автора [1, с. 12].

Беккер И. Л. акцентирует внимание на путешествии как способе самопознания и приходит к выводу, что суть путешествия – это не столько физическое перемещение от места к месту, сколько духовное постижение чего-то нового и невиданного – гармонизирующего и выводящего на новый уровень сознания себя в мире [2, с. 23].

Хобби – это то, что достигает души. Желание быть собой, эта недоступная потребность актуализируется через хобби. Не случайно психологи называют хобби «Алладином» желаний. Хобби – это свободный мир людей, где они находят полную свободу своего эго, искренность своих истинных желаний и безграничность творческого самовыражения. Эта потребность в хобби (как символе свободы и творчества) является одной из самых привлекательных и сильных потребностей [3, с. 4].

Путешествие может быть представлено не только в научной и художественной литературе, но и в медиа. Совокупность текстов массмедиа, посвященных путешествиям, а также соответствующую предметно-тематическую область журналистского творчества, принято называть трэвел-журналистикой. Активное развитие новых каналов коммуникации увеличило процент желающих поделиться

своим опытом путешествий, что определяет массовость публикаций на трэвел-тематику [4, с. 31].

Слово «travel» в переводе с английского означает «путешествие». А путешествие может быть связано с разными сферами человеческой деятельности: географией, этнографией, лингвистикой, историей. А так же с религией, культурой, антропологией, гастрономией, медициной. Даже с ботаникой и зоологией немного. Популярное страноведение: обо всём по чуть-чуть [5, с. 15].

Travel-видеоблогинг (влогинг) – относительно молодое явление в отечественном медиа-пространстве. Оно зародилось в начале «нулевых» в Соединённых Штатах Америки, как разновидность традиционных, текстовых блогов, с той разницей, что во блогах информация представлена в видео формате.

Термин «блог» переводится с английского языка как «сетевой дневник» [2, с. 20]. Блог – это коммуникативная веб-площадка, на которой генераторы контента имеют возможность разместить текстовую запись, фото изображение, аудиальную, видео информацию или мультимедийный материал. Опубликованные записи (посты) размещаются в порядке обратной хронологии и могут быть прокомментированы любым посетителем блога. Более того, блог – это сообщение, сообщество. Каждый блог рано или поздно обзаводится читателями, и у части из них возникает желание подписаться на получение уведомлений о появлении записей [5, с. 2].

Многие путешественники, да и обычные туристы стремятся поделиться полезной информацией или положительным опытом с друзьями, близкими или совсем незнакомыми людьми в Интернете. Иностранных поездках, национальной кухне, спорте, культуре и т.д. Некоторым авторам хочется зафиксировать счастливые моменты путешествия лично для себя в виртуальном дневнике, другие рассчитывают на массовую аудиторию. Те, кто серьезно занимается трэвел-блогингом, даже получают от этого определенный доход.

Каждую секунду сотни людей размещают в Интернете тексты, в которых описывают свои мысли и чувства по поводу происходящих событий и самих себя в надежде на ответную реакцию [3, с. 12].

Пользовательский контент о путешествиях – отзывы, мнения, комментарии, порой представляет более надежный и достоверный источник информации, чем информация от самих поставщиков туристических услуг, и оказывает все большее влияние на формирование общественного мнения о туристических услугах.

Трэвел-блог и во многом облегчают жизнь потребителям туристических услуг:

1) Помогают больше узнать о месте назначения и о том, что оно может предложить туристу.

2) Помогают оценить альтернативы и избежать нежелательных мест.

3) Предоставляют различные идеи (о том, что посмотреть и чем заняться в месте назначения).

4) Помогают лучше представить, каким окажется место назначения.

5) Способствуют более легкому принятию решений, связанных с путешествием. Увеличивают эффективность планирования путешествия [2, с. 6].

Обычно они пишутся туристами, которые информируют друзей и семью о своих приключениях и опытах во время путешествия. Трэвел-блоги являются виртуальными дневниками пользователей, которые содержат комментарии и личные мысли на какую-либо определенную тему.

«Трэвел-блогеры в первую очередь являются писателями. Также они маркетологи, торговые представители, публицисты, представители по связям с общественностью, бухгалтеры, разработчики сайтов и исполнительные директоры» [4, с. 13]. Трэвел-блогер – это пользователь Интернета, занимающийся описанием своих путешествий.

Блогер планирует путешествия самостоятельно, даже если его материал оплачен. Для блогеров хобби является не источником заработка, а источником морального удовлетворения.

Несмотря на то, что едва ли не каждый путешественник использует «Твиттер» и «Инстаграм» для загрузки фото и видео материалов, трэвел-блогеры более подкованы в отношении социальных сетей и распространения информации, они способны транслировать свое путешествие в режиме реального времени. Наличие портативных устройств, типа смартфона или планшетного компьютера, является важным условием передачи информации в дороге. Вай-фай как средство передачи информации необходим трэвел-блогерам везде, не только в отеле или хостеле.

Освещение путешествия в трэвел-блоге проходит трехфазно:

1) *Ожидание, сформированное на основе историй путешествий других людей.* На этой фазе автор пытается подготовиться к путешествию, делится своим возбуждением с другими

пользователями, публикует связанный с местом назначения контент и т.д.

2) *Собственно путешествие, транслируемое онлайн.* В современном мире практически из любой точки мира можно публиковать фото, видео, информацию в социальные сети. Практически ни одно современное путешествие не обходится без обновлений на личных страницах в социальных сетях в режиме реального времени, блоги не являются исключением.

3) *Пост-впечатления, которые отражают авторские мысли после совершенного путешествия.* Автор комментирует какие-то ранее упущенные моменты, оценивает путешествие, страну, качество отдыха, обобщает впечатления, делает выводы.

Проблема блогов такого типа – это необходимость их постоянного обновления. Удерживать читателей во время перерыва в путешествиях, или *hiatusa* (отангл. «hiatus» – пробел), крайне сложно. Как только путешествие заканчивается, эти блоги впадают в «спящий режим» и за ними перестают наблюдать. Именно по этой причине самыми популярными блогами являются те, авторы которых находятся в постоянном состоянии перемещения с места на место [1, с. 23].

Возможность взаимодействия автора с аудиторией является важной составляющей интернет-дневника – благодаря ей формируется определённое сетевое сообщество с большим количеством вовлечённых в дискуссию людей, готовых дать оперативный отзыв относительно публикуемого контента.

Доцент СПбГУ Почкай Е. П. в статье «Любительская журналистика как способ самореализации» высказала предположение, что веб-площадки по одной только тематике «туризм» и «путешествия» «в количественном отношении превосходят все специализированные профессиональные СМИ разного тематического наполнения» [1, с. 6]. Некоторые исследователи считают, что любительский travel-контент превзошёл традиционные СМИ по достоверности публикуемой информации [1, с. 7].

Так кто же такой «travel-блогер»? Это генератор видео-контента о путешествиях и туризме, освещающий посещённые им места «через фильтр личного восприятия автора» [5, с. 17].

Весь блок travel-видео контента можно условно поделить на: блоги общие и информационные. Общие блоги, как правило, персонифицированы, содержат информацию о частной жизни их

авторов, путешествие описывается через призму индивидуальности блогера, в то время как информационные концентрируют полезную информацию прикладного характера (например, рейтинг дешёвого жилья, варианты оптимального транспорта, обзор топовых достопримечательностей и т.д.) [1, с. 8].

Instagram был создан как фотоцентричная социальная сеть. Визуальная составляющая является главным компонентом сильной стороной контента в этой сети. Разумеется, трэвел-сфера не могла не проникнуть в столь благоприятную среду. В первую очередь это связано с существованием особого жанра фото-трэвел-фотографии.

«Трэвел-фотография (туристическая фотография) – это жанр фотографии, предметом которого являются впечатления путешественника, а так же то, что он наблюдает в процессе путешествия: культурные и этнические особенности народов, люди и их характеры, исторические памятники и достопримечательности и т.д.» [3, с. 24].

Выводы:

Подводя итоги можно сказать, что трэвел блогинг имеет довольно сильное значение в туристической индустрии 21 века. Несмотря на пандемию связанной с COVID19, трэвел блогеры оставили свою «работу» только на время. На данный момент они продолжают путешествовать и транслировать все это на своих страницах и каналах. Кроме того, туристы при планировании отпуска обязательно следуют их рекомендациям и маршруту. Трэвел блогинг повышает желание туриста путешествовать не смотря на обстоятельства, что не может быть плюсом для въездного и выездного туризма. На данный момент я по программе «Академическая мобильность» нахожусь в Латвии, которая входит в страны Шенгенского соглашения. Я свободно могу передвигаться по территории ЕС и часто делала это за последние 4 месяца. Я была уже в 4 странах, включая Латвию и могу сказать, что трэвел блоги действительно полезны для туристов. Я убедилась, что блогеры транслируют действительно полезный контент, которым я пользовалась лично. Теперь я знаю, что выезжая в любую страну, могу воспользоваться услугами трэвел блогеров и это значительно облегчит моё путешествие.

ЛИТЕРАТУРА

1 <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/70926/БЛОГ>

2 Антон Попов Блоги. Новая сфера влияния. – М.: Изд. «Манн, Иванов, Фербер» – 2009. – С. 23

3 Кубатьян Г. С. Тревел-журналистика – [электронная версия книги] – С. 2

4 Показаньева И. В. Статья «Теоретическое осмысление основ travel-блогинга». – Интернет – журнал «Universum», выпуск № 3–4 (17) – 2015. – 23 с.

<http://research-journal.org/psychology/dilettante-journalism-as-a-way-of-self-actualization/>

5 Муха А. В., Федосеева Н. И. Содержательная и жанровая специфика трэвел-журналистики в зависимости от видов СМИ [Электронный ресурс] // Огарёв-Online. 2015. № 19 (60). Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhatelnaya-i-zhanrovaya-spetsifika-trevel-zhurnalistiki-v-zavisimosti-ot-vidov-smi>

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ДЕТСКО-ЮНОШЕСКОГО ТУРИЗМА В ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ

НИЗЕВИЧ А.

ученик 8 класса СОШ №24, г. Павлодар

ШУЛЕНБАЕВА А. С.

учитель географии СОШ №24, г. Павлодар

Развитие детско-юношеского туризма диктуется прежде всего проблемами воспитания и образования молодежи, ростом фактов противоправного поведения и преступности в подростковой среде, суицидальных проявлений, а также активизацией влияния на молодежь экстремистских религиозных течений и социальных сетей. В профилактике этих отрицательных явлений большую роль могут сыграть учреждения дополнительного образования, в том числе туристско-краеведческого направления. Именно центры и детские экскурсионно-туристские станции на основе правильно организованного учебно-воспитательного процесса детей могут способствовать профилактике этих отрицательных явлений, развитию социальной, познавательной, творческой активности детей и подростков, формированию в них качеств гражданина и патриота, воспитанию личности, стремящейся к нравственному совершенствованию. Решение имеющихся в детско-юношеском туризме проблем позволит сохранить духовные ценности, привить молодежи любовь к родному краю, воспитать юношей и девушек

настоящими патриотами, подготовить физически крепких, выносливых и здоровых граждан [1, с. 10–15].

В Павлодарской области для детско-юношеского туризма характерны спортивные и активные направления, такие как скалолазание, плавание, пешие походы, спортивное ориентирование и др. Целевая аудитория – молодежь в лице студентов, учащихся колледжей, молодые специалисты, школьники. Наиболее распространенным форматом организации детско-юношеского туризма является – самостоятельный туризм – походы, прогулки, туристские слеты, экскурсии, экспедиции, туристские лагеря. Организованные путешествия дороже чем самостоятельные, что тем самым препятствует свободному выбору способа поездки для молодежи. В местных туристских фирмах отсутствуют специализированные организованные туры, представляющие возможность для молодежи путешествовать с учетом международных льгот и скидок [2, с. 35–40].

В области развития детско-юношеского туризма предлагаем рассмотреть следующие меры:

1) разработать образовательные программы, курсы повышения квалификации педагогов дополнительного образования по туристской технике и спортивному ориентированию;

2) На базе колледжей области разработать модульные образовательные программы по подготовке инструкторов по туризму;

3) разработка туристских маршрутов, ориентированных для школьников и студентов во время каникул;

4) провести сертификацию гидов, экскурсоводов, инструкторов, осуществляющих туристскую деятельность в Павлодарской области на соответствие квалификации и образованию;

5) открыть молодежные туристские базы и студенческие туристские клубы в высших и средних учебных заведениях области;

6) организовать ежегодные областные, республиканские спортивные мероприятия с участием детей;

7) организовать республиканские мероприятия по детско-юношескому туризму, ежегодные республиканские зимние спартакиады по лыжным гонкам и летние спартакиады по многоборью;

8) организовать региональную экспедицию для школьников и студентов области с привлечением Общественных организаций, НПО, профильных колледжей и ВУЗов;

9) на территории БГНПП организовать ежегодный летний туристско-палаточный лагерь «Баянауыл» для школьников республики, оборудованный всей необходимой инфраструктурой согласно стандартам (санузлы, питание, проводимые мероприятия, тематическая летняя школа);

10) Создание Центров активного и экстремального отдыха на озерах Джасыбай, Торайгыр, на территории комплекса «Лесная сказка» и разработка приключенческих маршрутов (катание на квадроциклах, лошадях, веревочный парк, скалолазание, рыболовство). Безусловно, для успешного развития туристского продукта этого кластера, необходимо рациональное использования рекреационных возможностей этих мест.

11) разработать правила проведения туристских мероприятия (маршрутов, турпоходов) для детей и техники безопасности;

12) проведение специальных обучающих семинаров для учителей по работе с детьми (по турпоходам, тур маршрутов) для сертификации;

13) В каникулярный период организовать агротур выходного дня с целью профессиональной ориентации учащихся, из знакомства с сельской жизнью, с особенностями местного сельскохозяйственного природного использования, ознакомления с производимой продукцией;

14) Организовать круглогодичные детские лагеря на базе домов отдыха области с соответствующей инфраструктурой;

15) развитие сети организаций скаутов Казахстана с представительствами в каждом районе области. Проведение спортивно-досуговых и квестовых мероприятий и соревнований. Бушкрафтинг, спортивное ориентирование, туристская субкультура.

Одним из средств патриотического воспитания является туристско-краеведческая деятельность. Воспитательная роль данной деятельности базируется на воспитании патриотического сознания. В решении этой задачи большое значение принадлежит туристско-краеведческой деятельности, так как участие в военно-спортивных мероприятиях, ознакомление с природой края, народным творчеством, традициями своего народа не только развивает физические и эстетические качества людей, но и их духовно-нравственную направленность [3, 5–15 б.].

На основе анализа психолого-педагогических источников определена система принципов и методов патриотического воспитания учащихся в туристско-краеведческой деятельности.

Детско-юношеский туризм – это неотъемлемая часть рекреационной и лечебно-оздоровительной деятельности региона и важный элемент системы непрерывного образования, который обеспечивает дополнительные возможности интеллектуального, физического и духовного развития, а также раскрытия творческих способностей, приобретения коммуникативного опыта во взаимоотношениях с разными людьми.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Государственной программы развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2019–2025 годы
- 2 Туризм Казахстана 2015–2019. Статистический сборник. Нұр-Сұлтан. 2020. 72 с.
- 3 Услуги и культура в Павлодарской области 2015–2019. Статистический сборник. Павлодар. 2020, 73 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМНІҢ РӨЛІ (ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

САЙЛАУ А.

студенті, ТУР - 401, Торайгыров университеті, Павлодар қ.

АЖАЕВ Г. С.

ассоц. профессор (доцент), Торайгыров университеті, Павлодар қ.

Экотуризм жергілікті мәдениеттерге, шөлдегі оқиғаларға, еріктілікке, өзін-өзі дамытуға және осал ғалымшарымызда өмір сүрудің жаңа жолдарын үйренуге бағытталған. Бұл әдетте флора, фауна және мәдени мұра басты көрікті жерлерге саяхат ретінде анықталады.

Қазақстанда «тұрақты туризм» термині кеңінен қолданыла бастады. Ал кең таралған көзқарас – бұл экотуризм тұрақты туризмнің құрамдас бөлігі. Тұрақты туризм үш негізгі мақсатты қамтамасыз етуге бағытталған: сапа – туризм туристік процестің барлық қатысушыларының өмір сүру сапасына әсер етуі керек; оңтайлылық - табиғи ресурстарды пайдалану оңтайлы болуы және олардың қалпына келтірілуін қамтамасыз етуі керек; теңгерім – туристік процеске қатысушылар арасында пайданы бөлу әділетті болуы керек [1, б. 127-129].

Павлодар облысының табиғи ресурстары, бірегей мәдени ескерткіштері және дамыған индустриясы бар. Жалпы облыста тарихи-этнографиялық ескерткіштермен бірге туризмді және оның құрамдас бөліктерін дамытуға жақсы әлеует бар. Бұл әлеуетте: Баянауыл ұлттық табиғи паркі, реликті қарағай орманы, «Мойылды» көлі және аттас курорты, «Қаз ұшуы» табиғи ескерткіші, Шідерті өңіріндегі әртүрлі қорымдар және Павлодар облысының мұрасы болып табылатын басқа да көптеген орындар осындай әлеуетке ие. Баянауыл саябағының табиғаты көркем айналасы демалыс пен экологиялық туризмге арналған. Павлодар облысының бұл таңғажайып бұрышы Қазақстанның түкпір-түкпірінен және басқа да іргелес аумақтардан келген мыңдаған туристер үшін зиярат орнына айналды.

Қазақстанда экологиялық туризм баяу дамып келеді, дегенмен бұл тақырыптағы жобалардың саны артып келеді. Қазіргі уақытта Павлодар облысында туристік ұйымдарға тұрақты кіріс алуға мүмкіндік беретін туризмнің әртүрлі түрлерін ұйымдастыруға барлық жағдай жасалған, бірақ қызметкерлердің біліктілік деңгейі мен инфрақұрылымы көп нәрсені күтпейді. Жастарды экологиялық туризмнің қыр-сырын меңгерту, табиғатты құрметтеу, маршруттарды, экожүйелерді, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін техникалық сипаттаумен айналысу, аймақтағы экологиялық мәселелерді анықтау қажет. Мұнда аймақтың жоғары оқу орындары, соның ішінде Павлодар мемлекеттік университеті, ғылыми-әдістемелік негізі бар және өз өлкесін жақсы білетін мамандарды даярлауда үлкен рөл атқарады [4, б. 42].

2005 жылы жүргізілген зерттеулер аймақтағы туристік бизнестің өсу тиімділігін арттыруға бағытталған шараларды дамытуды ұсынуға мүмкіндік берді:

1) облыста түрлі мәдени, спорттық және туристік іс-шараларды өткізу;

2) туристік ұйымдар өкілдерінің ғылыми-тәжірибелік конференцияларға қатысуы, өлкетану журналдарында материалдарды жариялау;

3) туристік іс-шараларды өткізуге гид ретінде жергілікті тұрғындар есебінен жұмыс орындарын құру, жергілікті құрал-жабдықтарды пайдалану және қосымша қызметтерді (жергілікті дәмханаларда туристік топтарға тамақтандыру, туристерді жергілікті тұрғындардың үйлеріне орналастыру);

4) туристерді экологиялық тәрбиелеу және оларға білім беру;

5) туристік фирмалардың кадрлық әлеуетінің біліктілігін арттыру, олардың табиғатты қорғау, ғылыми, білім беру ұйымдарымен өзара әрекеттесуі.

Отандық турист экотуризмнің қағидалары мен ережелерін сақтаған кезде, барлық экологиялық соқпақтар мен маршруттар тексеріліп, туристік санаттарға, арнайы маршруттарға және экотурларға жіктелген кезде экотуризм тұрақты дамиды. Бұл экотуризм маршруттары бұқаралық туризмнен қорғалуы және тұрақты туризм қағидаларына негізделуі керек [2, б. 175].

Бұл аймаққа келетін туристер саны мен оның экожүйелерінің жағдайы, қоршаған ортаның экологиялық жағдайы, әлеуметтік әсерлері және туристік өнімнің шекті пайдалылығы арасындағы байланыс әртүрлі формада болуы мүмкін. Мысалы, келушілер алатын шекті пайдалылық экожүйелер біршама нашарлаған соң да келушілер санының көбеюі мүмкін.

Сонымен қатар, аймақтағы экожүйенің барлық құрамдас бөліктері бірдей нәзік емес – кейбіреулері келушілер саны аз болса да тез нашарлауы мүмкін, ал басқа экожүйелер келушілер саны жоғары деңгейге жеткенше өз қасиеттерін сақтайды. Сондықтан қоршаған ортаға әсер әдетте жиынтық болып табылады және жалпы экожүйедегі әрқайсысының салыстырмалы маңыздылығын зерттеу қажет.

Қазақстанның барлық аймақтарындағы экологиялық маршруттарды жіктеу және анықтау үшін ең алдымен тұрақты туризмнің әлеуетті мүмкіндіктерін есептеу қажет. Келушілердің өткізу қабілетін есептеу үш деңгейді қарастырады: физикалық өткізу қабілеті (PCC), нақты өткізу қабілеті (RCC) және тиімді өткізу қабілеті (ECC). Әрбір деңгей – зерттелген әрбір жағдайға қатысты нақты факторларға негізделген алдыңғы деңгейдің түзетілген бағасы. Байланысты келесідей көрсетуге болады:

$$PCC > RCC \geq ECC$$

Физикалық өткізу қабілеті – бұл күні бойы кіруге болатын сапарлардың ең көп саны. Бұл көрсеткіш жаяу жүргіншілер жолындағы бос орын мен сайтқа баруға болатын сағаттар арасындағы қатынаспен анықталады. Өте қарапайым теңдеу қолданылады:

$$PCC = \frac{S}{sp} \times NV$$

мұндағы: S – қолжетімді бет; sp – бір адам қолданатын аумақ; NV – сайтқа белгілі бір күні кіруге болатын уақыт саны. Бұл келесі формула бойынша есептеледі:

$$NV = \frac{Hv}{tv}$$

мұндағы: Hv – жұмыс уақыты; tv - әр жолды өту уақыты.

Баянауыл ұлттық табиғи паркінің үлгісінде максималды физикалық өткізу қабілеті есептелді. Ұлттық парктің ауданы 684 км². Саябақтың аумағында салыстырмалы түрде үлкен төрт тұщы көл бар - Сабындыкөл, Жасыбай, Торайғыр және Біржанкөл. Олардан басқа көптеген шағын көлдер бар, олардың кейбіреулері құрғақшылық кезінде әлдеқайда таяз болады. Мәліметтерге сүйенсек, күніне 1200 адам Жасыбай көліне барады.

Жасыбай көлінің ауданы 4 км². Ұлттық парк 09:00-ден 18:00-ге дейін ашық. Бұл күн сайын 9 сағат қол жетімді екенін білдіреді. Жасыбай көліне сапар 25 минутты құрайды. Осыдан PCC формуласын қолдана отырып, күніне келушілердің максималды санын анықтауға болады:

$$PCC = \frac{4000}{\frac{1.5 \times 9}{0.25}} = 1185.2 \text{ келулер / күн.}$$

Қорытынды. Қазіргі уақытта аумақтардың рекреациялық және экологиялық әлеуетін бағалау әдістері бар. Дегенмен, аумақты бағалау әдістерінің экотуризмге сәйкестігі өте сирек кездеседі. Экотуризмді дамыту аумақтардың туристік экотенциалын бағалауды талап етеді. Рекреациялық әлеуетті бағалаудың

классикалық әдістерін қолдануға болмайды, өйткені рекреациялық қызметті дамытуды жоспарлау аумақтардың экологиялық режимімен шектеледі. Негізінен ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда орналасқан бірегей табиғат орындарының рекреациялық әлеуеті туристер үшін әрқашан тартымды болады. Сондықтан экотуризм бағыттарын қалыптастыру үшін ерекше қорғалатын табиғи аумақтардағы экотуризмді басқару әдістері мен қорғалатын режимнің ерекшеліктеріне бейімделген аумақтардың экотуристік әлеуетін бағалау әдістемесі қажет. Мұндай әдістемені қалыптастыру экотуризм потенциалын бағалау үшін классификациялық сипаттамаларды анықтауды талап етеді. Экотуризмнің даму мәселелерін зерттей келе, авторлар бұл әдісті Е.А. Котляров қолданды. Әдістеме ел аумағында орналасқан экологиялық бағдарланған табиғи объектілердің туристік әлеуетін бағалау критерийлерін бейімдеуді талап етеді. Бірінші кезеңде белгілерге 7 талдау жасалып, олардың қазақстандық экотуризм белгілеріне сәйкестігіне баға берілді (кестеде көрсетілген) [3, б. 149–150].

Экотуризм белгілері

Бастапқы шарттар	Екінші шарттар	Шекті шарттар
Әртүрлі климаттық жағдайлар	Күрт континенттік климат (жазғы және қысқы туризмді дамыту мүмкіндігі)	Күрделі климаттық ауысу
Ландшафт элементтерінің экологиялық тартымдылығы (таулар, өзендер, тоғандар, мұздықтар, каньондар, табиғи саябақтар, сарқырамалар, үңгірлер)	Саяхат жайлылығы: жолдардың болуы және жағдайы, көліктің қолжетімділігі	Жер, орман және су ресурстарының экологиялық жағдайы
Биоәртүрлілік: өсімдіктер, сирек жануарлар	Шұғыл медициналық көмектің қолжетімділігі	Өсімдіктердің, жануарлардың қауіпті және улы түрлері, қансорғыш және паразиттік жәндіктер
Рекреациялық мүмкіндіктер (жағажайлар, өзендер, көлдер)	Жақсы ұсталған инфрақұрылым элементтерінің болуы, ақпараттық қамтамасыз ету	Рекреациялық аймақтардың ластануы: қоршаған ортаны ластайтын шығарындылар, төгінділер

Табиғат ескерткіштері	Табиғат ескерткіштерінің алуан түрі	Экологиялық қауіпсіздікті сақтау
Мәдениет: жергілікті әдет-ғұрыптар, дәстүрлі өмір салтын сақтау		

Мысалы, туристік серуендеу үшін елдің экологиялық жолдарымен ел ландшафттарының тартымдылығының элементтері: таулар, өзендер, тоғандар, мұздықтар және т.б. қарастырылды. Кейбір қалалар үшін бұл белгілер олардың жағдайына сәйкес келмейді немесе керісінше болып табылады. бар әлеует үшін жеткіліксіз. Туристік аймақтардың экотуризм талаптарына сәйкестік белгілерін анықтау үшін тұтынушылардың негізгі іс-әрекеттері табиғатқа негізделетін, оның объектілері мен құбылыстары туралы біліммен ұштасатын экотуризм табиғатының анықтамасы қолданылды [5].

Қазақстанның табиғи ресурстары мен рекреациялық мүмкіндіктерін талдау негізінде қолайлы климаттық параметрлер, элементтердің экологиялық тартымдылығы, рекреациялық мүмкіндіктер, биоәртүрлілік, табиғат ескерткіштерінің болуы, мәдениеті сияқты белгілер анықталды. Мұндай талдау Қазақстанның экотуристік әлеуетін бағалау үшін Е. А. Котляровтың жіктелуін бейімдеуге мүмкіндік берді [6].

Қазақстандағы тұрақты туризмнің дамуын талдау елдегі халықаралық келу туризмнің даму қарқыны әлсіз екенін көрсетті. Экотуризмде туризмнің осы түріне мемлекеттік органдардың жеткіліксіз көңіл бөлуімен, экотуризмнің негізгі принциптерінің бұзылуымен байланысты бірқатар мәселелер бар. Нәтижесінде өнімнің өмірлік циклі экотуризмнен артта қалып, туризмнің бұл түрі тез құлдырау сатысында.

Өнімнің өмірлік циклінде экотуризмнің қысқаруының ерекшеленген себептері Қазақстанда экотуризмнің жандануына ықпал ететін ұсыныстарды әзірлеу үшін берілуі керек. Олардың ішінде

- 1) туристік қызметтер көрсету нарығының инфрақұрылымын дамыту;
- 2) туристік өнімнің сапасын және туризм саласындағы экологиялық білім мен мәдениетті арттыру;
- 3) туристік қызметтер көрсету нарығын нормативтік-құқықтық реттеу тетігін жетілдіру;

- 4) туристік бизнесті дамытуды басқаруды жетілдіру;
- 5) материалдық-техникалық базаны жақсарту;
- 6) мәдени және тарихи ескерткіштерді сақтау;
- 7) халықаралық ынтымақтастықты дамыту және т.б.

Тұрақты экотуризм табиғи және мәдени тұтастыққа, тұрақтылыққа, білім беру қызметіне назар аударады, жергілікті қауымдастықты ынталандырады және қоршаған ортаны қорғауды сақтайды. Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі табиғаттың әсемдігімен, демалыс орындарымен және туристік белсенділіктің жоғарылығымен әлеуетті экотуризм орны ретінде анықталды. Зерттелетін аймақтарға туристік келулер саны жыл сайын біртіндеп артып келеді. Әдетте, экотуризм әлеуметтік, экономикалық және экологиялық аспектілер тұрғысынан тұрақты дамуды қамтамасыз етеді [7].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байжанова Ш. Қазақстандағы экологиялық туризмнің табиғи ресурстары // Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Хабаршысы. 2007. № 6. Б. 127–129.

2 «Қазақстан Республикасындағы туристік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 13 маусымдағы N 211 Заңы. Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2001 ж., N 13-14, т. 175; «Казахстанская правда» 2001 жылғы 23 маусымдағы, б. 149-150

3 «Павлодар Ертіс өңірі: болашаққа бағдарланған өлке», Ю.Поминов. «Алтын кітап» редакциясы

4 «Павлодар облысындағы туризм», Статистикалық жинақ / 2012 – 42 бет.

5 <https://www.bibliofond.ru/>

6 <https://www.stud24.ru/>

7 <https://www.ecotours.ru/blog/novosti-zapovednyh-turov1/chtotakoe-ekoturizm-sovremennaya-koncepciya-ekologicheskogo-turizma>

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИЗМДІ ДАМУҒА ҮШІН ТАРИХИ-МӘДЕНИ ӘЛЕУЕТІ

САНСЫЗБАЕВА А. К.
студенті, 4 курс, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ЕСИМОВА Д. Д.
п.ғ.к., қауым. профессор, «География және туризм» кафедрасының
менгерушісі, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Туризм экономиканың бағыты ретіндегі сала. Туризмді дамыту табиғи ресурстарды, тарихи мұраларды, туристік индустрияны және т.б. нысандарды дамытуға бағытталған болып табылады. Туризм инфрақұрылымының дамуында тарихи, мәдени туризм маңызды болып табылады. Павлодар облысында туризмнің халықаралық деңгейде дамуы мемлекеттің дамуына да ықпал етеді. Туризм саласының елімізде дамуы жарқын. Мысалы: еліміздің геосаяси жағдайы, халықаралық туризмнің дамуы, экономикалық реформаның болуы, еліміздің тарихи, мәдени мұрасының ерекшелігі және т.б. Туризмді дамыту бағдарламасы табиғи ресурстарды, тарихи мұраларды және туристік индустрияны дамытуға бағытталған. Аймақтағы тарихи археологиялық ескерткіштердің негізі туризмді дамыту үшін сәйкес келеді. Әлемнің көптеген елдері үшін тарихи мұражайлар туризмнің қалыптасуында үлкен рөл атқарады. Өңірлердің мәдени, тарихи әлеуеті туристік индустрияда археологиялық ескерткіштерді пайдаланудың негізгі ауыртпалығы осы аудандар мен Павлодарға да түседі. Екібастұз аймағында 300-ден астам тарихи археологиялық ескерткіштер бар, ол туристік орын болып табылады. Сонымен қатар археологиялық тарихи-өлкетану мұражайы да бар. Қазіргі кезде туризмнің дамуы әр аудандағы туристік инфрақұрылым арқылы іске асуда. Туризм әлемдік экономикада басты рөлдің бірін атқарады. Туризм саласының елімізде дамуы жарқын. Басты себебі еліміздің геосаяси жағдайы. Мысалы: халықаралық туризмнің өсуі; экономикалық реформаның болуы; еліміздің тарихи-мәдениет мұрасының ерекшелігі; рекреациялық аймақтардың болуы және т.б. Еліміздегі туризм саласын дамытуға географиялық орналасуы да, табиғаты да сай келеді. Елдің орталығы да, солтүстігі де керемет табиғатымен ерекшеленеді. Туризм елдің экономикасына ықпал етеді. Туризм қазіргі кезде көркем табиғатымен шектелмей, тарих пен археологиялық қазбалардың, мәдениет пен өркениеттің, ел мен жердің, сәулет пен ескерткіштермен ерекшеленуде. Елімізде

туризмді дамыту - мемлекеттік саясаттың басым бағыты. Елімізде туризмді дамыту үшін барлық жағдай бар. Мысалы: тарихи, географиялық жағдайлар жеткілікті. Елдегі туризм түрлері: танымдық туризм; тарихи-өлкетану туризмі; мәдени туризм; рекреациялық туризм және т.б. [1, б. 592].

Павлодар облысы өзінің ерекше табиғаты, тарихына байланысты туризмді дамыту үшін жеткілікті жоғары әлеуетке ие. Павлодар облысында туризмнің бірнеше түрлері бар болып табылады. Мысалы: мәдени, танымдық, қысқы спорттық туризм және т.б. Туризмді дамыту мемлекеттік саясаттың туризм саласындағы маңызды міндеті болып табылады. Ертістің Павлодар өңірінде бәрі бар. Мысалы: тоғайлар, қарағайлы ормандар, көлдер және т.б. Сонымен қатар Павлодар өңіріндегі Ертіс - Қазақстанның индустрия ортасы. Қазіргі кезде облыста туризм тарихи, өлкетану және т.б. бағыттары бойынша жүргізілуде. Павлодар облысында қазіргі кезде туризмнің дамуы артуда. Мысалы: тарихи, өлкетану, мәдени туризм түрлері әлеуметтік негіз болып табылады. Сонымен қатар Павлодар облысындағы ұлттық саябақ аумағында қысқы спорт түрлері де дамуда. Бұл туризм түрі географиялық, әлеуметтік, мәдени, рекреациялық және т.б. негіздерді қамтиды. Туризмнің дамуы туризм индустриясының дамуына да ықпал етеді [2].

Павлодар облысындағы туризм инфрақұрылымының дамуы, Қазақстанның экономикалық, саяси және т.б. құрылымдарымен байланысты. Сондықтан туризмді дамытудың негізгі нысаны мемлекеттің экономикасының дамуына және халықаралық туризм деңгейіне жету болып табылады. Павлодар облысында тарихи, мәдени туризмнің бірнеше түрлері дамуда және әлеуметтік, экономикалық жүйелерді қамтиды. Жалпы, аймақтың туризмді дамыту үшін жақсы әлеуеті бар. Қазіргі кезде бұл аймақтың туристік жағдайына көп мән берілуде. Сонымен қатар бұл Қазақстанның стратегиялық негіздеріне де ықпал етеді. Бұл туризм түрлерінің негізгі міндеті ретінде мәдени, тарихи жорық болып табылады. Мысалы: тауға жорық, ұлттық саябақтарға жорық және т.б. қамтиды. Сонымен қатар туризм түрлері транспорттық жүйелерге байланысты бірнеше түрлерді қамтиды. Мысалы: жаяу туризм тауға жорық, ұлттық саябақтарға жорық және т.б. болып табылады. Тарихи-өлкетану, мәдени, танымдық туризм түрлері туризм индустриясындағы дамыған туризм түрлерінің бірі болып табылады. Бұл туризм түрлерінің дамуы белгілі бір мемлекеттің дамуына, елдің инфрақұрылымының дамуына, аймақтағы туризм индустриясының

дамуына да ықпал етеді. Павлодар облысындағы туризм түрлері әлеуметтік, саяси, ғылыми құрылымның негізі болып табылады. Сонымен қатар бірнеше жүйелерді қамтиды. Қазіргі кезде туризм саласында мемлекеттік бағдарламаны ұйымдастыру жұмыстары басталды. Бұл нәтижеде республикалық деңгейде туристік саланы дамытуға көмек көрсетіледі. Қазақстан Республикасының туризмнің дамуы нысандардың, ел экономикасының дамуына ықпал етеді. Бұл туризм түрлері туризм индустриясындағы дамыған туризм түрлері болып табылады. Павлодар облысында туризм әлеуметтік құрылым болып табылады. Мысалы: географиялық, рекреациялық, инфрақұрылымдық және т.б. қамтиды. Павлодар облысында туризмнің дамуында бірнеше міндеттері бар болып табылады. Мысалы: туризмді зерттеу; туризмнің түрлерін зерттеу; туризм негізінде жорықты ұйымдастыру; туризмнің құрылымын зерттеу; мемлекеттің туризм негізде дамуы; Павлодар облысындағы туризмнің даму жағдайын зерттеу және т.б [3, б. 63].

Павлодар облысындағы Баянауыл мемлекеттік ұлттық саябағының құрамындағы рекреациялық көлдер - Жасыбай, Сабындыкөл, Торайғыр аумағында туризм түрлерін дамытуға мүмкіндіктері бар болып табылады. Сонымен қатар бұл өңір басқа да туризм түрлерін қамтиды. Бұл туризм түрлерінің осы өңірде дамуына барлық жағдай бар болып табылады. Павлодар өңірінде бірнеше тарихи нысандар орналасқан. Павлодар облысы Қазақстанның ең ірі өзендерінің бірі болып саналатын Ертіс өзенінің бойында орналасқан. Қазіргі кезде облыста туризм тарихи-өлкетану, географиялық, рекреациялық, мәдени және т.б. бағыттары бойынша жүргізілуде. Табиғи және мәдени - тарихи ресурстардың болуы Павлодар облысының географиялық жағдайына байланысты туризмді дамытуға мүмкіншілік туғызады. Тарихи және мәдени ескерткіштердің болуы мәдени туризмнің дамуына мүмкіндік болады. Тарихи туризм нысандары ретінде Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы кесенесі, Хазірет Исабек кесенесі, Сұлтанмахмұт Торайғыров кесенесі жатады. Баянауыл аймағында этнотуризм арқылы қазақ халқының этномәдениетін, облыс және өлке экономикасын дамыту, өңірдің өзекті мәселесі болып отырған туристік жағдайды жақсартуға мүмкіндік бар. Туризмді негізделген бағытта дамыту Павлодар аймағының экономикалық өсуіне тарихи-мәдени нысандарды кешенді зерттеуге және де тарихи мәдени мұраларды сақтауға жол ашады. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың болуы тарихи туризм үшін маңызы зор болып

табылады. Жалпы, облыстағы туризмнің болашағы Баянауылмен тығыз байланысты. Өлкеміздегі қасиетті нысандардың басым бөлігі осы ауданда. Тарихи туризм орындарының бірі - Жасыбай көлінің батыс жағындағы Қоңырәулие үңгірі. Сондай-ақ Жаяу Мұса, Бұқар Жырау кесенелері де жақын орналасқан. Негізі, Баянауылдағы туризмді дамыту үшін 2005 жылдан бастап кешенді жоспарлар жасалды.

Бұған дейін 1999 жылы облыс әкімдігінің «Баянауыл ұлттық табиғи паркінің аумағында туризмді ұйымдастыру» мемлекеттік кәсіпорны құрылды. Өңірдегі негізгі туристік орындар: Баянауыл аймағы, Маралды көлі, Лебяжідегі Тұзқала және облыс орталығындағы этноауыл. Баянауыл аймағында 200-ден астам археологиялық ескерткіштер бар, ол туристік орын болып табылады. Археологиялық ескерткіштердің ең көп саны Баянауыл, Май және Екібастұз, одан кейін Павлодар, Лебяжі, Шарбақты және басқа аудандарда орналасқан. Аймақтың мәдени көрікті жерлеріне табиғи, тарихи археологиялық және сәулет ескерткіштері, діни ғимараттар жатады. Осы аймақтағы туризмнің екі негізгі бағытын білдіретін Баянауыл және Екібастұз өңірлерінің ескерткіштерінің сипаттамасы жоғары әлеуетін білдіреді [4].

Павлодар облысының туризм саласын дамыту жөнінде шешім қабылданды. Олар: танымдық, өлкетану, мәдени, тарихи және т.б. «Мәшһүр жөнінде аңыз» сияқты біздің өңірде тарихи экскурсиялар жоспарлануда. Павлодар солтүстік Қазақстанның мәдениет туризмнің орталығы болып табылады. Сонымен қатар Павлодар өңірі елдің көптеген тарихы мен мәдени ескерткіштеріне, мұражайлар, көрмелер, мәдениет жетістіктеріне бай. Бұл қаланың тарихы бай және оның ертеден келе жатқан көптеген мәдени дәстүрлері бар. Сонымен қатар тарихи археологиялық ескерткіш аумағында мұражай салу жоспары бар. Қазақстанда мәдени туризмді дамытуға халықаралық, республикалық туристік агенттіктер, мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайлардың да үлесі бар. Баянауыл өңірінде ұлттық табиғи саябақ аумағында туризм түрлерін дамыту туралы жоспар да бар. Баянауылдағы туризмді дамыту туралы инфрақұрылым жол мәселесін жөндегеннен кейін жүзеге асырылуы мүмкін. Қазақстан Республикасының туризмнің дамуы бағдарламасында әрбір ауданда туризмге қажетті нысандардың ел экономикасын жақсарту туралы айтылған. Сонымен бірге, бүгінгі таңда мәдени туризм туризмнің ең дамыған түрлерінің бірі болып табылады. Біздің елде мәдени туризм жеке бағытқа бөлініп, әр

жыл сайын даму үстінде. Сондықтан туризмді дамытудың негізгі нысаны мемлекеттің экономикасының дамуына және халықаралық туризм деңгейіне жету болып табылады. Павлодар облысының мәдени көрікті жерлерінің бірі Баянауыл ұлттық саябағы болып табылады. Павлодар облысында да тарихи мінәжаттық жерлер бар. Ең бастысы бұл Баянауыл мекенінің рекреациялық аймақ болуына байланысты табиғат аймағын қорғау маңызды болып табылады. Бұл жүйе табиғат инфрақұрылымдарын ұйымдастырумен байланысты. Баянауыл жеріндегі табиғи саябақ аумағында «Қызыл кітапқа» енген жануарлар мен өсімдіктердің де көптеген түрлері де бар. Баянауылдың басқа да тарихи, мәдени көрікті орындары бар. Мысалы: Әулиебұлақ пен Сарыадыр бұлақтары, Қоңыр әулие және Кемпіртас жерлері жатады. Павлодар облысындағы киелі және тарихи орындары: Ғалым, тарихшы, этнограф, ақын Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1858–1931 жж.) кесенесі; Абылай ханның немере ағасы, би, басқа елдермен дипломатиялық қарым-қатынасты нығайтуға атсалысқан Сұлтанбет сұлтанның ордасы; Ақкелін тарихи-мемориалды кешені – Мұса Шорманұлының қонысы және кесенесі және т.б. жатады. Сонымен қатар тарихи-мәдени мұра нысандары, археологиялық қорық-мұражайлардың құрамы, көне сәулет өнерінің ескерткіштері – кесенелер, мешіттер және т.б. туристік жүйелер ретінде бөлінеді. Павлодар облысындағы туризмнің дамуы осы өңірдің экономикалық жағдайының өсуіне де байланысты. Павлодар облысындағы туристік инфрақұрылым жыл сайын жаңа деңгейге көтерілуде. Бұл аймақта туризмнің дамуы үшін туризм индустриясы халықаралық талаптарға сай болуы тиіс [5].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Александрова А.Ю. «Туризм географиясы» 2016, 592 бет.
[2 https://stud.kz/referat/show/36040](https://stud.kz/referat/show/36040)
- 3 Алиева Ж.Н. «Туризмология негіздері» Алматы, 2004, 63 бет.
[4 https://stud.kz/referat/show/59268](https://stud.kz/referat/show/59268)
- [5 https://stud.kz/referat/show/6213](https://stud.kz/referat/show/6213)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

СЕЙТКУЖИНА Д. В.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
ФАУРАТ А.А.

PhD, ассоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар

История развития туризма в Казахстане отличается от мировых тем, что во многом предопределяет политические, экономические и социальные особенности страны. В истории развития туризма в Казахстане нет четкого различия по времени.

Историческими посылами развития туризма в Казахстане считаются становление Великого Шелкового пути, появился в третьем тысячелетии до н.э.

Шелковый путь – система караванных дорог, которые в древности и в средневековье пересекали Евразию от Средиземноморья до Китая. По ходу всего пути были построены торговые центры, где останавливались передохнуть путники из различных государств. Внутри городов находились торговые постройки и караван-сарай. Взамен юрт появились постоянные дворы, которые были оснащены всем необходимым: место для сна, стол, вода, загоны для верблюдов и лошадок. Все это огораживалось крепкой стеной для защиты от негативных природных явлений и набегов разбойников.

По Шелковому путешествовали не только торговцы, но и дипломаты и купцы. С этого момента и было зарождение туризма. Города славились собственными рынками, и в них уже жили не только мусульмане, но и христиане [2; 38].

Что касается периода средневековья, то не сохранилось практически никаких данных о туризме, так как на территории Казахстана велись постоянные войны и происходило разрушение и смена городов. В этот период казахскому народу приходилось кочевать.

Начало развития туризма в 1920-30-х годах было связано с популяризацией активного отдыха в СССР. В этот период в стране начали открываться туристские базы отдыха, санатории, профилактории. Организовывались туристские походы по тропам Заилийского Алатау и походы через перевал на озеро Иссык. Однако уже к середине 1980-х интерес к этой сфере значительно снизился.

В этот период, множественные исторические места, архитектурные, археологические, культурные объекты Казахстана

не использовались при проведении турпоходов, экскурсий. Туризм в Казахстане в советский период был одним из элементов системы культурно-просветительской работы, выполнял идеологическую функцию, при этом финансировался мало.

Толчком для развития туризма стало постановление «О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране» (1969 г.). В Казахстане стали появляться новые областные советы по туризму и экскурсиям, экскурсионные бюро, бюро путешествий и экскурсий. Началось укрепление материально-технической базы, строительство новых, современных баз отдыха, предприятия общественного питания, объектов размещения и досуга.

Были построены новые базы в наиболее живописных местах республики: «Баянаул» на берегу озера Жасыбай (Павлодарская область), «Каркаралы» (Карагандинской области), «Алтайская бухта» на берегу Бухтарминского водохранилища в Восточном Казахстане и другое [5; 38].

Начинают популяризоваться поездки за границу. Это дает толчок для развития международного туризма. Как следует из статистики, началом его развития можно считать 1956 год. В этот год в нашу страну с туристскими целями прибыло 25 иностранных гостей.

В целях встречи, приема, обслуживания приезжающих иностранных туристов в 1976 году начинают функционировать учреждения Казахского отделения Всесоюзного объединенного Акционерное общество (ВАО) «Интурист», которое находилось под руководством Главного управления иностранного туризма при Совете Министров СССР. Данные агентства осуществляли не только прием иностранных граждан, но и отправляли тысячи казахстанцев в другие страны.

Для размещения иностранных туристов начинается постройка гостиниц «Отрар» в Алма-Ате, «Тараз», «Казахстан», «Ишим» и «Восход», туристический комплекс «Казах Аул» на урочище «Медео». Курорты и зоны отдыха созданы в различных регионах Казахстана: Кокчетавской, Алматинской, Чимкентской и других.

С приобретением независимости в Казахстане была заложена основа для регулирования туристской деятельности и возрождения исторического и культурного наследия народа.

На сегодня развитие туризма в Республике Казахстан обеспечивается Законом Республики Казахстан «О туризме» от 3 июля 1992 года № 1508-ХІІ, Указами Президента Республики Казахстан «О реализации Ташкентской декларации глав тюрко-

язычных государств, проекта ЮНЕСКО и Всемирной Туристской Организации по развитию инфраструктуры туризма на Великом Шелковом пути в Республике Казахстан» от 30 апреля 1997 года № 3476 и «О Государственной программе Республики Казахстан «Возрождение исторических центров Шелкового пути, сохранение и преемственное развитие культурного наследия тюрко-язычных государств, создание инфраструктуры туризма» от 27 февраля 1998 года № 3859 [4].

Принятие этих документов положительно сказалось на развитии казахстанского рынка туризма.

В настоящее время на состояние туристской деятельности в республике влияет низкий уровень развития туристской инфраструктуры (гостиницы, турбазы, турбазы, дороги, автотранспорт, туристские маршруты). В то же время для развития инфраструктуры отрасли необходимо ее системное инвестирование. Хотя туризм признан приоритетной отраслью для инвестиций, не созданы условия для стимулирования притока в отрасль частных инвестиций, в том числе из-за рубежа.

Причинами неразвитости туристической инфраструктуры являются не только объективные экономические трудности, но и несовершенство налогового и туристического регулирования, в частности полное отсутствие государственных стандартов, необходимых для контроля за развитием отрасли и соблюдением прав потребителей.

Сегодня в Казахстане подъем интереса к местной культуре, и история развития туризма выходит на новый уровень. Отреставрированы многие достопримечательности, открываются новые музеи и выставочные центры, но впереди еще немало работы у историков, археологов, искусствоведов. Помогают и заинтересованные казахстанцы, используя специализированные интернет-ресурсы. Один из таких сайтов – национальный туристический портал Kazakhstan.Travel, на которой собрано немало полезной и интересной информации – от новостей туризма до познавательных статей и важных сведений для путешественников. Портал ориентирован не только на местных жителей, но и на иностранцев, потому все материалы на нем представлены на семи языках.

Отдельной категорией туристической сферы можно назвать экотуризм. История экологического туризма в Казахстане берет начало с 2000 года, но в последнее время развивается наиболее интенсивно. Возможности этого направления безграничны. «Зеленое»

путешествие можно организовать в любой регион страны, например, в «Казахстанскую Швейцарию» – такое неофициальное название носят Каркаралинские горы, известные своими кристальными озерами и густыми хвойными лесами. Не менее популярны и поездки к подножию Жетысуского (ранее Джунгарского) Алатау – это регион знаменит своими псеками, а живописные окрестности – отличный вариант для конных и пеших прогулок.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Ким О. Казахстан – жемчужина Центральной Азии // Казахстанская правда. 15.02.2003.
- 2 Гвозденко А. А. Гостиничный и туристский бизнес. – М., 1998. – 284 с.
- 3 Саипов А. А. Теория и практика туризма Казахстана. Алматы, 2003. с. 235
- 4 Программа «Развитие туризма в Республики Казахстан» от 26.02.96 № 177
- 5 Сапарбаева А. Развитие туристской индустрии в Республике Казахстан // Саясат. 2005. № 4. с. 528

ТУРИЗМДІ ДАМУДАҒЫ ВЛОГГИНГТІҢ РӨЛІ

СМАГУЛОВА Л. Е.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖАКСАЛЫКОВ К. Н.

оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Travel-видеоблогинг (влогинг)-отандық медиа-кеңістіктегі салыстырмалы түрде жас құбылыс. Ол Америка Құрама Штаттарында дәстүрлі, мәтіндік блогтардың бір түрі ретінде ХХІ ғасырдың басында пайда болды, айырмашылығы влогтар да ақпарат бейне форматына ұсынылған. Қазақстанда бейне блогингті дамытудың басталуы 2005 жылға келеді, ол кезде бүгінгі таңда ең танымал тарату алаңы пайда болды саяхат-бейне мазмұны-YouTube бейне хостинг. Блогосфераның даму фактісі саяхат туралы теледидарлық хабарлардың бұрынғы форматына әсер етті соңғы 20 жылда айтарлықтай өзгерді. «Travel-влогер» термині қазір Қазақстанда өте танымал. Бүгін ол әсерді ақпаратқа айналдыру сияқты ерекше құбылысты белгілеу үшін танылған. Бұл қызметтің нәтижесі-өмір салты туралы ақпараттың пайда болуы, ол табиғаты

бойынша жаңалық емес, керісінше бос уақытты өткізеді, өмір салтына арналған [1].

«Блог» термині ағылшын тілінен «желілік күнделік» деп аударылған. Блог-бұл мазмұнды генераторлар мәтіндік жазбаны, фотосуретті орналастыра алатын коммуникативті веб-сайт, аудио, бейне ақпарат немесе мультимедиялық материал. Жарияланған жазбалар (посттар) кері хронология тәртібімен орналастырылады және блогына кез-келген адам түсініктеме беруі керек. Автордың аудиториямен өзара әрекеттесу мүмкіндігі интернет-күнделіктің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады – оның арқасында пікірталасқа қатысқан көптеген адамдар бар, жарияланған мазмұнға қатысты жедел пікір білдіруге дайын белгілі бір желілік қауымдастық құрылады. Блогтардың ең танымал түрлерінің бірі-бұл бейне блог немесе влог, өйткені ол әдетте қысқартылған деп аталады. Блог-бұл интернет-теледидардың нақты моделі, онда мазмұнның көп бөлігі бейне форматында ұсынылған және әдетте хэштегтермен (кілт сөздермен) қысқа мәтіндік түйіндемелермен бірге жүреді. Антон Попов, «Блогтар. Әсер студия жаңа саласы» бейне күнделіктерді сериалдармен және реалити-шоулармен салыстырады, бұл влогтардың сұранысқа ие болуының сыры: «олар» жабысқақтық «принципін қолданады, бірақ оларда жарияланған бейнелер болуы мүмкін оны көру әр кезде болады». Бейне блог-бұл өте жас құбылыс, ол алғаш рет 17 жыл бұрын АҚШ-та пайда болған. Влогингтің тарихы адам Контрастың Лос-Анджелеске сапарға шыққан бейнесінен басталады, ол өзінің мәтіндік блогында жариялады. Бірақ влог 5 жылдан кейін ғана жаппай құбылыс болды, YouTube видео хостингінің іске қосылуымен, оның аудиториясы бүгінде миллиардқа жуық адамды құрайды. Осы байланыс алаңының іске қосылуымен миллиондаған адамдар мүмкіндік алды басқа елдер мен континенттерден келген влогерлердің жеке өмірінің куәгерлері болу іс жүзінде он-лайн режимде, ал посттарға берілген Пікірлер «лайк/дизлайк» қағидаты бойынша контентті бағалау тәсілдерімен жиынтықта бейнероликтер жасаушыларға келешекте контенттің рейтингін көтеру үшін осы деректерді пайдалана отырып, жұртшылықтың сұрауларын талдауға мүмкіндік берді.» Бьюти-блог» (макияжға, шаш үлгісіне және т.б. арналған және негізінен әйелдер аудиториясына есептелген) сияқты бейнеблогтардың бірнеше тақырыптық түрлері бар; «лайфстайл-блог», онда контент авторы өмірдің жеке парадигмасын ұсынады, әлеуметтік-маңызды оқиғаларды талдайды, немесе өзінің жеке өмірінің оқиғаларымен

бөліседі; влогтар, саясатқа, ойын шолуларына немесе әріптестердің мазмұнына арналған, бірақ көрермендер арасында ең танымал бейне блогтардың бірі-менің зерттеуімнің тақырыбына айналған саяхатқа арналған «саяхат влогтары». Жаһандану, Интернеттің қол жетімділігі мен танымалдылығы, техниканың қол жетімділігі «цифрлық номадизм» деп аталатын әлеуметтік өмірдің жаңа құбылысының пайда болуына алғышарттар жасады. Оның мәні көптеген жастар «цифрлық көшпенділерге» айналды, яғни өз өмірінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын қандай да бір жерге байланысты деп санамайтындар-олар үнемі кеңістікте қозғалады, шығармашылықпен және жұмыспен айналысады. Соңғы жылдары журналистика, маркетинг, бағдарламалау және т.б. саласындағы қашықтан орындауға болатын жұмыстардың саны едәуір артты, бірақ «жағымдыны пайдалымен» сәтті қиыстыруға мүмкіндік беретін түрлі travel-блогтар мен влогтар көшпелілер үшін табыс табудың сүйікті тәсілі болып қала береді. Испан әлеуметтанушысы Мануэль Кастельс цифрлық номадтардың travel-контентін қалыптастырудағы сыни сәт дәл «қосылу емес, қосылу» болып табылады деген болжам айтты қозғалыс», яғни влогердің қозғалысына қарамастан, ол әрқашан өз аудиториясымен «байланыста» қалуы керек.

Сонымен, «саяхат влогері» деген кім? Бұл саяхат және туризм туралы бейне мазмұнының генераторы, ол барған жерлерді «автордың жеке қабылдау сүзгісі арқылы» жарықтандырады. Әдетте, автордың жеке басы осындай блогтың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады және материал түсірілетін орындар артта қалады. «Адамдарды ең алдымен басқа адамдар, олардың психологиясы мен іс-әрекеттері қызықтырады. Бірақ ескертумен: автордың бейнесі көрерменге түсінікті және жақын болуы керек», – дейді танымал саяхат блогының авторы, саяхатшы Григорий Кубатян. Алайда, кейбір зерттеушілер «креатор» терминін жиі қолданады (ағылшын тілінен. «travel-влогерлер» деп мерзімді негізде бейнематериалдар жасайтындарды ғана білдіретін creator сөздері) [4, 65–68 б.].

Туризм және саяхат-көрермендер немесе оқырмандар үшін ең қызықты тақырыптардың бірі: кейбіреулер авторларды саяхаттай алмай бақылайды, бірақ блогерлердің мазмұнын қолдана отырып, олар іс жүзінде бола алмаған елдерге барады. Басқалары блогерлердің мазмұнынан шабыт алады, саяхат кезінде белсенді түрде саяхат блогері аудиторияға беретін кеңестерге жүгінеді. Туризм журналистика мен интернеттегі нағыз негізгі ағымға айналды, сайып

келгенде, блогосфераға да еніп кетті. Travel – блогтар-мазмұны хэштегтермен, іздеу мәтіндік түсініктемелерімен бірге бейнелер түрінде таратылатын блогтар. Қазіргі заманғы travel-блогтың негізгі функцияларына мыналар жатады: пайдаланушыларға саяхат, түрлі елдердегі оқиғалар туралы, бірегей және қызықты ақпарат беру, саяхатты жоспарлау мәселелерінде көрерменнің бағдарлануы, болашақ саяхатты визуалдауға көмек көрсету, келуге міндетті көрікті жерлердің тізімін ұсыну, саяхатты жоспарлау және ықтимал тәуекелдерді барынша азайту, көрерменді саяхатқа ынталандыру және т.б. Туризм мен саяхат динамикамен, қозғалыспен, орналасудың өзгеруімен тығыз байланысты болғандықтан, саяхат блогтары үшін жүргізушілер (авторлар) тек мәтіндік жазбаларды ғана емес, бейнелер орналастыруға мүмкіндік беретін платформаларды таңдайды. Саяхат блогына арналған ең танымал платформалардың бірі-YouTube. Gfk, Steti SSI компанияларының зерттеуіне сәйкес, Youtubedeгі мазмұн адамдарды іс-әрекеттер жасауға итермелейді-мысалы, видео жарнамаларды көргеннен кейін пайдаланушылардың 28 %-ы интернетте өнімдер туралы толық ақпаратты зерттейді, 28 %-брендтің веб-сайтына өтеді, ал 16%-ы сатып алады. Яғни, интернеттің және әртүрлі интернет-блогерлердің арқасында туризм индустриясы тез дамып келеді, өйткені қазіргі уақытта туризмнің барлық негізі интернетте қаланды. Менің ойымша, бұл өте жақсы нәтиже [3, 2 –6 б.].

Танымал саяхат-блогер Леонид Пашковскийдің «Хочу домой» бейнесі – бұл планетамыздың ең қауіпті жерлері туралы белгісіз нәрсені шабыттандыруға, қорқытуға, ынталандыруға және ашуға болатын деректі бағдарлама. Бұл ертегілер емес, шындықтың басқа бейтаныс қырлары. Ең қызығы, әсерлі бейнелердегі барлық жұмысты бір адам жасайды.

Леонид Пашковский музыкант, актер, жарнама беруші. National Geographic Traveler журналы оқырмандарының болжамы бойынша 2018 жылдың үздік travel-блогері. Леонидтің «Хочу домой» каналына 1,1 миллион астам адам қол қойды. «Хочу домой» – жердің қараңғы жағына Саяхат бағдарламасы: қорқынышты, қауіпті, жаман және ынғайсыз жерде. Бірақ онда адамдар да тұрады. Бұл олардың қалай жетістікке жететіні туралы деректі бөлім: жергілікті адамдармен сұхбат, ішкі өмір және жанға сабын жоқ. Макияжсыз және екінші дубльдерсіз шындық. Леонид Пашковский саяхат блогерлерінің қызметіне өте қызығушылық танытты. Саяхат туралы бейнематериалдарды іздеп, зерделеді, алыс елдердің,

континенттердің суреттерін қарастырды. Ақырында, жас жігіт саяхат әуесқойлары қауымдастығының мүшесі болуға дайын болды. Пәкістанға сапар арманды жүзеге асыруға көмектесті. Рас, материал ерекше болды. Ол блогердің дұрыс емес және сол кезде қалай болғандығы туралы сюжет ретінде сипатталды. «Мен үйге барғым келеді» арнасының атауы өзін толығымен ақтады. Әр сюжетті көру қасіретке толы болды. Бұл ортада қалу ақылсыз болып көрінді. Айтпақшы, блогердің өзі өмір үшін қорқатынын мойындады. Ол кезде ол 27 жасқа толды, ал Леонид «клуб 27» қатысушыларының арасында болуы мүмкін. Бұл қауымдастық осылай аталды, өйткені оған осы жаста қайғылы түрде кеткен атақты адамдар кірді. 2018 жылға қарай Леонидке нағыз даңқ келді. Жігіт жылдың үздік travel-блогері деп танылды. National Geographic блогердің жұмысын жоғары бағалады, «Хочу домой» YouTube арнасының иесі өзін ешқашан өзгертпегенін атап өтті. Жас жігіттің сюжеттері фактілерге негізделген, ешқашан тегістелмеген. Тек шындық. Үнді Варанаси өмірі тек Өшпейтін отпен тұрады. Онда тәулік бойы адамдардың мәйіттері өртеледі. Сондай-ақ, блогер Мумбайдағы қараңғы жерлерді, Панама көшелеріндегі бандиттік бұзылуларды өте шынайы сипаттады. Непал үңгірлерінің өмірі, Ауғанстанның тозақ өмірі мүлдем сәйкес келмейді. Пашковский жазғанның бәрі қорқынышты, бірақ қызықты. Алайда, сюжеттік кейіпкерлер мен блог оқырмандарының қалауына қарамастан, мұның бәрі дұрыс [6].

- Мен «Хочу домой» дегенді бастағанда, сіз оқымайтын жерлерге бару таза қызығушылық болды. Өйткені оны ешкім нақты көрсетпейді. Бірақ уақыт өте келе, жоба жасалып жатқанда, мен қазір саяхаттың өзі мені қызықтырмайтынын түсіндім-мен өнімді жасағым келеді. Нәтижесінде қандай да бір керемет нәрсе, керемет оқиға болғанын қалаймын, оны қызықты етіп жасау қызықты – бұл «Супермариодағы» ұпайлар жиынтығы сияқты: сіз онымен қаншалықты алысқа бара аласыз, бәрін қаншалықты керемет жасай аласыз. Өкінішке орай, уақыт өте келе таңдану қабілеті өте әлсірейді. Егер сіз елге бірінші рет келсеңіз, мен Пәкістанға немесе Үндістанға қалай келдім және бұған дейін Азияда Болмасам, сіз сыртқа шығып, бәріне таңданасыз. Бәрі қызықты болып көрінеді: әр адам, әр тырнақ, және сіз 70 толық метражды түсіре алатын сияқтысыз. Қазір Мен, мысалы, Бангладешке келдім. Мен алғаш рет 4 жыл бұрын болдым, бірінші рет сыртқа шықтым және қатты таң қалдым. Мен ойладым: Құдайым, бұл соншалықты керемет, оған ештеңе сәйкес келмейді [5].

- Бір жағынан, қарапайым адамға қызықты болып көрінетін және ол қуана қарайтын нәрсе-сіз оны түсірмейсіз, өйткені бұл сізге қиын болады деп ойлайсыз. Бірақ екінші жағынан, бұл сізді тереңірек қазып, өте қызықты нәрселерді табуға мәжбүр етеді. Осы маусымда мен дәл осылай жасауға, бірден табуға тырыстым. Мен әрқашан Lonely Planet-тен ел туралы жалпы бэкграунды түсіну үшін бастаймын, содан кейін YouTube-те журналистік видостарды, блогерлерді көремін, деректі фильмдер іздеймін, кейде кітаптар оқимын (кейбір фантастика). Біреу Мьянмада тұрады және 400 адамға арналған Telegram каналын жүргізеді. Мен тақырып бойынша жергілікті достарды іздеймін, содан кейін-каучсерфинг. Мен оларға маған не керек екенін жазамын: менде осындай жоба бар, мен осылай істеймін... бәрі тегін. «Мен келіп, сізбен сөйлесіп, сұрақтар қойғым келеді». Егер біз соңында кездесетін болсақ, онда бір нәрсе ашылады. Бірақ бұл жолы ешкіммен болған жоқ. Көптеген байланыстар болды, бірақ әртүрлі себептермен ешкіммен жұмыс істемеді [2].

Travel-видео блогының танымалдылығының өсуіне қандай факторлар әсер ететінін анықтау болды. Біздің зерттеу жұмысымыздың барысында біз бастапқы мақсатқа жету үшін қажетті бірқатар міндеттерді сәтті шеше алдық. Бейне блогтың мәні екенін анықталды, олар кез-келген ақпараттық сипаттағы материалдарға шексіз қол жеткізуге мүмкіндік беруде және контент авторы мен оның автор арасында байланыс орнатуға көмектеседі, аудитория немесе көрермендердің де өздері арасында көмектеседі. Мазмұнның көп мөлшерін өндірудің минималды уақыты «осында және қазір» болу сезімін тудырады, мұнда автор кез-келген бейне ақпаратты өз аудиториясымен бірден бөлісе алады. Влогтардың маңызды құндылығы – редакторлық цензураның болмауы және олар коммуникаторлардың әлеуметтік мәртебесін теңестіреді. Бейне мазмұнының танымалдылық дәрежесі автордың таңдағанына байланысты тақырыптар спектрі, материалдың қызықтылығы, кейіпкерлерді таңдау, жеке сюжетті құрудың композициялық компоненттері, автордың жеке басының магниттілігі мен харизматикасы. Зерттеу барысында біз бүкіл әлем бойынша саяхаттап, осы шытырман оқиға туралы видео түсірілді, YouTube видео хостинг арнасында миллионнан астам рет қаралған және бейне мазмұнының өсуіне әсер ететін жоғарыда аталған факторлар туралы ойларымыздың дұрыстығын растаған Леонид Пашковскийдің «Хочу домой» атты танымал бейнеблогына зерттеу жүргізілді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%BC>
- 2 «Википедия» Интернет-энциклопедиясы, «URL» мақаласы [Электрондық ресурс] URL: ru.wikipedia.org/wiki/URL.
- 3 Бизнес-планирование в туризме : учебник для студентов бакалавриата, обучающихся по направлению подготовки 43.03.02 «Туризм» / под общ. ред. Т. В. Харитоновой, А. В. Шарковой. – 4-е изд. – Москва : Дашков и К, 2021. – 310 с. [2–6 б.]
- 4 Мазбаев О.Б. Туризм Казахстана. Состояние. Проблемы. Пути развития//Материалы научно-практической конференции «Современные проблемы развития туризма и географии в РК:настоящее и будущее»-2013. [65–68 б.]
- 5 <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/activities/344?lang=kk>
6. <https://www.youtube.com/watch?v=5RPus3oPLQs>

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНДАҒЫ БАЛАЛАР- ЖАСӨСПІРІМДЕР ТУРИЗМІНІҢ ДАМУЫ

СУЛЕЙМЕНОВА Н. С.
студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ЕСИМОВА Д. Д.
п.ғ.к., доцент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Балалар мен жасөспірімдер туризмі ішкі туризмді дамытуға және туристік мәдениетті тәрбиелеуге әсер ететін негізгі фактор болып табылады. Ерте жастан бастап балаларды туризммен байланысты іс-шараларға тарту балаларды табиғаттағы мінез-құлық мәдениетіне, жергілікті жерді бағдарлауға, сондай-ақ табиғатқа ұқыпты қарауға оқыту мен тәрбиелеудің кепілі болып табылады.

Бүгінде барлық жерде балалар мен жасөспірімдер туризмі дамытуға бағытталған бірқатар іс-шаралар қабылдануда. Павлодар облысы бұл жағынан да ерекшелік болып табылмайды. Павлодар облысының балалар мен жасөспірімдер туризмі негізінен белсенді және спорттық бағыттармен сипатталады. Олардың ішінде жүзу, спорттық бағдарлау, күзға шығу, туристік сапарға шығу және басқа да көптеген спорт түрлері кең таралған. Туризмнің бұл бағытына студенттер мен жастар ғана емес, 13 жастан бастап жасөспірімдер де қызығушылық танытады [1, 543–547 б.].

Бүгінгі таңда жастарға туризммен айналысуға және тәжірибе алмасуға мүмкіндік беретін көптеген бағыттар бар. Павлодар облысында бұл тұрғыда шетелге шығумен байланысты бағдарламалар кеңінен қолданылады. Бұл бағдарламалардың мақсаты – жастарға басқа халықтар мен елдердің мәдениетімен танысуға көмектесу. Сондықтан қазіргі уақытта академиялық ұтқырлық бағдарламалары, «Work and Travel» бағдарламасы кеңінен қолданылады. Тіпті «Болашақ» стипендиясы да дәл осындай мақсатты көздейді.

Бүгінгі таңда балалар мен жасөспірімдер туризмінің келесі түрлері болып ажыратылады:

- сыртқы немесе шығу;
- ішкі [2, 250–252 б.; 3, 53–57 б.].

Сыртқы туризмге негізінен танымдық және тәрбиелік, ал ішкі туризмге – ойын-сауық, спорттық және белсенді түрлері жатады. Белсенді және спорттық туризм ең көп таралғандықтан, ол балалар мен жасөспірімдер туризмінің дамып келе жатқан түрлерінің арасында ерекше орын алады [2, 250–252 б.]. Бүгінгі таңда туризмнің ең дамыған түрлері жыл мезгіліне байланысты жаяу, велосипед және шаңғы туризмінің түрлері болып табылады. Жаяу туризм көбінесе туризмнің ең қарапайым және қол жетімді түрі болып табылады. Жолда белгілі бір кедергілердің болуына байланысты туризмнің бұл түрі күрделілік деңгейіне сәйкес түршелерге бөлінеді. Павлодар облысында жыл сайын түрлі туристік экспедициялар өткізіледі. Жаяу туризм түріне сонымен қатар көкжиектің бүйірлеріне сәйкес оның орналасқан жерін және жеке объектілердің орналасуын анықтайтын жергілікті жерді бағдарлау жатады. Бағдарлау тек жаяу ғана емес, қыста шаңғымен де жүзеге асырылады. Зерттеушілер Павлодар облысында Усолка өзенінің жағалауында, «Жасыл тоғайда» және Ямышев ауылында жаяу туризм бойынша іс-шаралар жүзеге асырылып жатқанын анықтады [3, 53–57 б.].

І-суретке сәйкес, тау туризмі кем емес дамыған, ол ішінара жаяу жүруді қамтиды, бірақ тек таулы жерлерде ғана жүзеге асырылады. Ғалымдар Павлодар облысындағы тау туризмінің негізгі орталықтарын Баянауыл мен Павлодардың оңтүстігіне жақын орналасқан ауданды атап өтті. Тау туризмінің орталығы, әрине, Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі болып табылады, онда арнайы бейімделген тау-кен техникасы, құралдары мен керек-жарақтары бар. Тау туризмінің бір түрі – жасанды түрде жасалған рельефке немесе табиғи биік таулы ландшафттарға өрмелеуден

тұратын альпинизм (күзға шығу). Павлодар облысының табиғи биік таулы ландшафтарында балалар-жасөспірімдер тау туризмінің дамыту Баянауылда жүзеге асырылады.

Павлодар облысында туризмнің жоғарыда қарастырылған түрлерінен басқа табиғи су айдындарының (Ертіс өзені және Баянауыл ауылының су айдындары) болуының арқасында су туризмі де дамып келеді [3, 53–57 б.].

Срет 1 – Павлодар облысындағы балалар-жасөспірімдер туризмінің белсенді түрлері

Бүгінгі таңда Павлодар облысында балалар мен жастар арасында белсенді туризмнің әртүрлі түрлері кеңінен қолданылуда. Бұл жағдай Павлодар өңірінің туристік әлеуетін дамытуға деген ұмтылысымен, жастарды спортпен белсенді айналысуға баулумен байланысты болып, бұл туған өлкенің жастар саясатын дамытудағы негізгі аспектілердің бірі болып табылады.

Павлодар қаласының инфрақұрылымы туризмді ойын-сауық бағыты ретінде дамыту үшін барлық қажетті құрал-жабдықтардың жоқ екендігін ескере отырып, балалар мен жасөспірімдер туризмі әрдайым ойын-сауық қызметі ретінде қабылданбауының себебі түсінікті. Бұл қазіргі жастардың бос уақытының монотонды болуының негізгі себептерінің бірі. Мұндай жағдай мемлекеттік органдардың жастар арасында туристік спорт түрлерімен айналысуды дамыту мен тарату процесін ынталандыруға бағытталған түрлі іс-шаралар өткізу қажеттілігінің туындауына алып келеді. Осы мақсатта жастар съездері, жарыстар, конкурстар, концерттер, туризмге арналған және жастарды мен оның туризммен

айналысу саласындағы санасын ағартуға бағытталған іс-шаралар өткізіледі [4, 26–30 б.].

Балалар-жасөспірімдер туризмін дамыту кешенді процесс болып табылады, оған мектептегі білім беру жүйесінің және жекелеген пәндердің негізгі аспектілерін қосу қажет:

- балалар-жасөспірімдер туризмі бойынша мектептен тыс сабақтар өткізуге мамандандырылған мекемелер санын ұлғайту және желісін кеңейту;

- туристік қызметпен байланысы бар мектеп пәндерінің жоспарларына жастарды ағарту мақсатында негізгі ақпаратты енгізу арқылы туризм туралы білім базасын кеңейту. Сонымен қатар, сынып сағаттарын, сыныптан тыс сабақтарды өткізу және үйірмелер ұйымдастыру мүмкін. Онда балаларды жергілікті жерде карта бойынша бағдарлауға, туристік қызметке қажетті өзге де практикалық дағдыларды игеруге, табиғат ескерткіштері мен тарихи объектілер, туристік техника мен жабдықтар туралы ақпаратты зерделеуге үйрететін болады;

- қала, облыс және республиканың сәулет және табиғи көрікті жерлері бойынша белгілі бір тақырыптарға экскурсиялар өткізу [5, 55–59 б.].

Бүгінгі таңда балалар мен жастардың туризмді дамытуға және спортпен белсенді айналысуға мүмкіндігі бұрынғыдан көп болып келеді. Шетелге барып, жұмыс істегісі келетіндер үшін «Work and Travel» бағдарламасы бар. Бұл басқа елге баруға, тіл үйренуге және бір уақытта ақша табуға тамаша мүмкіндік. Шетелдік жоғары оқу орындарында оқығысы келсе, студент, магистрант және докторанттарға бүкіл әлем бойынша шетелдік жоғары оқу орындарында «Болашақ» стипендиясы бойынша оқуға мүмкіндік беріледі. Павлодар жоғары оқу орындары жыл сайын шетелдік жоғары оқу орындарымен «Академиялық ұтқырлық» және «Erasmus» бағдарламалары бойынша студенттерді оқуға қабылдауға дайын ондаған шарттарға қол қояды.

Мұның бәрі Павлодар облысында балалар-жасөспірімдер туризмін дамытуға бүгінгі күні айтарлықтай көңіл бөлінетінін және оны жетілдіру және жас ұрпақ арасында одан әрі ілгерілету үшін барлық жағдайлар жасалатынын растау болып табылады. Балалар мен жастар арасында туризмді дамытуға халықты белсенді тартудың негізгі себептері мыналар болып табылады:

- қоршаған ортамен танысу, туған өлкені және оның тарихын мәдени және тарихи ескерткіштер арқылы тану;

- жастарды салауатты өмір салтын ұстануға, оларды лайықты азаматтар ретінде тәрбиелеуге, ұлтымыздың мәдени негізін айқындайтын жоғары рухтандырушылық пен ерік-жігерге тәрбиелеуге тарту.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Нуретденова А. М. Пространственное развитие детско-юношеского туризма в Республике Казахстан // Студенческие научные общества – экономике регионов. – Оренбург, 2018. – С. 543–547.

2 Рекунова И. А., Бовина О. Н. Создание оптимального туристского продукта в детско-юношеском туризме // Особенности формирования здорового образа жизни: факторы и условия. – Улан-Удэ, 2015. – С. 250–252.

3 Есимова Д. Д., Молдобаева К. А. Современное состояние детско-юношеского туризма в Павлодарской области // Наука и туризм: стратегии взаимодействия. – Барнаул, 2017. – № 5. – С. 53–57.

4 Бексеитова Д. Д. Состояние и развитие детско-юношеского туризма в Павлодарской области // Роль человеческого капитала в социально-экономическом развитии. – М., 2018. – С. 26–30.

5 Бовина О. Н. Использование историко-культурного потенциала Павлодарской области в детско-юношеском туризме // Вопросы интеграции историко-культурного наследия в развитие сферы туризма. – Барнаул, 2014. – С. 55–59.

СТРАТЕГИИ РЕАГИРОВАНИЯ ТУРИСТСКОЙ ФИРМЫ В КРИЗИСНЫХ УСЛОВИЯХ

ТЕЛЕГЕНОВА А. З.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ФАУРАТ А. А.

научный руководитель, PhD, ассоц. профессор (доцент),

Торайгыров университет, г. Павлодар

Коронавирус (COVID-19), объявленный Всемирной организацией здравоохранения (ВОЗ) глобальной пандемией, изменил ситуацию во всех областях, а особенно в сфере услуг и гостеприимства.

Страны и регионы ввели различные меры и ограничения, чтобы замедлить распространение пандемии. Многие из этих мер (например, изоляция населения, запрет на международные поездки, ограничение передвижения внутри страны и карантин) вместе с изменением восприятия туристами безопасности, направлений и способов передвижения серьезно повлияли на мировую индустрию туризма. Сектор туризма в настоящее время является одним из наиболее пострадавших от вспышки COVID-19. По оценкам Всемирной туристской организации, пандемия COVID-19 может поставить под угрозу до 120 миллионов рабочих мест в сфере прямого туризма и привести к сокращению числа международных туристических прибытий на 58-78% (UNWTO, 2020) [1, с. 12].

В то время как туристические фирмы должны эффективно устранять неопределенности и потенциальные возможности, связанные с кризисами и пандемиями, выяснилось, что некоторым туристическим фирмам не хватает инициативы и поддержки при формулировании стратегических планов или мероприятий по преодолению кризисных явлений [2, с. 102913]. Следовательно, существует острая необходимость в исследованиях, которые проливают свет на то, как туристические фирмы стратегически реагируют на пандемический кризис, такой как COVID-19. Результаты таких исследований будут способствовать эффективному планированию трансформации туристического сектора и развитию устойчивости сектора к будущим эпидемиям или пандемиям даже после того, как COVID-19 потеряет свою актуальность. В этих исследованиях приоритет должен отдаваться развивающимся странам, поскольку туризм в этих странах наиболее уязвим для COVID-19 [3, с. 580].

Для начала нужно определиться с понятием кризиса. Кризис описывается как «неожиданное, общеизвестное и вредоносное событие, которое имеет высокий уровень исходной неопределенности, мешает нормальной работе организации и порождает широко распространенное, интуитивное и негативное восприятие среди оценщиков». Несмотря на то, что разные кризисы различаются по своему происхождению и масштабу, их последствия весьма схожи в плане разрушения фирм, социальных и экономических последствий. В контексте туризма понятие кризиса используется вместе с влиянием нескольких событий на туристическую деятельность на уровне пункта назначения, сектора или на глобальном уровне.

Соответственно, существует 5 критических факторов успеха для восстановления туризма, которые включают в себя план антикризисного управления, сегментацию рынка и выбор, маркетинг восстановления и коммуникации, сотрудничество и управление персоналом. Однако до сих пор неясно, как эти компоненты могут быть объединены в стратегии реагирования фирмы. Поэтому важно сформулировать возможные стратегии, которые помогут туристическим фирмам стратегически реагировать на кризис [4, с. 8].

Стратегия сокращения.

Эта стратегия относится к сужению сферы деятельности фирмы за счет сокращения затрат, активов, продуктовых линеек, числа сотрудников и концентрации на основных видах деятельности и является наиболее распространенной стратегической реакцией к оздоровлению бизнеса. Сокращение штата способствует восстановлению фирмы, поскольку оно концентрируется на деятельности существующей фирмы за счет устранения сложности и повышения прозрачности, повышает эффективность работы фирмы по сравнению с конкурентами, стабилизирует снижение эффективности фирмы. Поэтому это желательный первоначальный ответ на стратегическое обновление. Однако некоторые ученые сомневаются в эффективности этой стратегии, поскольку фирмы будут работать хуже, чем те фирмы, которые не практикуют сокращение штата. Тем не менее сокращение штатов – не единственная стратегическая реакция на кризис, и в краткосрочной перспективе оно может быть отчасти жизнеспособным ответом на кризис [4, с. 9].

Устойчивая стратегия.

Во время кризиса некоторые фирмы сохраняют статус-кво своей деятельности в ответ на изменение деловой активности. Другими словами, они принимают устойчивую стратегию, направленную на «поддержание деловой активности фирмы в ответ на кризис». Многие ученые доказали, что сохранение стратегии может принести фирмам больше пользы, чем новаторская стратегия в условиях неопределенности, когда фирмы справляются с внезапными изменениями. Например, [4, с. 16] предполагает, что настойчивость помогла азиатским производственным фирмам выжить лучше, чем те, которые использовали ограниченные ресурсы для реструктуризации стратегии во время экономического кризиса 1997 г. чтобы впоследствии добиться более высоких результатов. Этот

вывод свидетельствует о том, что фирмы, столкнувшиеся с кризисными событиями, могут отказаться от возможных выгод, если немедленно покинут прежние пути. Следовательно, сохранение стратегии сводит к минимуму неблагоприятные последствия и может быть эффективным стратегическим ответом на экономический шок во время кризиса в среднесрочной перспективе.

Стратегия обновления за счет инноваций.

Кризис, с одной стороны, может угрожать росту фирм, но, с другой стороны, может создавать возможности для стратегического обновления фирм. Стратегию обновления за счет инноваций можно определить как «адаптацию фирм к меняющимся условиям и соотнесение ее с их способностью использовать существующие компетенции и создавать новые возможности». Таким образом, эта стратегия разрушает инерцию фирм, корректируя или изменяя их основные компетенции для достижения долгосрочных результатов. В смысле использования различных пространств возможностей, созданных кризисом, стратегия обновления за счет инновационных маркетинговых программ и сотрудничества может стать отличным стратегическим ответом, если кризис затянется на более длительный срок и фирмам необходимо изучить другие источники дохода [4, с. 15].

Стратегия отступления (ухода).

В стратегическом управлении стратегия выхода связана с реорганизацией портфеля, реструктуризацией бизнеса, изъятием инвестиций, позиционированием продукта/рынка в сокращающихся отраслях или прекращением коммерческой деятельности. Предыдущие исследования показывают, что, поскольку выход из бизнеса помогает фирмам высвободить выделенные ресурсы, это может быть полезно для стратегического обновления и создает возможности для создания новых предприятий. Более того, стратегия ухода необходима в эволюционных процессах, таких как замена старых продуктов, рынков или компетенций фирм новыми. Таким образом, в отличие от банкротства, стратегия выхода не означает провала бизнеса и не является последним выбором, когда другие стратегии реагирования на кризис терпят неудачу. Вместо этого во время экономических потрясений стратегия выхода может быть неизбежной и даже может быть эффективным способом противостоять кризису в любое время [4, с. 17].

Стратегические меры реагирования на COVID-19.

На основании литературных данных были выявлены основные механизмы стратегического реагирования туристских фирм на COVID-19.

Анализ стратегий реагирования на кризис показал, что стратегия сокращения расходов была принята большинством (50 %) туроператорами в ответ на COVID-19, за ней следовали устойчивая стратегия (25 %), уход (15,6 %) и инновации (9,4 %) соответственно. Эти результаты также показаны на рисунке 1.

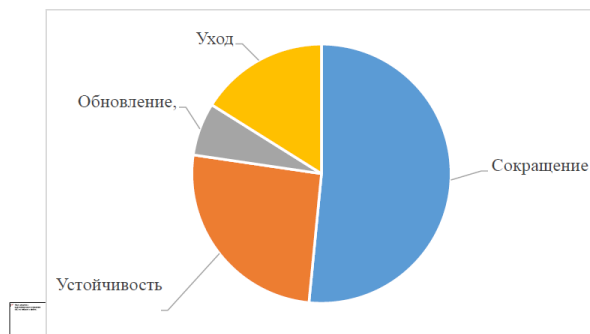

Рисунок 1 – Стратегические меры реагирования на COVID-19

Наиболее популярной стратегической реакцией стала стратегия сокращения расходов, которая концентрируется на внутреннем туризме и откладывает въездные и выездные туры. Ключевой целью этой стратегии является сокращение затрат и/или ассортимента продукции в краткосрочной перспективе за счет сужения сферы деятельности.

Выбрав сокращение штата в ответ на пандемию, многие туроператоры сократили свой штат или произвели ротацию сотрудников в каждом отделе, чтобы сохранить человеческие ресурсы.

Предполагая, что COVID-19 длится дольше, а ресурсы фирмы ограничены, некоторые туроператоры отреагировали на кризис инновациями, которые относятся к стратегическому обновлению. Фирма решила обновить свою стратегию, изучив альтернативные источники доходов от диверсифицированных сегментов внутреннего туризма, поскольку «во многих частях мира пандемия все еще осложняется, поэтому потеря большого количества иностранных туристов неизбежна».

Полученные данные подчеркивают важность диверсификации целевых рынков, инновационных продуктов и услуг, и сотрудничества с заинтересованными сторонами в ответ на кризис [5, с. 102812].

Уход с рынка: некоторые фирмы надеялись, что уход является временной реакцией на кризис, и фирма может затем вернуться с новой стратегией, когда пандемия закончится или другие страны откроются для международного туризма.

Таким образом, сделаем вывод о том, что большинство фирм сосредоточились на деятельности по сокращению затрат и сохранению масштабов коммерческой деятельности фирм для получения немедленного эффекта. Однако, туристическим фирмам рекомендуется стремиться обновить или обновить свою стратегию для получения долгосрочной ценности и стремиться к устойчивому развитию. Это важно, поскольку COVID-19 может вызвать сильнейший экономический шок и спровоцировать структурные изменения в сфере туризма [5, с. 102812]. В частности, фирма может диверсифицировать целевые рынки, вводить новшества в виды услуг и способы работы или реструктуризации. Кроме того, туристические фирмы могут перепланировать свои туры, ориентированные на небольшие группы, с мероприятиями и впечатлениями, соответствующими мерам по охране здоровья и безопасности. Сотрудничество с другими предприятиями в цепочке создания стоимости туризма для разработки более дешевых комбинаций/пакетов путешествий и создания более безопасного опыта для клиентов также является хорошим стратегическим обновлением в ответ на COVID-19.

Для разработки успешных стратегий обновления и инноваций, фирмам необходимо внимательно следить за внешней средой, например, за изменениями в отношении и поведении клиентов, а также за правительственными постановлениями и политикой.

ЛИТЕРАТУРА

- Gössling, S, Scott, D, Hall, CM (2020) Pandemics, tourism and global change: A rapid assessment of COVID-19. *Journal of Sustainable Tourism* 29(1): 1–20.
- Yang, Y, Zhang, H, Chen, X (2020) Coronavirus pandemic and tourism: Dynamic stochastic general equilibrium modeling of infectious disease outbreak. *Annals of Tourism Research* 83: 102913.
- Hall, CM, Scott, D, Gössling, S (2020) Pandemics, transformations and tourism: Be careful what you wish for. *Tourism Geographies* 22(3): 577–598.

4 Wenzel, M, Stanske, S, Lieberman, MB (2020) Strategic responses to crisis. Strategic Management Journal 7–18.

5 Ritchie, BW, Jiang, Y (2019) A review of research on tourism risk, crisis and disaster management: Launching the annals of tourism research curated collection on tourism risk, crisis and disaster management. Annals of Tourism Research 79: 102812.

TOURBAG (САЯХАТҚА АРНАЛҒАН ЖАБДЫҚТАЛҒАН ТУРИСТІК РЮКЗАК)

ТУЛЕГЕНОВА Д. Е., ЕЛЕУСІЗ Д. Н.
студенттер, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
ДӘУІТ Ж.
аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі кезде адамдар жиі саяхаттайды, бірақ әдетте жиналуға уақыт таба бермейді. Бұл бизнес-жоба көптеген туристер үшін өте өзекті және ыңғайлы болады. Әсіресе Норвегия, Малайзия сияқты тауларымен танымал елдерге саяхат жасауда үлесі мол. Ал біздің елімізде Алматы қаласында үлкен маңызға ие болады.

Туристтік рюкзактарымыз тек ыңғайлылығымен ғана емес, сонымен қатар, арқаға арналған ортопедиялық болып табылады. Біз клиенттердің ыңғайлығына едәуір үлесін қосамыз. Біздің өнім көптеген жабдықтармен қапталған болса да, тауға шығарда ауырлық пен ыңғайсыздықты тудырмайды. Көбінесе тауға көтерілуде қиындық көрсетеді. Бірақ біздің өнімімізде мұндай мәселе туындамайды. Әрине, бәрін бөлек жинауға да болады. Бірақ бұл дайын өніммен, сіз тек уақытты ғана үнемдемей, сонымен қатар өте маңызды нәрсені ұмытып, ыңғайсыз жағдайға тап болмайсыз. Туристтік рюкзактар біздің клиенттеріміздің мақсаттары бойынша ерекшеленеді. Мұның бәрі орын мен мезгілге байланысты [1, 25 б.].

Керекті құрал-жабдықтар: Рюкзак, шатыр, қап, кілем, тостаған, кружка, қасық, пышақ, күннен қорғайтын көзілдірік (шаңғы маскасы), жаңбыр өткізбейтін плащ, рюкзакқа арналған жамылғы, пластикалық бөтелке 1-1,5 л, термос, жарықтандыру, бахил немесе гаммаши, сноубордалар (SKIS), трекинг таяқшалары, жеке алғашқы медициналық көмек жинағы, гигиена өнімдері, дәретхана қағазы (жартысы) [4, 11 б.].

Рюкзак. Еркектер үшін ол 75-90L оңтайлы, әйелдер үшін 50–60L. Жақтау және белбеуі бар рюкзактар саңылаудың 70–95 %-ы жүктің 70-95 %-ынан алынып тасталады және оны аяқтарына тікелей аяқтарына жібереді. Қатты жақтау мен белдік, иықтардан жүктеме соғұрлым жақсы болады: Deuter AirContact рюкзактары (салмағы 3 кг) өте қатты, омыртқаның салмағын 95 %-ға дейін жояды, 25 кг-ға дейін жүк көтеруге жарамды. Deuter Act Lite (2.1кг) және Osprey Kestrel (1,8 кг) тауар үшін жарамды, 18 кг-ға дейін жарамды. Егер сіздің арқаңызбен проблемалар болмаса (қисықтық, бүкіштік), онда жеңіл рюкзак алған жөн. Барлық заттар рюкзактың ішіне сәйкес келуі мүмкін. Сыртта бекітілген заттар ылғалдануы, жоғалуы немесе бұталар кесірінен жыртылуы мүмкін. Сыртқа кілемшені нығайтуға болады. Оны арнайы тысқабақа салған дұрыс.

Шатыр. Тек қысқы, мата түбімен және алюминий доғаларымен екі қабатты, тамбуры бар. Суықта полипропилен талшықтарымен және шыны талшықтармен арматураланған полиэтилен.

Ұйқы қап. Қысқы, жайлылық температурасы -7° және одан төмен. Салмағы 2 кг-нан аспады.

Кілем (каремат, көбік). Ең оңтайлы нұсқа - бұл үрлемелі кілем және көбік кілемшесі. Ең оңай опция - екі көдімгі көбік кілемдер. Біреуі біржақты суық болады. Бір үрленген, тіпті қалың қыста жиі тесіледі.

Күн көзілдірігі (шаңғы маскасы). Ультракүлгін, жел мен қардан қорғайды. Төмен түсірілген немесе толығымен мөлдір болған жөн, бірақ 100% ультрафиолеттен қорғалған. Егер көзілдірік велосипед тәрізді болса, оны жеңілдетілген формасы, шолуды азайтпайды

Тостаған, кружка, қасық, пышақ. Ыдыс ретінде сыйымдылығы 0,5-1L қақпағы бар пластикалық контейнер жақсы. Сұлы мен вермишелл құюға ыңғайлы. Сіз әртүрлі өнімдерді сақтай және өткізе аласыз. Кружкасы – тот баспайтын болаттан 250–400 мл. Жылу қызметі кружка (екі қабатты қабырғалармен) жағымсыз - ауыр, сондықтан оны ешнәрсе емдейді. Егер от болса, онда қыста да, жылу қызметі қажет емес. Пластикалық кружкалар алмаған дұрыс, жиі сынады және ериді. Қасық - қалыпты, жақсы десерт, тот баспайтын болат. Ол 2 есе оңай. Ағаш және пластик қасықтарды алмаған дұрыс – сынап немесе еруі мүмкін. Шанышқы мен шай қасық мүлдем қажет емес. Пышақ - бұл қарапайым ұсақ пышақ. Үлкен пышақтың еш жерде қолданылмайды.

Бахил және гамаш. Аяқты судан, қардан және өткір мұздан қорғауға арналған. Жоғары, тізеге дейін. Гамаш бұл табансыз аяқ киім, берік матадан жасалған, сырғып кетпес үшін тартылған.

Қарадымдағыш. Егер маршруттағы қар терең болса, сноубордтарды қабылдау жақсы болар еді.

Шам. Маңдайдағы жарықдиодты шам. Үздік – USB арқылы зарядталған батареяларда. Тасымалдау кезінде фонарь рюкзакта бар кезде батареяларды тартып шығарыңыз немесе оны кездейсоқ қосудан блоктаңыз.

Трекинг таяқшалары. Таяқшалар білек, тізе және омыртқадағы жүктемені айтарлықтай азайтады. Сондай-ақ, тепе-теңдікті тегістеуге және көтеруге көмектеседі.

Жаңбырдан қорғайтын плащ, рюкзакқа арналған қалпақ. Қыста да жаңбыр сирек емес. Бірақ мұндай тез бұтақтар мен тастарға ілініп қалады. Кемінде 2 дана болуы керек.

Термос және бос пластик бөтелке. Бір адамға 0,7–1,0 литр алыңыз. Автотұрақта суды жалдау және беру үшін пластикалық бөтелке қажет. Бір адамға 1-1,5л жеткілікті.

Алғашқы көмек жинағы. Әрине, дирижер алдымен медициналық көмек жинайды. Егер сізге қосымша басқа дәрі-дәрмектер қажет болса, оларды өзіңіз аласыз.

Гигиена өнімдері. 30–40 гр кішкентай кішкене бөлім. Тіс щеткасы, тіс пастасының керегі жоқ (ол қатып қалады және түтіктен шығарылмайды). Қолдарыңызбен бетке арналған крем, гигиеналық ерін далабы - бет пен ерні ерекше кебеді. Ылғал майлықтарды орау – олармен жуынуға болады. Дәретхана қағазы.

Камера. Толық техника еш жерде заряд алуға болмайды. Сондықтан, қосалқы батареяларды немесе қол жетімді болу керек. Фотоштатив арудың қажеті жоқ.

Сидушка. Серпімді топтың көмегімен кілемшікті (көбік, каримат) кез-келген беттерге отырғызуға мүмкіндік береді, олар серпіліп, суық тигізбестен отыруға мүмкіндік береді [2, 15–20 б.б.].

Жарнамалық ұсыныс бәсекелестердің барлық ұсыныстарынан түбегейлі өзгеше болуы керек. Оның бірегейлігі тауарлардың немесе мақсатты нарықтың бірегейлігімен немесе жарнамалық айналыммен байланысты болуы мүмкін. Тиімді болу үшін жарнама үшін оны тұтынушыларға жаттап алу керек және бұл оның құндылығына және ақпараттың құндылығына байланысты.

Біз сатып алушылармен байланыс орнату процесінде тауарларды жылжыту бойынша коммуникативті технологиялар туралы айтып отыруды жөн санадық.

Сату бағыты: бәсекелестердің беделін беделге баулу бойынша төмендегі кесте бойынша әлеуметтік желелерде жарнама жасадық. [3, 9 б.].

Кесте 1

Күшті жақтары:	Әлсіз жақтары:
<ul style="list-style-type: none"> - Функционалдылық, ыңғайлылық пен сапаның үйлесімі - Маусымаралық: жылдың кез келген маусымында пайдалану мүмкіндігі - Практикалық және жоғары сапалы өнім 	<ul style="list-style-type: none"> - Бәсекелестер ұқсас өнімді тез ұсына алады - Біздің өнімді шығару үшін жақсы өндірушіні табу мәселесі - Шектеулі бастапқы шығындар - Рюкзактарды бәрі бірдей сатып ала алмайды
Мүмкіндіктер:	Қауіп-қатерлер:
<ul style="list-style-type: none"> - Әлеуметтік желілер (Instagram, VK, Facebook, т.б), сайт арқылы өнімді жылжыту және сату - Жеке өнімдерді әзірлеу және нарықты кеңейту 	<ul style="list-style-type: none"> - Нарыққа жаңа бәсекелестердің шығу қаупі - Компаниялар арасындағы бәсекелестікті күшейту - Шикізат пен керек-жарақтар бағасының ауытқуы

Сурет 1 – Рюкзакта болатын заттар

Менің ойымша, жоба тақырыбы – өзекті. Бұл жоба Алматы қаласында көбіне танымалдығын арттырып, дамиды деп ойлаймын. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде жылжытуға мүмкіндік бар. Яғни, блоггерлерден жарнама сатып алу немесе кейбір компаниялармен ынтымақтастықта болу және т.б нұсқаларды ұсынуға болады. Сонымен қатар, әр тұлға ынғайлылығына сәйкес үйге жеткізу функциясы бар. Бұл жобаны әрі қарай дамытамын деп болжаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Гайдуювич Л. М., Хомич С. А., Клисунова А. В., Лавыш М. А., Тарасен М. А., Тарасенок И. А., Пискульчук Н. И. Халықаралық туризм географиясы. Шет елдер. - Минск: «Авсайв», 2003 ж.
- 2 Туризм географиясы / ред. Александр А.Ю. - м.: Книгури, 2009 ж.
- 3 Самойленко А. А. Туризм географиясы. – Ростов Н / Д: «Феникс», 2006 ж.
- 4 Филиппова И.Г., Погодина В.Л., Лукьянов Е.А. Туризм географиясы. - СПб.: «Бизнес баспасөз», 2007. – 264 б.
- 5 Александрова А. Ю. Халықаралық туризм. Оқулық. – М., 2004 ж.

ЕКІБАСТҰЗ ҚАЛАСЫНЫҢ ТУРИСТІК ОБЪЕКТІЛЕРІ

ШАЛАБАЙ ТЕМИРЛАН

студент, 4 курс, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЕСИМОВА Д. Д.

кауым. профессор, «География және туризм» кафедрасының меңгерушісі,
Торайғыров университеті Павлодар қ.

Екібастұз – Павлодар облысының батысындағы облыстық бағыныстағы қала (1898 жылы құрылған, 1957 жылдан қала мәртебесі), Қазақстан. Павлодар қаласынан оңтүстік-батысқа қарай 132 км жерде орналасқан.

Геолокация $51^{\circ}43'47''$ с. е. $75^{\circ}19'35''$ ш. б.

Екібастұз қаласының аймағы Павлодар қаласының оңтүстік-батысында облыс аумағында орналасқан. Аудан солтүстік-батыстан Ақмола, оңтүстік-батыстан Қарағанды облыстарымен, солтүстіктен Ақтоғай, оңтүстіктен Баянауыл және солтүстік-шығыстан Павлодар облысының Ақсу аудандарымен шектеседі.

Ауданы бойынша Екібастұз қаласының өңірі облыста 2-ші орынды алады, оның үлесіне облыс алаңының 15 %-ы немесе 1 млн 887 мың 602 га тиесілі, оның ішінде ауыл шаруашылығы алқаптары 1 млн 768 мың 200 га, егістік 35 мың га, шабындық 25800 га.

Өңір құрамына барлығы 26 ауылдық елді мекен кіреді, оның ішінде 3 кент – Солнечный кенті, Төртқұдық, Шідерті кенті, 10 ауылдық округ; 2 ауыл; 22 елді мекен.

Әкімшілік орталығы – Екібастұз қаласы, облыс орталығынан қашықтығы 132 км.

Екібастұз UTC+6 уақыт белдеуінде орналасқан.

Екібастұз құрамына алты муниципалдық округ кіреді: железнодорожный, южный, северный, энергетический, центральный, горный.

Екібастұз қалалық әкімдігінің әкімшілік бағынысында: Солнечный кенті, Шідерті кенті, Төртқұдық кенті (округ құрамына Бозшакөл ауылы және 112-разъезд кіреді), Тай ауылы, Сарықамыс ауылы, Ақкөл ауылдық округі, Байет ауылдық округі, Екібастұз ауылдық округі, Железнодорожный ауылдық округі, Қарасу ауылдық округі, Комсомол ауылдық округі, Құдайкөл ауылдық округі, Өленті ауылдық округі (Тай, Талдықамыс, Көксыыр, Жартақ ауылдары), Сарықамыс ауылдық округі, Қоянды ауылдық округі.

Қала атауының пайда болуы туралы бірнеше болжам бар «Екі бас тұз» (бұл сөзбе-сөз «Екі бас тұз» дегенді білдіреді). Аңыз бойынша, XIX ғасырда көмір кенін тапқан Қосым Пішембаев табылған жерді екі бас тұзбен белгілеп берген, өйткені оның өзімен бірге басқа ештеңесі болмаған. Осылайша, ол еріксіз жердің атын берді. Шын мәнінде, 1876 жылы Омбы әскери-топографиялық бөлімі жасаған екі версті топографиялық картада оның жанында белгіленген көмір кен орны бар Екібастұз көлі бейнеленген. Екібастұз атауы мұнда көмір ашылғанға дейін болған [1, с.10–15].

Кластердің барлық дерлік аумағы дала ауданымен ұсынылған. Бұл кластер Павлодарлыққа өте ұқсас және өнеркәсіптік, агротуризмнің даму аумағын білдіреді және сонымен бірге көптеген мәдени тарихи ескерткіштерге ие.

Екібастұз кластерінің құрамына кіретін тарихи-мәдени ескерткіштер.

Тарихи-өлкетану мұражайы, Өлеңті жазбалары, Ақкөл-Жайылма, Ақбидайық петроглифтері, Исабек-Ишан Хазрет кесенелік кешені.

Екібастұз кластерінің табиғи-ландшафттық көрікті жерлері.

Кластердің табиғи және ландшафттық көрікті жерлері белсенді, соның ішінде жағажай және өнеркәсіптік туризмді дамыту үшін маңызды. Қазіргі уақытта осы кластердегі туристер келетін объектілер тұрақты дамуды, консервацияны – қол тимеген күйінде сақтауды талап етеді. Мәдени-тарихи нысандар музейлендіруді талап етеді. Туристік нысандардың әрқайсысы үшін ЖЖБ анықталуы керек – жылжыту мен жарнаманың бірегейлігі.

Екібастұз ауданында 300-ден астам археология ескерткіштері бар, олардың көпшілігі туристік объектілер ретінде пайдаланылуы мүмкін. Олармен бірге тарихи-өлкетану мұражайы да жұмыс істейді, онда археологиялық экспозиция ұсынылған.

Ең қызықты археологиялық ескерткіштер Екібастұз қаласының айналасында және Өлеңті және Шідерті өзендерінің алқаптарында орналасқан, оларды пайдалану үшін туристік салада олардың сақталуы мен қызмет көрсетілуін қамтамасыз ететін арнайы инфрақұрылым құруды көздейтін археологиялық зерттеулер, реставрациялау және музейлендіру жүргізу қажет. Бұл нысандардың көпшілігі қала айналасындағы арнайы туристік маршрутқа қосылуы мүмкін. Екібастұз «ежелгі Екібастұз» шартты атауымен, Шідерті және Өлеңті өзендерінің аңғарларына, «Өлеңті жазбалары», «Ақ Бидайық шатқалының жартастағы суреттері» сияқты жекелеген

ескерткіштерге және басқа да кейбір жеке ескерткіштерге ие. Бастапқыда оған келесі нысандар кіруі мүмкін:

1 «Өлеңті жазбалары» петроглифтері.

2 Ақ-Бидайық шатқалындағы жартастағы суреттер.

3 Қола дәуірінің қонысы Майқайың.

4 Ангренсор 2 тас дәуірінің тұрағы және Ангренсор 1 қола дәуірінің қонысы.

5 Шідерті археологиялық кешенінің ескерткіштері.

6 Қарасор қорғандар тобы 1.

Майқайың қонысы аттас станциядан оңтүстік-батысқа қарай 2,5 км жерде орналасқан. Ескерткіш шағын шоқының солтүстік-шығыс беткейіне орайластырылған. Ол диаметрі 20-дан 40 м-ге дейінгі сопақша пішінді бірнеше тұрғын үй қуыстарынан және тастардан бүктелген жер үсті құрылымдарының қалдықтарынан тұрады. Елді мекенде жиналған көтергіш материал кеш қоңыр түсті керамика фрагменттерімен, бүйір ойықтары мен жануарлардың сүйектері бар тастан жасалған кетіктермен, сондай-ақ кварциттен жасалған сынықтармен ұсынылған.

Ескерткіш ежелгі малшылардың тұрақты қонысы болып табылады. Солтүстік-Шығыс Сарыарқаның мал шаруашылығы тайпаларының материалдық мәдениетінің қайнар көзі ретінде ғылыми және мәдени-тарихи маңызы бар. Оның арнайы зерттеуі қола дәуірінің аяғында Екібастұз өңірінің ежелгі тұрғындарының тұрғын және шаруашылық құрылыстары туралы түсінік бере алады. Ақ Бидайық шатқалының жартастағы суреттерімен бірге бұл ескерткіш бір туристік маршрутқа енгізілуі мүмкін.

Аталған кластер аумағында 3 туристік фирма тіркелген, «Sky-TRAVEL әуе агенттігі» ЖШС, «Guva tour KZ туристік компаниясы» ЖШС, «ELMAX travel» ЖК. Іс жүзінде олардың кеңселері Екібастұз қаласында орналасқан, бірақ олар осы бағытпен тікелей жұмыс істейді. Сондай-ақ олардан басқа Павлодарда осы бағытпен белсенді жұмыс істей алатын басқа да турфирмалар орналасқан.

Екібастұзда теміржол, автомобиль және әуе көліктері бар көлік кешені бар (қазіргі уақытта әуежай жабық және жұмыс істемейді). Көліктің барлық түрлері бір-бірімен тығыз байланысты, бір-бірін толықтырады және бірыңғай көлік желісін құрайды. Аймақ жалпы жол желілерімен жақсы қамтамасыз етілген – шығыстан батысқа қарай Павлодар – Нұр-сұлтан теміржолы өтеді; Екібастұз қаласына тікелей жақын орналасқан Ертіс – Қарағанды каналының бойында Ақсу – Екібастұз және Павлодар – Екібастұз абаттандырылған

магистральдық автомобиль жолдары салынды. Көмір разрездері мен МАЭС-тер магистральдық, жалпы пайдаланымдағы және топырақты жолдармен жанасады [2].

Қала арқылы шығыстан батысқа қарай Павлодар-Нұр-Сұлтан теміржол магистралі өтеді. Екібастұз-1 және Екібастұз-2 теміржол станциялары «Қазақстан темір жолы» ұлттық компаниясының Павлодар бөлімшесінің қарамағында. Электрлендірілген учаскелер: Нұр-Сұлтан – Екібастұз, Екібастұз – Ақсу (2005). Пойыздардың негізгі бағыттары: Павлодар, Нұр-Сұлтан, Алматы, Новокузнецк.

Екібастұз өңірінің аудандық маңызы бар автожолдарының және қалаға кіреберіс жолдарының жалпы ұзындығы 265,4 километр құрайды. Екібастұз қаласының көше-жол желісі жалпы ұзындығы 52 километр қаланың барлық магистральдық көшелерін қамтиды және 10 учаскеге бөлінген.

Қалада автовокзал орналасқан, одан Павлодар облысы бойынша және одан тыс ауылдық округтерге қалааралық автобус тасымалдары жүзеге асырылады. Екібастұз қалалық көлігі 10 автобус маршруттарымен және таксимен ұсынылған.

Тағы да, облыстың туристік объектілері мен негізгі қалалар арасындағы үлкен қашықтықты ескере отырып, көлік Павлодар облысы мен Екібастұз қаласының туристік өнімін қалыптастыруда негізгі рөлдердің бірін атқарады. Туристік нысанға жету мүмкін болмағандықтан, туристер сапардан бас тартатын жағдайлар жиі кездеседі [2].

Қазіргі уақытта осы аудан (кластер) шеңберінде жалпы тұрақты көлік қатынасы жақсы, ерекше проблемаларсыз жергілікті тұрғын ауданның (кластердің) кез келген елді мекеніне жете алады. Бірақ айта кету керек, көп жағдайда жолаушыларды тасымалдайтын көлік құралдарының жағдайы өте нашар және қауіпсіздік талаптарына сәйкес келмейді. Сондай-ақ, туристер маршруттар мен олардың қозғалыс кестесі туралы ақпаратқа еркін қол жеткізе алмайды, шетелдік туристер үшін тілдік тосқауылдың болуы тұрақты көлікті пайдалануды шектейтін фактор болып табылады. Облыс бойынша жаңа автобус маршруттарын құрудың күрделілігін түсіне отырып, әсіресе әзірге сұраныстың аздығын ескере отырып, балама ретінде мәселені шешу үшін жергілікті тұрғындарды тартуға болады. Осылайша, жергілікті халықты тарта отырып, ауыл тұрғындары үшін экономикалық пайдасы бар ТОС дамитын болады. Бұл жағдайда жергілікті тұрғындарды қызмет көрсету стандарттарына, сондай-ақ өз қызметін заңдастыруға (ЖК құру)

оқыту талап етіледі. Сондай – ақ, турфирмалар тасымалдаудың ең тиімді параметрлерін-кесте мен бағаны анықтау үшін жергілікті тұрғындармен ынтымақтасуы керек.

Бүгінгі таңда кластердің шартты шеңберінде халықаралық жіктеу жүйесіне сәйкес келетін орналастыру орындары жоқ [3].

Қазіргі уақытта кластер шеңберіндегі қолданыстағы туристік маршруттар мен бағдарламалар негізінен бір күндік нұсқада ұсынылған (демалыс күнді тур немесе экскурсия), туристік нарық субъектілерінің аз ғана бөлігі кластер шеңберіндегі турлардың неғұрлым ұзақ нұсқаларын немесе көрші кластерлерге шығу турларын ұсынады. Әзірлеу мүмкіндігіне, сондай-ақ әзірленген маршруттарды ұйымдастыруға байланысты белгілі бір проблемалар бар.

Тамақтану пункттері жол бойындағы инфрақұрылымға және орналастыру орындарына да жатады. Мұнда туристер үшін гигиена, тазалық және қауіпсіздік ережелерін сақтау маңызды. Орналастыру жағдайындағыдай, тамақтану орындары стандартталуы керек, сертификатталуы керек және табиғи бәсекелестік тексерусіз маңызды факторлардың болуын қамтамасыз ететін күшті болғанға дейін күн электр станциясын үнемі тексеріп отыру керек. Екібастұз кластері шеңберінде әртүрлі сипаттағы, деңгейдегі және дәстүрлі асүйлердің кең таңдауын ұсынатын тамақтану пункттерінің үлкен саны бар екенін атап өтеміз. Өкінішке орай, олардың аз ғана бөлігі қарапайым тамақтану стандарттарына сәйкес келеді. Тамақтану пункттері, сондай-ақ жол бойындағы инфрақұрылым Екібастұз қаласына қарай бағыттарда қолжетімді болуы тиіс.

Бүгінгі таңда адам ресурстарына қатысты жағдай бойынша, тіпті Екібастұз қаласында турфирмалар, өкінішке орай, басқа шет тілдерін айтпағанда, туристке ағылшын тілінде қызмет көрсете алмайды. Туристік нысандардағы және орналастыру мен тамақтану орындарындағы қызмет көрсету персоналы туралы да айтуға болады. Сонымен қатар, қызмет көрсетудің негізгі стандарттары бойынша оқытылған адамдар өте аз.

Жергілікті жерлерде сапалы қызмет көрсету үшін туристерді қабылдайтын адамдарды оқыту қажет. Сондай-ақ, бәсекелестікті ынталандыру үшін сертификаттау мен біліктілікті арттыру мүмкіндігін енгізу қажет. Сонымен қатар, адамдарды шет тілдерін базалық білімге үйрету маңызды.

Жоғарыда аталған барлық тармақтар гидтер мен гидтерді дайындауда да қолданылады, бірақ олардың заманауи әдістемесі мен бағдарламасына сәйкес болуы керек.

Дұрыс жұмыс істеу үшін Екібастұз қаласының қалалық әкімдігінің, сондай-ақ туристік индустриядағы аудандық басқару органдарының қатысуы маңызды. Тиімді МЖӘ үшін әкімдік пен жеке бизнестің басқаруымен ұйым құру дұрыс болады. Осылайша, ахуалдың нарықтық пайымын мемлекеттік органдардың әкімшілік ресурстары қолдайтын болады.

Бұл ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне кластер қатысушылары арасындағы ынтымақтастықты бастау және үйлестіру, сондай-ақ нарық қатысушылары арасындағы бәсекелестікті ынталандыру кіреді.

Бұл кезеңде нарық ойыншыларының күшімен прогреске жету мүмкін емес, өйткені жолдардың, жол бойындағы инфрақұрылымның, қызмет провайдерлерін стандарттау мен сертификаттаудың, туризм объектілерін музейлендіру мен консервациялаудың негізгі мәселелері жергілікті басқару органдарының қатысуынсыз шешілмейді.

Атап айтқанда, бизнесті құру мен дамытуда жергілікті халықты мынадай жолдармен ынталандыру және қолдау қажет:

1 ЖК құру және қолдаудың базалық қағидаларын оқыту;

2 Конкурстық негізде субсидиялар жолымен қолдау (старт-ап капитал);

3 Салық жеңілдіктерін қамтамасыз ету (жеңілдіктерсіз жергілікті тұрғындар бизнесті тіркеуді табыстың бір бөлігін алу әрекеті ретінде қабылдайды);

4 Әр кластерлік учаскеде облыстық ДМО филиалдарын құру. Филиалдар үшін мемлекеттік қаржыландыру да қолайлы. Филиалдар желісі туризм нысандары, орналастыру орындары, туристік агенттіктер мен туристер арасында жақсы үйлестіруге ықпал етеді. Әрбір филиалда кемінде бір маман бөлінген (қосымша штат бірлігі).

Жергілікті халықты оқыту орталығын облыс әкімдігінің спорт және туризм басқармасы базасында ұйымдастыруға болады, бұл барлық ұйымдастыру мәселелерін айтарлықтай жеңілдетеді және оқыту процесі кезінде практикадан тікелей өтуге мүмкіндік береді [4].

Осы кластердің орталығы Екібастұз қаласы. Болашақта туристер үшін ұсынылатын негізгі қызметтердің кең спектрі бар

толыққанды демалыс базасын салуды қарастырады. Сондай-ақ, Екібастұз басты «логистикалық» орталық рөлін атқара алады. Бұл орталыққа өнеркәсіптік объектілер және Екібастұз қаласының тарихи-өлкетану мұражайы қызмет етеді. Әрине, осы кластердің туристік өнімін жақсы дамыту үшін осы жерлердің рекреациялық мүмкіндіктерін ұтымды пайдалану қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Статистика туризма. О деятельности мест размещения в Павлодарской области. Январь – декабрь. 2019, 17 с.

2 Услуги и культура в Павлодарской области 2015 – 2019. Статистический сборник. Павлодар. 2020, 73 с.

3 Предварительные данные Павлодарской области за 2019 год. Краткий статистический ежегодник. Павлодар. 2020, 144 с.

4 Основные фонды Павлодарской области 2015-2019. Статистический сборник. Павлодар. 2020, 65 с.

6.7 Химия, химия және мұнай-химия саласының қазіргі жағдайы мен даму перспективалары 6.7 Современное состояние и перспективы развития химии, химической и нефтехимической отрасли

НИТРОВАНИЕ ГЕТЕРОЦИКЛИЧЕСКИХ СОЕДИНЕНИЙ. ПОЛУЧЕНИЕ НИТРОИМИДАЗОЛА И НИТРОПИРАЗОЛА

ЖУМАБЕКОВА М. Б.

студент, Торайғыров университет, г. Павлодар
САГИТОВА Ж. Б.

студент, Торайғыров университет, г. Павлодар
ТАЖМУЛИКОВ Д. Б.

студент, Торайғыров университет, г. Павлодар
КАСАНОВА А. Ж.

ассоц. профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар

Нитропроизводные пятичленных гетероциклов представляют собой биологически активные соединения с противовоспалительным или сосудорасширяющим действием, полезные синтетические промежуточные продукты для многих биологически активных соединений. Нитроазолы представляют собой класс соединений с широким спектром действия полезных свойств. Они нашли применение в агрохимикатах, как регуляторы роста растений, в виде

гербицидов или инсектицидов, в ветеринарии, а также в качестве пропеллентов и прекурсоров энергетических материалов. Особое внимание было уделено развитию их применения в медицине, где они до сих пор используются как антипротозойные, противогрибковые и антибактериальные препараты. Ярким примером являются сенсбилизаторы гипоксических клеток при лучевой терапии рака или в качестве противовоспалительных препаратов. Многие производные нитроазолы, особенно N-алкилнитроимидазолы, являются наиболее часто повторяющимися субъединицей в биологически активных соединениях, обладают мутагенными и канцерогенными свойствами. Поэтому усилия нескольких исследовательских групп сосредоточены на обнаружение новых соединений, содержащих нитроазольные кольца в структуре, но проявляющие менее токсичное воздействие. Именно поэтому так актуален синтез и изучение новых соединений, содержащих ядро имидазола и пиразола. Нитрование пятичленных кольцевых гетероциклов, таких как пиразолы и имидазолы обычно проводится с использованием либо смеси концентрированной азотной кислоты, либо же концентрированной серной кислоты, или в немногих случаях с участием концентрированной азотной кислоты и уксусным ангидридом. Нитрование этих гетероциклов, пиразолов и имидазолов, были изучены кинетически [1].

В работе [2] был предложен метод введения нитрогруппы в имидазольное кольцо с использованием нитрующего агента нитрата натрия и серной кислоты. Синтез ведется в течении 6 ч при постоянном перемешивании и температуре 145 °С. Негативной стороной является допущение перегрева системы. В результате был получен продукт с выходом 75 %.

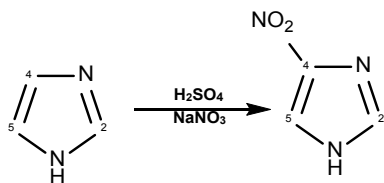

Рисунок 1 – Реакция получения 4-нитроимидазола из имидазола с нитратом натрия и серной кислоты

В работе [3] нитрование имидазола проводили смесью нитрата аммония с азотной кислотой. Скорость реакции увеличилась, синтез

выдерживают 4,5 часа при 95-88 °С. Но при этом выход целевого продукта значительно снижается до 47 %. Главной особенностью данного синтеза является соблюдение температурного режима.

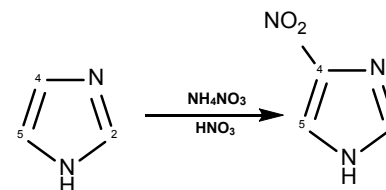

Рисунок 2 – Реакция получения 4-нитроимидазола из имидазола с нитратом аммония и азотной кислотой

В работе [4] был предложен метод введения нитрогруппы в пиразольное кольцо с использованием уксусного ангидрида, в качестве нитрующего реагента вступала азотная кислота. Синтез проводился при комнатной температуре, на протяжении 30 минут, выход продукта составил 84 %.

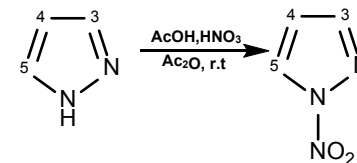

Рисунок 3 – Реакция получения N-нитропиразола из пиразола с ацетилнитрат и уксусной кислоты

В работе [5] предложен следующий способ внедрения нитрогруппы в пиразольное кольцо. Реакция происходила с использованием серной кислоты, в качестве нитрующего реагента используется азотная кислота. Синтез проходил при температуре 110 °С, в течение 48 часов, выход составил 64 %.

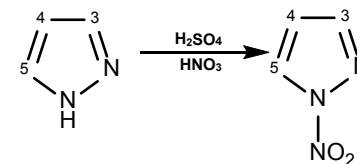

Рисунок 4 – Реакция получения N-нитропиразола из пиразола с серной кислотой и азотной кислотой

Был проведен квантово-химический расчет в молекулах имидазола и пиразола построением карты молекулярного электростатического потенциала, используя метод 6-31G*. Данный расчет показал, что при нитровании молекулы имидазола наиболее выгодным положением является С-2, для пиразола С-4, но из экспериментальных данных известно, что при обработке имидазола смесью концентрированных азотной и серной кислот образуется 4-нитроимидазол, так как положению С-2 нет замены, поэтому важный антибиотик 2-нитроимидазол (азомицин) не может быть получен путем прямого нитрования. Вариации условий реакции, такие как нагревание нитрата имидазола с серной кислотой или добавление нитратов натрия или калия к имидазолу, дают тот же 4-нитропродукт [6]. В случае с пиразолом положение С-4 получают непрямым путем – сначала происходит нитрование по атому азота N-1, затем образующийся при протонировании N-нитропиразола концентрированной серной кислотой катион перегруппировывается в 4-нитропиразол [7].

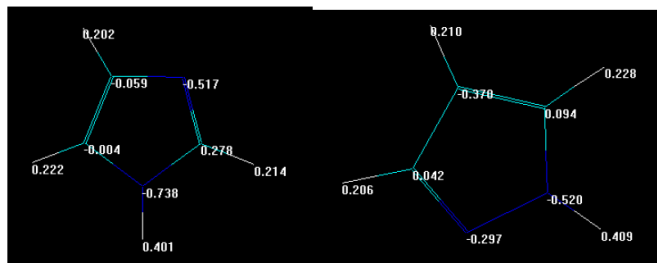

Рисунок 5 – карты молекулярного электростатического потенциала имидазола и пиразола

Используя сравнительную характеристику двух методов нитрования имидазола и пиразола, выявили наиболее эффективный способ получения нитрогруппы. В случае с имидазолом наиболее эффективным синтезом является его нитрование 92 %-ной серной кислотой с нитратом натрия, где выход целевого продукта составил 75 %, что сравнительно больше по сравнению с синтезом с нитратом аммония и азотной кислоты, где выход составил всего 47 %. Для пиразола наиболее удобной является методика синтеза с добавлением ацетилнитрата, где выход продукта составил 84 %. В

ходе проведенной работы мы выяснили какая из методик является наиболее экономичной, учитывая выход продукта.

ЛИТЕРАТУРА

1 Alan R. Katritzky, Eric F.V. Scriven, Suman Majumder, Rena G. Akhmedova, Novruz G. Akhmedov, and Anatoliy V. Vakulenko. Direct nitration of five membered heterocycles. – Florida. – 179 p.

2 Ляпунова М. В. Синтез 4(5)-нитроимидазола - удобного синтона для селективного получения динитроимидазолов / М. В. Ляпунова, С. И. Белых, В. С. Мальков // Вестник Томского государственного университета. Химия. 2016. № 2. С. 15–23.

3 Купреев Н. И., Нефедов Е. С., Паученко Е.В., Ривин Э. М., Сметанин В. А., Скрипилин Е. П. Способ получения 2-R-4(5)-нитроимидазолов.

4 Experimental and theoretical studies on the structure and vibrational properties of nitropyrazoles E. Nageswara Rao, P. Ravi, Surya P. Tewari, S. Venugopal Rao.

5 Synthesis and characterization of a binuclear rhenium nitropyrazole complex $[Re_2O_3Cl_2(PPh_3)_2(C_3H_2N_3O_2)_2]$ Kevin P. Maresca, David J. Rose, Jon Zubieta U Department of Chemistry, Syracuse University, Syracuse, NY 13244, USA Received 27 July 1996; accepted 18 October 1996.

6 Гейтс. Ковалентная модификация ДНК натуральными продуктами. Комплексная химия натуральных продуктов. – Канзас, 1999. – 521 с.

7 Юровская М. А. Методы синтеза и химические свойства ароматических гетероциклических соединений. – Москва, 2005. – 14 с.

ХИМИЯ ЖӘНЕ МҰНАЙ-ХИМИЯ САЛАСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

СЕЙЛХАН Ұ. Р.

ғылыми жетекші, магистранты, 2 курс,
«Химия педагогтерін даярлау» мамандығының
Павлодар педагогикалық университеті;
химия пәнінің мұғалімі, Павлодар технологиялық колледжі,
Павлодар қ.
ІРГЕБАЙ А. Қ.
студент, 3 курс, «Сүт және сүт өнімдерін өңдеу» мамандығы,
Павлодар технологиялық колледжі, Павлодар қ.

Әлемдегі қазіргі мұнай өнеркәсібінің дамуының жалпы тенденциясы айқындалды. Оның сипаттамасы Қазақстан экономикасының негізгі салаларының бірі ретінде берілген. Мұнай-газ кешені республикада жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық реформалардың қозғаушы күші, заманауи инновациялық және басқарушылық шешімдердің жүргізушісі екені дәлелденді. Мұнай-газ кешенінің қоршаған ортаның ластануында техногендік әсердің қарқындылығын арттыратын өзіндік ерекшеліктері бар екені атап өтілген. Теңіздегі өндіріс республикадағы көмірсутек қорын игерудің жаңа кезеңіне айналып отырғаны атап өтілді. Елімізде мұнай химиясын тиімді дамытудың басым бағыттары қарастырылған. Қазақстанның мұнай-газ өнеркәсібінде кластерлерді қалыптастырудың мақсаттылығы дәлелденді. Мұнайды экспортқа және ішкі нарыққа сенімді тасымалдау үшін магистральдық мұнай құбырлары жүйесін дамыту және қолдау жолдары туралы қорытынды жасалды.

Әлемдегі қазіргі мұнай өнеркәсібінің жалпы даму тенденциясы Дүниежүзілік қоғамдастықта «энергетикалық қауіпсіздік» термині әдетте азаматтарды, экономиканы, мемлекетті қолайлы шарттарда (сапа, баға, жеткізу) энергиямен жабдықтау тапшылығы қаупінен қорғау деп түсініледі.

Қазірдің өзінде дүниежүзілік қоғамдастық табиғи ресурстардан пайдалы қазбаларды өндіруді ұлғайтудағы шектеулерге байланысты адамзаттың прогрессивті дамуын бәсеңдетуі мүмкін күрделі мәселелермен бетпе-бет келіп отыр. Сарапшылардың пікірінше, қазіргі ғасырда олардың көпшілігі таусылады.

Өздеріңіз білетіндей, отын-энергетика саласында жетекші орынды мұнай алады. Ол барлық экономикалық дамыған елдердің отын-энергетикалық балансының негізін құрайды. Мұнай –

өндіруші елдердің ұлттық байлығы, қуат көзі, экономикасының іргетасы, қорғаныс пен қауіпсіздік факторы.

Дүние жүзіндегі дәлелденген мұнай қоры 140 млрд тоннаға бағаланады, ал жылдық өндіру шамамен 3,5 млрд тоннаны құрайды. Қазіргі таңда әлемнің ірі елдеріндегі мұнай қоры миллиард тонна: Сауд Арабиясы – 36,1; Ирак – 18,1; Иран – 15,5; Кувейт – 13,3; БАӘ – 13; Венесуэла – 11,2; АҚШ – 4,2; Қытай – 3 [1; 38 б.].

Соңғы екі онжылдықта адамзат ішектен 60 миллиард тоннадан астам мұнай шығарды. Сонымен қатар, мұнайға сұраныс неғұрлым жоғары болса, соғұрлым ол өндіріледі, өнеркәсіпке капитал көбірек түседі, барлау жұмыстары белсенді жүргізілуде, жаңа кен орындары тезірек ашылып, игеріледі.

Әлемде қазіргі мұнай өнеркәсібінің дамуының жалпы тенденциясы ашық түсті мұнайдың барланған қорларының азаюы болып табылады. Қорлардың түгел дерлік ұлғаюы ауыр тұтқыр қышқыл мұнайға байланысты.

Осыған байланысты мұнай өңдеу өнеркәсібін одан әрі дамыту мұнай мен мұнай қалдықтарын өңдеу тереңдігін арттыруға бағытталған. Күкірттің, металлорганикалық заттардың, парафиндердің және басқа да қоспалардың жоғары деңгейіне төзімді жаңа технологиялар мен катализаторларды іздеу жақын болашақтың басты міндеті болып табылады.

Мұнай өнеркәсібі Қазақстан экономикасының негізгі салаларының бірі ретінде

Тәуелсіз даму жылдарында Қазақстан Каспий аймағындағы ең үлкен қорларға ие, әлемдегі жетекші мұнай өндіруші және экспорттаушылардың біріне айналды.

Егер республика егемендігінің таңы атқанда ондаған жылдардағы келешегі 1980–1990 жылдары іске қосылған Қарашығанақ, Теңіз сияқты ірі жобалармен байланысты болса, ХХІ ғасырдың басынан бастап. Қазақстандық ведомстволар мен мекемелерде барланған қорларды ұлғайту және барлау саласын одан әрі дамыту мәселесі тағы да өзекті болды. Жаңа жоспарлар Каспий маңы ойпатының терең кен орындарын барлау мен игеруге негізделді, бұл кейінірек Еуразия жобасын жүзеге асыруға және теңіз ресурстарын игеруге әкелді. Жалпы, 2000–2010 жылдар аралығында. әртүрлі қоры бар 30-ға жуық мұнай-газ кен орындары ашылды [2; 37 б.].

XXI ғасырдың бірінші он жылдығының басында. Каспий теңізінде ресурстары еліміздің қорын бірден екі есеге арттырған алып Қашаған кен орны ашылды.

2005 жылы Қарамандыбас, Қарақұдық және Қашаған кен орындарының (қорларды қайта есептеу) есебінен мұнай қорларының одан әрі ұлғаюы қамтамасыз етілді; 2008 жылы – Қожасай, Арыстановское және Қайран; 2010 жылы – Ақшабұлақ орталығы, Қондыбай, Жанғұршы, Тасым, Тамдықөл, Мортук Шығыс және т.б.; 2012 жылы - Аққар Шығыс, Қарабұлақ Оңтүстік-Батыс, Бөшенкөл, Новобогат SE Надкарнизный, Чинаревское, Қашаған (қорларды қайта есептеу) және Өріқтау. 2013 жылы Хазар, Қаламқас, Морское және Дунга кен орындары республиканың мұнай қазынасына қосымша үлес қосты.

Мұнай және газ өндіру сегментінде соңғы жылдардағы ең маңызды жобалар:

- «ҚазМұнайГаз» Барлау Өндіру» АҚ («ҚазМұнайГаз» БӨ» АҚ) – «Урал Ойл и Газ» ЖШС-нің қатысуымен жұмыс істейтін Рожковское кен орнында (Батыс Қазақстан облысы) жаңа мұнай кен орнының ашылуы. Бір қызығы, бұл кен орнында бастапқыда геологиялық барлау жұмыстары Бобриков және Турней горизонттарында көмірсутектерді табуға бағытталған болатын, ал халықаралық стандарттар бойынша жүргізілген техникалық аудиттер бойынша осы горизонттардың 2Р санатындағы қорлары 2012 жылғы 5,4 млн. тоннадан 7,9 млн. тоннаға дейін өскен. тонна 2013 ж. Оператордың жоспарлары бойынша бұл кен орны 2017 жылы пайдалануға берілуі тиіс [3; 7 б.];

- «ҚазТрансГаз» компаниясының отыз жылға жуық Жамбыл облысын газбен қамтамасыз ете алатын Жарқұм кен орнын пайдалануға беруі еліміздің оңтүстігінің Өзбекстан импортына тәуелділігін одан әрі төмендетеді [4; 6 б.].

Қазір ТМД елдерінің ішінде Қазақстан мұнай өндіруден Ресейден кейін екінші орында тұр. Мәселен, еліміз 2013 жылы мұнай мен газ конденсатының барланған қоры бойынша әлемде 12-ші, мұнай өндіру бойынша 17-ші, табиғи газдың барланған қоры бойынша 22-ші, газ өндіру бойынша 28-ші орында болды.

Қолданыстағы тенденциялар Қазақстанның мұнай-газ саласы өзінің жоғары инвестициялық тартымдылығын сақтаумен қатар белсенді өсу аймағында болып отырғанын көрсетеді. Бүгінгі таңда көмірсутектерді (көмірсутек шикізаты) жер қойнауын пайдалануға инвестиция үлесі Қазақстанның минералдық-шикізат кешенін

дамытуға инвестицияның жалпы көлемінің шамамен 70%-ын құрайды.

Қазіргі уақытта отандық мұнай өнеркәсібінде әлемнің 45-тен астам елін, соның ішінде АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Италия, Швейцария, Германия, Ресей, Жапония, Қытай, Индонезия және т.б. ұсынатын бірқатар ірі шетелдік компаниялар жұмыс істейді. Барлығы 2000–2013 жж олар мұнай және газ өнеркәсібіне 150,1 миллиард доллар инвестициялады, оның ішінде 18 миллиард доллары барлау жұмыстарына (GE). Осы кезеңде инвестиция көлемі 5 есеге жуық өсті. Ең үлкен инвестициялық белсенділікті «Норт Каспиан Оперейтинг Компани» (18 %), «Теңізшевройл» БК (15 %), «Маңғыстаумұнайгаз» АҚ (12 %), «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ (11 %), «Өзенмұнайгаз» АҚ (8 %) сияқты ірі компаниялар көрсетіп отыр. «Ембімұнайгаз» АҚ (4 %), «ПетроҚазақстан Құмкөл Ресорсиз» АҚ (3 %), «Торғай Петролеум» АҚ (3 %), «Қаражанбасмұнай» АҚ (2,5 %), сондай-ақ FC Buzachi Operating Ltd (2 %) [5; 19 б.].

Бір сөзбен айтқанда, мұнай-газ кешені – республикада жүргізіліп жатқан әлеуметтік-экономикалық реформалардың қозғаушы күші, заманауи инновациялық және басқарушылық шешімдердің жүргізушісі. Бұл үдерісте еліміздегі барлық мұнай өндірудің шамамен үштен бірін, газ тасымалдаудың 96 %-ға жуығын, мұнай құбырларымен тасымалдаудың 67%-ын, мұнай өңдеудің 83 %-ын қамтамасыз ететін және бұрыннан келе жатқан «ҚазМұнайГаз» ҰК» АҚ рөлі ерекше байқалады. ұлттық мұнай және газ бренді.

ЕреУ Intelligence Group маркетингтік компаниясының бағалауы бойынша Қаз-МұнайГаз қазіргі уақытта әлемдегі жетекші 50 мұнай-газ компаниясының тізіміне енген. Жақын болашақта ұлттық холдинг әлемдік мұнай-газ өнеркәсібінің үздік 30 корпорациясының қатарына кіру стратегиялық мақсатын қояды [6; 6 б.].

Бүгінгі таңда Қазақстанның минералдық-шикізат ресурстарының мемлекеттік балансында 253 мұнай кен орнының (5 млрд. тоннаға жуық) алынатын қорлары ескерілген. Мұнай қорының жалпы болжамды көлемі 17 млрд тоннадан асады. Егер қорлардың өсуі туралы айтатын болсақ, онда 2000-2013 жж. 2,025 млрд тонна мұнайға жетті (қорлардың ұлғаюы оларды өтеуден 2,5 есе асып түсті).

Айта кету керек, мұнай қорының шамамен 88 %-ы (А+В+С1 және С2 санаттары) ірі компаниялар арасында бөлінген, оның ішінде 70 %-ы North Caspian Operating Company (45 %) мен «Теңізшевройл» БК (25 %) үлесінде. «Маңғыстаумұнайгаз» АҚ, «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ, «Өзенмұнайгаз» АҚ және «Қарашығанақ Петролеум Оперейтинг Б.В.» әрқайсысында 3 пайыздан бар. «Ем-бамұнайгаз» АҚ үлесі 2 пайызды құраса, «Buzachi Operating Ltd», «Қазақойл Ақтөбе» ЖШС және «Қаражанбасмұнай» АҚ әрқайсысы 1 пайыздан. Қалған орта және шағын жер қойнауын пайдаланушылар небәрі 7 пайызды құрайды. Қордың тағы 5 %-ы жер қойнауын пайдаланудан бос және жалпы қорда [5; 18.19].

Негізгі мұнай кен орындары Батыс Қазақстанда орналасқан және Каспий маңы ойпатының аспаптық аймақтарымен, Оңтүстік Ембен және Солтүстік Бұзаша көтерілімдерімен, Солтүстік Үстірт науалы жүйесімен және Оңтүстік Маңғышлақ ойысымен, сондай-ақ қазақстандық сектордың қайраңымен шектелген. Каспий теңізінің [7- тоғыз]:

1 Әкімшілік жағынан Батыс Қазақстанға Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Атырау, Маңғыстау облыстары кіреді. Батыс Қазақстан облыстары бойынша мұнай және газ қорларының таралуы туралы мәліметтерді талдау көмірсутегі қорының аумақ бойынша біркелкі таралмағанын көрсетеді.

2 Атырау облысында ашылған 88 кен орнының 39-дан астамы игерілуде, бұл республикалық барланған мұнай қорының 40 пайызын құрайды.

Атырау облысының аумағында Теңіз және Қашаған (Солтүстік Каспий акваториясы) тұзға дейінгі алыптар орналасқан. Аудандардағы мұнай өндіру деңгейін анықтайтын басқа да бірқатар кен орындары бар, олар тұз алды (Имашевское, Королевское, т.б.) және тұздан кейінгі (Прорва, Мартыши, Құлсары, Доссор және т.б.) бар.

3 Республикалық барланған мұнай қорының 35,3 пайызы Маңғыстау облысында. Қазіргі уақытта облыста 59 кен орны ашылды, оның 27-сі игерілуде..2 % (6 кен орны) – Оңтүстік Каспий аймағында.

Облыстағы ірі мұнай кен орындары: Қаламқас (14,2 %), Жетібай (13,6 %), Қаражанбас (7,6 %), Солтүстік Бозашы (6,2 %), Өзен, Теңге (3,2 %), Оңтүстік Жетібай (2 %), Тасболат (1-4 %), Доңға-Еспелісай (1,2 %), Асар (0,8 %). Маңғыстау облысындағы

мұнай өндіру деңгейін Өзен, Қаламқас, Жетібай және Қаражанбас кен орындары анықтайды.

4 Ақтөбе облысында республикалық барланған мұнай қорының 11 пайызы бар. Бұл аймақта ірі тұз алды кен орындары да ашылды: Жаңажол, Кеңкияқ, Әлібекмо-ла, Өріқтау және тұздан кейінгі кен орындары: Кеңкияқ, Шұбарқұдық, Қаратөбе, Ақжар, Көкжиде және т.б. 23 мұнай-газ кен орны бар, оның ішінде тек «Кеңкияқ» тұздан кейінгі кешендегі және «Жаңажолдағы» көміртегі кен орындарындағы кен орындары ғана игерілуде.

Ақтөбе облысында мұнай өндіру деңгейін арттырудың негізгі мәселелерінің бірі еріген газда күкіртті сутегі концентрациясының Жаңажол және Әлібекмола кен орындарында 4-5 %-ға дейін болуы болып табылады, бұл мұнай өндірудің негізгі көлемін анықтайды.

5. Батыс Қазақстан облысында Қарашығанақ, Дария, Тепловская, Гремячинская, Восточно-Гремячинская, Чинаревская кен орындары топтарымен және газ кен орындарымен - Цыгановское, Ульяновское, Токаревскоемен байланысты республикалық барланған мұнай қорының 9 %-ы бар.

Тұтастай алғанда, жүргізілген талдау нәтижесінде игерілетін кен орындарының саны, барланған өнеркәсіп қорларының құны, сондай-ақ перспективалық және болжамды ресурстары бойынша бүгінгі таңда негізгі мұнай-газ өңірлері Атырау және Маңғыстау болып табылатыны анықталды. аймақтар. Бұл аймақтардың аумақтары (көпшілігінде) геоморфологиялық тұрғыдан Каспий маңы ойпатының ең осал бөлігін – теңіз аккумуляциялық жазығын алып жатыр. Екі облыстың негізгі мұнай кен орындарының барлығы дерлік осы жазықтың бетінде орналасқан, өнеркәсіптік кешендер, елді мекендер салынды, елді мекендерді ластаудың және бұзудың негізгі көздері болып табылатын жүздеген шақырым жолдар мен темір жолдар, құбырлар тартылды. табиғи құрамдас бөліктер және аумақ рельефінің антропогендік түрленуіне әсер етеді [7; 272–274 б].

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Коренчук Г., Масимов К., Вершков А. Балқаш өңірінің энергетикалық қауіпсіздігі // Қазақстан өнеркәсібі. – 2013. – № 2 (77). – С. 38–46.

2 Тасекеев М., Васильянова Л. Жаңа мұнай өндіру жобалары // Қазақстан өнеркәсібі. – 2012. – № 6 (75). – С. 37–40.

3 Құсайынова А. ҚМГ БӨ: мұнай бағасының құлдырауы – күрделі сынақ // Казахстанская правда. - 2014. - 24 желтоқсан. – 7 б.

4 Бутырина Е. Қазақстанның мұнай нарығы 2014 жылды әлемдік бағаның құлдырауымен, Энергетикалық Хартияға төрағалық етуімен және Қашаған жобасы бойынша шығындардың өсуімен есте қалды // Панорама. – 2014. – № 50. – 26 желтоқсан. – 6 б.

5 Жантөреева Е. Мұнай-газ кешені: қорлар, өндіріс, инвестициялар // Қазақстан. - 2014. - № 5. – С. 18–22.

6 Ұлттық мұнай-газ бренді // Қазақстанская правда. - 2014. - 14 қыркүйек. - 6 б.

7 Жолдасбаева Г.У. Әртараптандыру және қайта құрылымдау арқылы мұнай-газ кешенінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолдары: теория, тәжірибе, басымдықтар: Монография. – Алматы: Экономика, 2012. – 312 б.

СЭЗ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ ХИМИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ КАЗАХСТАНА

СЕМБАЙ К. Б.

студент, Павлодарский монтажный колледж, г. Павлодар

ТОЛЕУОВА А. К.

преподаватель химии, Павлодарский монтажный колледж, г. Павлодар

Химическая отрасль в Казахстане представлена в сельском хозяйстве, строительстве, нефтепромышленности, пищевой сфере, фармацевтике и др. Также продукция отрасли широко применяется для изготовления различной потребительской продукции. В свою очередь, химическая промышленность является одной из динамично развивающихся отраслей обрабатывающей промышленности, которая показывает положительные темпы роста. В условиях современных глобальных и внутренних трендов, химическая промышленность столкнулась с рядом системных проблем и сдерживающими факторами, которые влияют на её дальнейшее устойчивое развитие.

Химическая промышленность - это важный сектор экономики с быстрой окупаемостью инвестиций и высокой производительностью, имеет стратегическое значение для Казахстана. Спрос на химическую продукцию на внутреннем рынке составляет 3,5 млрд долларов в год, из них около 2,4-2,8 млрд долларов приходится на импорт. Казахстану необходимы химические предприятия. При добыче нефти сжигается большое количество попутного газа,

который можно эффективно обрабатывать. Но отечественная нефтехимия обеспечивают лишь 20% внутреннего рынка. Достижения в области химической промышленности определяют конкурентоспособность машиностроения, автомобилестроения, авиакосмической промышленности, энергетики, лесного хозяйства, лёгкой промышленности и сельского хозяйства. Казахстан, обладая конкурентным преимуществом с точки зрения сырья, должен перейти к развитию собственной научной базы для разработки минеральных удобрений и наращивания потенциала в нефтехимическом секторе. В 2019 году принята Государственная программа индустриально-инновационного развития на 2020–2025 годы. Программа охватывает все области производства. Однако особый подход нужен к химической отрасли, где инвестиции быстрые и возвратные, тем самым возможно значительно пополнить бюджет. Отрасль уже с конца десятых годов получает поддержку через создание так называемых специальных экономических зон (СЭЗ – далее) в рамках и на территории которых открываются новые производства.

Свободные экономические зоны – это класс особых экономических территорий с льготными налоговыми и таможенными условиями, главной целью которых является социально-экономическое развитие государства. Такие зоны создаются с целью привлечения инвестиций как местных, так и иностранных. И как показывает мировая практика СЭЗ, это мощный инструмент для развития экономического потенциала страны. Специальные экономические зоны в Казахстане были созданы для того, чтобы максимально развивать инвестиции в приоритетные для государства направления. Кроме того, находясь на территории СЭЗ, имеющей развитую инфраструктуру, склады и производство в шаговой доступности, предприятие может полностью сконцентрироваться на задачах и развитии своего бизнеса. Проблемы у СЭЗ в РК, безусловно, есть, как и у всего хорошего в нашем мире. Так, например, очень многие жалуются на то, что заводы, работающие в СЭЗ, не получают госзаказов, хотя реальная потребность в них есть. Именно поэтому многие производства не спешат на площадки свободных зон.

На сегодняшний день в Казахстане действуют 13 специальных экономических зон, в них зарегистрированы 252 компании, на базе которых запущено 292 проекта. Все они ориентированы на разные экономические константы: химические, торговые, технологические,

промышленные и девелоперские. Но мы конечно остановимся на СЭЗ ориентированные на развитие химической отрасли – их три. В городах Атырау, Тараз и Павлодар.

СЭЗ «Национальный индустриальный нефтехимический технопарк» была создана в 2007 году для разработки и реализации инвестиционных проектов по развитию нефтехимических производств на территории Атырауской области.

Создание СЭЗ «НИНТ» было продиктовано целью развития нефтехимических производств, созданием и выпуском конкурентоспособной продукции, привлечением инвестиций по программе государственно-частного партнерства, строительством эффективных инновационных нефтехимических заводов, а также подготовкой узкопрофильных кадров для нефтехимических производств.

Реализация проектов на территории СЭЗ «НИНТ» предполагает два этапа: строительство интегрированного газохимического комплекса по выпуску этана, этилена, полиэтилена, пропилена, полипропилена и строительство индустриального нефтехимического технопарка, ориентированного на производство инновационной продукции с высокой добавленной стоимостью.

В данный момент на территории СЭЗ реализуются три крупных проекта: по производству дорожных битумов на Актауском заводе пластмасс (500 тыс. тонн битума в год), строительство комплекса по производству ароматических углеводородов на Атырауском НПЗ (133 тыс. тонн бензола и 496 тыс. тонн параксилола в год), а также строительство газохимического комплекса в Атырауской области (500 тыс. тонн полипропилена в год и 800 тыс. тонн этилена в год).

Основной задачей СЭЗ «Химический Парк Тараз» является развитие химического кластера стратегической госпрограммы «Казахстан 2050».

Специальная экономическая зона «Химический парк «Тараз» создана с целью формирования в РК новых видов химической продукции на основе высокоэффективных технологий.

Приоритетными видами деятельности на территории СЭЗ являются: производство продуктов химической промышленности; производство резиновых и пластмассовых изделий; производство прочей неметаллической минеральной продукции; производство машин и оборудования для химических производств; строительство промышленных объектов, предназначенных для производства продуктов химической промышленности, резиновых и

пластмассовых изделий, а также прочей неметаллической минеральной продукции.

Сегодня на территории СЭЗ ведут деятельность такие компании, как: ТОО «ХИМ-плюс» (производство каустической соды и хлора, глифосата и треххлористого фосфора), ТОО QADAM Industries (производство пестицидов и прочей агрохимической продукции), ТОО «Кызылорда мунай газ» (производство метанола).

Свободная экономическая зона «Павлодар» создана в 2011 г. на неиспользуемых свободных площадях АО «Каустик». Ключевыми целями создания стали: развитие нефтехимической отрасли в области производства экспорт ориентированной продукции с высокой добавленной стоимостью и применением высокотехнологичных экологически безопасных современных технологий, ускоренного развития региона для более быстрого вхождения экономики РК в систему мировых хозяйственных связей, внедрения современных методов управления, повышения занятости населения в регионе.

Инфраструктура включает: таможенные посты, объекты общественно-коммунального назначения, водоснабжения, водоотведения, теплоснабжения, электроснабжения, хранилище отходов, автодороги.

На сегодня на территории СЭЗ действуют такие предприятия: АО «Каустик» (цех по производству ингибированной соляной кислоты), ТОО «Белизна-ПВ» (производство бытовой химии), ТОО «БО-НА» (начнет производство дезинфицирующих средств), ТОО «УПНК-ПВ» (производство прокаленного нефтяного кокса), ТОО «АгроХимПрогресс» (производство агрохимической продукции)

В министерстве индустрии и инфраструктурного развития отмечают, что по освоению инвестиций лидирует СЭЗ «Астана – новый город». В проекты зоны за все годы ее существования было вложено 2,9 трлн тенге. На втором месте «Национальный индустриальный нефтехимический технопарк» – в него инвестировали 758 млрд тенге, замыкает тройку лидеров «Морпорт Актау» с суммой 192,1 млрд тенге.

По выпуску продукции и оказанию услуг на первом месте вновь СЭЗ «Астана – новый город» с объемом 2,8 трлн тенге. Второе и третье места занимают «Морпорт Актау» и «Парк инновационных технологий» с показателями 381,4 млрд тенге и 306,8 млрд тенге. Больше всего товаров на экспорт за эти годы поставили в СЭЗ «Павлодар» – 82,8 млрд тенге. По объему налоговых поступлений опять же лидируют «Астана – новый город» с 97,2 млрд тенге,

«Морпорт Актау» с 42,3 млрд тенге и «Парк инновационных технологий» с 25,8 млрд тенге.

Больше всего рабочих мест было создано на СЭЗ «Парк инновационных технологий» – 5,3 тыс., в СЭЗ «Астана – новый город» – 4,8 тыс.

То есть если исходить от экономического эффекта и рассматривать в этой плоскости – то наша химическая промышленность ориентирована на экспорт, что производим то и продаем за границу, только в экспорте лидирует одна СЭЗ Павлодар, по другим показателям как рабочие места, налоговые поступления и освоение инвестиций лидируют другие СЭЗ ориентированные на развитие других отраслей экономики страны.

Мировой рынок химической продукции, по прогнозам экспертов, к 2025 году вырастет в 1,5 раза в основном за счет увеличения производства пестицидов и специализированных полимеров. Основными игроками на рынке химической продукции останутся развивающиеся страны. С 2015 года химическая промышленность Казахстана показала рост как в денежном, так и в натуральном выражении, что связано с выходом на плановые мощности предприятий, запущенных ранее году, и запуском новых предприятий. До 2035 года мировой рынок минеральных удобрений будет расти ежегодно на 3,3 %, пестицидов – на 4,7 %, в результате роста населения земли и увеличения потребления продуктов питания. Сектор агрохимии является наиболее крупным и конкурентоспособным на внутреннем рынке и перспективным в плане экспортоориентированности и развития НИОКР. В Казахстане рынок минеральных удобрений является латентным, т.к. химизация агропроизводства практически в 10 раз ниже нормы. Решением могло бы стать стимулирование агропроизводителей путем увеличения объемов субсидирования удобрений и пестицидов или усиление контроля за состоянием почвенного плодородия. Модернизация действующих производств и реализация таких крупных проектов как строительство завода по производству сложных минеральных удобрений позволит увеличить линейку производимой продукции и выйти на экспорт продукции в страны СНГ и Ближнего Востока, таким образом создав региональный «хаб» по производству минеральных удобрений. Привлечение международных игроков сектора агрохимии, позволит Казахстану развить собственную базу НИОКР, использовать имеющиеся каналы дистрибуции и развить рынок сервисных услуг (оказание консультативной и практической помощи по

внесению удобрений). Оказание сервисных услуг является одним из перспективных направлений развития отрасли. Так, крупные глобальные игроки оказывают сервисные услуги потребителям, ориентируясь на их нужды, т.е. становясь «кастомизированными». Например, международная компания Mosaic, которая занимает 2-ое место на рынке минеральных удобрений, обеспечивает собственных клиентов готовыми решениями по правильному внесению удобрений (видов, объемов для каждой отдельной культуры), проводит обучения для клиентов, компания Agrium с 2010 года ввела программу по обучению производителей сельскохозяйственной продукции методам внесения удобрений и получению наибольшего урожая. Еще одним перспективным сектором химической промышленности Казахстана является сектор нефтегазохимии. Но если в секторе агрохимии Казахстан имеет и сырьевую базу, и компетенции, то нефтегазохимия новый для отечественной промышленности сектор единственным конкурентным преимуществом которого является наличие собственной сырьевой базы. Тем не менее, \$1 вложенный в нефтехимию создает \$2,3 для экономики страны (Eurostat, OECD, World Bank), а 1 рабочее место в нефтехимии создает до 7,2 рабочих мест в смежных отраслях, вследствие чего развитие нефтегазохимии является приоритетом для страны. В Казахстане существует производство полипропилена небольшой мощности, которое покрывает потребление нескольких областей. Таким образом, Казахстан, имея необходимые конкурентные преимущества в виде собственного сырья, находится на переходной стадии – переходя к развитию собственной научной базы на основе производства минеральных удобрений и созданию новых компетенций в секторе нефтегазохимии.

Казахстан является страной с большими запасами природных ресурсов и входит в двадцатку мировых лидеров по запасам углеводородного сырья. При этом 94% всех потребностей страны в нефтехимической продукции сейчас импортируется. Это говорит о высоком потенциале развития отрасли в стране. К тому же Казахстан имеет все шансы не только производить продукты нефтехимии для покрытия собственных нужд, но и экспортировать их на внешние рынки.

Такие показатели, как растущий потребительский спрос и высокая производительность труда определяют перспективное будущее химической и нефтехимической отрасли. Уже сегодня,

мировой среднестатистический потребитель приобретает нефтехимическую продукцию в среднем на \$600 в год. Одних только полимеров в странах Западной Европы и США потребляется 140 кг на 1 человека в год.

Условия, созданные для работы субъектов малого и среднего бизнеса в специальных экономических зонах, делают их привлекательным местом для развития отраслевого предпринимательства. Кроме этого в Казахстане для привлечения инвестиций предусмотрены такие инструменты поддержки, как государственные натурные гранты, преференции по налогам и инвестициям, налоговые льготы для инвестиционных проектов, субсидирование процентной ставки, лизинговое финансирование и другое.

В целом меры господдержки и дополнительного финансирования, а также результаты исследований потенциала отрасли говорят о хороших перспективах для предприятий нефтехимического сектора. Специальные льготы и налоговые режимы для субъектов МСБ, готовая инфраструктура позволяет экономить проектам до 20% капитальных и до 15% операционных затрат.

По данным Бюро национальной статистики, за прошлый год, в то время как большинство отраслей казахстанской экономики испытывали финансовые трудности на фоне пандемии, объём химического производства, напротив, возрос, достигнув в стоимостном выражении 427,2 млрд тенге.

Как говорят, химия живет с нами, химия живет вокруг нас. Химическая промышленность – одна из важнейших секторов хозяйства, своего рода индикатор научно-технического прогресса страны. Химические предприятия обеспечивают сырьем и материалами такие отрасли как металлургия, машиностроение, строительство, сельское хозяйство. Она также производит продукцию, без которой трудно представить повседневную жизнь современного человека. Без химической промышленности стала бы бесполезной вся структура современного здравоохранения, а также фармацевтическая отрасль. Все мы ощутили, как на фоне пандемии коронавируса в Казахстане возник дефицит средств индивидуальной защиты, в том числе антисептических и дезинфицирующих средств. Выросла потребность в антисептиках, средствах дезинфекции. Многие компании перепрофилировались и стали производить антисептические средства. Так, за прошлый год наибольший скачок вверх показал выпуск азотных и фосфорных удобрений.

Доля химической промышленности в общей экономике Казахстана мала, составляет порядка 1,5% в стоимостном выражении. Импорт химии в Казахстан сейчас идет преимущественно из Китая и России. Отсутствие собственной малотоннажной химии тормозит развитие других отраслей, например, таких как фармацевтика. Инвесторам необходимо присмотреться к малотоннажной химии, которая выпускает продукцию высоких переделов (продукт, полученный на основе нескольких стадий переработки исходного минерального сырья, которые представляют собой отдельные технологические процессы).

Химические проекты, направленные на импортозамещение – это главный фокус для инвесторов на ближайшую перспективу:

- производство калийных удобрений, ведь учитывая значительную сырьевую базу (по данным специалистов, в западном регионе страны около 6 млрд тонн запасов калийных солей), высокую востребованность со стороны сельского хозяйства и потенциал роста потребления, производство калийных удобрений остается не только приоритетным, но и привлекательным направлением инвестирования;

- производство карбамида, который является наиболее популярной твердой формой азотных удобрений, при этом показывающей уверенный рост потребления не только в Казахстане, но и в странах ближнего и дальнего зарубежья;

- производство каустической соды в гранулах, в виду того, что Казахстане имеются постоянные потребители гранулированного каустика, эта ниша является свободной и перспективной для инвестирования;

- производство кальцинированной соды, рост потребления которой на внутреннем рынке прогнозируется на уровне 450-500 тысяч тонн в ближайшие 5 лет с учетом действующих и перспективных крупных химических предприятий;

- производство сульфата аммония также является перспективным направлением для вложения средств со стороны инвесторов ввиду отсутствия промышленных масштабов его производства, высокой импортозависимостью и наличием достаточных сырьевых компонентов.

По данным центра деловой информации Kapital.kz, от специальных экономических зон за все время их работы в бюджет республики поступило свыше 216 млрд тенге в виде налогов. А вложено в СЭЗ с 2001 по 2019 год из республиканского бюджета 372 млрд. В прошлом году провели анализ, по его итогам определили основные направления изменений, которые должны повысить

эффективность работы специальных экономических зон - увеличить сроки функционирования зон, исключить приоритетность видов деятельности на территориях специальных экономических зон и дать доступ для всех отраслей и секторов обрабатывающей промышленности.

Аналитики сходятся во мнении, что свободные экономические зоны при сбалансированном и правильном функционировании – мощный драйвер для развития экономического потенциала страны, но их переизбыток сыграет в этом плане отрицательную роль. Казахстану необходимо развивать уже имеющиеся СЭЗ и определить направления именно в сторону импортозамещения химической продукции высоких переделов.

ЛИТЕРАТУРА

1 Дарибекова Н. С., Ализада Д. С. Налогообложение и развитие специально-экономических зон в Республике Казахстан // Актуальные проблемы современности. – 2018. – № 3(21). – С. 122–126.

2 Садыкова Ж.Е., Оралканова А.О. Эффективность создания свободной экономической зоны в Республике Казахстан // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2017. – № 11. – С. 149–152.

3 Золотова Е.А., Паляя Э.С. Роль и место свободных экономических зон (СЭЗ) в мировой и национальной практике // Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe, – 2016. Т. 8. – № 1. С. 68–71.

4 Шакеев С.С., Невматулина К.А., Байбосынов С.Б. Тенденции развития особых экономических зон Республики Казахстан // Вестник университета «Туран». – 2021. – №2. – С.30–36.

5. Закон Республики Казахстан от 3 апреля 2019 года № 242-VI «О специальных экономических и промышленных зонах» с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.12.2021

6 «Казахстанский центр индустрии и экспорта Qazindustry». Официальный сайт. URL: <https://sez.qazindustry.gov.kz/> (дата обращения: 05.03.2022).

7 Альжанова Ф. Г., Рузанов Р. М., Сатпаева З. Т. Перспективы формирования кластеров наукоемких производств в Казахстане на базе СЭЗ // Современные научные исследования и инновации. – 2017. – № 11 [Электронный ресурс]. URL: <https://web.snauka.ru/issues/2017/11/84633> (дата обращения: 05.03.2022).

МАЛЕЙН ҚЫШҚЫЛЫМЕН АКРИЛАМИДТЕН СОПОЛИМЕРЛЕНУ ЖОЛЫМЕН АЛЫНҒАН ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТТЕРДІҢ БЕНТОНИТ ГИДРОДИСПЕРСИЯСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

ТАЖИКУЛОВА А.

студент, Дулати университеті, Тараз қ.

АСАНОВ А.

х.г.к., профессор, Дулати университеті, Тараз қ.

МАМЕШОВА С. А.

аға оқытушы, магистр, Дулати университеті, Тараз қ.

УРАЗБАЕВА У.

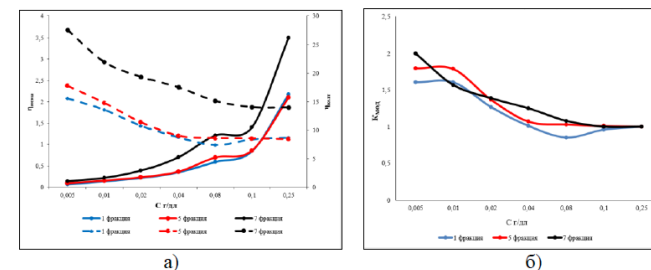
студент, Дулати университеті, Тараз қ.

Макромолекуласы тізбегінің бойында еркін белсенді функционалды тобы бар жоғары молекулалық қосылыстардың полиэлектrolиттік (ПЭ) түрлерін алу, олардың қолдану бағытын анықтау қазіргі заманғы ғылымның даму үдерісіндегі аса маңызды саласының бірі болып есептеледі. Өйткені полиэлектrolиттердің қолдану бағыты күн санап артып келеді. Суда еритін полимерлердің полиэлектrolиттік (ПЭ) түрлерінің шаруашылықтың, өндірістің әртүрлі салаларында қолданылуы, олардың құрамында белсенді функционал топтардың болуымен тығыз байланысты, өйткені полиэлектrolиттердің макромолекуласының тізбегінің бойында орналасқан функционал топтар олардың физикалық, коллоидты химиялық қасиеттерінің өзгеруіне ықпал етуші басты фактор болып саналады [1, 2].

Сол себепті бұл жұмыста бір буынның өзінде -цис күйінде орналасқан иондану қабілетімен ерекшеленуші екі карбоксид тобы бар малейн қышқылын (МК) әлсіз ионданушы амид функционалды тобы бар акриламидпен (АА) оңтайлы мольдік ара қатынаста (1,0:4,0) белгілі тәсілмен [3] сополимерлеу жолымен алынып, МҚАА-3 деп шартты түрде белгіленген полиэлектrolиттердің әртүрлі молекулалық массалы фракциялары дайындалып, олардың кейбір физикалық және коллоидтық-химиялық қасиеттері зерттелді. Полиэлектrolит фракцияларын МҚАА-3-ті бөлшектеп еріту әдісімен [4, 5] дайындалды. Алынған тәжірибе нәтижелері МҚАА-3 полиэлектrolит үлгілері фракцияларының қасиеттері жағынан бір-бірінен біршама ерекшеленетіндігін байқатады. Өйткені МҚАА-3 полиэлектrolит фракцияларының молекулалық массасы бастапқыда ПЭ-тің орташа молекулалық массасынан

кіші болса, кейін бірте-бірте орташа молекулалық массада артық болатыны байқалады. Себебі фракциялағанда бастапқыда ерітіндіге ПЭ-тің молекулалық массасы кіші сандық мәнге ие болған бөлігі ерітіндіге өтсе, фракциялау уақыты артқан сайын молекулалық массасы жоғары болған бөліктері өтеді. Бұл МҚАА-3 полиэлектролиті әр түрлі молекулалық массаға ие болған фракциялардан құралатындығын көрсетумен бірге, әрі осы әртүрлі молекулалық массамен байланысты өзгертін физикалық, коллоидтық-химиялық қасиеттерін зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл тұжырымдаманың дұрыстығын, осы ПЭ-тің фракцияларының тұтқырлығының өзгеруін қарапайым және изоионды сұйылтыру тәсілімен анықталған меншікті тұтқырлығы ($\eta_{\text{менш}}$) мен келтірілген тұтқырлығының ($\eta_{\text{келт}}$) сандық мәндерінің концентрацияға байланысты өзгеруін сараптағанда айқынырақ көруге болады. Ең жоғары сипаттамалық тұтқырлықты $[\eta]$ 5-ші және 7-ші фракциялар көрсетеді. Бұл үлгілердің тұтқырлықтарының сандық мәндері арасындағы айырмашылықтар негізінен молекулалық массамен байланысты болатынын қарапайым сұйылттыру әдісімен анықталған меншікті тұтқырлықты пайдаланып әдебиетте берілген [6] теңдеу арқылы есептеліп табылған ПЭ-тің конформациялық күйімен байланысты болатын макромолекуланың өзгеру дәрежесін (КМӨД) сипаттаушы сандық мәндерді сараптағанда анық көзге түседі (Сурет – 1).

Бірақ қарапайым әдіспен табылған сипаттамалық тұтқырлық молекулалық массаны тікелей анықтауға және сараптауға негіз бола бермейді, өйткені МҚАА-3 полиэлектролиті үлгілерінің фракцияларының КМӨД-нің сандық мәндері белгілі дәрежеде концентрацияға байланысты біркелкі заңдылықпен өзгергенмен, табылған сипаттамалық тұтқырлықтың сандық мәндері мейлінше жоғары екенін көру қиын емес. Оған себеп концентрация кеміген сайын полиэлектролит (ПЭ) үлгілерінің ерітінділерінің ион күші азаяды. Соған байланысты макротізбек бойында ионданған еркін біртектес зарядты функционал топтар саны артады. Ол макромолекула тізбегінің бойындағы функционал топтардың өзара тебісу үдерісінің күшеюін келтіріп шығарады. Соның салдарынан ерітінді концентрациясы азайған сайын ПЭ фракцияларының макромолекуласы салыстырмалы түрде алғанда оралған пішіннен жазылған конформациялық күйге өтеді.

Сурет 1 – МҚАА-3 полиэлектролиті фракцияларының қарапайым сұйылтыру әдісімен табылған тұтқырлықтарының ($\eta_{\text{менш}}$, $\eta_{\text{келт}}$) (А) және макромолекуланың өзгеру дәрежесінің (КМӨД) (Б) концентрацияға байланысты өзгеруі

Бұл үдеріс фракцияның молекулалық массасымен де белгілі дәрежеде байланысты болатын КМӨД-тің фракцияларға тиісті сандық мәндерін концентрацияға қарап сараптағанда айқын көрінеді, яғни МҚАА-3 полиэлектролитінің 1-ші фракциясына тиісті КМӨД-тің сандық мәні зерттелген концентрация аралығында 1,00-ден 1,61-ге дейін артса, 5-ші фракция үшін 1,00-ден 1,80-ге дейін өзгереді. Ал молекулалық массасы ең жоғары болған 7-ші фракцияның макромолекуласының өзгеру дәрежесін сипаттаушы сандық мәні 1,00-ден 2,00-ге дейін өседі. Бұл сандық мәндер ПЭ үлгілерінің конформациялық өзгеруі макромолекуланың өлшемімен де байланысты болатынынан дерек береді. Өйткені молекулалық масса артқан сайын макромолекуланың өлшемі де өсетіндігі себепті, еркінді концентрациясының өзгеруімен байланысты болатын бір конформациялық пішіннен екінші конформациялық күйге өту жылдамдығы азаяды. Ол өз кезегінде КМӨД-тің бастапқы концентрацияға тиісті сандық мәнімен сұйылтырылған концентрацияға тиісті сандық мәндер арасындағы айырмашылықтың асуына алып келеді. Сондықтан бұл әдіспен табылған сипаттамалық тұтқырлықтың сандық мәнін пайдаланып, табылған молекулалық массаның анықтығы жеткілікті бола бермейді. Соның үшін ПЭ-тің молекулалық массасын сипаттауда соңғы жылдары изоионды сұйылтыру әдісімен табылған тұтқырлықтың сандық мәндерін пайдалану дұрыс екендігі тәжірибе арқылы дәлелденген. Себебі бұл әдіспен табылған сипаттамалық тұтқырлықтың сандық мәні шындыққа жақын келуінің басты себебі ерітінділердің зерттелген концентрация аралығында иондық

күшінің бірқалыпты сақталуымен байланысты болады. Ерітіндінің ион күші барлық зерттелген концентрация аралығында бірдей болғандықтан, макромолекуланың конформациялық пішіні бір қалыпты сақталады. Соған байланысты қарапайым сұйылтыру әдісімен табылған келтірілген тұтқырлықтың ($\eta_{\text{келт}}$) концентрацияға байланысты аномальді өзгеруі орын алмайды. Бұл тұжырымның дұрыстығын изоионды сұйылтыру тәсілі арқылы өткізілген тәжірибе нәтижесінен табылған сипаттамалық тұтқырлықтың сандық мәнінен байқауға болады (Кесте - 1).

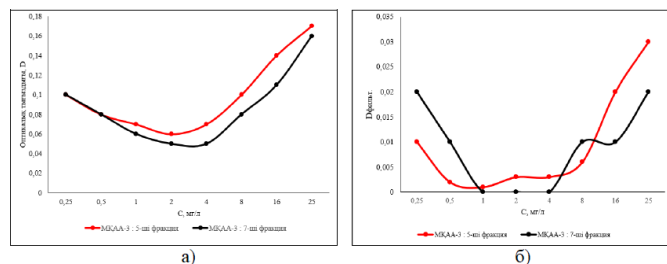
Кесте 1 – Малейн қышқылы мен акриламид негізіндегі МҚАА-3 полиэлектролиті фракцияларының изоионды сұйылту әдісімен табылған тұтқырлығының сандық мәндері

ПЭ,С.г/ дл	Фракциялар					
	1		5		7	
	$\eta_{\text{келт}}$	[η]	$\eta_{\text{келт}}$	[η]	$\eta_{\text{келт}}$	[η]
МҚАА-3						
0,005	4,80	4,63	6,00	5,92	7,20	7,30
0,010	5,00		6,10		7,50	
0,020	5,30		6,52		7,60	
0,040	5,47		6,30		7,70	
0,080	6,26		6,55		7,90	
0,100	6,51		6,62		8,00	
0,250	8,13		8,65		10,00	

Анықталған сипаттамалық тұтқырлыққа [η] сәйкес келетін сандық мәндерді сараптағанда ең жоғары сипаттамалық тұтқырлықтың [η] сандық мәні 7-ші фракция үлгісінде байқалып, ол 7,30-ға тең болады. Дегенмен фракциялардың сипаттамалық тұтқырлығының [η] екі тәсілмен табылған сандық мәндерінің өзгеру заңдылығы сақталғанмен, нақты сандық мәндер арасында айтарлықтай айырмашылық болатындығы байқалады (кесте 1, сурет 1). Оған қарапайым әдіспен табылған МҚАА-3 полиэлектролитінің 7-ші фракциясының сипаттамалық тұтқырлығының [η] сандық мәні 27-ге тең болуы мен изоионды тәсілмен анықталған сипаттамалық тұтқырлығының [η] сандық мәнінің 7,30-ға тең болуы айқын дәлел. Осындай

айырмашылықтар басқа фракциялардың екі тәсілмен табылған сандық мәндерінен де көруге болады.

Полиэлектралит МҚАА-3 фракцияларының анықталған ұқсастықтары мен ерекшеліктерінің бентонит гидродисперсиясының (БГД) тұрақтылығына қандай әсер ететінін олардың әртүрлі мөлшерінің қатысында БГД-ның оптикалық тығыздығының (D) уақытқа қарап өзгеруі арқылы бағаланды. Алынған тәжірибе нәтижелері БГД-ның оптикалық тығыздығы (D) қосылған ПЭ фракцияларының мөлшері асқан сайын бірте-бірте кеміп баратындығын көрсетеді. Оптикалық тығыздықтың (D) азайуы қосылған ПЭ мөлшері аз болғанда айтарлықтай өзгермесе қосылған мөлшері асқан сайын оптикалық тығыздықтың (D) кемуі айқын байқалады (сурет 2, а). Бұл үдеріс оңтайлы мөлшердің қатысында ерекше орын алады. Қосылған мөлшер одан әрі көбейгенде БГД-ның оптикалық тығыздығының (D) өзгеруі біршама өсетіндігімен ерекшеленеді. Мұның себебі қосылған ПЭ фракциясының мөлшері аз болғанда макромолекула БГД дисперс фазасының майда бөлшектерінің барлығын немесе басым көпшілігін флокуляциялауға (ірілендіруге) жеткіліксіз. Сондықтан да, жүйеде тұрақты күйін сақтап қалған дисперс фаза майда бөлшектері жеткілікті мөлшерде, соған байланысты оптикалық тығыздық (D) біршама жоғары деңгейде сақталады. Қосылған ПЭ фракциясының мөлшері көбейген сайын, әсіресе оңтайлы концентрация аралығында полиэлектролит фракцияларының макромолекуласы БГД дисперс фазасының майда бөлшектерін толығымен ірілендіреді. Сол себепті іріленген дисперс фазаның дисперс ортадан ажырап шығу үдерісі жеделдейді. Ол өз кезегінде БГД-ның тұнығу үдерісінің жылдамдауына алып келеді, бірақ осындай оңтайлы мөлшер ПЭ фракциясының макромолекуласының массасымен тығыз байланысты өзгереді. Оған МҚАА-3 полиэлектролитінің 7-ші фракциясының 1,00 мг/л мөлшерінің қатысында 15 минут аралығында анықталған БГД-ның оптикалық тығыздығының (D) сандық мәні 0,08-ге дейін азайса, осындай тұнығу деңгейіне жеткізу үшін МҚАА-3 полиэлектролитінің 5-ші фракциясының 4,00 мг/л, ал МҚАА-3 полиэлектролитінің 1-ші фракциясының 16,00 мг/л мөлшерін қосу қажет екендігі дәлел болады (сурет 2, б).

Сурет 2 – МҚАА-3 полиэлектролиті фракцияларының бентонит гидродисперсиясы (БГД) (А) мен фильтратының оптикалық тығыздығының (D) (Б) қосылған фракцияларының мөлшеріне қарап өзгеруі

Бұл құбылысты ПЭ макромолекуласының массасының өсуімен, макромолекуланың ұзындық өлшемінің артып баруымен байланысты түсіндіруге болады. Өйткені макромолекуланың массасы және ұзындық өлшемінің артуы тізбектің бойында орналасқан белсенді функционал топтардың БГД дисперс фазасының майда бөлшектерімен әрекеттесуіне және олар арасында көпірше тұзу арқылы жүретін ірілендіру үдерісіне оң әсер етеді. Сонымен бірге ірілендіру үдерісіне қосылған ПЭ фракциясының мөлшері де белгілі дәрежеде әсер көрсетеді. Ең жоғары тұнығу үдерісі қосылған ПЭ фракциясының оңтайлы мөлшерінде орын алады. Қосылған ПЭ фракциясының мөлшері оңтайлы аралықта болғанда іріленген флокулалар жылдам тұнбаға түсіп, қиын тығыздалушы тұнба түзеді. Қосылған ПЭ фракциясының мөлшері оңтайлы аралықтан кем немесе көп болғанда тұнба көлемі қайтадан бірте-бірте кеміп барады. Оның себебі, бұл аралықтарда түзілген флокулалар салыстырмалы түрде алғанда майда болып келеді де тығыздалуға бейімділігі біршама артады, бірақ бұл екі аралықтағы флокулалардың тығыздалу сипаты бір-бірінен белгілі дәрежеде айырмашылыққа ие болады. Оңтайлы концентрацияға дейінгі аралықта БГД-ның тұнба көлемінің аз болуы негізінен түзілген флокулалардың майдалығымен ғана байланысты болса, қосылған ПЭ фракцияларының мөлшері оңтайлы концентрация аралығынан артық болғанда, түзілген флокулалардың тығыздалуына олардың беттік бөлігінің гидрофильденуі де белгілі дәрежеде әсер етеді

Бұл құбылыс полиэлектролит фракцияларының қатысында жүретін БГД-ның уақыт бірлігінде тұнығу жылдамдығына

әсер көрсетеді. Оны ПЭ фракциялары қосылмағанда БГД-ның оптикалық тығыздығының (D) 60 мин аралығында $D=1,75$ -тен $1,57$ -ге өзгеретінінен, ал зерттелген ПЭ фракцияларының оңтайлы мөлшері қосылғанда оптикалық тығыздықтың (D) сандық мәні тіпті 10 минут аралығында $0,08$ -ге жететіндігі дәлел. Ал қосылған ПЭ фракцияларының мөлшері оңтайлы аралықтан жоғары болғанда тұнығу үдерісі салыстырмалы түрде алғанда біршама төмендейді.

Полиэлектролит фракцияларының БГД дисперс фазасының майда бөлшектерімен өзара әрекеттесіп іріленген флокулалар тұзу үдерісіне сипаттама беру үшін МҚАА-3 полиэлектролит 1-ші фракциясының ерітіндісінің тұтқырлығы (η) мен рН көрсеткішінің концентрацияға қарап өзгеруі өлшенді. Өйткені ерітінді тұтқырлығы (η) мен рН көрсеткішінің өзгеру динамикасын БГД мен полиэлектролит фракциясының өзара әрекеттесуінен кейінгі фильтраттың тұтқырлығы (η) мен рН көрсеткішін салыстыра отырып сараптау, олар арасындағы әрекеттесу үдерісінің механизімін анықтауға белгілі дәрежеде алғы шарт бола алады. Негізінен БГД дисперс фазасымен МҚАА-3 1-ші фракциясының өзара әрекеттесуінен кейінгі фильтраттың тұтқырлығы (η) ерітіндінің тұтқырлығына (η) қарағанда айтарлықтай кем болады (кесте 1). Бұл ПЭ макромолекуласы БГД –ның майда бөлшектеріне адсорбцияланатындығынан дерек береді. Келтірілген тұтқырлықтардың (η) айырмашылығы арқылы есептеліп табылған ПЭ-тің мөлшері қосылған концентрацияға қарап өзгеретінін көрсетеді. Қосылған полиэлектролиттің мөлшері аз болғанда, яғни оңтайлы концентрация аралығына дейін ПЭ макромолекуласы дисперс фазаның майда бөлшектерімен барынша толық бірігу арқылы іріленген флокула түзеді. Оңтайлы концентрациядан артық болғанда ПЭ макромолекуласы майда бөлшектермен ішінара байланыс түзіп бірігеді.

Сонымен өткізілген тәжірибе химиялық құрамы жағынан бір-біріне жақын, бірақ молекулалық массасымен ерекшеленуші малейн қышқылымен акриламидтен сополимерлену жолымен алынған МҚАА-3 полиэлектролитінің фракцияларын алуға және бентонит гидродисперсиясының тұрақтылығына әсері мен олардың ерітінділерінің физикалық қасиеттерімен коллоидтық-химиялық қасиеттері арасындағы айырмашылықтардың келіп шығу себеп-салдарларын анықтау мен түсіндіруге мүмкіндік берді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 К. С. Ахмедов и др. Водорастворимые полимеры и их взаимодействие с дисперсными системами. - Ташкент: Изд. ФАН. – 1969. – С. 2, 76

2 А. Асанов, С.А. Мамешева Сазды гидродисперсия тұрақтылығының өзгеруіне полиэлектролит құрамындағы буындарының мольдік арақатынасымен заряд белгісінің әсері // Жас ғалымдар, магистранттар, студенттер мен мектеп оқушыларының «ХХ Сатпаев оқулары» халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. 14 том. Павлодар қ., 2020ж. – Б. 250–256.

3 А. Ф. Николаев, Г. И. Охрименко Водорастворимые полимеры Л.: Химия, 1979г. – С. 8, 32.

4 Асанов А.А. и др. Авторское свидетельство СССР №402530 от 23.07.1973г.

5 Кантов И. Р. Фракционирование полимеров. Изд-во «Мир», - М., 1971г., С.61-62.

6 Асанов А. А. Топырақты құрылымдаушы жоғары молекулалық қосылыстардың экономикалық, экологиялық тиімділігін анықтаудың математикалық тәсілі // «Математика ғылымы және оның қолданбалы ғылыми – зерттеулерді дамытудағы үлесі» Республикалық ғылыми–тәжірибелік конференцияның материалдары. Тараз. 2010 ж. – Б. 76–79.

**ЭРОЗИЯЛАНҒАН ТОПЫРАҚТЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ
ҚҰРАМЫ МЕН ҚАСИЕТТЕРІН КАРБОКСИД
ФУНКЦИОНАЛДЫ ПОЛИЭЛЕКТРОЛИТТЕРДІҢ
ҚАТЫСЫНДА РЕТТЕУ**

ХАБИДУЛЛАҚЫЗЫ М.

студент, Дулати университеті, Тараз қ.

МАМЕШОВА С. А.

аға оқытушы, магистр, Дулати университеті, Тараз қ.

АСАНОВ А.

х.ғ.к., профессор, Дулати университеті, Тараз қ.

КЕНЕШБАЕВА Г.

магистрант, Дулати университеті, Тараз қ.

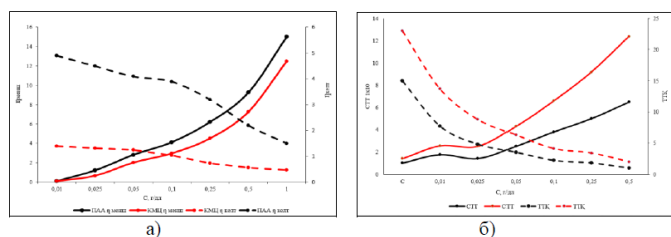
Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығының экономикалық тиімділігі мен экологиялық үйлесімділігін сақтау аса маңызды ғылыми тәжірибелік мәселелердің бірі. Себебі мемлекетіміздің

экономикалық дамуында ауыл шаруашылығының орны өте жоғары. Ал ауыл шаруашылығының экономикалық дамуында қолданылатын жердің өнімділігі тікелей әсер етеді [1]. Мысалы, Қазақстанда, оның ішінде Жамбыл өңірінде топырақтың құнарлылығы аса жетерлі дәрежеде емес. Оның себебі бұл өңірдің топырағы сарғыш түйіршіксіз топырақ сыныбына жатады. Белгілі болғандай топырақтың өнімділігі тек оның химиялық құрамына байланысты болып қана қоймастан, көпшілік жағдайда оның құрылымдық құрамына, яғни түйіршіктелген бөлшектердің мөлшерінің қаншалықты екендігімен тығыз байланысты. Сондықтан көптеген шаруашылықтар әсіресе егін шаруашылығымен шұғылданатын ұжымдар қарқынды дами алмай келеді. Осындай бағыттағы түйінді мәселелерді шешудің ең жылдам, әрі агротехникалық тұрғыдан қарапайым оңтайлы тәсілдердің біріне эрозияланған топырақтың құрылымдық құрамымен қасиеттерін суда еритін полиэлектролиттердің қатысында реттеу дамыған елдердің тәжірибесінен айқын көруге болады [2, 3].

Соған байланысты, ғылыми-тәжірибелік ізденісте Жамбыл өңірінің эрозияланған сұрғылт топырағының құрылымдық құрамымен қасиеттерінің макромолекуласының тізбегінің бойында орналасқан карбоксид функционалды тобы бар, өндірістік жағдайда шығырылатын қол жетімді карбоксиметилцеллюлозамен (КМЦ) полиакриламидтің (ПАА) қатысында реттелуін зерттеу мақсат етіп қойылды. Өйткені, соңғы жылдары Жамбыл өңірінің ауыл шаруашылығы айналымындағы жер қорлары топырағының эрозияға ұшырау салдарынан суды сіңіру, сақтау, өткізу қасиеттерінің де өзгеріске ұшырауы нәтижесінде экологиялық тұрғыдан залалдылығы күшейіп, экономикалық тиімділігі кемуін келтіріп шығаруда. Бұл өңірдің эрозияланған сұрғылт топырағы құрылымдық құрамының суда еритін КМЦ және ПАА полиэлектролиттері (ПЭ) қатысында өзгеруін топырақтың суға төзімді түйіршіктер (СТТ) мөлшерін анықтау арқылы жүргізілсе, беттік қасиетінің реттелуін полиэлектролиттердің әртүрлі концентрациясының әсерінде суды өткізу жылдамдығын өлшеу арқылы бағаланды. Ал, полиэлектролиттер ерітінділерінің қасиеттерін олардың оптикалық тығыздығы (D), меншікті ($\eta_{\text{менш}}$) және келтірілген ($\eta_{\text{келт}}$) тұтқырлығы, сондай-ақ рН көрсеткішімен электр өткізгіштігінің (χ) ерітінді концентрациясына байланысты өзгеруін анықтау арқылы сипатталды. Сонымен бірге, қосылған ерітінді концентрациясына қарап полиэлектролиттердің топырақты

түйіршіктеуші қабілетінің (ТТҚ) оның макромолекуласы өзгеру дәрежесі (Кмөд) арасындағы байланыс белгілі теңдеулер арқылы есептелсе [4], топырақты құрылымдаушы тиімділігімен (ТҚТ) бірдей массалы топырақты құрылымдаушы мөлшерін (ТҚМ) ерітінді концентрациясына қарап өзгеруі әдебиетте берілген [5] тәсілмен табылды.

Жүргізілген тәжірибелермен талдау нәтижелері полиэлектролит ерітінділерінің оптикалық тығыздығы нөлге жақын болса, меншікті тұтқырлығы ($\eta_{\text{менші}}$), электр өткізгіштігі ($\lambda_{\text{менші}}$), сондай-ақ рН көрсеткіші концентрацияға пропорционалды түрде өсетінін көрсетсе, эрозияланған топырақтың суға төзімді түйіршіктелген (СТТ) мөлшері қосылған ерітінді концентрациясының артуымен өсіп баратыны байқалды. Полиэлектролиттердің келтірілген тұтқырлығы керісінше ерітінді концентрациясы кемуімен көбейсе, ал соған сәйкес топырақты түйіршіктеуші қабілетінің де (ТТҚ) күшейетінін көру қиын емес (сурет 1 а). Полиэлектролит ерітінділерінің концентрациясы асуымен меншікті тұтқырлықтың ($\eta_{\text{менші}}$) және топырақтың суға төзімді түйіршіктелген мөлшерінің көбеюі арасындағы ұқсастық жүйедегі полиэлектролит макромолекулаларының көбеюінен келіп шығады. Өйткені ерітінді концентрациясы аз болғанда, полиэлектролит макромолекулалары топырақтың майда бөлшектерінің көпшілігін біріктіріп ірілендіруге жеткіліксіз. Ерітіндінің концентрациясы өскенде топырақтың майда бөлшектерімен әрекеттесіп ірілендіру үдерісіне қатысатын макромолекулаларда жеткілікті болады.

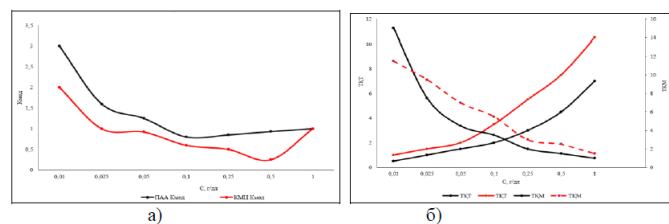

Сурет 1 – Полиэлектролит үлгілерінің меншікті ($\eta_{\text{менші}}$) және келтірілген ($\eta_{\text{келт}}$) тұтқырлығының, (а) сондай-ақ эрозияланған топырақтың суға төзімді түйіршіктер (СТТ) мөлшерімен полиэлектролиттердің топырақты түйіршіктеуші қабілетінің (ТТҚ) (б) ерітінді концентрациясына қарап өзгеруі
----- ПАА; ----- КМЦ

Нәтижесінде салыстырмалы түрде алғанда ерітіндінің меншікті тұтқырлығының ($\eta_{\text{менші}}$) өсуіне және топырақтың суға төзімді түйіршіктелген – іріленген мөлшерінің өсуін қамтамасыз етеді. Бірақ полиэлектролит макромолекулаларының көбеюімен ерітіндінің ион күші өседі. Соның салдарынан оларда арасындағы функционал топтар арқылы жүретін өзара әрекеттесу үдерісі күшейеді. Бұл макромолекуланың жазылған конформациялық пішіннен оралған күйге өтуіне, сол себепті топырақ майда бөлшектерімен әрекеттесуші еркін белсенді функционалды топтардың кемуін келтіріп шығарады. Мұны келтірілген тұтқырлық ($\eta_{\text{келт}}$) сандық мәндерінің және полиэлектролиттердің топырақты түйіршіктеуші қабілетінің (ТТҚ) ерітінді концентрациясына байланысты өзгеруінен айқын көрінеді (сурет 1, б). Бұл заңдылық зерттелген полиэлектролиттердің екеуінде де бірдей сақталады. Олардың арасындағы ерекшеліктер бірдей концентрациялы ерітінділердің меншікті ($\eta_{\text{менші}}$), келтірілген ($\eta_{\text{келт}}$) тұтқырлықтарының және топырақты түйіршіктеуші қабілетін (ТТҚ) көрсетуші сандық мәндер арасындағы айырмашылықтардан ғана байқалады. Бұл айырмашылықтар полиэлектролиттердің молекулалық массасымен ғана байланысты болып қалмастан олардың макромолекуласы тізбектеріндегі ерекшеліктерден және тізбек бойындағы функционал топтардың орналасу тәртібінен келіп шығады. Себебі, КМЦ-ның макромолекуласы гетероциклді болса, ПАА-ның макромолекуласы сызықты жайласқан көмірсутекті буындардан түзілген. Сонымен бірге ПАА-тің амид функционалды тобы тізбекке жанама түрде орналасқандықтан топырақтың майда бөлшектерімен әрекеттесіп байланыс түзуге ыңғайлы. Ал КМЦ полиэлектролитінің оксо (=O), гидроксо (-OH) функционал топтары тізбек циклінің ішінде немесе арасында орналасқаны себепті топырақ майда бөлшектерімен әрекеттесіп байланыс түзуі біршама қиынырақ. Сондықтан бұл полиэлектролиттің макромолекула тізбегінің ұзындық өлшемі де сызықты көмірсутекті тізбек түріндегі ПАА полиэлектролитінің макромолекуласы ұзындық өлшемінен біраз қысқа. Сол үшін эрозияланған топырақтың майда бөлшектері арасында көпірше түзіп ірілендіру - құрылымдау қабілеті де біршама әлсіз. Осындай айырмашылықтардың келіп шығу себептерін полиэлектролит макромолекуласының өзгеру дәрежесімен (Кмөд) топырақты құрылымдаушы тиімділігінің (ТҚТ) және полиэлектролиттердің бірдей массалы топырақты құрылымдаушы мөлшерінің (ТҚМ) қосылған ерітінді концентрациясына қарап

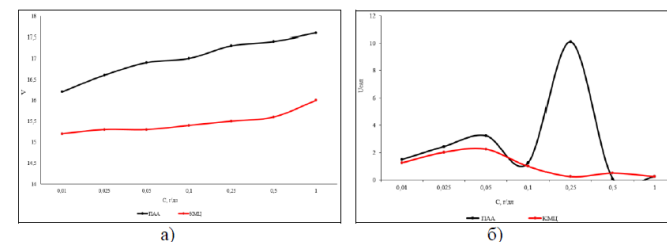
өзгеруін, сондай-ақ осы өлшемдердің бірдей концентрациядағы сандық мәндерін салыстырып сараптағанда да көруге болады.

Сурет 2 – Полиэлектролит үлгілерінің макромолекуласының өзгеру дәрежесімен (Кмод) (а) топырақты құрылымдаушы тиімділігі (ТҚТ) және топырақты құрылымдаушы мөлшердің (ТҚМ) (б) ерітінді концентрациясына қарап өзгеруі
----- ПАА; ----- КМЦ

Негізінен полиэлектролит макромолекулаларының конформациялық пішініне және функционал топтарының тізбек бойындағы орналасуы тәртібіне қарап топырақты құрылымдаушы тиімділігімен (ТҚТ) бірдей массадағы топырақты құрылымдаушы мөлшерде (ТҚМ) бір-бірінен біршама ерекшеленеді (сурет 2 а, б). Барлық зерттелген концентрация аралығында ПАА-ның топырақты құрылымдаушы тиімділігі (ТҚТ) КМЦ полиэлектролитіне қарағанда біршама жоғары болғандықтан бірдей массалы топырақты құрылымдаушы мөлшер (ТҚМ) кем болатынын көрсетті (сурет 2, б). Осындай айырмашылық зерттелген полиэлектролиттердің қатысында топырақ гидродисперсиясының суды бойына сіңіру, сақтау, бөліп шығару үдерісін анықтағанда да байқалады. Оны әр түрлі концентрацияның қатысында топырақ гидродисперсиясының тұнба көлемімен (V) фильтрлену жылдамдығының ($U_{\text{сал}}$) өзгеруінен айқын көруге болады (сурет 3, а, б). Себебі, бұл полиэлектролиттердің қатысында топырақ гидродисперсиясының тұнба көлемі (V) қосылған полиэлектролит мөлшері көбейген сайын артып барады да, белгілі оңтайлы концентрациядан кейін тұнба көлемі де, (V) фильтрлену жылдамдығы да ($U_{\text{сал}}$) қайтадан азаяды. Бірдей концентрациялы ерітінділердің қатысындағы түзілген тұнба көлемін (V) салыстырғанда ПАА-тің әсерінде түзілген тұнба көлемі (V) жоғарырақ болатыны байқалады, соған сәйкес фильтрлену жылдамдығында да ($U_{\text{сал}}$) осындай заңдылық сақталады. Зерттелген концентрация аралығында топырақ гидродисперсиясының жүйеде

полиэлектролит мөлшерінің көбеюімен тұнба көлемімен (V) бөлініп шыққан су мөлшерінің өсуі топырақ майда бөлшектерінің құрылымдануымен және іріленген бөлшектердің беттік бөлігінің гидрофобталуымен байланысты. Ал қосылған полиэлектролит мөлшері одан әрі көбейгенде тұнба көлемімен бөлініп шыққан сұйықтық биіктігінің азаюы құрылымданған топырақ бөлшектерінің бірте-бірте ішінара майдаланып беттік бөлігінің гидрофильденуі себепті тұнбаның тығыздалуына және сұйықтықты бөліп шығару қабілетінің кемуінен келіп шығады.

Сурет 3 – Топырақ гидродисперсиясының тұнба көлемімен (V) (а) фильтрлену жылдамдығының ($U_{\text{сал}}$) өзгеруінен айқын көруге болады (сурет 3, а, б). Себебі, бұл полиэлектролиттердің қатысында топырақ гидродисперсиясының тұнба көлемі (V) қосылған полиэлектролит мөлшері көбейген сайын артып барады да, белгілі оңтайлы концентрациядан кейін тұнба көлемі де, (V) фильтрлену жылдамдығы да ($U_{\text{сал}}$) қайтадан азаяды. Бірдей концентрациялы ерітінділердің қатысындағы түзілген тұнба көлемін (V) салыстырғанда ПАА-тің әсерінде түзілген тұнба көлемі (V) жоғарырақ болатыны байқалады, соған сәйкес фильтрлену жылдамдығында да ($U_{\text{сал}}$) осындай заңдылық сақталады. Зерттелген концентрация аралығында топырақ гидродисперсиясының жүйеде

Зерттелген полиэлектролиттердің қатысында эрозияланған топырақтың майда бөлшектерінің құрылымдануы себепті суға төзімді түйіршіктелген (СТТ) мөлшері өсуімен бірқатарда қосылған ерітінді концентрациясына, полиэлектролит макромолекуласының тізбегінің бойындағы белсенді функционал топтардың түрлерімен орналасу тәртібімен макромолекуланың конформациялық күйіне қарап іріленген топырақ бөлшектерінің қасиетінің де өзгеретіні анықталды.

Суда еритін полиэлектролиттердің (СЕР) көптеген қасиеттері олардың макромолекуласы тізбегінің бойындағы функционал топтарының тығыздығына, орналасу тәртібіне, диссоциациялану қабілетіне байланысты түрде өзгереді. Бұл тұрғыдан құрамында карбоксид функционал тобы бар полиэлектролиттердің (ПЭ) кейбір физика-химиялық, коллоидтық қасиеттерін зерттеу ғылыми теориялық және тәжірибелік жақтан өзекті мәселелер болып есептеледі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Асанов А. А., Мамешова С. А., Базарханкызы А. Топырақ дисперсиясының аллил спирті мен акрил қышқылы туындылары негізіндегі полиэлектролиттердің қатысында құрылымдануы // ҚазҰУ хабаршысы. Химия сериясы. 2015 ж. №3(79). – Б. 28–33.

2 Гарифуллин Ф. Ш. Изменение свойств почв под действием эрозии / Ф. Ш. Гарифуллин, С. И. Федоров // Почвоведение. - 1997. – № 12. – С.1518–1520

3 А. Асанов, С. А. Мамешова, А. А. Асанов Улучшение экологических свойств почв под влиянием водорастворимых полимеров полученных зелено-химическим способом // Materials of the VII International Scientific-Practical Conference «Quality Management: Search and Solutions». In two volumes. Volume I – Houston (TX, USA): Regional Academy of Management, 2021. –298

4 Asanov A., Bazarkhankyzy A. Суда еритін полимерлердің функционал топтарының құрамы мен түрлерінің топырақты құрылымдаушы қабілетіне әсері // 2nd International Scientific Conference «Theoretical and Applied Sciences in the USA» – New York, USA, 2015. – P. 237–246.

5 Asanov A., AYTEKOVA A. Функционал топтары арақатынасы, заряд белгісімен ерекшеленуші полиэлектролиттердің құрылымдаушы қабілеті // European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches, Stuttgart, Germany, 2014. P.148–152.

7 Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
7 Гуманитарные и социальные науки

7.1 Орыс филологиясы
7.1 Русская филология

ТЕКСТЫ СОВРЕМЕННЫХ ПЕСЕН.
ПОЭЗИЯ И АНТИПОЭЗИЯ

АМАНГЕЛЬДІ Д. А.

студент, Павлодарский медицинский высший колледж, г. Павлодар

МУКУШОВА А.А.

преподаватель, Павлодарский медицинский высший колледж, г. Павлодар

Нынешний мир полон ярких событий. На свет появляются величайшие люди, создаются прекрасные симфонии, оперы и другие виды искусства. К сожалению сейчас всё чаще с музыкальных каналов телевизора доносятся песни, которые лишены какого либо смысла. Нынешние «певцы и певицы» используют в них бессмысленные тексты. Мне, к примеру, слушать такое «творчество» не хочется. У современных людей есть выбор: слушать повторяющиеся бессмысленные тексты нынешних исполнителей или обратиться к тем песням, которые наоборот, сохранили то, что мы давно не слышали, а именно смысл и посыл в текстах. Именно такие творения я бы отнесла к настоящей поэзии, а «современные» – к антипоэзии. Вопрос, почему наряду с прекрасными песнями рождаются и песни-однодневки? Кому же они интересны? [4].

Меня заинтересовала эта проблема, и я решила провести исследование.

В нынешнее время много авторов, которые не задумываются, о чём поют, которые используют нецензурную лексику для достижения особого эффекта (Скриптонит).

Возьмём для примера песню современного исполнителя Скриптонит «Ламбада».

Перейдем к тексту песни.

Ламбада, мы танцуем у бара весь день

Я рядом, но ещё тебя не видел на мне

Ламбада, мы танцуем у бара вместе

Я рядом, но ещё тебя не видел на мне

Ламбада, мы танцуем у бара весь день

Я рядом, но ещё тебя не видел на мне

Ламбада, мы танцуем у бара вместе
Я рядом, но ещё тебя не видел на мне.

Когда я впервые услышала эту песню, я не сразу поняла смысл посыл. После того как я прочла текст в интернете, до меня дошло то, что текст здесь вовсе не цензурный и имеет посыл 18+. Я не говорю уже о размерах стиха и рифмовке. Как мы видим, здесь имеются повторяющиеся строки, причем 4 раза, т.е. весь припев состоит из двух предложений, повторяющихся 4 раза.

На удивление, большая часть молодежи нашей страны «взахлеб» слушают такие текста.

Танцуя на дискотеках, гуляя на вечеринках, они не вслушиваются в смысл песен. Им нужна дерзкий драйв. Уходя в себя, они начинают чувствовать только басы, которые пронзают всё их тело.

А вот, к примеру, взять песню Кудайбергенова Димаша «Любовь уставших лебедей»:

Посмотри мне в глаза
Ты прости мне, я сожалею
Я люблю тебя, жизнь моя
Без тепла, я тобой болею
Удержать не смогли
Мы устали, нам очень трудно
Я совсем один, ты пойми
Без любви ничего не нужно
Не могут жить в разлуке лебеди
Подожди, не спеши
Не говори, что чувства позади
Нет назад пути
Не могут жить в разлуке лебеди
Подожди, не спеши
Разлуки боль сильнее, любовь мою согрей
Любовь уставших лебедей

«Любовь уставших лебедей» – одно из наиболее ярких произведений Димаша, посвященное теме любви. Он выступает, в роли отвергнутого влюбленного, который совершив ошибку кается, но уже ничего не вернуть. Здесь идет аллегория-сравнение уставших друг от друга возлюбленных и лебедей, которые «пересидели» на одном и том же месте «гнездования».

Смысл! - вот, что должно быть на первом плане, при прослушивании современных песен! А музыка, которая забывается через месяц, где-то там, позади.

Слушая песни Димаша Кудайбергенова и читая его тексты, находишь ответы на многие вопросы. Именно такой, по моему мнению, должна быть настоящая поэзия.

Для того чтобы выяснить отношение к поэзии и к антипоэзии, я решила провести анкетирование среди своих одноклассников и знакомых. Им была предложена анкета.

Что такое поэзия? (ответы были очень разнообразными)

Поэзия - это изящество в письменности, все художественное, духовно и нравственно прекрасное;

- выраженное словами и при том более мерной речью;
- словесное художественное творчество, преимущественно стихотворное;
- состояние души, выраженное в стихах;
- воспевание возвышенной любви, добра
- выражение в изящной, гармоничной стихотворной форме взгляд человека на себя, других людей и окружающий мир;
- стихи о любви, добре и т.д.;
- выражение чувства в стихотворной форме;
- язык души - возвышение прекрасного;
- рифмованные строчки, которые складываются в стихи и несут в себе раздумье автора о жизни, о любви, о природе и т.д.;
- стихи должны научить нас быть лучше.

Что такое антипоэзия?

- Противоположность поэзии - возвышение плохого;
- извращённая форма поэзии;
- против стихов;
- украшение и воспевание низости, мерзости, опошление и унижение возвышенного, это издевательство над добрыми чувствами, это кощунство, приукрашивание злости, остроумная подлость, злые стихи;
- стихи без особого смысла;
- негативные ощущения и мысли;

Анти-против, значит, антипоэзия - это что-то вроде поэзии, вроде стихов только очень низкого качества ничему хорошему такие стихи не научат

Любите ли вы слушать музыку? Если да, то какую?

Все опрошенные люди сказали, что они любят слушать музыку
Любимые направления в музыке:

Поп-музыка – 50 %

Рэп – 16 %

Классика ретро – 17 %
17 % респондентов ответили, что любят просто современную музыку.

Как вы считаете, есть ли смысл в текстах современных песен?

Нет – 52 %

Да, но не во всех – 48 %

Как вы думает, будут ли исполняться песни нашего времени через несколько лет?

Да -50 %

Нет – 25 %

Возможно – 25 %

Можете ли вы привести примеры песен, которые выдержат испытание временем, не устареют?

«Гимн РК»

«Антошка»

«В лесу родилась ёлочка»

«Жили у бабуси два веселых гуся»

«Пусть бегут неуклюже пешеходы по лужам»

«Небеса» у Меладзе

Много песен Алсу

Песне о войне, о детстве, о школе

«День Победы»

«Учат в школе»

Выводы по анкете.

Все люди, опрошенные мною, чётко понимают разницу между двумя понятиями: поэзия и антипоэзия (поэзия – это что-то прекрасное, антипоэзия- извращённая форма поэзии). Также все респонденты любят слушать музыку, предпочитают поп-музыку. 52 % опрошенных считают, что смысла в современных песнях нет совсем, 48 % – есть, но не во всех. Половина опрошенных считает, что современные песни пройдут испытание временем. Все респонденты поделились своими музыкальными предпочтениями.

В итоге хочется сказать следующее. Тема, затронутая мною, действительно очень актуальна. В текстах песен почти совсем нет того высокого, прекрасного, что мы называем поэзией. Обидно, что авторы популярных песен совсем не заботятся о содержании текстов, надеясь, наверное, на музыку и на то, что на слова люди порой просто не обращают внимания [1].

Проведя этот эксперимент, я ужаснулась тому, что мы слушаем. Эти тексты сложно назвать стихами. Бессмысленные стишки.

Порой без соблюдения рифмы, с глупыми сравнениями, эпитетами, метафорами, речевыми, грамматическими, стилистическими ошибками.

Я рассматривала песни одного музыкального направления, в других, может, не всё так страшно? Выбор песен для эксперимента совершенно случаен, тем ещё страшнее от того, насколько низок уровень нашей культуры, если такие песни становятся популярными [2].

ЛИТЕРАТУРА

1 Г. М. Спешнев, Смешанная техника. Москва, 2009 г

2 А. В. Горнфельд, Поэзия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907.

3 К. С. Горбачевич, Нормы современного русского литературного языка / «Просвещение», 1981

4 Даль, В.И., Толковый словарь живого великорусского языка/ Москва, Дрофа, Русский язык Медиа, 2008

5 Маркевич, С. С., Тексты современных песен – поэзия или антипоэзия/ [электронный ресурс] адрес: www.proshkolu.ru

6 Просняков, А., Антипоэзия/[электронный ресурс] адрес: <http://www.proza.ru/2009/12/18/782>

ЭКСПЕРИМЕНТ ПО РАБОТЕ С АНАЛИЗОМ ТЕКСТА ПО ТИПУ РАССУЖДЕНИЯ В 7 КЛАССЕ

БИСМЕЛЬДИНОВА А. К.

студент, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Так как лучшим показателем развитости речи у учащихся является их умение создавать тексты-рассуждения на определенную тему, то мы для подтверждения гипотезы данной исследовательской работы решили провести эксперимент по обучению учащихся работе с текстом на базе 7-го класса КГУ «Средней общеобразовательной школы имени Музафара Алимбаева города Павлодар». В классе всего 14 учащихся.

Результаты анализа диагностического среза позволили выявить типичные затруднения школьников при создании текста по типу рассуждения, что было учтено при составлении системы обучения. Задания, связанные с определением признаков текста, типа речи,

редактированием текста, составлением текста, памяток, нашли отражение на уроках русского языка. Проводились отдельные уроки по развитию речи и обычные уроки в соответствии с тематическим планированием, включающие задания рецептивного, репродуктивного и продуктивного видов, а также упражнений из учебника [1]. Конспект проведенного урока приведен в Приложении.

С целью подтвердить или опровергнуть эффективность данной системы обучения был проведён контрольный срез, результаты которого были сопоставлены с данными, полученными после диагностического среза. Таким образом, контрольный срез предусматривал установление:

- 1) знаний о тексте, тексте-миниатюре, эпиграфе, цитате, о строении текста-миниатюры по типу рассуждения;
- 2) наличие/отсутствие способностей и готовностей создавать текст-миниатюру по типу рассуждения в соответствии с их структурой и требованиям к оформлению.

Так же, как и при диагностическом, контрольный срез предполагал два этапа:

- 1) ответы на теоретические вопросы;
- 2) создание текста-миниатюры по типу рассуждения.

На первом этапе контрольного среза школьникам было предложено ответить на вопросы:

- *Что такое текст?*
- *Что такое эпиграф?*
- *Что такое цитата?*

Анализ ответов на данные вопросы позволил выявить, что большинство учащихся смогли дать определение терминам «текст» – 82 %, «эпиграф» – 69 %, «цитата» – 75 %.

После среза мы провели работу с учебником по упр. 134, 138, 142 [1, с. 83–87]. Эти упражнения входят в тематический раздел «Что есть красота...»

Использовались такие приемы работы с текстом, как: составить тематическую группу слов; составить кластер; «Тонкие и толстые вопросы»; иллюстрация «Лестница жизни» (на каждой ступеньке напишите истинные ценности, которые вы хотели бы обрести); литературный диктант; комплексный анализ текста.

На втором этапе контрольного среза для проверки умений учащихся в создании текста-миниатюры по типу рассуждения мы выбрали высказывание Рабиндраната Тагора «Красота – завершённое выражение добра; добро – завершённое выражение

красоты». Считаем, что мысль, высказанная индийским писателем, поможет не только проверить умения обучающихся, но и окажет на них воспитательное воздействие.

Формулировка задания: «Объясните смысл высказывания Рабиндраната Тагора «Красота – завершённое выражение добра; добро – завершённое выражение красоты», напишите сочинение-миниатюру, свой ответ аргументируйте (объем 50–70 слов)».

Приведём некоторые примеры работ учащихся 7 класса:

«Я согласна с этим высказыванием. Ведь вопрос о соотношении доброты и красоты испокон веков волнует человечество. Почему-то интуитивно мы расположены к внешне более привлекательным людям, чью красоту проецируем и на их характер. Однако в жизни порой оказывается, что менее симпатичные гораздо добрее обаятельных личностей»;

«Не могу не согласиться с высказыванием немецкого поэта Г. Гейне: «Доброта лучше красоты». Внешность имеет значение лишь в первые минуты общения, далее нам приходится иметь дело с внутренним миром человека, его душой, и облик вряд ли подскажет нам, с чем мы имеем дело. Доброта же видна в поступках личности и располагает к себе больше, нежели красота. Никому не захочется иметь дело с привлекательным, но эгоистичным и высокомерным человеком. Добрый человек благодаря своей честности и отзывчивости становится для нас и внешне приятным»;

«Это высказывание говорит о том, что доброта сопряжена с внутренней красотой человека, которая неспособна на зло. Внешне невзрачная девочка, напоминающая лягушонка, искренне счастлива за своих ровесников, гонящихся на велосипедах. Героиня ещё не осознаёт своей непривлекательности, но внутри неё уже живёт умение радоваться жизни, чуждому веселью. Автор надеется, что «младенческая грация души» возьмёт верх над внешними недостатками. В конце стихотворения поэт задаётся вопросом: а что вообще есть красота? Выбор лирического героя очевиден – доброта, которая является «огнём, мерцающим в сосуде»;

«Что такое красота? Согласно трактовке термина в словаре Ожегова это нечто, доставляющее удовольствие лицезреть, на что эстетически приятно смотреть. Из этого следует, что красота – чувство глубоко личное, индивидуальное. То, что для одного человека красиво, может быть уродливо для другого и наоборот».

Доброта, в этом смысле, полная противоположность красоте. Доброта не оставляет сомнений в своём проявлении. Любое проявление доброты не может быть расценено двояко.

Да, красотой можно восхищаться, её можно любить. Но это совсем не означает, что красота обязательно полюбит в ответ. Красота лишь оболочка, внешний слой, под которым скрывается сама душа и намерения человека. Гораздо важнее чистота помыслов, умение поддержать другого в трудный момент, тепло глаз и благородность порывов».

Критериями оценивания стали требования, предъявляемые к текстам по типу рассуждения:

- соответствие содержания теме;
- наличие аргументов, примеров;
- логичное и последовательное выражение мыслей, лаконичные

и точные формулировки (согласно структуре сочинения-рассуждения);

- соблюдение объёма текста.

Нами получены следующие результаты, которые отражены в Таблице 1.

Таблица 1 – Результаты выполнения школьниками контрольного среза

№	Критерии оценивания	Справились	Не справились
1.	Соответствие содержания теме	87%	13%
2.	Наличие аргументов, примеров	73%	27%
3.	Логичное и последовательное выражение мыслей (согласно структуре сочинения-рассуждения)	69%	31%
4.	Соблюдение объёма текста	85%	15%

Результаты контрольного среза позволили выявить состояние сформированности у школьников следующих умений, необходимых для создания текста (тип речи – рассуждение):

1) умение воспринимать и понимать задание по написанию сочинения сформировано у 87 %;

2) умение аргументировать свое высказывание, приводить примеры сформировано у 73 %;

3) умение логически верно и последовательно выражать мысли (согласно структуре сочинения-рассуждения) у 69 %;

4) умение соблюдать объём текста – у 85 %.

Итак, проведённый после опытного обучения контрольный срез позволил установить, что у школьников повысился результат выполнения задания.

Сравним результаты срезов до и после опытного обучения (см. Таблицу 2).

Таблица 2 – Сопоставление результатов до и после опытного обучения

№	Критерии оценивания	До опытного обучения		После опытного обучения	
		Справились	Не справились	Справились	Не справились
1	Соответствие содержания теме	34%	66%	87%	13%
2	Наличие аргументов, примеров	9%	91%	73%	27%
3	Логичное и последовательное выражение мыслей (согласно структуре сочинения-рассуждения)	28%	72%	69%	31%
4	Соблюдение объёма текста	18%	82%	85%	15%

Сопоставление результатов срезов до и после опытного обучения позволило сделать вывод об эффективности использования предложенной системы обучения. Уровень сформированности знаний и умений школьников при создании текста по типу рассуждения повысился.

Таким образом, мы считаем, что применение данной системы заданий при обучении школьников созданию текстов по типу рассуждения является продуктивным.

ЛИТЕРАТУРА

1 Жанпейс У. А. Русский язык и литература: Учебник для 7 класса общеобразовательной школы с казахским языком обучения / У. А. Жанпейс, Н. А. Озекбаева. – Алматы: «Атамұра», 2017. – 188 с.

К ВОПРОСУ ОБ ОБРАЗЕ «МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА» В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КОНЦА XX – НАЧАЛА XXI ВВ.

ЖАКИЯ Д.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

Образ «маленького человека» всегда привлекал русских писателей, начиная с XVIII века и до сего времени. В данной статье представлена попытка проанализировать тип «маленького человека» в русской словесности конца XX – начала XXI века.

«Маленький человек» – это определение, которое применяется к литературным персонажам, занимающим незначительное положение в обществе. В роли маленького человека выступает человек, занимающий низшую социальную ступень. Эти люди не выделяются в обществе своей решительностью. Чаще всего, это закрытый в себе человек, который не любит конфликтов и старается никому не навредить. Ведь писатели не просто так акцентировали свое внимание на образе «маленького человека». Не ради того, чтобы мы окончательно убедились в их непримечательности, а для того, чтобы донести до всех, что и этот «маленький человек» имеет внутри себя огромный мир, который состоит из маленьких радостей. Им не нужно огромного количества денег, занимать высокую должность, быть знаменитыми. Маленьким людям достаточно того, что в их жизни нет грандиозных проблем. Такие люди продолжают рождаться и сейчас. Это совершенно обычные люди. У них собственные заботы, не связанные с великими переменами. Им достаточно иметь низкую должность, быть непримечательными, не выделяясь из толпы. Для «маленьких людей» свойственно то, что на них почти не обращают внимания, их не уважают, смеются и даже порой издеваются над ними. Зачастую даже не общество, а жизненные обстоятельства не щадят «маленьких людей». Вспомним Акакия Акакиевича из «Шинели», который, не добившись справедливости от людей, в конце помирает в своей квартире, будто даже действительность отвернулась от него. Забытые, угнетенные

люди очень часто не привлекают внимание окружающих. Их жизнь, их маленькие радости и большие беды кажутся всем ничтожными, недостойными внимания.

Впервые образ «маленького человека» появляется в 1792 году в повести Карамзина «Бедная Лиза», а литературный термин «маленький человек» впервые использовал Виссарион Белинский в статье «Горе от ума» 1840 года [1]. Одним из первых «маленького человека» в XIX веке описал Александр Пушкин в повести «Станционный смотритель». Персонажем этого произведения был Самсон Вырин – чиновник низшего класса, живущий в собственном маленьком замкнутом мире. Его единственной радостью была дочь, побег которой лишил Вырина всякого смысла существования. Следующим образом стал Акакий Башмачкин из повести Николая Гоголя «Шинель». В творчестве Федора Достоевского «маленьким человеком» был Макар Девушкин в повести «Бедные люди». Образ не исчез из литературы и во второй половине XIX века. В «Преступлении и наказании» Достоевский призывал читателей проявить сочувствие к «маленьким людям», неспособным измениться, таким, как Мармеладов. «Маленький человек» был основным типом чеховского героя: Беликов из «Человека в футляре», Червяков из «Смерти чиновника», Дымов из «Попрыгуньи». В XX веке «маленький человек» появлялся в произведениях Александра Куприна, Василия Шукшина и многих других писателей и долгое время оставался распространенным персонажем русской литературы.

Актуальная для прошлых веков тема «маленького человека» продолжает волновать и современных писателей. Казалось, данный тип характерен только для писателей минувших веков, однако этот образ, эволюционируя, вдохновляет и нынешних авторов. Произведения, где освещается литературный тип «маленького человека» в конце XX века, намного отличаются от тех текстов про маленького человека, которые были созданы в предшествующее время. «Маленькие люди» современности – с одной стороны, в чем-то подобны своим предшественникам, с другой – совершенно другие люди, с уже другими проблемами, которые актуальны именно сейчас. Это не люди с неразделенной любовью или копящие вот уже много лет себе на одежду мечты. В произведениях конца XX века описываются жизни маленьких людей, которые, несмотря на укору судьбы, продолжают жить дальше, находя какой-то смысл. Для сравнения мы можем рассмотреть одно произведение XX века.

К примеру, В. Маканин в своей повести «Человек свиты» 1982 года создает образ человека в стремительно меняющейся действительности. Центральной метафорой отчуждения личности в прозе Маканина становится выражение «самотёчность жизни». Митя Родионцев уже не контролирует свою жизнь, а превращается в щепку в безличном потоке бытовых сцеплений, зависимостей, обязанностей, ритуалов, автоматических действий. О таком духовном перекосе идет речь в повести «Человек свиты».

В центре повести В. Маканина «Человек свиты» три основных персонажа: Дмитрий Родионцев, Вика Журавлёва и секретарь директора Аглая Андреевна. Они работают в одном из учреждений города. Их настоящее дело – это вести жизнь свиты. Аглая Андреевна в силу своей должности играет роль могущественного лица, с точки зрения Вики и Мити, Аглая Андреевна и директор – очень влиятельные люди. «Когда Аглая Андреевна звала их пить чай, всегда в приемной директора было солнце. Почти мистика: здесь не бывает непогоды. Светло, комфортно, а в фарфоровом чайнике свежий и горячий чай» [2, с. 2]. Попасть в приёмную, где всегда солнечно, пить чай с секретаршей, обсуждая всякое – это и есть счастье, райское место. Работники свиты чувствуют себя значимыми только в свите, рядом с начальством.

Как справедливо отмечает Л. Аннинский: «Не верх, не низ. Середина. Маканин находит точный образ этой невесомой цепкости. Человек свиты. Человек тёртый, мятый, опытный, занимающий какое-то там «надцатое» место в «команде» начальника, отрабатывающий это место... Да, из-за пустого вроде бы места в этой новой реальности идёт борьба... Пустым местом, оказывается, можно кормиться, им можно жить, оно наполняется бытийной тяжестью – место в гигантской структуре, возведённой человеком в пустоте... Человек слабый безропотно отдаётся потоку» [3, с. 11].

Главный персонаж произведения – Митя Родионцев, «человек свиты», уже привыкший быть под чьим-то покровительством. Мите страшно обрести свободу, стать самим собой. И именно под влиянием Аглаи Андреевны он чувствует себя невероятно счастливым и значимым. Без нее – он никто, так рассуждает сам Митя. Читатель застаёт Митю в тот момент, когда Аглая Андреевна довольно спокойно и тихо отстраняет его от свиты. Герой начинает выматывать себя размышлениями об отстранении. Потерять место в свите, которое принадлежало ему с того времени, как он только устроился сюда на работу – большая трагедия для Мити.

Он вспоминает время, проведенное в этом «солнечном местечке», вместе с Викой и Аглаей Андреевной. Вспоминает каждую секунду, каждую мелочь и старается понять, где же он допустил ошибку, в чем же его промах. Однако он не может понять, в чем его ошибка. Возможно, его единственная ошибка была в том, что он не уважал себя как личность. И даже не задумывался над тем, насколько человек может быть свободен от навязанных мыслей и стереотипов.

Весьма заметно, что этот герой схож с «маленькими» людьми предшествующих произведений, но отличается своим отношением к событиям, которые происходят у него в жизни. Персонаж рассмотренного текста имеет все шансы на счастливую жизнь. Он не живет в крайней бедности, имеет крышу над головой, также друзей и близких. Однако, гоняясь за несбыточной мечтой, за образами в своей голове, жалея себя, преуменьшая свои возможности, стремится к нулю. Митя Родионцев имел семью, стабильную зарплату, дом, гонялся за вниманием совершенно чужого ему человека. Однако, этот урок на протяжении многих лет, который просто разочаровал, научил его самому важному – расставлению ценностей в жизни. Нужно иметь много мужества, чтобы принять реальность такой, какая она есть.

В XXI веке русская литература так же обращается к указанному типу. Посмотрим на примере одного произведения, как эволюционировал литературный тип «маленького человека» в новейшее время.

В рассказе Елены Чижовой «Нюточкин дом» 2008 года прослеживается судьба «маленького человека» в современном мире. Елена Чижова говорит об имени своей героини. «Ни торжественное Анна, ни ежедневное Аня, ни даже школьное Анька не рождали в её сердце ответного отклика, как будто произносивший обращался к кому-то другому, не имевшему ни малейшего отношения к ней, то есть к Нюточке. Этим уменьшительно-ласкательным именем прозвали её родители» [4, с. 1]. Со временем героиня привыкла обращаться к себе самой таким образом, и некий внутренний голос оберегал её от поспешных поступков: «Не надо, Нюточка» [4, с. 1].

Говоря об авторском отношении к герою, замечаем, что оно, внешне бесстрастное, порой ироничное, к концу повествования меняется в сторону сострадания, сочувствия, как, впрочем, и отношение читателя.

Вернуть дом для неё – значит вернуть детство, семейную гармонию, когда всё было просто и понятно, тепло и без обмана.

Затевая квартирный обмен, Нюточка долго не могла на него решиться, но однажды, «переступив порог, едва не вскрикнула, потому что ей показалось, что она не вошла в чужую квартиру, а вышла из прежней общей кухни в коридор» [4, с. 8].

Нюточка – честная труженица, руководство «повесило на неё ещё одну дополнительную ведомость, но при этом, за своими важными делами, запамтовало повесить жалованье» [4, с. 9]. Безропотно берёт она работу на дом. Начальник, ценя её усердие, даже предложил ей стать главным бухгалтером, но сам всё и испортил замечанием о том, что теперь она должна прилично одеваться. Для Нюточки это означало, что те деньги, которые можно было бы потратить на ремонт, она должна будет тратить на дорогую одежду. Увлечённая своей мечтой, героиня отказывается от солидной должности и становится заместителем главного бухгалтера.

К своей желанной цели героиня идет целенаправленно, но медленно. Ей помогает случай: Нюточке прибавили зарплату, и «этих пор ремонтные работы пошли скорее» [4, с. 9].

Она обращалась к себе как к Нюточке. Ведь прозвали ее так родители. Такое обращение к себе успокаивало ее. Нюточка сталкивается с той жизненной проблемой, которую воспринимает довольно близко к сердцу. Будь на ее месте кто-то другой, он, может быть, не посчитал бы данную ситуацию за проблему. Она настолько была проникнута семейной атмосферой, что после смерти родителей, только и делала все, чтобы вернуть этот домашний уют, и это она смогла осуществить, лишь подобрав подходящую квартиру. Решение о сносе дома, где была ее квартира, куда она вложилась немало, просто разрушило ее вдребезги и в итоге привело к смерти. Все усилия этого персонажа просто потрачены впустую. Неважно, кто и что из себя представляет, абсолютно все должны суметь в первую очередь постоять за себя и за свои мечты. Жить смело и не прогибаться под мнение окружающих.

Итак, рассмотренные произведения с образами «маленьких людей» отличаются от предшествующих текстов. В конце XX-го века уже совсем другие проблемы, иные устои общества. Люди с совершенно другим мышлением. У каждого человека свои собственные душевные переживания, недосказанность, отрешенность от этого мира. Их просто не замечают в этой толпе, которая и есть общество «маленьких» людей.

Произведения XXI-го века – это лишь более современное продолжение XX-го века. Герои и этих современных произведений также ведут себя наивно по отношению к жизни. Также не стремятся выделиться из толпы, быть услышанными, не прилагают особых усилий для того, чтобы жить смело. Возможно, им это особо не нужно.

Эти люди были рождены не для великих целей, не для какого-то мирового переворота, даже не для того, чтобы просто отстаивать собственное мнение, доказывая людям обратное. Это люди, живущие в собственном мире, и неважно, зависят они от кого-то или нет. Они большую часть времени проводят в размышлениях, идеализируя все в собственном сознании. Реальность жестока, и она отличается от мира, которую они построили у себя в мыслях. Они слишком добры и наивны для этого мира. Это и отличает их от остальных людей. Однако, столкновение с этим реальным, жестоким миром будят в них то, чего они сами не ожидали. В этот момент «маленькие» люди понимают, для чего они были рождены, каким может быть другая сторона жизни, и что, несмотря на эти невзгоды, можно просто поменять свое отношение к жизни, к людям, возможно, даже ожидать худшего от людей, зато больше не разочаровываться в них.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Горе от ума. Комедия в 4-х действиях, в стихах. Сочинение А. С. Грибоедова [Электронный ресурс]. – <https://ilibrary.ru/text/1007/p.1/index.html>
- 2 Маканин В. С. Человек свиты – М.: ООО Центр «Златоуст», 2002. – 67 с.
- 3 Аннинский Л. А. Структура лабиринта – М., 1987. – 452 с.
- 4 Чижова Е. С. Нюточкин дом//Звезда, 2008. – № 1. – с. 48–59.
- 5 Маленький человек в литературе [Электронный ресурс]. - <https://obrazovaka.ru/sochinenie/literatura/malenykiy-chelovek-obraz-problema.html>
- 6 Маленький человек в современном мире [Электронный ресурс]. – <https://school-science.ru/6/10/36445>

ПРЕДМЕТ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРЕ

ҚАИРКЕН Н. А.

студент, 1 курс, группа СД-111,

Павлодарский колледж технического сервиса, г. Павлодар

ЕЛГИНА В. Д.

научный руководитель, преподаватель общеобразовательных дисциплин,
Павлодарский колледж технического сервиса, г. Павлодар

Художественная литература прошла долгий путь развития на протяжении многих веков. Она настолько прочно проникла во внутренний мир человека, стала его неотъемлемой частью, взаимодействуя с другими людьми и действительностью. Вот почему художественную литературу М. Горький справедливо назвал «человековедением». Но, прежде чем человек занял центральное место в художественной литературе, потребовалось много времени, творческого потенциала, знаний. Если рассматривать древнюю поэзию, то в ней в основном воспевали растения, птиц, священных животных, а человек являлся лишь служителем природы. Лишь в произведениях писателей Античной литературы на передний план возводится человек. Но он предстает перед нами не в обычном его облики, а в образе богов. Позднее литература начинает тяготеть к обыкновенному человеку, его обыденной жизни, бытовым условиям. И уже затем писатели начинают акцентировать внимание на духовные переживания героя, описывают его чувства, внутренний мир, отношения героев друг к другу, обстоятельства человеческой жизни.

Литература и искусство воспроизводят жизнь человека, человеческого общества. В центре их внимания находится человек во всей полноте его деятельности и духовной жизни. Это целостная личность, неповторимая, оригинальная, объединенная в социальные связи в системе общественных отношений. Художественная литература носит социальный характер, так как отвечает многим Закону Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207 «О культуре», одной из задач которого является «обеспечение свободного доступа к культурным ценностям» [1].

Рассмотрим трилогию Л. Н. Толстого «Детство», «Отрочество», «Юность». Откроем книгу на описании грозы в начале повести «Отрочество», глава II, «Гроза». Николенька Иртенев после смерти матери переезжает на лошадях из деревенской усадьбы в

Москву. Ребенок начинает превращаться в подростка и впитывает в себя все впечатления от дороги. Но на самом ли деле цель автора описать грозу? Повествование ведется от лица мальчика, отражая его внутренний мир. Во время треска грозы экипажи спускаются на мост, и тут случается небольшая поломка. Николенька очень встревожен, «с минуты на минуту» всех ожидает гибель. Но «когда пришла величественная минута безмолвия, обыкновенно предшествующая разражению грозы, чувства эти дошли до такой степени, что, продолжись это состояние еще четверть часа, я уверен, что умер бы от волнения» [2, с. 4–5]. Наконец хлынул дождь. «Молния светила шире и бледнее, и раскаты грома уже были не так поразительны за равномерным шумом дождя» [2, с. 4–5]. Гроза постепенно удаляется, дождь стихает, и у Николеньки пробуждается новое чувство. «Черная туча так же грозно застилает противоположную сторону небосклона, но я уже не боюсь ее. Я испытываю невыразимо отрадное чувство надежды в жизни, быстро заменяющее во мне тяжелое чувство страха. Душа моя улыбается так же, как и освеженная, повеселевшая природа». «Так обаятелен этот чудный запах леса после весенней грозы, запах березы, фиалки, прелого листа, сморчков, черемухи, что я не могу усидеть в бричке, соскакиваю с подножки, бегу к кустам и, несмотря на то, что меня осыпает дождевыми каплями, рву мокрые ветки распутившейся черемухи, бью себя ими по лицу и упиваюсь их чудным запахом» [2, с. 4–5].

Это открытие большого, чудесного мира маленьким человеком! Открытие красоты этого мира, непередаваемая прелесть природы. Для раскрытия этого чувства в герое прежде Л. Н. Толстой изобразил путешествие по жаркой пыльной дороге. Главное здесь – маленький герой, его переживания. Изображение природы: леса, поля, кустов черемухи, птиц, грозы – все это необходимо. Так автор дает увидеть, понять его восторг и восхищение жизнью.

Обратимся еще к одному произведению Ф. И. Тютчева «Весенняя гроза». Стихотворение как будто посвящено описанию грозы. Но не о самой грозе пишет поэт, о переживаниях зрелого человека. Он полон бодрости, весенняя гроза пробудила в нем веру в свои силы, в жизнь, наслаждение ее красотой. Поэтому стихотворение начинается признанием: люблю грозу; поэтому гром «резвится и играет», перлы, то есть жемчужины дождя, вместо капель. Поэтому «все вторит весело громам» [3, с. 36].

Близки эти произведения и тем, что описывают одно и то же явление и то же время года – в начале мая, в пору цветения черемухи. Близки и изображения чувства, которое Л. Н. Толстой образно назвал «чувствами надежды в жизнь». Но как они не похожи! Они не похожи своим образным строем и индивидуальной авторской неповторимостью. Они изображают явления по-разному. Л. Н. Толстого интересует процесс возникновения чувства, Ф. И. Тютчев изображает проявления уже сложившегося чувства, но главное, и писателей, и читателей занимает общий предмет – человек, его чувства, переживания, мысли, духовный мир. А человек у Толстого и человек у Тютчева совершенно разные люди!

К своим давним друзьям и помощникам люди издавна относились как членам большой семьи. В произведениях искусства животные уподобляются людям: по-человечески думают, оценивают поступки окружающих.

Так в произведении Г. Троепольского «Белый Бим Черное ухо» автор раскрыл темы отношений людей и животных, добра, зла, бессердечия. Бим был взят хозяином еще щенком. И по началу «он уже любил, когда хозяин с ним разговаривал, но понимал пока всего лишь два слова: «Бим» и «нельзя» [4, с. 1]. Затем Бим стал угадывать намерения своего хозяина «Сейчас мой добрый друг сядет за стол, обязательно сядет. Походит немного из угла в угол и сядет и будет водить по белому листку палочкой, а та будет чуть-чуть шептать. Это будет долго, потому посижу-ка и я с ним рядом. Затем ткнется носом в теплую ладонь. А хозяин скажет: – Ну, что, Бимка, будем работать, – и правда садится» [4, с. 5]. Затем выполнял его команды, стал преданным псом, который столкнулся со злобой и человеческим равнодушием.

Писатели показывают отношения людей к животным, как к тому миру, что окружает человека. Природа, условия, в которых живет и действует человек, воспроизводятся в литературных произведениях в совокупности всех ее частей и всех форм проявления, и опять-таки главным остается отношение к ней человека, проявление его воли, разума, чувства. В стихотворении С. Есенина «Песнь о собаке» изображено жестокое отношение людей к «братьям меньшим». В произведении автор передает чувство собаки «А когда чуть плелась обратно, / Слизывая пот с боков, / Показался ей месяц над хатой / Одним из ее щенков» [5, с. 113]. Автор показывает, как люди безнаказанно убивают животных, осуждает жестокость, в которой не проявляется ни капли сочувствия.

Изучив поведение и жизнь различных животных, человек изображает их в художественных произведениях, сочетая достоверность в описании условий их существования.

Художественная литература воспроизводит самые разные явления жизни. История и современность, природа, труд, быт людей, проблемы науки и техники – все это находит в ней свое отражение.

Но писателя привлекает не трудовой процесс или историческое событие сами по себе. Читая, скажем, «Тихий Дон» М. А. Шолохова мы не сможем стать участниками классовой борьбы в годы гражданской войны. Произведение писателя-фантаста И. Ефремова «Туманность Андромеды» заставляет задуматься о будущем человеческого общества. «Открытая книга» В. Аверина не сделает читателя медиком или микробиологом. Но мы получим представление о психологии труда рабочего, инженера, врача, ученого-микробиолога, то, чего не найдем в учебнике по кораблестроению или книге по микробиологии. Писателей интересует, как раскрываются характеры людей в трудовом процессе. Писатель показывает, как историческое событие преломляется в сознании людей, отражается в их судьбах. В художественной литературе все многообразие передается через изображение человеческой жизни, воплощается в характере героев.

ЛИТЕРАТУРА

1 Закон Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207 «О культуре». – cdb.kz: <https://www.cdb.kz/sistema/pravovaya-baza/okulture/> – Текст: электронный.

2 Л. Н. Толстой «Детство. Отрочество. Юность». – М.: изд-во «Наука», 1978. – с. 4–5.

3 Ф. И. Тютчев «Сочинения». – М.: изд-во «Художественная литература», 1984. – с. 36.

4 Г. Троепольский «Белый Бим Черное ухо». – М.: изд-во «Современник», 1979. – с. 1-5.

5 С. Есенин: собрание сочинений в двух томах, том 1, стихотворения, поэмы. – М.: изд-во «Советская Россия», 1991. – с. 113.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ГУМИЛЕВ: СЫН СВОИХ РОДИТЕЛЕЙ

МЕЛЬНИКОВ Д. С.

студент, Павлодарский колледж технического сервиса

БАЛЕНКО Л. И.

преподаватель, Павлодарский колледж технического сервиса

Личность Льва Николаевича Гумилева, сына Анны Андреевны Ахматовой и Николая Степановича Гумилева, сама по себе значительна. Во-первых, он является единственным сыном двух русских поэтов, судьбу которого определили его родители: расстрелянный отец и неугодная государству мать; во-вторых, он, как и многие, оказался заложником «века-волкодава», и в его судьбе отразилась судьба миллионов людей, репрессированных без всякой вины, ни за что, ни про что, скорее всего для устрашения других, чтобы всякий испытывал страх перед властью и не мог допустить мысли о неповиновении. Многократные аресты сына, страдания матери вызвали к жизни одно из замечательных произведений русской советской поэзии поэму «Реквием». Наконец, жизнь Льва Николаевича сама по себе является ярким примером удивительной стойкости, что, по-видимому, он унаследовал от матери, и целеустремленного отстаивания права личности на реализацию своих возможностей. В перерывах между арестами и ссылками, исключенный в свое время, он сумел окончить университет, в 1949 году защитить кандидатскую диссертацию, и уже после реабилитации сумел подготовить и успешно защитить две докторские диссертации: в 1961 году по историческим, а в 1974 году по географическим наукам [1, с. 3].

Родился Лев Николаевич Гумилев в 1912 году в царском Селе, где в то время в доме бабушки А. И. Гумилевой жили его родители. Детство его прошло под бабушкиной кровлей, то в небольшом имении Слепнёво, то в Бежецке. Драматические события в его жизни начались в студенческие годы, когда он поступил на исторический факультет Ленинградского университета.

В беседе с Л. Е. Варустиным об А. А. Ахматовой Лев Николаевич рассказывает и о своей судьбе. В общей сложности он провел в тюрьмах и лагерях 14 лет. «Арестовывался я четыре раза и еще два, уже отбывая срок, привлекался к дополнительному следствию» [2, с. 130].

В 1933 году – первый арест, случайный, когда Льву Николаевичу был 21 год. Будучи студентом, он пришел в

гости к Эберману, сотруднику Института востоковедения, посоветоваться, как переводить арабские стихи. Арестовали всех хозяев квартиры и Льва Николаевича. Через 9 дней его выпустили. 22 октября 1935 года последовал второй арест. Арестована была группа студентов исторического факультета ЛГУ и профессор Н. Н. Пунин, искусствовед, сотрудник Русского музея. Все обвинялись в принадлежности к антисоветской организации, которую, якобы, возглавлял Пунин. В это время арестовывали за вольные разговоры. «Правда, в это время никого не били, никого не мучили, просто задавали вопросы», - вспоминал Лев Николаевич. Ахматова обратилась с письмом к Сталину, ездила в Москву, хлопотала через знакомых. «Они не замешаны в политике», - писала она. Вскоре их отпустили.

10 марта 1938 года – третий арест. Арестовали как подозрительное политическое лицо. После второго ареста его исключили из университета, зиму он голодал, но весной сдал экзамен на второй курс. Помог ректор М. С. Лазуркин, заявив: «Я не дам искалечить жизнь мальчику». Теперь его арестовали за «участие в молодежной антисоветской террористической организации в университете». 27 сентября того же года Военный трибунал спешно осудил его.

Теперь все было по-другому. Тут же начались пытки: старались насильно выбить у человека признание. Избиение продолжалось 8 ночей – безрезультатно, признания не добились. Он просидел во внутренней тюрьме НКВД и в Крестах в Ленинграде 18 месяцев. Ему дали 10 лет исправительно-трудового лагеря и отправили на Беломорканал. Вскоре ему переменили приговор и по статье 58 за «террористическую деятельность» приговорили к расстрелу. Но пока его возили туда-сюда на допрос, убрали Ежова, начался пересмотр дел и его осудили на 5 лет лагерей, сослали в Норильск. После отбывания срока ему не разрешили выехать из Сибири, и он нанялся в геологическую партию, которая работала недалеко от Туруханска. Шла война, и Гумилев просился на фронт, долго ему не разрешали, наконец, в 1944 году отпустили. Лев Николаевич успел дойти до Берлина, участвовал в его взятии. Известие о том, что сын воюет, Анна Ахматова встретила с великой радостью.

Вернувшись в Ленинград, Лев Николаевич восстановился на исторический факультет, сдал 10 экзаменов за 4 и 5 курсы и стал аспирантом. Но недолго длилась эта безоблачная жизнь. В августе 1946 года грянуло новое постановление о журналах «Звезда» и

«Ленинград», Ахматову исключили из Союза писателей, лишили карточек, а Гумилева исключили из аспирантуры. Ему была дана характеристика, что он высокомерен, не занимается общественной работой, считает ее пустой тратой времени.

Тогда он поступил библиотекарем в сумасшедший дом на Васильевском острове, заработал хорошую характеристику и подал диссертацию на защиту. Это было в 1948 году. Его противником был заслуженный деятель киргизской науки А.Н. Бернштам. Он обвинил Льва Николаевича в незнании восточных языков. Споря с ним, Лев Николаевич заговорил по-персидски, потом перешел на тюркские языки. Оппонент не мог ему ответить. «За» проголосовали 15 человек, и только один был «против». Но диплома Гумилев не успел получить: 16 ноября 1949 года последовал четвертый арест. Арестанта сразу отвезли в Москву в Лефортовскую тюрьму, били, дали 10 лет и отправили в лагерь в Караганду. Из Караганды – в Междуреченск, потом в Омск. Здесь, отбыв 7 лет, он получил свободу в мае 1956 года. И только 20 мая 1975 года Постановлением Ленинградского городского суда Л.Н.Гумилев был полностью реабилитирован. Четырнадцать лет отнято у человека: 5 – на Беломорканале, 7 – в Караганде и Сибири, два года в тюрьмах и пересылках. Реальных обвинений никаких ему не предъявлялось, просто он был сыном своих родителей, то есть из непокорных, потому и страдал, но, очевидно, потому и выстоял, сохранив гордый дух, самостоятельность суждений и удивительную работоспособность. На вопрос, что помогло ему выстоять, Лев Николаевич отвечал – увлеченность наукой и встречи с интересными людьми [2, с. 132]. В тюрьмах и ссылке, он выучил персидский язык от одного персидского коммуниста. Слушая китайцев, японцев, европейцев, - кого только не было в лагере, - он вывел закон зависимости характера и культуры народа от географических и исторических обстоятельств. В лагере он начал писать докторскую диссертацию о тюркских народах, написал монографию «Хунну». В лагерь можно было присылать книги, и их ему присылали. Книг было очень мало, но зато читались и обдумывались они с величайшей серьезностью. Начальник лагеря разрешил Гумилеву писать, но «...только не стихи, про гуннов можно».

На вопрос, как в анкетах теперь отражаются факты арестов, Лев Николаевич отвечал, что никак, как будто арестов и не было. Например, в его анкете значится, что с 1946 по 1956 годы Л. Н. Гумилев был сотрудником Музея Этнографии, хотя 7 лет

из них был в лагерях. Немало душевных сил у Анны Ахматовой отняла трагическая судьба единственного сына, пострадавшего за родителей без всякой вины. Мать не могла не ощущать своей вольной и невольной вины, и это тоже усугубляло ее душевное состояние. Ее житейская неустроенность, необходимость оставлять мальчика на руках бабушки и тетки, страстно любивших малыша, в какой-то мере обрекала мальчика на какую-то отчужденность. Общение матери и сына носило эпизодический характер, сын старался «не создавать ей проблем», понимая сложность ее судьбы и, по-видимому, чего-то ей не прощая. Сложность этих взаимоотношений пытается осмыслить Наталья Роскина в статье «Как будто прощаюсь снова...» [3, с. 88–105].

Л. Н. Гумилев является автором более десяти научных монографий, в том числе книг, получивших широкую известность за рубежом: «Хунну» (1960), «Открытие Хазарии» (1966), «Древние тюрки» (1967), «Поиски вымышленного царства» (1970), «Древняя Русь и Великая степь» (1989). Им написано около двухсот статей и стихотворных переводов с восточных языков. Его труды вызывают споры и читательский интерес, так как помимо нестандартного подхода ко многим явлениям, глубине и широте его исторических познаний, они написаны блестящим литературным, можно сказать, поэтическим языком. Неудивительно, что он писал стихи, он не мог их не писать. Хотя поэтическим творчеством Гумилев занимался только в молодости - в 1930-е и позже, в Норильском лагере, в 1940-е годы. И неслучайно критик Вадим Кожин писал, что «...опубликованные стихотворения Л. Н. Гумилева не уступают по своей художественной силе поэзии его прославленных родителей» [4, с. 65]. Сам Лев Николаевич не очень ценил свой поэтический талант, и, возможно, не хотел, чтобы его сравнивали (что было бы естественно) с его родителями. Поэтому часть его поэтического наследия оказалась утраченной. К счастью, к этой стороне своего творчества Лев Гумилев вернулся в конце своей жизни, решив опубликовать сборник. И, обладая феноменальной памятью, восстановил свои поэтические произведения. Но выполнить свой замысел не успел. При жизни были опубликованы только две поэмы и несколько стихотворений. В 2002 году, к 90-летию Гумилева, в Москве вышел сборник «Чтобы свеча не погасла», в который впервые (вместе с культурологическими статьями и эссе) вошла большая часть его поэтических произведений. Владел стихотворной техникой и мелодией русского стиха Лев Гумилев блестяще, обладая

при этом эрудицией в области географии, истории, этнографии. Кроме того, он был знатоком русской литературы вообще и поэзии в частности. Не зря он сам себя однажды назвал «последним сыном Серебряного века».

ЛИТЕРАТУРА

1. Лев Гумилев. Александр Панченко. «Чтобы свеча не погасла». Диалог. Л., Советский писатель, 1990.
2. «Иначе поэта нет». Беседа Л. Э. Варустина с Л. Н. Гумилевым // Звезда. – № 6. – 1989. С. 127–133.
3. Роскина Наталья. Как будто прощаюсь снова // Звезда. – № 6. – 1989. С. 88–105.
4. Кожин Вадим. Вглядываясь в русскую историю // Книжное обозрение. – № 13. – 1990. С. 60–69.

КАЛЕНДАРНЫЙ ОБРЯДОВЫЙ ФОЛЬКЛОР В ФОЛЬКЛОРЕ СЛАВЯН-ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ (ПО ЗАПИСЯМ В С. ФЕДОРОВКА РАЙОНА ТЕРЕНКОЛЬ)

СОЛОМУХА В. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЦВЕТКОВА А. Д.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Современное состояние фольклора в анклавных поселениях является одной из актуальных на сегодняшний день проблем фольклористики. Анклавное поселение – это какая-либо этническая группа, проживающая и сохраняющая свои традиции на территории другого государства. В Казахстане, который назывался лабораторией дружбы народов, существует множество, прежде всего, славянских анклавов, которые возникли в результате миграционных процессов. На территории Павлодарского Прииртышья наиболее характерные типы поселений связаны с тремя волнами миграции населения в Северный Казахстан. Первый тип – населенные пункты, в которых проживают потомки казаков Иртышской линии. Второй тип – населенные пункты, образованные выходцами из России, Украины, Белоруссии в конце XIX – начале XX века. Третий тип – советские колхозы и совхозы, включая возникшие в середине XX века в результате освоения целинных земель [1, с. 4].

В настоящей статье предпринимается анализ современного состояния календарной обрядовой поэзии села Федоровка района Теренколь Павлодарской области. Село возникло в результате миграции славян в Казахстан (вторая волна миграции) в 1907 году по программе Столыпинской реформы. Историческое предание, бытующее в селе, дает народную интерпретацию его основания: *«Это рассказал Алексей Иванович Коновалов. Он из семьи первых поселенцев, здесь они в числе первых поселенцев. Тогда, где планировалась Фёдоровка, по той карте, что дали, землемер приехал исполнять и приехал туда, где мужики собрались. Они уже и жеребий вытащили из шапки, что будет Фёдоровка. Это должно быть между Ивановкой и Конторкой. Землемер говорит и по своим меркам везёт кольцо вбивать туда, где сейчас солёные озёра. Сплошные солонцы. Они тогда переглянулись-переглянулись быстро. Землемера напоили, и он заснул, там, возле кольца. Они этот кольцо вывернули, перенесли вместе с землемером. Там, где сейчас Фёдоровка. Перебили кольцо, а он спит. Он проснулся, посмотрел и говорит: «Вроде не здесь!» «Да ты что, ты же согласился!» Так Фёдоровка здесь и осталась...» (Записано в 2006 г. в с. Федоровка Качирского р-на от Бойко Надежды Павловны, 1948 г.р., украинки, местной).*

К анализу привлекаются материалы сборника «Моё село – моё Отечество», в который вошли записи фольклорных экспедиций 2006 г., а также записи, сделанные нами в 2021 г.

В культуре каждого народа с древности особой актуальностью отличались календарные обряды и праздники, которые носили аграрный характер и имели целью достижение житейского благополучия, которое во многом зависело от природы. Календарь осуществлял своеобразное «программирование» повседневной жизни крестьянина, задавал ритм труда и отдыха, будни и праздники. Так, Г. С. Виноградов отмечал: «Праздники для народа – такие моменты года, когда начинается какой-либо новый период хозяйственных или бытовых отправления» [2, с. 17].

В современности календарный цикл во многом сохраняется как память о прошлом, дань традиции и нередко имеет не столько практическую, сколько эстетическую функцию. Ритуальные действия, связанные с календарными праздниками, совершаются потому что так делали предки, так было принято в селе или в семье. Формой сохранения и передачи традиции теперь является рассказ об обряде, который Г. И. Власова называет календарным нарративом

и характеризует следующим образом: «Календарный нарратив отражает определенный пласт мифологических, религиозных архетипов, ритуальных моделей, воссоздающих традиционную или современную картину мира. Если сам календарный обряд как аутентичное явление бытовал в прошлом, то функционирование календарного нарратива подвержено механизмам фольклорного дискурса современности» [3, с. 73].

Календарные обряды и их поэзия делится на четыре цикла в соответствии с временами года: зима, весна, лето, осень. В селе Федоровка ключевыми зимними праздниками были Рождество и Святки. В памяти старожилов сохранились воспоминания об обходе дворов: *«Рождество, это мы ходили ко всем родственникам, с сумочкой ходили до родственников. Я помню, что у нас жили соседи Беренцевы, они были немцы, и мы ходили с сумочкой до моих родственников, потому что у них здесь не было родственников. Просили, чтобы нам дали что-нибудь»* (Капанова (Бухмиллер) Антонида Андреевна, 1957 г.р., украинка, записано в 2021 г.).

Обходы дворов сопровождалось исполнением поздравительных песен – колядок. Записи демонстрируют лучшую сохранность украинских зимних поздравительных песен, которые исследователи систематизируют по типу зачина. Наиболее популярны из них колядки и щедровки. Например:

*Колядниця, колядниця,
Я у мамы единица.
А вы мэнэ не пытайте,
Денежку минэ дайте!
Добрый вечер! (Яковичина Е.Е., 1939 г.р., украинка,
записано в 2006 г.)
Щедрик, ведрик,
Дайтэ варэник.
Что ты, титка, напекла?
То вынэси до викна.
Нэ вынэсэш до викна,
Чтоб ты руки попэкла (Довгаль А.А., 1934 г.р., русская.
Записано в 2006 г.).*

Время от Рождества до Крещения в народе называли Святками. Эти дни приходились на пограничное положение солнца, что представлялось как борьба темного и светлого. В это пограничное время, когда «чужой» мир активизировался, было принято обращаться к нему, чтобы узнать судьбу в грядущем

году. Это происходило в процессе святочных гаданий, рассказы о которых записываются от женщин, поскольку гадание имеет четко выраженный гендерный характер. Участницы ритуала старались узнать, что ждет их в наступившем году: *«Гадали раньше девушки и женщины. Собирались, чтобы все про мужиков знать, когда они на фронте были. Вернется или не вернется. Ровно в двенадцать часов надо садиться при свече, чтоб свету не было. Ворожат и думают, каждый, что случится, что будет: хорошее или плохое. Стоит одна, смотрит, в зеркале - гроб прямо. Гроб показался. Через 3 дня пришла ей телеграмма, погиб ее мужик. Похоронка пришла»* (Ульянова Ольга Ильинична, 1929 г.р., украинка. Записано в 2006 г.).

Девушек интересовало, выйдут ли они замуж, направление выхода замуж, основные характерные черты будущего мужа, его внешний облик. В нарративах описывается не только сам ритуал, но и его результаты: *«Гадала, с девчатами жила в общежитии и под Новый год полотенце вешали на койку. Кто вам приснится, первый утретя, муж твой будет. И сами пошли на танцы, натащевались, ничто нам не приснилось. Встали утром, смеялись, смеялись, пошли на работу. А у меня кавалер был в армии уже. А я училась на мастера. И мне говорят ребята, девчата, что меня кто-то зовет там. Я выглянула, а это жених мой приехал. А девчонка одна рассказывала дома, что он приехал, зашел, умылся. «Он, - говорит, - умылся и вытерся полотенцем, которое висело над твоей койкой». А мы гадали. А он говорит: «Вот я сам и приехал»* (Люблинская Юлия Макаровна, 1927 г.р., русская. Записано в 2006 г.).

В весеннем цикле ключевыми праздниками являются Масленица, Вербное воскресенье и Пасха. Масленица - один из главных ритуальных праздников годового круга, целью которого было заклятье на весеннее возвращение солнца и обильный урожай. На Масленицу было принято печь блины, ходить в гости. Праздник отмечался целую неделю: *«На Масленицу пекут молочные блины. Берут соседи соседа, привяжут на доску и тащат до других соседей, там – бутылку. Так целую неделю канителются с этим праздником»* (Маляревская Надежда Федоровна, 1937 г.р., украинка. Записано в 2006 году)

В рассказах старожилов также упоминается о масленичном чучеле, его делали из соломы, наряжали, а в конце празднования сжигали: *«Чучело ставили. Солома, наряжали, вот это ставили, и потом сжигали. Даже возле клуба у нас все время возле ДК было,*

сначала на стадионе, а потом возле ДК» (Беляева Галина Яковлевна, 1950 г.р., украинка. Записано в 2021 г.)

Вербное воскресенье празднуется в последний воскресный день перед Пасхой. Этот день являлся большим праздником, в который запрещался любой род деятельности: «Ой, Вербное воскресенье — это большой конечно праздник. Ничего делать нельзя» (Волкова Нина Ивановна, 1946 г.р., немка. Записано в 2021 г.)

В воспоминаниях о календарном нарративе упоминается о чудесных свойствах вербы. Вербным прутиком выгоняли на пастбище скотину или просто хлестали ее. Это делалось для того, чтобы она была здоровой: «В Вербное воскресенье скотину выгоняют на пастбище и обязательно погоняют ее вербой. Если Вербное воскресенье выпадает на холодные дни, когда скотину еще не выгоняют на пастбище, в сарае скотину нужно похлестать веточкой вербочки. Для того, чтобы вся хворь с нее ушла.» (Маляревская Надежда Федоровна, 1937 г.р., украинка. Записано в 2006 г.)

Главным праздником в весеннем цикле календарных нарративов является Пасха. Это великий христианский праздник Воскресения Христова. До Пасхи было принято держать пост, который длился 7 недель. Неделя перед Пасхой называлась Страстной неделей. В воспоминаниях сохранилась информация про чистый четверг и страстную пятницу. «В чистый четверг мыться надо, стирать, а больше ничего делать нельзя. В страшную пятницу вообще работать нельзя — страшный грех, потому она и называется «страшная пятница» (Литвинова Анна Ильинична, 1926 г.р., украинка. Записано в 2006 г.)

Праздник праздновали неделю или три дня: «Праздники на Пасху всю неделю. Грех работать» (Литвинова Анна Ильинична, 1926 г.р., украинка. Записано в 2006 г.) Церковные элементы праздника — разговление и христосование.

На Пасху люди красили яйца, пекли куличи, которые в народе именуют пасхами (по названию праздника), и освящали их: «На Пасху красили яйца. Яйца священные были. Самое главное, надо на ночь поставить пасхи печеные и яйца, чтобы их освятил Бог» (Литвинова Анна Ильинична, 1926 г.р., украинка. Записано в 2006 г.)

В селе сохраняется поверье о том, что освященные пасхальные яйца можно хранить весь год, до следующего празднования, и они совершенно не испортятся: «Еще батюшка старенький был, он говорил: «Вот попробуйте оставить яйцо, и ничего с ним не будет

до Пасхи следующей». Это яйцо до того момента не портится, только усохнет чуть-чуть и все. Мы спрятали яйцо на шкаф. Потом через год съели на Пасху. Ни запаха от них, ничего». (Литвинова Анна Ильинична, 1926 г.р., украинка. Записано в 2006 г.)

Старожилы вспоминают о таком обычае, как Пасхальное приветствие. Среди христиан было принято приветствовать друг друга в первый день Пасхи радостным возгласом «Христос воскрес!» и отвечать «Воистину воскрес!» с троекратным поцелуем: «Люди ходили, поздравляли, заходят и говорят: «Христос воскрес!», мы значит «Воистину воскрес!» и приглашаешь ко столу» (Грабовецкая Раиса Алексеевна, 1937 г.р., русская. Записано в 2021 г.)

В летне-осеннем цикле календарных нарративов села Федоровка актуализированы Троица, Спасы и Покров. Летние и осенние обряды по своей направленности сильно отличаются от обрядов зимнего и весеннего циклов. Цель обрядов летне-осеннего цикла заключается в заботе об урожае. Обряды летнего и осеннего циклов объединяют по принципу их общей направленности.

Троица является наиболее значимым праздником летне-осеннего цикла (50-й день после Пасхи). В этот праздник было принято украшать дом ветками березы, расставлять их по углам, пол усыпали травой: «Убирают дом зелеными ветками. Зеленая трава ставятся в доме. Это в нашем обычае так зеленью освещают дом. Ветки берутся березы, пол — травой. Лежит это дня 3–4, а потом убирается, выносятся» (Литвинова Анна Ильинична, 1926 г.р., украинка. Записано в 2006 г.) Мастерили обереги из трав и вешали в углу дома: «Обязательно вешали дома, я помню, веничек с чем-то, висел в углу, как какой-то берёг, какое-то разнотравье» (Записано от Капанова (Бухмиллер) Антонида Андреевна, 1957 г.р., украинка).

Праздновать Троицу было принято три дня. В нарративах о празднике явно прослеживается аграрный характер. Люди ехали в степь с едой, выпивкой: «Троица, и мы идём три дня на степь с едой, выпивкой. Вот, значит, идём на степь. Вот, что посеют, оно уже выбивается в колосья, вот мы идём туда, что-то и поём, кушаем. Поём песни, чтобы урожай хороший был. Гуляли три дня. Старые бабки заговаривали что-то, чтоб урожай хороший был» (Маляревская Надежда Федоровна, 1937 г.р., украинка. Записано в 2006 г.)

Троица с давних времен была связана с культом растительности, молодой зелени. Из первых трав цветов принято было плести венки, загадывая желания на будущее: *«Венки плели, я хорошо это помню. Не знаю, наверно, в классе 6 или 7 мы веночки эти плели. Вот одуванчики начинают, там было много всяких цветов, и вот это у нас можно было выйти прямо вот за Федоровку, первый околок был близко, и мы всегда могли там всё насобирать. Мы ходили пешком, нам было это не тяжело, бегали прям игрались, и вот эти веночки плели, что-то загадывали себе»* (Капанова (Бухмиллер) Антониды Андреевны, 1957 г.р., украинка. Записано в 2021 г.).

Спасы отмечались в августе-сентябре. Спасами (сокращенная форма от слова Спаситель, Иисус Христос) называют три летних праздника, посвященных Христу: Медовый Спас, Яблочный Спас и Третий Спас (Ореховый - В.С.). В селе Федоровка, сохранились воспоминания лишь о Яблочном Спасе. Яблочный Спас (или Спас на Горе) приходится на 19 августа, он является центральным из трех православных праздников. В этот день прославляют православные святые и природу за щедрый урожай.

Собирая информацию о Яблочном Спасе, мы узнали, что ранее за селом были яблоневые сады: *«И за Федоровкой там был сад, там даже потом пионерский лагерь сделали. Туда, знаешь, куда мы раньше в походы ходили за первый околок, туда, вот там был сад.»*

В дом было принято приносить яблоки, их клали в чаши и расставляли по дому: *«Там росли разные яблочки, и мы ходили за яблоками, брали с собой сумку там, кто мешок, и собирали эти яблочки, и тащили домой. Яблоки дома ставили в чашку, выбирали красивые такие, себе ложили на тарелочку, возле кровати, значит, запах этот вот дышали»* (Капанова (Бухмиллер) Антониды Андреевны, 1957 г.р., украинка).

Последним календарным актуальным праздником, бытовавшим в селе Федоровка и закрывающим летне-осенний цикл обрядов, является Покров. К этому дню обычно оканчиваются все сельскохозяйственные работы, это время считалось благоприятным для свадеб. Считалось, что на Покров день земля снегом покрывается: *«Покрова знаю. Это 14 октября. Покрова – это у нас в народе говорят: «Это будет снег или не будет». Если теплый день, то не будет снега, еще 40 дней тепло будет стоять»* (Довгаль Альбины Александровны, 1934 г.р., русская. Записано в 2006 г.).

Люди считали, что в этот день Богородица защищает («покрывает») от всего плохого: *«Это Мария всегда покрывает в*

этот день всех людей от болезней, от зла, от всего плохого. В этот день надо молиться. Покрова покрывают людей» (Довгаль Альбина Александровна, 1934 г.р., русская. Записано в 2006 г.).

Итак, в данной статье нами был рассмотрен календарный обрядовый фольклор славян-переселенцев Павлодарского Прииртышья, прибывших на территорию Казахстана во время второй миграционной волны в годы Столыпинской реформы. Наблюдения показывают, что на территории села Федоровка бытуют обряды зимнего, весеннего и летне-осеннего циклов. Однако актуальны не все славянские календарные праздники. Старожилы бережно хранят в своей памяти традиции и обычаи, связанные с Рождеством, Святками, Масленицей, Вербным воскресеньем, Пасхой, Троицей и Покровом. В форме календарных нарративов жители села передают накопленный многими поколениями опыт и знания о мире.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Цветкова А.Д. Русская устная мифологическая проза Центрально-Северного Казахстана. – Павлодар: ЭКО, 2009. – 188 с.
- 2 Виноградов Г. С. Материалы для народного календаря старожилого населения Сибири. – Иркутск, 1918. – Вып.1. – с. 17 // Цитируется по: Любимова Г. В. Возрастной символизм в культуре календарного праздника русского населения Сибири. 19 - начало 20 века. – Новосибирск: Институт археологии и этнографии СО РАН, 2004. – 240 с.
- 3 Власова Г. И. Календарный и свадебный фольклор восточных славян Казахстана (на материале записей XX века). – Астана, 2007. – 368 с.

7.2 Қазақ филологиясы
7.2 Казахская филология

**ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУ
ҒЫЛЫМЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

АМИРХАНОВА С. Р.

студент, 1 курс, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖУМАБЕКОВА Б. Б.

магистр, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әрбір халықтың мақтанышы – оның ана тілі – бұл ең алдымен адамның немесе отбасының бір этносқа жататынының белгісі. Бұл адам бала кезінен бастау алатын мәдениеттің бір үлкен қабатының бөлігі.

Қазақ тілінің тарихы ғасырлар бойы, көшпенділік дәуірінен бастау алады. Қыпшақ тобына жататын түркі тілдерінің бірі.

Мемлекетіміз қазақ этносимволына негізделген. Бұл қазіргі ұлттық мемлекеттің қалыптасуы мен сақталуында рәміздердің, мифтердің, құндылықтар мен дәстүрлердің маңыздылығын көрсететін ұлтшылдықты зерттеудегі ой мектебіне қатысты. Қазақ этносимволизмі ежелден ұлттықтан жалпыұлттыққа ұласты. Мысалы, Туымызды, Елтаңбамызды немесе Әнұранымызды алайық – бұл орайда қазақтың бәрі баршамызға, Қазақстан азаматтарына ортақ болып қалды. Бұл ерекше - ол орыс тілі сияқты басқа тілдерде кездеспейтін бірегей білім мен құндылықтарды қамтиды. Тілді насихаттайтын болса, елге инвестиция тартуға болады. Басқа дамыған елдер өздерінің құндылықтарын, дәстүрлерін және күшті жақтарын насихаттаумен бұрыннан айналысады. Қазақ тілінде күш-қуат, қайырымдылық бар. Тілімізде тұлғаға бағытталған сөз формаларының көп болуы осыны растайды. Балаға, ақсақалға, әйелге, ер-азаматқа арналған сөздер бөлек. Сондай-ақ, әлеуметтік жағдайына байланысты арнайы емдеу бар.

1929 жылға дейін қазақ жазуы араб жазуы негізінде 1929–40 ж.ж. – латын тілінде, ал 1940 жылдан бастап – бірнеше қосымша әріптермен кириллицада. Қытайда тұратын қазақтар араб графикасын бұқаралық ақпарат құралдарында, ішінара білім беру жүйесінде қолдануды жалғастыруда. Қазақ тілінің құрылымы мен фонетикасының ерекшелігін ескерсек, жазуды қолдану біршама ыңғайсыз болды. 1929 жылы КСРО-ның славян емес халықтарының барлығы дерлік латын әліпбиіне көшірілді. Латын әліпбиіне көшіп,

сауатсыздық жойылғаннан кейінгі әдеби шығармалар мен жаңа қаламгерлер қатары көбейген бұл кезең жаңа қазақ әдебиетінің алтын ғасыры саналады. 1937 жылы Қазақстан Жазушылар одағы құрылды.

1940 жылы қазақ тілі кириллицаға көшіріліп, тәжірибеге сүйене отырып, ең қолайлы әліпби болып шықты, тәуелсіз Қазақстанда сақталды. Егер XX ғасырдың басында ұлы Абай Құнанбаев орыс тілін үйрену идеясын көтерсе, қазір қазақ тілін үйренудің қажет уақыты келді.

Қазақ тілі күнделікті деңгейде де, әдебиетте де, ғылымда да, саясатта да, экономикада да қолжетімді, беделді, адамдарды біріктіретін болуы керек. Мәдениет арқылы тіл, бұл негізгі идея. Бұл шығармашылық жұмысқа тек қазақ журналистерін ғана емес, орыс, күрд және басқа ұлт өкілдерін де кеңінен тарту қажет. Жұмыс барысында олардың өздері де қазақ тілін меңгереді, өйткені бұған тікелей қызығушылық танытады.

Тарихи тәжірибе көрсеткендей, кез келген тіл негізінен аударма әдебиеттің, оның ішінде әлемдік жауһарлар мен ана тілінде сөйлейтіндерді таныстырудың арқасында дамып келеді. Кезінде орыс тілі де бұл жолдан өткен жоқ. Көптеген орыс ақындары мен жазушыларының, соның ішінде танымал классиктердің арқасында орыс тіліне аударылған шығармалардың үлкен қабаты жасалды. Сондай-ақ КСРО-да қатаң тіл саясаты болды, идеология болды, халық қысқа мерзім ішінде орыс тілін үйренуге мәжбүр болды. Орыс тілін білмей тұрып жұмысқа тұра алмассың, университетке түсе алмайсың, өйткені оқыту тек орыс тілінде болатын. Тек жасына байланысты 60-тан асқан, физикалық тұрғыда басқа тілді меңгере алмағандар ғана бұл санатқа жатпайды. Дегенмен, орыс тілін мемлекеттік тіл ретінде қабылдаудың бірден-бір демократиялық жолы – жалпыхалықтық референдум. Қалған әдістердің барлығын ұлтшылдар қолданып, қоғамға зиянын тигізеді. Қоғам дайын болғанда ғана мұндай референдумды өткізудің мәні бар екені де түсінікті. Бірақ бұл оқиға бес жылдан кейін орын алса да, оған деген қозғалыстың өзі көптеген мәселелерді жояды.

Ал енді ең бастысы: Қазақ тілінің дамуын көтеру үшін не істеу керек?

Қазақ тілі қоғамымызда беделді, сұранысқа ие болуы керек. Қазақстан интернет пен теледидардың арқасында қазақ тілінің кеңістігін кеңейтуде. Елімізде бірнеше жылдан бері тегін тіл курстары жұмыс істеп келеді. Әрбір азаматқа ыңғайлы уақытта

тіл үйренуге мүмкіндік жасалған. Қазақстанда қашықтықтан оқыту белсенді түрде жүргізілуде, бұл қазақ тілін білу деңгейін тексеруге көмектеседі. Сөйлеу тілін дамытуға, қарым-қатынас дағдыларын меңгеруге мүмкіндік бар. Тренинг қазақ тілінде сөйлесу процесін жеңілдетеді. Сонымен қатар, көңіл көншітпейтін бірқатар көрсеткіштер байқалады. Кез келген реформада, оның ішінде тілге қатысты реформаларда уәждеме, мақсатты шынайы анықтау мәселесі маңызды. Қазақстандықтарды мемлекеттік тілді үйренуге ынталандыратын факторлар туралы не білеміз? Сауалнама барысында респонденттердің көбі іс жүргізудің қазақ тіліне көшуін осындай факторлармен байланыстырады. Осы фактордың маңыздылығына көз жеткізуге тырысайық. Тарихқа жүгінейік. Көптеген штаттарда іс қағаздарын жүргізу тілі халықтың көпшілігіне түсініксіз тіл болды. Бұл жағдай не дәстүрді пайымдаудан, не билеуші топтардың мүддесін қорғаудан туындады.

Қазақ тілінің өміршең болуы, өзіндік ерекшелігін, жан-жақтылығын, тарихы мен мәдениетін білдіретін музыкалық әмбебап – «әндік фонетикасын» сақтай алуы үшін ана тілін дамытуға бағытталған мемлекеттік саясатты қалыптастыру қажет. прогрессивті лингвистиканың заңдылықтары бойынша – ұлттық тілді дамытудың оптимистік және оңтайлы нұсқасы осындай.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Ситуация с казахским языком будет лучше через поколение» – Nazarbayev University (nu.edu.kz)
- 2 Нет будущего казахского языка: Почему не решается основная проблема?! “Адырна” ұлттық порталы (adyrna.kz)
- 3 Пять проблем в изучении казахского языка: от мотивации до политики – Аналитический интернет-журнал Власть (vlast.kz)
- 4 Почему граждане Казахстана не хотят учить казахский язык? // Новости. StanRadar – новости Центральной Азии

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК – ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖЕМІСТІ ДИАЛОГТЫҢ КЕПІЛІ

АХМЕТОВА С. Ж.

студент, 4-курс, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ТУКАЙ Б.

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі, ХББ Назарбаев Зияткерлік мектебі, Павлодар қ.

Жаңартылған білім беру мазмұнымен сандық технологиялы қоғамды жедел дамытудың бірден бір жолы білім беру мен мәдениетті үйлесімді бірегей ету идеясында жатыр. Сондықтан да білім беру саласының өзі мәдениетті тәжірибе тарату формасы ретінде танылып отыр. Мәдениаралық құзыреттілік ұғымы бірегей феномен ретінде қазіргі замандағы білім беру тәжірибесінде өте өзекті позицияға көтерілді. Адамдар арнайы мәдени және ел туралы білімге ие болмай өзара бір-бірімен жемісті диалог құра алмайды. Басқа мәдени дәстүрлерді елемеу және қабылдамау, нақты әлеуметтік тәжірибе көрсеткендей, ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстардың шиеленісуіне әкеледі. Білім алушылардың мәдениаралық құзіреттілігі деген түсінік басқа мәдени және тілдік қауымдастықтың өкілдерімен білім беру үдерісіндегі өзара коммуникативтік, оқу-танымдық, жалпы мәдени ішкі және сыртқы ресурстарды қоса алғанда білім, білік, дағды және қарым-қатынастардың жиынтығы. Білім беру үдерісінде жүйелі, кешенді, тұлғаға бағытталған, білім беруді ақпараттандыру принциптерін қамтыған, мәдени диалог, толеранттылық, АКТ құралдарын қамтыған мәдениаралық құзіреттілік моделі қалыптасты. Білім беру үдерісінде мәдениаралық құзіреттілікті қалыптастырудың педагогикалық түрі апробациядан өтті.

Нақты айтсақ, АКТ құралдары арқылы мәдениаралық құзіреттілікке қол жеткізудің тұрақты мотивациясын қамтамасыз ету, білім алуда технологиялық кешендерді қолдану, интернет технологиялар, телекоммуникация, авторлық гипермедиялық оқулықтармен жұмыс, қашықтықтан оқу, нәтижелі оқу-танымдық әрекет үшін желілік қауымдастықта оқу [1, 189 б.].

АКТ-ны қолдана отырып, «мәдениет және де мәдениаралық коммуникация» түсінігін әмбебап анықтау үшін пәнаралық байланысты жүзеге асыру. Мәдениаралық құзіреттіліктің негізгі компоненттерінің бірі коммуникативті білім алушылар. Коммуникативтік құзіреттіліктің өзі бес ұсақ компоненттен

тұрады. Сөйлеу күзiреттiлiгi төрт тiлдiк дағдыға негiзделген. Ол айтылым, тындалым, оқылым және де жазылым дағдылары. Коммуникативтiк күзiреттiлiктiң екiншi компонентi – тiлдiк күзiреттiлiк. Тiлдiк күзiреттiлiкке белгiлi бiр тiлдi игерудегi осы тiлдiң тұтастай ғылыми әдiстемелiк құрылымы енедi. Мәселен, белгiлi бiр тiлдi игерудегi оның фонетикалық, орфографиялық, лексикалық, синтаксистiк, грамматикалық бөлiгiн тұтастай сауатты меңгеру. Келесi үшiншi күзiреттiлiк туралы айтатын болсақ, ол әлеуметтiк мәдени-күзiреттiлiк. Осы орайда бiлiм алушы оқу үдерiсiнде қарым-қатынасқа түскен елдiң мәдениетiмен, дәстүрiмен, тарихымен және де ұлттық дүниетанымымен қауышады. ХХI ғасырдағы жалпы адамзаттық құндылықтарды ескеретiн болсақ, ешкiмнiң жеке шекерасына қол сұқпай, ар-ұжданына нұқсан келтiрмей мәдени үйлесiмдiлiкте кiрiктiрiлген бiлiмдi бойына сiңiру қазiргi замандағы басты қажеттiлiкке көтерiлген жұмсақ дағды. Басқа күзiреттiлiктермен тең түсетiн компенсанторлықты айтатын болсам, ол ақпарат тiлдiк құралдардың жетiспеушiлiгi жағдайында жағдаяттан шығу дағдыларын дамытуды көздейдi. Оған бивервалды қарым-қатынас түрiн жатқызуға болады. Мысалы, бас изеу, бас шайқау, иық көтеру. Бiлiм беру және де танымдық күзiреттiлiк дегенiмiз заманауи жаңа ақпараттық технологияларды қолдана отырып, қолжетiмдi әдiс-тәсiлдердiң негiзiнде бiлiм алушылардың өз бетiнше жалпы және арнайы бiлiм дағдыларын одан әрi дамытуы [2, 55 б.].

Мәдениаралық күзiреттiлiктi бiрқатар ғалымдар коммуникативтiк күзiреттiлiктiң компоненттiк құралына енгiзедi. Жеке тұлға мәдениаралық күзiреттiлiктiң екi аспектiсiн нақты бiлу керек, ол өзiнiң отандық және бiлiм алып жатқан шетелдiк мәдениеттi түсiне бiлу қабiлетi. Дж.Летонен бұл туралы адамдар шектеулi көзқарастан бас тартуы керек деп айтады. Төзiмдiлiк, белгiлi бiр мәдениеттегi мiнез-құлық ережелерiндегi мәдени сезiмталдық, белгiлi бiр мәдени фактiлер туралы хабардар болу керектiгi туралы ескертедi. Автордың көзқарасы бойынша, қарым-қатынасты сәттi жүзеге асыру үшiн бiлiм алушы елдiң тарихын, өнерiн, экономикасын, қоғамын бiлу керек, яғни осы ел жайлы және оның мәдени аспектiлерi туралы жан-жақты қаруланған болу керек [3, 31 б.].

Заманауи педагогика ғылымында бiлiм алушылардың мәдениаралық күзiреттiлiгiн қалыптастыру мәселесi өзектi тақырыптардың бiрi болып отыр. Қазiргi заманғы жаһандық

адамзат тек таңдаған бейiнi бойынша кәсiби маман болып қана қоймай, бiлiктi кәсiби қоғамдастықта тұлға аралық және мәдениетаралық өзара әрекеттесу мәселелерiн шешу үшiн сауатты қарым-қатынас жасауға қабiлеттi тұлғаға айналуы керек. Бүкiл әлемдiк бiлiм беру алаңында бiлiм алушылардың мәдениетаралық күзiреттiлiгiн қалыптастыру үлкен басымдыққа ие болып отыр. Осы орайда күзiреттiлiкке негiзделген бiлiм, белсендiлiкке негiзделген орта, жеке тұлғаны дамытуға бағытталған тәсiлдер бiлiм берудi ақпараттандыру принциптерi және педагогиканың мәдени-шығармашылық мақсаттылығы өзiнiң кешендi функциясын толыққанды атқарған кезде ғана мәдениаралық күзiреттiлiктiң өз жемiсiн бередi. Бiлiм беру процесiнiң үдерiсiнiң субъектiлерi мен өкiлдерi мәдени, тәрбиелiк, танымдық, коммуникативтiк қарым-қатынастарды қамтамасыз ететiн үлкен даму ортасына айналып отыр. Бұл жерде бiлiм бәсекесiне түскен талапкерлер өзiнiң iшкi уәждiк және сыртқы ресурстарын тиiмдi пайдалану арқылы сәттi жүзеге асқан мәдениаралық күзiреттiлiктiң үлгiсi болып табылады. Мәдениетаралық күзiреттiлiктiң құрылымдық құрамдастары әртүрлi қоғамдар мен тiлдiк қауымдастықтардың мәдениеттерiне танымдық қызығушылықты бiлдiрудi, мәдени қоғамдар мен тiлдiк қауымдастықтар өкiлдерiмен өзара әрекеттесу үшiн мәдениетаралық коммуникацияның жетекшi рөлiн сезiнудi, толеранттылықтың көрiнiсiн көрсететiн мотивациялық және қатынастық болып табылады. Басқа мәдениет өкiлдерiне екiншi елдiң мәдени бейнесiн түсiну, оның ұстанымдарына ашықтық таныту өзге жердiң табиғи, тарихи, әлеуметтiк, экономикалық, экологиялық ерекшелiктерiн түйсiну, сондай-ақ мәдениетке тән әдеп нормаларын, әр түрлi қоғамдағы мiнез-құлық ережелерiн ескеру аса маңызды критерийлердiң бiрi. Серiктестiң пiкiрi мен көзқарасы, оның дүниетанымы мен пайымы да үнеми басты назарда тұратын қағидатқа айналуы керек.

Ең алдымен бiлiм алушы зерттелетiн мәдениеттiң дәстүрлерi мен әдет-ғұрыптарын, ұлттық вервалды және де бивервалды қарым-қатынастың мәдени ерекшелiгiн, сөйлеу қақтығыстарын алдын ала болжай бiлу және шешу әр түрлi мәдениет өкiлдерiмен тiл табыса бiлу және өзiнiң жеке мiнез-құлқының, осал тұстарын бағалай бiлу де аталмыш күзiреттiлiктiң маңызды компонентi болып табылады. Қарым-қатынас мотивтерi ашықтық пен қызығушылық сезiмдерi, құндылық қатынастары сияқты iшкi ресурстар ретiнде әрекет етедi. Ақпараттық құралдар мен технологиялар, оқушылар

жұмысының формалары, әдіс-тәсілдері сыртқы ресурстарға жатады. Оқушылардың мәдениетаралық құзіреттілігін қалыптастырудың өзірленген моделі интегралды құрылым ретінде АКТ арқылы ұсынылған. Әдістемелік блок білім беруді ақпараттандыру, мәдениеттер диалогы, толеранттылық, мәдени іс-әрекеттің педагогикалық мақсаттылығы ұстанымдарын, сонымен қатар құзіреттілік, жүйелілік, белсенділік, тұлғалық-бағдарлық деген тәсілдер тиімді бағдарларды белгілейді. АКТ арқылы оқушылардың мәдениетаралық құзіреттілігін қалыптастырудың мақсаты мен міндеттері мәнді мәдениетаралық құзіреттілікті қалыптастыру үшін оқу материалының теориялық және практикалық негіздерін анықтайды. Бағалаушы-тиімді блок АКТ арқылы оқушылардың мәдениетаралық құзіреттілігін қалыптастыру критерийлерін, көрсеткіштерін және деңгейлерін көрсетеді [4, 27 б.].

Педагогикалық шарттарды орындау арқылы білім беру үдерісінде оқушылардың мәдениетаралық құзіреттілігін қалыптастырудың тиімділігіне қол жеткізіледі. Атап айтқанда: АКТ арқылы оқушылардың мәдениетаралық құзыреттілікті меңгеруге тұрақты мотивациясын қамтамасыз ету; технологиялар кешенін пайдалану – интернет-технологиялар, телекоммуникациялар, авторлық гипермедиялық оқулықпен жұмыс, қашықтықтан оқыту, тиімді оқу-танымдық өзара әрекеттесу үшін желілік қоғамдастықтарда оқыту; оқушыларды АКТ-ға үндеу арқылы «мәдениет» және «мәдениетаралық коммуникация» ұғымдарының әмбебап мағыналарын нақтылау үшін пәнаралық байланыстарды жүзеге асыру; қажетті ақпаратпен өнімді алмасу және АКТ көмегімен мінез-құлық реакцияларын реттеу үшін білім беру процесіне қатысушылар арасындағы субъектілік қатынастарды ұйымдастыру. Ол белгілі бір формалар мен әдістерді қолдану арқылы да қамтамасыз етіледі. Эксперименттік оқу процесінің репродуктивті, өнімді және шығармашылық кезеңдерінде белгілі бір нысандарды, әдістерді қолдану кезінде мәдениетаралық құзіреттілікті қалыптастырудың теориялық негізделген моделі және дәлелденген педагогикалық шарттар оқушылардың жеке тұлғаны қалыптастырудың максималды деңгейіне жетуіне оң әсер етті. Аталған құзыреттілік зерттелетін критерийлердің статистикалық маңызды көрсеткіштерімен дәлелденеді.

Оқушылардың мәдениетаралық қатысым құзыреттілігін қалыптастыруда олардың сөздік қорындағы, біліміндегі, жас ерекшелігіндегі, кәсіби құзыреттілігіндегі және т.б. айырмашылық

кәсіби тілдесімде бөгет болуы мүмкін екенін ескеруіміз керек, себебі білім, құзырет тағы басқа қосымша көрсеткіштер қатысушылардың кәсіби деңгейін көрсетеді. Оқушы өзі қарым-қатынасқа түсушілердің рөлін статусын білуі, соған орай өзінің сөзін үйлестіре білу, тілдесімнің мәдениетаралық ерекшелігін ескере отырып, қажетті тілдік құралдарды пайдалана білу қажет. Күні бүгінгі қоғам өмірінде көрініс тауып жатқан саяси-әлеуметтік және экономикалық өзгерістер еліміздің білім беру жүйесіне зор ықпалын тигізіп отыр. Мемлекетіміздің халықаралық байланыстары одан сайын беки түсіп, дамудың барлық саласында өзге елдермен қарым-қатынас орнатуға тура келіп отыр. Осындай дипломатиялық қатынастарды нығайту үшін, жандандыра түсу үшін шетел тілін жете меңгерудің сыртында оның елдік, дүниетанымдық феномені туралы іргелі түсінік қалыптасқан болуы керек. Әр түрлі ұлт өкілдерінің тепе-тең және біріге отырып жасаған интеграциялық процестері өзара мәдени байланыстың орнауына септігін тигізеді. Осы күндері «мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреттілігі» деген ұғым коммуникативті құзыреттілік деген ұғымды бірте-бірте ығыстыра бастады. Себебі шетел тілін оқыту мазмұнында мәдениетаралық компонент жетекші орынға көтеріліп, ал өзара қатысымдық құзыреттілік пән мазмұнына қойылатын талаптардың бірі болып отыр. Дегенмен мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастырудың дамытудың өзіндік алғышарттары бар: а) жат мәдениетті түсіну, оған құрметпен қарай отырып, өз мәдениетін саналы түрде меңгеру; ә) өзге мәдениет өкілдерінің вербалды және бивербалды әрекеттерін жете түсіну, яғни рецептивтік іскерліктен хабардар болу; б) білім алушыларға оқу материалын аутентті етіп ұсыну [5, 71 б.].

Яғни бұл жердегі жетекші идея – оқу-танымдық үрдіс ұйымдастырылған ортада сөз мәдениеті қалыптасқан, мәдениетаралық құзыреттілігі бәсекеге қабілетті, кәсіби біліктілігі жоғары маман даярлау болып табылады.

Қорытындылай келе, мәдениетаралық қатысым құзыреттілігі өзге мәдениет өкілдерімен шынайы қарым-қатынас орнату мақсатында өзге мәдениет ерекшеліктерін және де өз мәдениетімізді құрметтей отыра тілдік терең түсіністік негізінде өзара ақпарат беру, ақпарат қабылдау. Сонымен қатар, өзара түсіністік қабілетін қалыптастыра отырып оны мақсатқа бағытталған түрде қолдана отыра нәтижелі өзара қарым-қатынас орната алу қабілеті болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мұсырманова О., Жастар руханияты, құндылықтары және тәрбиесі // Т.: «Үкітші», 2000. – 270 б.

2 Тоғыз А.Я., Білім берудегі инновация. Челябинск, 1995 ж. – 120 б.

3 Дворникова Т.М., Межкультурная компетенция. // Межкультурная коммуникация и профессионально ориентированное обучение иностранным языкам: материалы I Междунар. науч. конф. посвящ. 86-летию образования Белорусского гос. университета, Минск, 30 октября 2007. – 117 с.

4 Құнанбаева С. С., Современное иноязычное образование; методология и теория, Алматы, 2005. – 172 с.

5 Вторушина Ю.Л., Формирование межкультурной компетенции в контексте профессиональной подготовки будущих учителей иностранного языка (на материале преподавания английского языка с использованием народного фольклора). Дис. ...канд.пед.наук. М.: 2007. – 187 с.

ОҚУШЫЛАРДЫҢ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА АКТ-НЫҢ РӨЛІ

АХМЕТОВА С. Ж.

студент, 4-курс, Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., профессор,

Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға жетелейтін құдіретті күш тек білімге ғана тән. Олай болса, білім беруді ізгілендіру, ақпараттандыру – бүгінгі заман талабы. Өркениеттің өсуі ақпараттық қоғамның қалыптасуымен тікелей байланысты екенін ескерсек, қазіргі кездегі білім мен техниканың даму деңгейі әрбір адамға сапалы және терең білім мен кәсіби іскерліктің болуын, жастардың белсенді шығармашылықпен жұмыс істеуін талап етеді. Н.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында: «Ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандарына бағытталған мамандандырылған білім беру бағыттарын құру міндеті де алдымызда тұр», – дей келіп, – «Онлайн тәсіліне оқыту тәжірибесін дамытып, елімізде оқу телдидарын құру

қажет», – деп атап көрсеткендей [1], бүгінгі күні білім беру жүйесі жаңа педагогикалық технологияға негізделуін және ақпараттық құралдардың кеңінен қолданылуын қажет етеді. Осылайша, оқу-тәрбие үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану заман талабынан туындап отыр.

XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам, технологиялық мәдениет дәуірі. Айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Кәсіптік оқытуда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты – білім алушылардың оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оның практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру. Бұл мақсатқа жету жолында электрондық оқулықтар, тексеру және оқу бағдарламалары сияқты өнімдер қызмет етеді. Кәсіптік оқыту саласында компьютер – білім алушының оқу құралы. Жаңа заман талабына сай білімді, бәсекеге қабілетті, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жетік меңгерген, кәсіби біліктілікті жұмысшы мамандарды даярлауда кәсіптік оқытуды жетілдірудің, оның материалдық-техникалық базасын толық жаңартып отыру қажетті оқу құралдарымен қамтамасыз етіліп отырылуы тиіс. Осыған байланысты мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылда дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Келешек қоғамымыздың мүшелері – жастардың бойында ақпараттық мәдениетін қалыптастыру және осы мақсатты орындау барысында білім алушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруда жаңа әдістерді қолдану қажеттілігі туындап отыр.

Егеменді еліміздің ең басты мақсаты – өркениетті елдер қатарына көтерілу. Өркениетке жетуде жан-жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да жан-жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Сондықтан заман талабына сай оқыту үрдісін жетілдіре отырып, қоғам сұранысына сай жеке тұлға қалыптастыру мәселесі бойынша білім алушыларға ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сабақта көптеп қолдану тиімділігі артып отыр.

«Білім берудегі АКТ» ұғымы «оқытудың жаңа ақпараттық технологиялары», «қазіргі ақпараттық оқыту технологиялары», «компьютерлік оқыту технологиялары» және т.б. тіркестермен

тығыз байланысты. Ақпараттық-коммуникациялық технология электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді.

«Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет», – деп Жолдауда айтылған [1]. Білім ақпараттық қоғамда, жаһандану заманында құнның негізгі көзіне айналуға. Ғылым мен жаңа технологияларды, білім беруді дамытудың жаһандық үрдістеріне мыналар жатады:

1 Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

2 Ақпараттық мәдениет орталығы. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11-бабының 9-тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған.

Ақпараттық технологиялардың бірі – интерактивтік тақта, мультимедиялық және онлайн сабақтары. Жаңа ақпараттық технологияларды сабақта қолдану келесі нәтижелерге жеткізеді:

1 Білім алушыларға еркін ойлауға мүмкіндік береді;

2 Тіл байлығын дамытады;

3 Өз ойын жеткізуге, жан-жақты ізденуге үйретеді;

4 Шығармашылық белсенділігін арттырады. Ұжымда бірігіп жұмыс істеуге тәрбиелейді.

5 Өз бетімен білім алатын, ақпараттық технологияларды жақсы меңгерген, білімді жеке тұлғаны қалыптастырады.

«Қанша білсең, ізден тағы, тағы да, Білікті адам жетер тілек, бағына» деген Ж. Баласағұнның сөздері өмірлік қағида болуы тиіс [2, 77 б.]. К. Д. Ушинский: «Мұғалім – білімін үздіксіз көтеріп отырғанда ғана мұғалім, ал оқуды, іздеуді тоқтатса, мұғалімдігі де жойылады», – деген болатын [3, 71 б.]. Сондықтан әрбір ұстаз күнделікті сабағына өмір талабына сай дайындалып ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен пайдалануы қажет. Ол – заман талабы. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңының 8-бабында: «Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және азаматтық құндылықтар мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған

білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желіге шығу», – делінген [4]. Ғылым мен жаңа технологияларды, білім беруді дамытудың жаһандық үрдістеріне мыналар жатады:

1 Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

2 Ақпараттық мәдениет орталығы.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияға интернет, теледидар, электрондық почта, радионы жатқызуға болады. Оқытушы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы білім алушылармен байланысын жеке-дара жақындаса алатындай жолмен жүргізуге мүмкіндік алады. Мультимедия кабинетінде электрондық оқулықпен сабақ берудің тиімділігі көп:

1 Оқытушы білім алушымен білімін бағалауды компьютерге жүктейді, бұл бағалау көрсеткіштерінің нақты, дәл болуын қамтамасыз етеді.

2 Білім алушы жеке жұмыс жасайды.

3 Оқытушы аудиториядағы білім алушылардың жағдайын толық көреді. Әрбір білім алушының қабілетіне қарай онымен жеке жұмыс жасауға мүмкіндігі ашылады. Сонымен қатар пәндерді оқыту әдістемесіне интернет жүйесін қосу сапалы білімнің қайнар көзі болар еді. Интернет жүйесі арқылы оқыту білім алушылардың өзара ақпарат алмасуын мүмкін етеді. Танымдық қызметін арттырады. Білім алуға қызығушылық ұлғайып, өз бетінше ізденуге ұмтылдырады. Білім алушылардың мұндай қабілеттерін ашып, танымдық іс-әрекетін қалыптастыратын, әрине, мұғалім екені даусыз. Оқытудың бұл жүйелерінде оқытушы тек басшылық жасайды әрі ұйымдастырушы, бағыттаушы рөлінде болады.

Оқытудың жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларын меңгеру – қазіргі заман талабы. ХХІ ғасыр – ақпараттық технология ғасыры, қазіргі қоғамдағы білім жүйесін дамытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың маңызы зор. Білім беруді ақпараттандыру және пәндерді ғылыми-технологиялық негізде оқыту мақсаттары алға қойылуда. Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді әрі білікті жұмысшы мамандарын даярлау оқытушының басты міндеті болып табылады. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 11-бабының 9-тармағында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған [4]. Білім – болашақ бағдары. Кез келген маман даярлайтын оқу орынының басты міндеттерінің бірі – жеке тұлғаның құзыреттілігін дамыту. Құзырет – білім алушының жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатындағы табысты іс-әрекетіне қажетті білім дайындығына әлеуметтік тапсырыс. Құзыреттілік – білім алушының әрекет тәсілдерін жан-жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі. Ақпараттық құзыреттілік – бұл жеке тұлғаның әртүрлі ақпаратты қабылдау, табу, сақтау, оны жүзеге асыру және ақпараттық-коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті. Білім алушылардың түпкілікті құзыреттіліктері – білім берудің жаңа нәтижелері. Құзыреттілікті білім алушының пән бойынша игерген білім, білігінің жинағы деп қабылдауға келмейді, құзыреттілік ол – оқу нәтижесінде өзгермелі жағдайда меңгерген білім, білік, дағдыны тәжірибеде қолдана алу қабілеті болып табылатын жаңа сапа. Ақпараттық құзыреттілікті қалыптастырудың басты мақсаты – білім алушыларды ақпаратты беру, түрлендіру және оны қолдану білімдерімен қаруландыру. Олардың компьютерлік технологияны өз қызметтеріне еркін, тиімді пайдалана алу қабілеттерін қалыптастыру [5, 22 б.].

Қазіргі заман талабына сай адамдардың мәлімет алмасуына, қарым-қатынасына ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың кеңінен қолданысқа еніп, жылдам дамып келе жатқан кезеңінде ақпараттық қоғамды қалыптастыру қажетті шартқа айналып отыр. Ақпараттық қоғамның негізгі талабы – білім алушыларға ақпараттық білім негіздерін беру, логикалық ойлау, құрылымдық ойлау қабілеттерін дамыту. Сондай-ақ ақпараттық технологияны пайдалану дағдыларын қалыптастырып, оқушы әлеуметінің ақпараттық сауатты болып өсуі мен ғасыр ағымына бейімделе білуге тәрбиелеу, яғни ақпараттық қоғамға бейімдеу. Ақпараттық технология – қазіргі компьютерлік техника негізінде ақпаратты жинау, сақтау, өңдеу және тасымалдау істерін қамтамасыз ететін математикалық және кибернетикалық тәсілдер мен қазіргі техникалық құралдар жиыны. Коммуникация – ақпаратты

тасымалдап жеткізу әдістері мен механизмдерін және оларды жазып жинақтап жеткізу құрылғыларын қамтитын жалпы ұғым.

Ақпараттық-коммуникативтік технология жағдайындағы жалпы оқыту үрдісінің функциялары: оқыту, тәрбиелеу, дамыту, ақпараттық болжамдау және шығармашылық қабілеттерін дамытумен анықталады.

Оқытудың ақпараттық-коммуникативтік және интерактивтік технологиялары бағыттары төмендегідей:

- а) электронды оқулықтар;
- ә) телекоммуникациялық технологиялар;
- б) мультимедиялық және мәтіндік технологиялар;
- в) қашықтықтан оқыту (басқару) Интернет.

Ақпараттық-коммуникативтік технологияны оқу-тәрбие үрдісіне енгізуде мұғалім алдына жаңа бағыттағы мақсаттар қойылады:

- Өз пәні бойынша оқу-әдістемелік электронды кешендер құру.
- Әдістемелік пәндік Web-сайттар ашу;
- Жалпы компьютерлік желілерді пайдалану;
  - Бағдарламалау ортасында инновациялық әдістерді пайдалану.
- Бағдарламалық сайттар, құралдар жасау (мультимедиялық және гипермәтіндік технологиялар).
- Қашықтықтан оқыту (Internet желісі) барысында өздігінен қосымша білім алуды қамтамасыз ету.

Қорыта келгенде, оқытушы үшін нәтижеге жету білім алушысының білімді болуы ғана емес, білімді өздігінен алуы және алған білімдерін қажетіне қолдану болып табылады. Бүгінгі бала – ертеңгі жаңа әлем. Бүгінгі күні ақпараттар ағымы өте көп. Заман талабына сай жаңа технология әдістерін үйрету, бағыт-бағдар беруші – мұғалім. Білім алушылардың жаңа тұрмысқа, жаңа оқуға, жаңа қатынастарға бейімделуі тиіс. Осы үрдіспен бәсекеге сай дамыған елдердің қатарына ену ұстаздар қауымына зор міндеттер жүктейді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Н. Ә. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауы: Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы, 2006 ж., наурыз.

2 Мұсырманова А. Үздіксіз білім беру жүйесінде жастардың рухани мәдениетін қалыптастырудың тұжырымдамалық негіздері // Педагогика мәселелері, 2019. –№1 (40). –Б. 117

3 Әлметова Ә. Лингвомәдениетті оқытудың әдістемелік негіздері. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану орталығы, 2010. – 177 б.

4 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Алматы, 2010. – Б. 6

5 Мұхамбетжанова С.Т., Мелдебекова М.Т. Педагогтердің ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану бойынша құзырлылықтарын қалыптастыру әдістемесі. – Алматы: ЖШС «Дайыр Баспа», 2010. – 110 б.

ЫМ – ИШАРАТТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ СИПАТЫ

ДЖАСҚАЙРАТОВА Д. М.

студент, 1 курс, Торайғыров университет, Павлодар қ.

ЖУМАБЕКОВА Б. Б.

гум. білім магистрі, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қарым-қатынасты жүзеге асыруда, сөйленіс кезінде ойды жеткізу мақсатында тілдік амалдармен қоса, тілдік емес (бейвербалды) құралдарды да пайдалану дағдысы қалыптасқан. Олар дене қозғалысы, бет-әлпет қимылдары, т.б. арқылы көрініс табатыны белгілі. Ым-ишараттар деп аталатын бұл құбылысты тіл білімінде паралингвистика зерттейді. Барлық паралингвистикалық құралдар өздерінің материалдық тегі немесе жасалу жолына қарай емес, коммуникативтік актідегі атқаратын қызметі мен актіге қатысуы тұрғысынан ақпаратты, ойды жеткізуіне қарай, коммуникативтік акті кезіндегі функциясына сай алғашқылық, негізгі қызмет атқаратын тілдік құралдарға өте ұқсас.

Ым мен ишараттардың түрлері, таралу шеңбері әр түрлі. Ым-ишараттар негізінен ұлттық және әмбебап болып екіге бөлінеді. Әмбебап (универсалды) бейвербалды амалдар жалпыға ортақ, түсінікті, мәдени ұқсастықтары бар, қатысымдық қызметте бірдей семантикалық мағынасымен ерекшеленсе, ұлттық бейвербалды амалдар белгілі бір топ арасында қолданылатын, семантикалық мағынасы шектеулі, ұлттық нышандарға ие, мәдени, әлеуметтік айырмашылықтарымен ерекшеленеді. Бет қимылы, дене қалыбы – ұлттық ерекшеліктерді сақтайтын дене тілі.

Бүкіл әлемде негізгі қарым-қатынастық қимылдар негізінен бір-бірінен ажыратылмайды. Адамдар қуанғанда – жымыяды, күледі, қайғырғанда – қабақ шытады, ренжігенде – ашулана қарайды. Мысалы, *бас изеу* көп елдерде «иә» дегенді немесе келісімді

білдіреді. Келіспеу немесе жоққа шығаруды белгілейтін *бас шайқау* да әмбебап ым-ишарат болып табылады.

Қуанудың беттегі көрінісі әмбебап және барлық халық оны бірдей қабылдайды. Қуану кезінде *екі езу тартылып, көздің айналасында әжімдер пайда болады*. Мысалы: Бақыт күлкісіндей бір рақат, ырзалық елес беріп, Абайға кадала қарап, езу тартты. Келгеніне, тапқанына сүйсініп, ішінен алғыс айтқан тәрізді [2, 274 б.].

Басынан сипау – адамдар еркелетуде қолданылатын кинема. Көбінесе, үлкен адамдар баласын еркелетуде басынан сипайды. Мысалы: – Айналайын, қоңыр қозым, – деп арқасынан қағып, *басынан сипады* [2, 267 б.].

Қабағын тую, шыту – біреуге ашулану барысында қолданылатын бейвербалды амал. Мысалы: Құнанбай *қабағын түйін*, тіксіне қарады да, жүрісінен бөгіліп қалды [2, 12 б.]. Мұндай мысалдар өте көп десек болады.

Тілші А. Исламның айтуынша: «Ұлттық дүниетаным ерекшеліктерінің айқын көрсетер белгілерінің бірі – этномәдени белгілер. Олар жалпы ретуалдан туындайды, яғни қандай да болмасын этномәдени белгінің негізі ретінде ишарат, ритуалдың фрагменті алынған», – дей келе [3, 125 б.], бейвербалды амалдарды ұлттық-мәдени ерекшеліктерді саралаудағы басты нысан екендігін айтып өтеді.

Орыс тілінде баламасы жоқ ым-ишараттарға тоқталатын болсақ, олар тек қазақ халқына тән, қазақ болмысын (менталитет), салт-дәстүрін, мәдениетін, тарихын, т.б. танытатын ым-ишараттар тобы болып табылады. Соған мысалдар арқылы көз жеткізсек:

Қол жасю – алақаны жоғары қаратыла ашылған қолды кеуде тұста ұстау. Бұл – Құран оқып болған кезде жасайтын ишарат. Құран – Ислам дінінің негізі. Исламда дұға-тілек ету Құранда көрсетілген. Орыс халқында мұндай ырым-дәстүрлер кездеспейтіні белгілі. Орыс халқы дұға-тілекті қолдың саусақтарын мандайына және екі иығына тигізу ишараты арқылы жүзеге асыратыны белгілі. Мысалы:

– Бәрәкәлла, бәрәкәлла... бирахматика я архамөр-рахимин, – деп отырып, Абайға *қол жайып бата берген-ді* [2, 25 б.].

Әбілқайыр шарта жүгініп отырып *қолын жайды*:

– Қабыл болғай. Баламыздың ғұмыр жасын ұзақ қылғай. Мерейі асқай, несібесі тасқай. Әллауакпар! – деп бетін сипады [4, 25 б.].

– Соған еріп, жолын ұста, – деп ақыл айтып, қолдарын жайып бата қылды [4, 228 б.].

Бата беру – екі қолды бір-біріне түйістіре ұстап, жайылған алақанмен маңдайдан төмен қарай иекке дейін сипалай жүргізіп өту. Бата-тілек – халқымыздың ежелден келе жатқан салт дәстүрі, ұлттық этикеттерінің бірі. Бата сөзі аяқталғанша бата сұраушылар екі қолын көтеріп, алақанын (қол) жайып тұрады. Бата беру – адал ниет, жақсы тілек білдірудің ұлттық дәстүрі. Бата беретіндер, көбінесе, көпті көрген ақсақалдар мен кеменгер даналар, дуалы ауыз билер болып келеді. Бата қысылғанда – қуат, қиналғанда – медет беріп, әрбір іске даңғыл жол ашып, бәле-жаладан қорғайды деп есептеген. Мысалы: Абай өзі де бетін сипап, ана тілегін барынша қабыл алып, *бата қылды* [2, 45 б.].

Дауыс айту (жоқтау). Жоқтау – қазақтың ертеден келе жатқан салт-дәстүрі. Қазақ дәстүрінде адам өмірден өтсе, үйдің әйелі шашын жайып, жоқтау айтатын болған. Мұндайда әйел «қара бір шашым жаяйын, жаяйын да жылайын» деп жылайды. Жоқтауда өлген адамның елге, халқына, ағайын-туысқа тірі күнінде жасаған жақсылығы, мінез-құлқы, мырзалық іс-әрекеті жырланады. Мысалы: Байдалының тапсыруымен Сүйіндік қалың елді бастап ақ үйге кірді де, қаралы теңдерді бұзды. Бұл да жаңағыдай белгі. Осы уақытта Бөжейдің әйелі мен қызы оң жаққа теріс қарап отырып ап, *дауыс айтты* [2, 264 б.]. Үш-ақ күнде өзгеріп салған әйел қатындық қарызын орындап, *дауыс қылып* болған соң, өз-өзіне келіп есін жиды [5, 87 б.].

Бет жырту кинемасы әйелдердің өзінің көңілінің қайғы-қасіретке толы екендігін, шерлі екендігін білдіреді. Бет жырту, бет тырнау екі қолының тырнақтарымен бетін жосылта тырналап, қанату арқылы орындалатын ишарат. Бұл кинема ерін, туысын, жақынын жоқтау барысында қолданылады. Бет жыртудың екінші мағынасы ұрысқан жағдайда болады. Әйелдер қарсыласына қаны қайнап, ашуы келгенде бір-бірінің бетін жыртысады. Мысалы: Барса, *әйелі бетін тырнап жылап отыр дейді* [4, 348 б.].

Құранды кеудесіне басу – құранды қос қолымен көтеріп әкеліп, кеуде тұсына тигізу ишараты. Бұл уәде беру, ант ішудің белгісі болып табылады. Мысалы: Иісі алаштың беліне бес қару асына алар естиярларының алдында *қолдарына құран ұстап, қан құйысып, ант берісті* [4, 95 б.].

– Ата-бабаның үрдісі үш арыстың тізгінін ұстаған азаматтары Құран ұстап, ақбоз бие сойып, жас қандарын маңдайына жағып анттасқанды талап етеді [4, 132 б.].

Ұлттық әдет заңының жолы бойынша шешендер мен билердің дау-дамайы кезінде сөз сұраған адамдарының қимылдарының бірі – қамшы тастау. *Қамшыны алдына тастау* – сөз сұрау ишараты. Сайысқа, текетіреске шақыру қызметін де атқарады. Еуропа елдерінде «биялайын тастаумен» бірдей. Мысалы: Сары үйек жыланды шұбарала *дойыр қамшысын сылқ еткізіп ортаға тастай салды* [4, 129 б.]. Шеткерірек отырған Әбілқайыр қолындағы қамшысын жұртқа көрсеткісі келгендей, *төбесінен асыра бір көтеріп, ортаға тастады* [4, 130 б.].

Тос мүйісміру – екі адамның бір-бірімен төс тигізе құшақтасуы. Оң қолды құшақтасатын адамның сол жақ иығынан асыра арқасына құлатады. Сол қолмен белінен құшақтайды. Құшақтарын жазып жіберіп екінші рет төс қағыстырғанда осы әрекеттер үш рет қайталаанады. Бұл амандасу ишараты болып табылады. Мысалы: Екі жақтың игі жақсылары бітім болғанына қуанысып, *тос мүйісмірін құшақтасты* [4, 310 б.]. Қара аңсап, айдалада кетіп бара жатқан бейсаубат жолаушыны соңынан қуып барып, аты-жөнін, ата-бабасын сұраса келе қарын-бөле шығып, үйіне шақырып әкеп, бағылан сойып, насыбай атысып, ертеңіне *тос мүйісмірін* жылап айырылысатын бауырмал қазақтардың басын бір алқа қотанға қоссаң, әрқайсысы әр жерден шіреніп, әр жаққа шалқаяды [4, 82 б.].

Әбілқайырдың бетіне оң жүгіріп, көз алдының да әлгі бір қабарыңқы кіреукесі тарап, *кесесін төңкерді* [4, 42 б.] деген мысалдағы *кесесін төңкеру* ишараты қазақтың тұрмыс-тіршілігінде шай, т.б. сусынды ішіп болғандығын, тойғандығын білдіру мақсатында жасалатын әрекет.

Молдас құрып отыру. Әр халықтың өзіндік дастарқан басында отыру мәдениеті болады. Түркі тілдес елдерде әйел адамдар тізелерін бүгіп, аяқтарын жинақтап отырса, ер адамдар малдас құрып, яғни екі тізесін айқастырып отырады. Мысалы: Төр алдында *молдасын құрып*, шай сораптап отырған Мәті би көз алдына келеді [4, 278 б.].

Бетіне су бүркіп, үшкіріп: – Кет, бәлекет, кет! Көш баламнан көш! – деп, *батып бара жатқан қып-қызыл күнге қаратып қойып*, бірдеме ем істеген болды. *Ұшықтаған еді* [2, 48 б.].

Ұшықтау – тамақтан, желден, иістен ұшынған адамдарды ұшықтау бейвербалды амалы бұрынғы ата-бабамыздан келе жатқан емдеу мен ырымның бір түрі. Бұл ишарат та жерге не ауаға түкіру арқылы орындалады. Ал аудармада ұшықтауды тек «удивительное лечение» деп берген.

Қол ұстату, шап сипату. Бұлар да қазақ халқына тән салттық ым-ишараттар болып табылады. Орыс халқында болашақ келін қызбала мен күйеу жігіттің арасында ондай ырымдар орындалмайтыны белгілі. Мысалы: *Қол ұстату, шап сипату* деген атақты ырымдар осы [2, 239 б.].

Пернебай Дүйсенбин

Елгезек ертегілер елінде (Астана-2004)

Кейде сабақ үстінде **көзін алысқа қалаған** қалпы, ұзақ ойланып отырып қалатын (56 бет)

Ол ағайына **көз салды** (56 бет)

Дәурен **көзін жұмды** (57 бет)

Ағаш түбінде өліп жатқан балапанға аянышпен **көз тастады** (58 бет)

- Шіркін, қолға түссе ғой, сазайын берер едім кім болса да!- деп **кіжініп қойды** (58 бет)

Беліндегі патрондар залынған оқшантайы суық жаркылдап, **көзге ұрады** (58 бет)

Не істей қоясың, ә?- деп **суық жымыш**, зор дауыспен сақылдай күлді (59 бет)

Қалай бөлініп, қалай болғаны Дәурен де, мылтық иесі де **үкпай қалды** (59 бет)

Жан-жағына алақ-жұлақ қарап, бәленің қайдан келгенің **үкқысы келгені сынайда** (59 бет)

Дәурен сәл-пәл ойланды да, құлаққа бейтаныс сөздің астарына тез **ой жүгіртті** (60 бет)

Екі түрлі сөздің бірігуі емес пе деген ой сана төрінен жалт етіп, **жүйіткіп өтті** (60 бет)

Ізгілік нұры ұялаған жүзбен келіп, Эвриробпен **қол алысып сәлемдесті** (61 бет)

- Ғажап, өте ғажап!?-деп Дәурен **бас шайқай танданды** (61 бет)

Кеудесі толы, бүйір толы түрлі-түсті кнопкалардың көптігіне және **қайран қалды** (61 бет)

- Әрине, бар, – деп Эврироб Дәуренге күлімсіреп **көз тастады** (61 бет)

Дәурен одан әрі не болғаның білгісі келген ынтықпен оған **танқала түсті** (63 бет)

Гордон Джойсқа **жиеркенішпен жалт қарады** (64 бет)

Бір кезде ол екі көзін қатар жұмып, **белгі беріп үлгерді** (64 бет)

Сумбарито маған таққалап келіп, жүзіме **күлімсірей қарады** (65 бет)

- Оны мен сенен сұрамаймын, -деп ашулы көзбен Гордонға **жалт бұрылды** (65 бет)

Гордонға қарасам, оның жүзінде абыржудың түк белгісі жоқ, мүлдем **сабырлы қалыпты** (66 бет)

- Ғажап ән! Ғажап дауыс!-деп баласын бауырынан ажыратып, **бас шайқай берді** (66 бет)

Ыбырай Алтынсарин

Кел, балалар, оқылық! (Алматы «Атамұра» 2006)

Күндерде бір күні Сәтемір далада **ойнап жүріп**, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң **сүйеніп, жан-жағына қарап** жатса, бір аяғы ақсақ құмырсқа тамның төбесінде қарай өрмелеп барады да, орта шеніне барғанда құлап түседі, тұра салып тағыда өрмелейді, манағыдан гөрі жоғарырақ барғанда тағы құлап түседі (96-97 бет)

Әкесі **үндемеді**, тағаны өзі иіліп алады да, жүре береді (69 бет)

Соңымен, шиені орамалына **түйіп**, шетінен өзі бірем-бірем алып жеп, баласына қарамай, **аяндап жүре берді** (69 бет)

Сол сөзді айтып отырғанда, қыз бала киімін жинап болып жердегі мақтаның қиқмын **терезеден лақтырды** (71 бет)

Бір үлкен мейрам алдында, әкесі балааларын куанту үшін үйіне әртүрлі **жеміс алып келді** (72 бет)

Ойбайлап **жылап жатқан баланы көріп** шошынғаннан шешесін есінен танып қалыпты (74 бет)

Бай ұлы жеті жасар күнінде ел көшіп, көп балалар- біреу тайына, біреу атына мінгенде, **бір бала жыламсырап қарап тұрып қалды** (81 бет)

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Момынова Б. Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер мен бағалауыштық лексиканың рөлі // Тілтаным. – 2003. – №1. – 16 б.

2 Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2007. – 368 б.

3 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Филол.ғыл.докт.дисс.автореф. – Алматы, 2004. – 125 б.

4 Кекілбайұлы Ә. Шығармаларының жиырма томдық толық жинағы. Үркер. Роман. 1 том. – Алматы: «Жазушы», 2010. – 352 б.

5 Бөкей О. Тандамалы. 1 том. – Алматы, 1994. – 87 б.

ҚАЗАҚ ӘНДЕРІНІҢ КЕШЕГІ ЖӘНЕ БҮГІНГІ БОЛМЫСЫ

ҚАЗ М. Е.

студент, 1-курс, «Фортепиано» бөлімі, Музыкалық колледж – дарынды балаларға арналған музыкалық мектеп-интернат» кешені

Қазіргі заманда өзекті мәселелердің бірі - ән өнерінің тағдыры болып тұр. Себебі қазақ әндерінің болмысын байырғы халық әндерімен салыстырсақ- арасы жер мен көктей. Біздің қазақ халқы бағзы замандардан бері әнмен бірге өмір сүріп, жалғасып келеді. Әннің қадірін, құдіретін түсінетін біз секілді халықтар әлемде кемде-кем. Халықтың ән болмысына қарап, болашағымызды болжай аламыз. Ал Ән дегеніміз не? Біз қазақ әндерінің ұлттық болмысын сақтап жүрміз бе? Ал, шын мәнісінде, әннің болмысы қандай?

Ән – бұл сан ғасырлар бойынан келе жатқан халықтың мол мұрасы. Әр халықтың ән мұрасынан оның тарихын, салт-дәстүрін білуге болады. Қазақ халқы мәдениетінің ең үздік рухани байлығы – ән өнері. Әрбір әннің өзіндік қайталанбас тарихы, ерекшелігі бар. Халық әндерін тыңдау арқылы сол кезеңнің болмысын, өмірін сезіне аламыз. «Қазақ өнері» энциклопедиясында ән туралы мынадай анықтама берілген: «Ән- поэзиялық және музыкалық образдардың бірлігінен туған вокальдық музыканың жай түрі. Сан ғасырлық тарихы бар, халық арасынан мол тараған жанр» [4, 88]. Ән өз ішінен екіге бөлінеді. Бұл туралы энциклопедияда: «Ән-халық әні және профессионалды (композиторлардың шығармасы) болып бөлінеді. Ән лирикалық әндер, эпикалық әндер, еңбек әндері сияқты жанрлар мен түрлерге бөлінсе, шығу тегі жағынан қала әні, шаруалар әні, солдат әні, балалар әні сияқты болып дараланады.» Яғни, әннің өзі түрлерге, жанрларға бөлінеді. Қазақ халқының ән шығармашылығында екі салаға бөліп қарастыруға болады. Біріншісіне, жүрдек қалыптағы әндер деуге болады. Оларға әдетте терме, желдірме толғау мен жырларды жатқызуға болады. Ал енді екіншісі, керісінше созылып айтылатын кең үнді, я әуезді әндерді қарастыруға болатын секілді. Мұндай әндердің көбісі бірде шағын, енді бірде көтеріңкі күрделі дамыған әндер болады [4, 89].

Бұл екі әдісте халық арасына кең танымал. Әннің өзі интонация, формасы жөнінен бөліп қарастыру керек. Әрине, ән – халықтың ажары. Халық мәдениетін қадірлеу арқылы адамзат баласы өзінің ұлттық болмысын сақтай алады. Ал халық мәдениетінің биік шыңы- ән. Біздің халықтың інжу-маржан әндерін сақтау, келешек ұрпаққа аманаттау- біздің борышымыз. Осыдан бізде мынадай

сұрақ мазалайды: Бұрынғы халық әндері мен қазіргі заман әндері қандай деңгейде тұр?

Біздің бір білетініміз, қазақ ән өнерінің тарихы сонау бағзы замандардан басталады. Халқымыздың тарихи оқиғаларының арқасында көптеген әндер дүниеге келді: «Елімай», «Самалтау» т.б. Бұл әндердің мазмұнын зерделейтін болсақ, сол кездегі әндердің пайда болуына тарихи оқиғалар үлкен әсер еткен. Бұл әндердің көбісі мұңды, әрі философиялық мазмұнда келеді. 18-19 ғасырларда ән өнері ұлттық мазмұнда дами бастады. Бұл кездегі орыс ғалымы, этнограф Г.Потаниннің: «Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай болып көрінеді»- деген қанатты сөзі осы тұста айтылған-ды. Халқымыздың ән өнерін құрметтегенің мына сөздерден-ақ байқауға болады: «Жігітке өнер де өнер,өлең де өнер», «Ақылың болса жыр тыңда». 19 ғасырды «қазақ ән өнерінің алтын ғасыры» деп айтсақ, артық болмас. Себебі, осы ғасырда «әндердің авторы» пайда бола бастады. Осы кезеңде халық арасынан- Біржан сал, Жаяу Мұса, Үкілі Ыбырай, Естай, Мұхит секілді ақын сазгерлер өз әндерімен халықтың ән өнерін өз туындыларымен байыта түсті. Әлбетте, сол уақытта болып жатқан тарихи оқиғаларда ән болмысына елеулі әсер етті. Бұл туралы академик, композитор А. Жұбанов өз зерттеулерінде мынадай құнды пікірді айтады: «Қазақтың халық әндері орыс зерттеушілерінің көздеріне ерте кезден ілікті. Әрине, бұл жөнде қазақ халқының Ресейге қосылуының үлкен рөлі болды.» [2, 6]. Бұндай тұжырым жасаудың да өз дәлелі бар. Өйткені, орыс зерттеушілері кең байтақ қазақ даласына келіп, халық шығармашылығымен зерттеуді бастап кеткен еді. Орыс этнографтары, саяхатшылары һәм офицерлері қазақтың халық әндері жөнінде құнды ақпараттар қалдырды. Бұл жиналған материалдар бірлі-жарым болса да әндер нотаға түсіп, әртүрлі жинақтарда, журналдарда басылып шықты. Ал кейіннен орыс этнографтары мен зерттеушілерінің көпжылдық ерен еңбектерінің арқасында халық әндері жинақталып, бүгінгі күнге дейін аман-есен жетті. Халық әндерін жинауда Г. Потанин, А. Алекторов, С. Рыбаков, Н. Севичев секілді зерттеушілер құнды деректерді жинап, бағалы пікірлерді айтып кеткен. Олардың айтқан пікірлері, еңбектері күні бүгінге дейін маңызын жойған емес. Мысал ретінде А. Алекторовтың «Қазақ әні» атты мақаласынан үзінді келтіре кетейін: «Шектің баяу дірілі, орындаушыға жақындай түскен адамдардың қозғалыс дыбыстары, домбыраның күмбірлеген, қайғылы дыбысы маған ерекше бір әсер етті. Мына сияқты

қарапайым әнге- қарапайым музыкаға қанша поэзия сыйып жатыр! Егерде мына қарапайым, жаныңа тиетін әнді өз құлағымен есітпеген болсам, мен оның ызындаған жаратылыс үнмен ұласатын күшіне де сенбес едім» [3, 47]. Мінекей, осы үзіндінің өзінен қазақ әнінің киелі де құдыретті күшін, әннің ұлттық болмысын байқауға болады.

Қазақ әндерінің болмысын толығырақ ашу үшін осы жерде 19 ғасырда өмір сүрген композитордың әнін алып қарастыруға болады. Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай секілді ақындардың кез келген әнін алып қарасақ, олардың кез келген әндерінде сол кездегі қоғам бейнесін, замана келбетін көруімізге болады. Сондай әндердің бірі- Жаяу Мұсаның әйгілі «Ақ сиса» әні. Көңілді екпінде орындалатын бұл ән шын мәнісінде таптық күрестің, әділетсіздіктің гимні атанған. Өлеңде ақын:

«Ақ ситса, қызыл ситса, ситса, ситса.
Қалмайды кімдер жаяу зорлық қылса.
Шорманның Мұстафасы атымды алып,
Атандым сол себепті «Жаяу Мұса»

Жаныма батқандықтан ашынамын,
Мен неге жаяуым деп басыламын.
Малым жоқ Шорман айдап латұғын,
Қылығын Мұстафаның паш қыламын.» [2, 6]

Қазақ әндерінің дамуы – 20 ғасырмен тұспа-тұс келді. Бұл заманда қазақ жеріне кеңес билігі орнап, еліміз КСРО – ның құрамына одақтас ел ретінде кірді. 20 ғасырдың басында көрнекті этнограф, музыка зерттеушісі А.Затаевич бүкіл Қазақстанды аралап, әр өңірден өзіне тән әндер мен күйлерді жинады. Соның нәтижесінде 1925 жылы «Қазақ халқының 1000 әні», 1931 жылы «Қазақтың 500 ән-күйі» деп аталатын жинақтарды шығарды. 1944 жылы Құрманғазы атындағы қазақ ұлттық консерваториясы құрылуында, ән өнерінің дамуына зор әсерін тигізді. М. Төлебаев, А. Жұбанов, Л. Хамиди секілді дарынды композиторлардың әуезді әндері халықтың еңбек салтын, тұрмыс-тіршілігін суреттеді. Ұлы Отан соғысы жылдары жазылған патриоттық, рухты әндерді әндердің халық ерлікпен, асқан шабытпен жырлады. Дей тұрғанмен, 20 ғасырда кейбір қазақ әндерінің «тағдыры» оңай болған жоқ. Советтің цензура қыспағына түскен көптеген әндер көптеген жылдар бойы айтылуға тыйым салынды. Мұндай әндердің бірі-

Ш. Қалдаяқовтың «Менің Қазақстаным» еді. Кезінде Қазақстанның солтүстік өлкелерін Ресейге беру туралы шешім қабылданғанда, 1956 жылы Шәмші Қалдаяқов ақын Ж.Нәжімеденов екеуі бірлесіп осы патриоттық рухтағы әнді жазды. Қайратты ән бұлай басталады:

«Алтын күн аспаны,
Алтын дән даласы,
Думанды бастады,
Далама қарашы
Кең екен Жер деген,
Жерге дән шықты ғой,
Дән егіп терлеген
Қазағым мықты ғой!»

Бірақ сол кездегі цензура әннің болашыған өз әсерін тигізді. «Әннің рухынан бүкіл қазақ даласы оянып, кеңес үкіметіне қарсы шығып, өз тәуелсіздігін алады» – деп қорыққан кеңес жүйесінің қарғыл төбеттері бұл әннің «коммунистік партияның жеті жылдық жоспарын, социализмді жырлауы керек» деп авторларға әнді түзетуге шарт қойады. Содан кейін ән:

«Жеті жыл жоспары,
жеті қыр аспаны.
Думанды бастады

Қазақтың жастары» – деп жырланды. Бірақ кеңес одағы ыдыраған соң әндер жаңа бағытта дамып, бұл ән Мемлекеттік әнұранға айналды.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін, жаңа өмір пайда болды, тиісінше қазақ әндері де жаңа стильдерде жазыла бастады. Қазақстан Республикасы 21 ғасырға нық қадаммен аяқ басты. Жаңа реформалар жасалды. Елде мәдениет пен өнер заманмен қатар дами бастады. Бірақ, шыны керек, қазіргі замандағы қазақ әндерінің саны көп, сапасы жоқ. Біздің халық ән қадірін ерекше түсінген халық емес пе еді? «Әннің де естісі бар есері бар» – дегендей, кейде маған біз өз ән өнерінің дара болмысын жоғалтып алған секілді көрінеді маған. Қазіргі кезде, қауырт тіршіліктің ортасында бір сәт демалып, дастархан басында жиналып, ән айтатын отбасылар сирек кездеседі. Отбасында қазақы нақышта әндер айтылмайды, ал теледидардан дәстүрлі әндер көп беріле бермейді. Біздің қазіргі эстрадалық әндер

ұлттық әуеннен тым алшақ кеткені тағы бар... Ал қазіргі заманауи әндерді орындаушылар- өз алдына бір төбе. Қазіргі қазақ тіліндегі әндерінің музыкасы тұрмақ, мәтіндерінде мән- мағына мүлдем жоқ. Мысалы, мына бір «Ол қыз» деген әнді алайық:

Кетті, лақты ол тыңдамай, неге,
Бидің үстіне би сұрайды, неге,
Ол қыз, ол қыз?
«Тууу» деген сөзі уууу,
Ішіп алып куууу
Енді сол баланы тууу.

Әкесі білсе, оның құлағынан бұрайды,
Шешесі біліп қалып, «қаншық» деп сабалайды.
«Кетемін үйден, сендер түсінбейсіңдер мені!»
Деп өзінікін қуып, шәйіп ол айқалайды.

Жылайтын кино қарап, өкіріп бір жылайды,
Мазасы кетіп, оның түнімен ұйықтамайды,
Өтірік жігіттері телефон шалған кезде,

«Анашым шығармайды» деп өтірікті алдайды – сонда бұл әннің түпкі мағынасы қандай? Бұны «ән» деп айтуға аузымыз да бармайды. Әлбетте, әуеннің ырғағына сай ән мәтінінің жеңіл, көңілді, әрі тез екпінде болуы да заңды құбылыс. Дегенмен де стилистикалық мағына бере алмайтынын ескеруіміз қажет. Бүгінгі қазақ әндерінде тесктология жағы «ақсап» тұрғаны өкінішті.

Қазақстандық «ADYRNA.kz» сайтында жарияланған «Қазіргі қазақ әндерінің жай-күйі қандай?» деген мақалада бүгінгі әндер туралы келесідей жазылған: «Дыбыстың желініп қалуы, дыбыстың ауызекі орфоэпияға сай айтылуы, етістік пен зат есімнің орын алмасмтыру ерекшеліктері, сөздік қорда жоқ, дыбыстардың біркелкілігін бұзатын дыбыстық тармақтар орын алған. Дайын сөз орамдарының стилистикалық әсері мүлдем жоқ.» Жасыратыны жоқ, қазіргі қазақ эстрадасында әуезді музыка жазатын композитор да, мағыналы текст жазатын ақын да некен саяқ. Бұл жерде мен «көпке топырақ шашпаймын», себебі бүгінгі таңда әдемі, назды әндер жоқ емес, - бар. Мағыналы әндерді орындайтын әншілер де, бақытымызға орай, баршылық. Дей тұрғанмен де, олар әлеуметтік желіде сұранысқа ие емес-ау...

Бүгінгі біз қозғаған өзекті мәселе – қазақ әндерінің болмысының ұмытпау болып тұр. Осы мәселені шешпесек, болашақ ұрпақ өз ән өнерінің қандай екенін ұмытып қала ма деп қорқамын. Егерде біз, жастар, халық әндері мен дәстүрлі музыканы, ұлттық фольклорды келешекке жеткізбесек, ата-бабаларымыз аманатын орындамасак, бізден кейін кім орындайды? Ән өнері-халықтың өмірі, тіршілігі. Сондықтан біз әндердің мағынасын бұзбай, қасиетті өнерді шамамыз жеткенше насихаттауымыз керек. Сондықтан қазірден бастап «қолда бар алтынды бағалап», жұмылғанға жұдырық болып, күллі ел болып ән өнерінің, яки болмысының құндылығын сақтауымыз керек деген ойдамын. Мен өзім музыкант ретінде мойныма жүктелген парызымды адал атқаруға тырысамын. Менің парызым – қазақтың қасиетті ән өнерін, мәдениеті мен өнерін болашақ ұрпаққа кең дәріптеу, ұлттық музыканың сапасын жоғалтпау. Бәрімізде қазақ әндерінің ұлттық болмысын сақтайық.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 ADYRNA.kz «Қазіргі қазақ әндерінің жай-күйі қандай?» мақаласы

2 А. Жұбанов «Замана бұлбұлдары», – Алматы: «Дайк-Пресс» 2001 жыл – 6–8 бб.

3 «Бабалар сөзі» Жүзтомдық, («Мәдени мұра» Мемлекеттік бағдарламасының кітап сериясы. – Астана: «Фолиант» 2013, // А. Алекторов «Қазақ әні» мақаласы, – 45–49

4 Қазақ өнері. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақстан даму институты» 2002жыл) – 88–89 беттер.

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ТІЛ ДАМУЫ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

МҰҚАРАМ А. Ж.

студенті, 4 курс, «Ағылшын бастауыш білім беру мұғалімі» біліктілігі,
«Бастауыш білім беру» мамандығы, Б. Ахметов атындағы Жоғары педагогикалық колледжі, Павлодар қ.

Кіріспе

Қазақ тілі мемлекеттік тіл болып қалыптасқалы бері талай жылдар өтті. Алайда қазіргі заманымда тілімізді дәріптеу жойылуда. Бұны біз тіпті балабақша және бастауыш сынып оқушыларынан да байқай аламыз. Қазіргі уақытта ана тілімізде қарым қатынас

жасайтын адамдар саусақпен санарлықтай ғана болар. Ана тілімізді ары қарай дамытып, дәріптейміз десек бұны алдағы буын өкілдерімізге, яғни бастауыш сынып оқушыларына түсіндіріп, алдағы уақытта тілді дамыту жұмыстарымен айналыстыру қажет. Себебі, әрбір тұлғаның бойындағы жетестіктер болсын, олқылықтар болсын оның негізі бала кезден бастау алады, нақтырақ айтсақ бастауыш мектепте берілетін білім мен дағдыға байланысты. Сол себепті, біз педагог болғандықтан ерте кезден бастап балалардың тілдік дамуларына баса назар аударымыз қажет.

Бұл мәселе тек қазіргі кезде ғана ортаға салынып, өзектілігін алған жоқ. Ерте кездері де қазақ ағартушылары оқушылардың сауатын ашу, сөздік қорын қалыптастыру жайында аз қозғамады.

Бұл мақалада сіз бастауыш мектепте қалай және не үшін тіл дамыту жұмыстарын жүргізу керектігін біле аласыз. Тілді дамыту жұмыстарының ерекшеліктерімен таныса отырып, алдағы уақытта оқушылармен болсын, өзіңіздің балаларыңызбен болсын тілдік дамыту жұмыстарын жүргізе аласыз. Бұл тек өзіңіз үшін не болмаса тек оқытып отырған оқушы үшін емес, сонымен қатар сіз еліміздегі өзекті де алпауыт проблеманы шешуге көмек көрсетесіз.

Қазақ ағартушылары тіл дамыту жайлы

Қазақ бастауыш мектептерінде оқыту ісінің негізін қалаған Ы. Алтынсарин, А. Байтұрсынұлы және т.б. ағартушы ғалымдар өздерінің еңбектерінде оқушылардың сауат ашу кезеңінде сөздік қор мен сөйлеу дағдысын қалыптастыруға баса назар аударған болатын. Сонымен қатар, сауат ашу кезеңіндегі оқушылардың ойлау мен сөйлеу қабілеттерін дамыту мәселелері Ж. Аймауытовтың, М. Жұмабеутің еңбектерінде қозғалған болатын. Кейін, қазақ тілін оқыту әдістемесін Қ. Жұманов, Ғ. Бегалиев, С. Жиенбаев, Ш. Сарыбаев, И. Ұйықбаев секілді зерттеушілер сауат ашу кезеңіндегі тіл дамыту жұмыстарының мәселелерін өз еңбектерінде тоқталып өткен екен.

Егерде тіл дамыту әдістемесі нақты әрі жеңіл жасалып, даярланар болса, онда біз оқушының дүниетанымын кеңейте отырып, өз ойларын жүйелі баяндай алуларына, сөйлеу дағдыларын және тек жай сөйлеп қоймай байланыстырып сөйлеу дағдыларын нық етіп қалыптастырар ма едік.

Тіл дамыту және сауаттылықтың байланысы

Қазіргі кезде тілдің дамуы мен сауаттылықтың байланысын түсіну маңызды. Тілдің дамуы баланың сауаттылығымен өте тығыз байланысты. Бұл тақырыпта көптеген зерттеулер жүргізілді

және олардың барлығы ерте кездегі сауаттылық балабақшадағы балалардағы сөйлеудің дамуымен тығыз байланысты екенін дәлелдеді.

Олардың арасындағы байланыс өте табиғи, өйткені бала сөздерді оқып, белгілерді тануды үйренгенге дейін ол тілдің қалай жұмыс істейтінін түсіну үшін қажетті дағдыларды дамытады және жетілдіреді. Сонымен қатар, сегіз жасқа дейінгі балалар тіл мен сауаттылықты дамыту үшін негіз қалыптастырады, сөйлеуде заңдылықтар бар және олар өте маңызды. Нәтижесінде тілдің сәтті дамуы кейінгі оқу жетістіктерінің маңызды бөлігі болып саналады.

Алайда, көбінесе әртүрлі себептерге байланысты балаларда тілдік дағдыларды игеруде кідірістер болады, нәтижесінде тиімсіз лексика пайда болады, соның нәтижесінде балалар құрдастарынан артта қалады.

Тіл дамыту үшін не білуіміз қажет?

Тіл үйретуде ең басты міндет - оқушылардың сөйлеу тілін жетілдіру. Оқушылар тілдің грамматикасын білу арқылы бір-бірімен сөйлесуді, сұрақ қоюды үйренеді. Олардың сөйлеу тілін дамыту үшін өздерін қоршаған айналадағы заттар мен құбылыстар жайлы сұрақтарға жауап беретіндей жағдай туғызу қажет. Ауызекі сөздің жалпы міндеті – сөздің мағынасына түсініп, оны өз сөзіне дұрыс қолдану. Ол үшін сөз қорын молайту қажет, әр сыныптың бағдарламасына қарай оқушылар жаңа сөздер меңгереді. Сол арқылы сөздік қоры молады, тілі дамиды.

Тіл дамытудың жеті түрлі міндетінің (сөздікті дамыту, сөйлеу тілінің грамматикасын қалыптастыру, ерекше дыбыстарды дұрыс айту, диалогтік сөздің дұрыс қалыптасуы, түсінгенін айта білу, көркем шығармамен танысу, сауатты жазуға дағдылану) атқаратын қызметі әрі білімдік, әрі тәрбиелік. Тіл дамыту арқылы оқушылардың ақыл-ойы кеңейіп, адамгершілік, эстетикалық тәрбие, бір-бірімен достық қарым-қатынас мәселелері дұрыс жолға қойылады. Тіл үйрету әдісінде бірнеше тәсілдерді бөлуге болады, яғни сөйлеу тәсілі, ойын тәсілі.

Қазіргі кездің балаларын қандай да болсын жұмыстармен қызықтыру өте қиын. Сол себепті ойын арқылы балаларды қызықтыру орынды деп санаймын. Ойынның өзін дұрыс ойласыру қажет. Мақсат тек жай ойнатып қою емес, әр тапсырманы ойын ретінде көрсете біліп балаларды сабаққа қызықтыру. Сол арқылы тіл дамыту жұмыстарын жүргізу тиімді болады.

Тіл дамытудың бағдарламасы қандай болуы керек?

1 Тіл дамытудың міндеті белгіленіп, әр сынып сайын оның бірте-бірте күрделенуі ескеріледі.

2 Оқушылар қоршаған ортамен танысады:

А) сөздікке қойылатын талаптың сынып жоғарылаған сайын күрделеніп келуі көзделеді.

Ә) сан есім, сын есім, зат есім сөздері, яғни заттың түсін, көлемін, кескінін, ауданын, уақытын, мөлшерін білдіретін сөздер меңгеріледі.

3 Сөйлеуге, сөзді айтуға, мәнерлеп оқуға, яғни дыбысты дұрыс есту дағдысына жаттықтыру ескеріледі.

4 Оқушыларды сөйлеу тіліне тәрбиелеу, сөйлеу дағдылары қалыптастырылады.

5 Естігендері бойынша түсінгендерін айтуға жаттықтырылады. Балалар әңгімесінің түрлері мен сапасы салыстырылады.

6 Көркем әдебиет үзінділерін оқытуға дағдыландырады.

Бұл бағдарлама талаптары оқуда, ойында, күнделікті өмірде іске асырылады.

Бастауыш сыныпта тіл дамыту жұмыстары

Бастауыш сыныпта бағдарлама бойынша балалар дыбыстарды анық айтып үйренеді. Содан кейін сөз, сөз тіркестерін қосып одан сөйлем құрастыруға үйренеді. Сонымен, бастауыш сыныптардағы қазақ тілі сабағына қойылатын талаптар:

- сабаққа алдын ала мұқиятдайындалу берілетін білім оқушыларды шаршатпайтындай, жалықтырмайтындай болғаны жөн.

- тапсырма мөлшері оқушылардың шамасына қарай беріледі.

- төменгі сынып оқушыларында қазақ тіліне қызығушылығын арттыру үшін барлық сабақтар ойын түрінде өтуі керек.

Оқушының жеткілікті дәрежеде сөздік қоры болмайынша, қазақша сөйлеуі мүмкін емес. Тілге үйретуде оқушының сөздік қорын байытуды мұғалім негізгі жұмыс деп түсініп, оны жүйелі түрде үнемі жүргізіп отыруы қажет. Оқушының сөздік қорын байыту үшін жаңа сөздермен таныстырып, сөздігін үзбей толықтырып сан жағынан молайтып отыру керек. Оқушының сөздік қоры сабақ кезінде жетіледі. Сонымен бірге сыныптан тыс оқу да оқушы сөздігін байытуға әсер етеді.

Осылайша, тілдің қалыптасуы мен сауаттылықты дамытуда құрылымдық және жас ерекшеліктеріне сәйкес оқытуға баса назар аударғанмыз жөн.

Қорытындылай келсек

Сонымен, бастауыш сыныптарындағы тіл дамыту жұмыстары сан алуан формалар арқылы жүзеге асырылады. Мәтін арқылы тіл дамыту, жазбаша тіл дамыту жұмыстары қазіргі таңда көп пайдаланылады. Қазіргі заман талабына сай біздер де жаңа үйрету формаларын ойластырып, жүзеге асырып көруіміз керек деп ойлаймын. Жаңа әдіс-тәсілдер жарық көрсе, тілімізді үйрену, оны байыту, оны дәріптеу жұмыстары өрлей бермек. Міне дәл осылай ана тіліміз қазақ тілі де дамиды, әлемде өзінің ерекше бір орынына ие бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сатыбаева А. Т., Сатыбаева Г. Қ. «Қазақ тілін оқыту әдістемесі», 2008 жыл.

Е. РАУШАНОВ ЛИРИКАСЫНДАҒЫ «МҰҢ» КОНЦЕПТІСІ

САБЫРЖАН Н. С.

студент, 4 курс, «Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасы

ЕСІРКЕПОВА К. Қ.

ф.ғ.к., қауымд. профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Қоршаған орта жайлы түсініктер санада өңделіп, тіл арқылы жарыққа шығады. Біз байқай бермейтін құбылыс, жағдайлардың шешімі де сана мен тілдің байланысында жатыр. Осы түсініктердің ортақ атауы – концепт. Концепт сөз мағынасынан емес, сөздің сөздікте берілген мағынасы мен адамның өзіндік және халықтық тәжірибелері негізінде қалыптасқан мағыналардың тоғысуынан туған мағыналар нәтижесі болады Ғалым А. С. Аскольдовтың ұғымындағы «концепт» сана әрекетінің мазмұны болып саналады, ал сана субъектінің түсінік ретіндегі үш мүшелі формасы ретінде көрініс тапқан – оның көңіл-күйі – осы көңіл-күйдің күйзелісі [1, 57 б.].

Е. Раушанов лирикасындағы «мұң» да автор көңіл-күйінің әр кезеңдегі көрінісін көрсетеді. Концептуалдық талдау жүргізу арқылы оған толықтай куә боламыз. Ең алдымен «мұң» сөзінің түсіндірме сөздікте берілген мағыналарына тоқталсақ: **МҰҢ** зат. 1. Қайғы, шер, қасірет. 2. ауыс. Қиын мехнат, азап; екіталай. 3. ауыс. Ой, қиял. 4. ауыс. Зарлы, шерлі (дауыс). 5. ауыс. Арман-

тілегі, мақсат-мұраты [2, 345 б.]. Ал Есенғали Раушанов өлеңдерінен осы мағыналардың барлығын дерлік байқауға болады. Ақынның қайғы-қасіреті, ой, қиялы, шері, арман-тілегі. Түгел дерлік көрініс тапқан.

«Мұң» концептісінің мәнін ашатын мынадай ассоциациялар қолданылған: «сағыныш», «қайғы», «ызғар». **Ассоциация** – дүниені тануда адам санасында алғаш пайда болатын ментальді сигналдар, білім алудың бір тәсілі [3, 63 б.]. Мысалы, «сағыныш – аңсаған тілек, құмартқан сезім» [2, 696 б.] мағынасына сәйкес жарына деген сағыныш отына күйген жанның сезімін өлең шумақтары арқылы өрнектей түседі. Адам есейген сайын махаббаттың да онымен бірге есейетініне, қартайсаң да сол баяғы мөлдір махаббатыңның қаларына сендіреді.

Сағындым гой деп жатыр далам маған,

Сағындым гой деп жатыр анам маған:

«...Ұмытып қап барлығын мені көріп,

Анам ылғи сөйлейді тебіреніп.

Қарайды әкем төрдегі портреттен,

Айтатындай бірер сөз еміреніп» [4, 59 б.].

Сонымен қоса «қайғысын шегу», «ызғарлы күн» тіркестері адам санасында мұң жайлы қалыптасатын ментальды сигналдар қызметін атқарады. Мәңгінен мейірім көрмей белгісіз біреуден күткен белгісіз сағыныш лебін еседі.

Қайтпайтын шақты сағынып,

Қайғысын шегіп арманның, [4, 99 б.].

Менің жазған хаттарым әлі бар ма?

Ызғарлы күн жүректі қарығанда [4, 105 б.].

Ал Е. Раушанов өлеңдерінен «мұң» жайлы «*Оның аты – жалғыздық*», «*Қоңыр күз бар жанымда*» деген стереотиптерді көреміз. **Стереотип** – концептуалды әлем суретінің кейбір үзіндісі, ментальды «сурет», зат немесе жағдай туралы тұрақты мәдени түсінік [5, 17 б.]. Айналаңда қаншама адам жүрсе деешбіреуінен жылулық сезінбей, беймәлім біреуді аңсаған ақын бейнесін танысын.

Оның аты – Жалғыздық.

Ол дегенің –

Оман дария бойында шөлдегенің.

Өмір бақи ол қуып, сен қашасың,

Ең абзалы білмеген, көрмегенің [4, 181 б.].

«Мұң» концептісінің кең таралған стереотипі ретінде көбіне «жалғыздық» танылады. Сағыныштан сарғайып, «жалғыздықтан» жабыққан адамның мұңға үйірсек болатыны да белгілі.

Келіп тұрмын өзім өскен шағылға,

Қоңыр күз бар жанымда

Бұл ғаламда мені ұғатын – **Күз** ғана,

Шешем бар-тын, жатыр өне ол қабырда [4, 280 б.].

Ұлттық танымда тұрғысынан «қоңыр күздің» беретін мағыналары жетерлік. Соның бірі – мұң һәм сағыныш. Өлең жолдарынан өмірден өткен анасына деген сағынышын қоңыр күзге серік еткен ақын жүрегінің толқынысын сеземіз.

Стереотиптен кейінгі концептілік құрылым – **символ**. Символ ақиқат дүниенің аса дәріптелетін, қадірі білінген, бас игізетін ерекше қасиетімен танылған үздіктерін таңбалайды [6, 12 б.]. Ақын «мұңын» сары түс арқылы бейнелеп, *сары шал, сары тазы, сары күз, сап-сары менің сағыштарым, салыңқы иіп басқалы сары күз кеп* тіркестері арқылы мұңлы күйін таңбалайды. Халықтың танымында да сары түсінің сағыныш, аңсау секілді мағыналар беретінін ескерсек, бұл әбден заңды нәрсе. Түсіндірмелі сөздікте сары сөзінің зерттеуімізге ең жақын мағынасы – «3. Ақыл, парасаттың, кейде уайым, қайғының символы болып есептелетін, символдық мәні бар түс» [2, 712 б.] делінген.

Сарышал дүние салғалы

Сарытазыдан күй кетті [4, 174 б.]

Ақын «*сары шал*», «*сары тазы*» тіркестері арқылы астасып, жалғасып жатқан дүниенің бір-бірінен күні болмайтынын айтады.

Сарыкүзге сенбейсің,

шүбәлісің.

Сыбырайсың...

Қан жылап тұрады ішің:

«Маған қиын болады жалғыз қалу,

Ей тас жүрек!

Сен соны ұғамысың?» [4, 172 б.]

Ал «*сары күзге сенбейсің, шүбәлісің*» деп махаббатына деген өкпе-назын білдіреді. Сенсіз жабығу мен торығудың торына түсем дегенді жеткізеді. Эмоционалды тұрғыда ақынның жалғыздықтан қорқатынын да байқаймыз.

Жадымда бәрі:

Сағым даланы

Салыңқы иін басқанда сары күз кеп,

Қайран менің аңқылдақ жігіт күнім,

Алқына айтып дәлелдер тұнықтығын [4, 103 б.].

Мұң торлаған ақын жүрегінің «салыңқы иіс басқандағы» тебіренер толқынысын, жігіт күніне деген сағынышын тамыршыдай тап басамыз. Бұл жерде «сары күз» - өтіп кеткен жалынды жастық дәуренге деген қимастық сезімнің көрінісі іспетті.

«Мұң» концептісінің мәнін ашатын фреймдер «қайғы», «соңғы сыр», «күрсіну», «сарғаю», «қамығу», «жабығу», «телміру», «айырылысу», «егілу», «налу». **Фрейм** – санада концепт түзеуші оқиға бірліктерінің бірінен кейін бірінің жүйелі, тәртіпке сай өтілуін қадағалайтын ақпараттар жинағы деп түсініледі. Бір жағынан қалыптасуына базалық қызмет етеді. Екінші жағынан, түсіндіру, интерпретациялау шеңберін қалыптастырады [3, 12 б.].

1 – фрейм. Мұң – күрсіну. Қуанышы мен қайғысы алмасап келе беретін дүниеде мұңмен ассоциация тудыратын сөздер жетерлік. Түсіндірме сөздікте «Күрсіну - қайғыру, мұңаю, аһылап-үһілеу, қамығу» деген мағына береді [2, 434 б]. Уайымның соңы бір күрсініп алып, қайта ұмтылудан, алдыға қойған мақсат, тілегің үшін толассыз күрестен тұратындықтан, ақын өлеңінде де жақсылықтың боларын сезсе де бойын сенімсіздік билеген жан бейнеленген.

Суарылған семсердей өзге нұрмен

Мен қорқамын мұң толы көздеріңнен

«Жұлдыз біткен сөнген» деп **күрсінесің,**

Жұлдызыңның туарын сезгеніңмен [4, 29 б.].

2 – фрейм. Мұң – сарғаю. Ақын сарыла күтіп шаршаған, мұңайған адам халін аллитерация арқылы сипаттап, оқушы сезімінің нәзік иірімдеріне ерекше әсер етуде. Түсіндірме сөздікте «сарғаю – сарыла күту, зарығу; шаршау» деген мағынаны білдіреді [5, 710 б.]. Кездесер сәтін сарыла күткен ғашық жанның толқынысы, сағынышы өлең жолдарынан санаңа құйыла түсетіндей.

Сарғайып біттім дегенше

Сағынып біттім десеңші.

Сақталып қалған өлеңше,

Сарылып күттім десеңші [4, 95 б.].

3 – фрейм. Мұң – қамығу. Мұңға батқанда қамығарымыз қалыпты. Өткен іске қаншалық өкінбейін десе де көңіл жабырқатары анық. Түсіндірме сөздікте «қамығу – қайғыру, қапа болу» [2, 469 б.] деп көрсетеді. Ақын өлеңінде жастық дәуреннің көзден

бал-бұл ұшқанына қапа болып, қамыққан жанға сұрау сала бейнеленген.

Қайтпайтын шақты сағынып

Қайғысын шегіп арманның

Қараша қарын жамылып,

Қамығып өнге салған кім? [4, 99 б.]

4 – фрейм. Мұң – телміру. Бір жамандықтың артынан жақсылықтың еріп жүретініне сенетін жүрек үміттеніп күтеді. Болмаса әлі де қалай болар екен деген ғашық жүректің күйін сезінеміз. Түсіндірме сөздікте «телміру – үміттену, дәмелену» [2, 797 б.] деген мағынаны білдіреді. Сезімнің нәп-нәзік жібінің үп етсе үзілер күй кешетіні, қолыңнан телміре күтуден өзге ештеңе келмейтіні көңіліңе қаяу салады.

Телміріп, жаның жабықты,

Таусылды білем тағатың.

Терезең алды жарық-ты

Жарықтан өрі – қара түн [4, 100 б.]

5 – фрейм. Мұң – айырылысу. Адамды өүреге салар, көңіл құлазытып, тәбеттен айырар сәттің бірі. Түсіндірме сөздікте «айырылысу – бір-бірінен кетісу, ажырау» [9, 201 б.] деген мағына береді. Қоштасудың қиыны-ай дегендей айырылысу да адамды мұңға батыратын жайт екені анық.

Жайды ұғыстық дегенге сенер едім,

Айырылыстық дегенің не дегенің? [4, 102 б.]

Фреймнің әр құрамды бөлігі немесе деңгейі бір-бірімен байланыста дамып отыратындықтан, кейде олардың ара-жігін ажырату, жеке белгілерін айырып көрсету қиынға соғады [7, 273 б.].

Концептілік құрылымдардың келесі түрі – **схема**. Когнитивтік санада сыртқы сигналдар мен ішкі сезімдер көмегі арқылы жинақталған ақпараттарды бір құрылымда таныту тәсілі - схема. Бұл тәсіл – концептіні құрайтын ақпараттардың ұқсас жақтарын ұқсас емес бөліктерден ажыратып, сұрыптау операциясын атқарады. Өрбір схема танылатын ұғымның заттық деталін жасауға ұмтылады [1, 25 б.]. Ақын «*мұңды қайың*» схемасын қолданып, кейіптеу арқылы қайыңды «*тірілтіп*», ішіндегі бар ауыртпашылығын сол арқылы жеткізген.

Мұңды қайың жай ғана тербеледі,

Ей, табиғат, қаратпа жерге мені! [4, 177 б.]

Скрипт – концептілік құрылымның бір типі. Скрипт қалыптастыратын басты элемент фрейм. Скрипт көзбен көрген

нақты тәжірибеден өткен оқиғалар арқылы, балалық шақтан келе жатқан стереотиптік ақпараттары арқылы немесе басқа адамдардың әрекеттерін мұқият есте сақтау арқылы жинақталған ақпараттардан құралады [8, 20 б.].

«Мұн» концептісінің скриптері ретінде «*иығын талдырған үміт*», «*суып біткен жел*» алынды.

1 – скрипт. «Жігіт пен Үміт» атты балладаның идеясы ғашығынан үміт үзбей күткен жан туралы. Түсіндірме сөздікте «үміт - белгілі бір істің, ойдың жүзеге асуына білдірілген сенім, дәме» деген мағынасында берілген [2, 870 б.]. Қанша күтсе де бір жауабын білдірмеген сезім «*иығын талдырған үміт*» мағынасында жақсы ашылған. Үміт пен күдіктің батпан салмағынан түнерген жігіт жүрегінің күрсінісін аңғарамыз.

Күз өтгі жадау қабақ, жалбыр бұлт,
Қыс өтгі жас көңілді жаңбырлы ғып.
Сағыныш салмағынан зіл батпандай

Иығын қайта-қайта талдырды үміт [4, 34 б.].

2 – скрипт. Бұл өлеңде жақсылығына лайықты жауап ала алмаған адам бейнесі «*желмен*» алмастырылып суреттелген. Түсіндірме сөздікте «*суу – аралары алшақтау; салқын тарту, ренжісу*» [2, 745 б.] деген мағына береді. Ақыр соңында көңілі қалған «*желдің*» «*бақты аралап бая жүретін*», «*бәрінен суыған*» бейнесі нанымды ашылған.

...Бақты аралап баяу ғана жүреді

Жел бүгінде суып біткен бәрінен [4, 178 б.]

Ойсурет (бейнелі) – концепт қалыптастыру операциясының ең күрделі формасы. Концепт құрайтын элементтерді санада метафоралау, яғни суреттеу тәсілі. Ойсурет санада бейне, символ, метафора, аллегория көмегімен танылады [3, 15 б.].

Ерте кетіп барасың, *сары* күз...

Қала тұрсаңшы әлі де, еркем,

Барайық тағы шыңға ана.

Бәрі де жақсы, бәрі де көркем

Жетпей тұрғаны мұң ғана [4, 171 б.]

Ақын мұңын «сары күз» арқылы астарлап жеткізген. Көп өлеңдерінен мұңның ауыр демін жиі аңғарамыз. Кезінде өзін талай қапаландырған «*сол бір мұңды*» сағынған ақын оның дәмін қайта сезінгісі келетіндей.

Қайғы-мұңым қайтқан құс тізбегі боп,

Ал тынысым күрсінген күз демі боп [4, 28 б.].

Қайғы-мұңды қайтқан құс тізбегі етіп көрсету автор шеберлігі. Яғни, бірін-бірі сағынған ғашықтар мұңы құс тізбегінде өріліп барады дегенді ұғынасың. Ақын мұңымен қосылып өзінің де мындаған шақырымдар алыстағы әлдебіреуді сағынатынында сездіріп, құрғыр жүрегің шым ете қалады.

Сонымен қоса, «мұн» концептісін ашатын сценарийде кездеседі.

Сценарий (оқиғалы) дегеніміз – концепт қалыптастырудағы оның қарапайым танымдық элементтері фрейм болса, әрбір фрейм тармақтарының төңірегінен оқиғалар мен жағдаяттар жүйесін жинақтауға болады [2, 15 б.].

Сықырлаған арса-арса биік емен,

Қарсы алады **мұңдылау** күйіменен.

Мұнда менің мұрам бар, қазынам бар,

Қазынама қайрылып жиі келем [4, 62 б.].

Балалық балдәурен шағын аңсаған ақынның сағынышы өлеңнің тұла бойынан есіп тұрады. Бір сәтке өткен шағына ойша саяхат жасап, кезіндегі емендердің есейген ақынды мұңды кейіппен қарсы алғанына көңілі ортаяды.

Концепт- ұғым, оның мағынасы ұғымнан да терең, кең болып келеді. Кез келген ақын-жазушылардың шығармашылығына тоқталсақ белгілі бір ұғым төңірегіне топтасқан ақынның ішкі жан дүниесін, эмоционалдық ерекшелігін айқындайтын сөз-символдарды аңғаруға болады. Біздің бүгінгі зерттеуіміз де ақын Есенғали өлеңдеріндегі «мұн» концептісінің тілдік-дүниетанымдық ерекшелігін азда болса анықтауға тырыстық. Оның танымындағы «мұн» концептісінің оқырман танымымен үйлесім тауып кетуі де ақын талантын танытса керек.

Есенғали Раушановтың өлеңдерін оқи отырып, жүрек түкпірінен бас көтерер белгісіз сағыныш, беймәлім аңсаумен автордың ішкі толқынысын байқаймыз. Бір өлеңінен көрінген мұңның мөлдір тамшылары келесі өлеңінде де ілесіп, ой-сананның түкпіріне еріксіз орнығып алғандай сезіледі.

«Мұн» концептісі ақынның өлең жолдарында өзінше көрініс тапқан. Сағынудың да, қуанудың да шекарасы мен шегін білетін ақын лирикасында, бұл сөз-символ өзіндік бояуымен ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Нұрдәулетова Б. И. Когнитивті лингвистика. Оқулық. – Алматы: ҚР ЖОО қауымдастығы, 2011. – 312 б.

- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 3 Имашева Г. Е. «М. Дулатұлы шығармаларындағы «Ғаламның тілдік бейнесі». Алматы, 10.02.02. 2007. – 24 б.
- 4 Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Раритет, 2006. – 384 б.
- 5 Құсманова К. «Айтас өлеңдерінің лингвомәдениеттанымдық сипаты: мәдени кеңістіктегі ұлттық стереотип». Алматы, 10.02.02. 2010 – 48 б.
- 6 Абдрахманова Майра Бауыржановна «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы» Алматы, 10.02.02. 2008. – 24 б.
- 7 Оразалиева Э. Когнитивті лингвистиканың қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – «Ан Арыс» баспасы, Алматы, 2007. – 312 б.
- 8 Самекбаева Э. «Когнитивтік лингвистика» Электронды оқу құралы. – Семей, 2015 ж. – 39 б.

АҚЫН-ЖАЗУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА БАЯНАУЫЛ ЖЕРІН СИПАТТАУЫ.

ТОПЫШ Ж.
студент, «Модельер-пішуші» мамандығының
МАРАЛБАЕВА Қ. Т.
ғылыми жетекшісі, оқытушы,
Павлодар қызмет көрсету саласы колледжі, Павлодар қ.

Менің ғылыми жобамның тақырыбы: «Ақын-жазушылардың шығармаларында Баянауыл жерін сипаттауы». Баянауыл өңірі Павлодар облысында орналасқан, мұнда 1833-1868 жылы Баянауыл сыртқы округі құрылды. Табиғаты аса сұлу жер, тауындағы орманда қайың, қандыағаш, мойыл, т.б аралас келеді. Орман ішінде бүлдірген, жидек, таңқурай, қарақат, саңырау құлақ өседі. Жануарлардан қасқыр, түлкі, қарсақ, қоян, ормандарда, ақтиін, елік, құстардан бүркіт, бөдене, дуанақ, тырна, өзендер мен көлдерде қаз бен үйрек қызғыш т.б. мекендейді. Баянауылда туристік базасы, Қаныш Сәтбаев мұражайы бар. 1988 жылы Баянауыл табиғатын қорғау мақсатында Баянауыл ұлттық табиғи саябағы ұйымдастырылды. 1994 жылы саябақ құрамына Қызылтау зоологиялық қорықшасы

қосылды. Атақты ағартушы Шоқан Уалиханов Баянауыл (Баян-Ола) сөзін есен-саулық, асқақ бақытты деп жазады.

Баянауыл тарихы бастау алғанына екі ғасырдан асып кетті. Қазақ халқының болашағын болжаған дала данасы Асан Қайғы бабамыз Баян тауын көргенде, ат ерін алмайтын жер екен. Бір түней кетем деген адам, бір жұма тоқтап қалады екен деген. Алты Алашқа аты әйгілі – Баянаула. Күншығыстан батысқа еңкейе біткен ұзындығы қырық бес, көлденеңі жиырма бес шақырымнан аспайтын шағын таудың атырабы үш түрлі атауға ие.

Ел жадында сақталған кейбір аңыз лақаптар бұл атыраптың ескі аты Көктау болғандығын баяндайды, расында қисынды сөз екендігіне қысы-жазы бірдей көгеріп тұратын жасыл реңі айғақ. «Хан шарасы», «Шойын», Айнакөл, Сабындыкөл, Кішікөл, басқа да көлдері, бұлақтары адамзаттың талай ұрпағына мекен болып, замандар көшуіне орай неше алуан аңыз, дастандар туғызған. Қаншама атаулар тарихы ұмытылып, қаншасы қайыра жаңғырған. Солардың бізге жеткен атаулары ғасырлар тереңінен, ел мен жер шежіресінен сыр шерткендей... Мұндағы ең биік тауды жұрт Ақбет дейді.

«Ақбеттің – «Күдей» екен аты бұрын

Түлкідей қызыл қына жапқан қырын ...» – деген өлең жолдары Ақбеттің бұрынғы атауы Күдей екенін көрсетеді. Асанқайғы бабамыз атапты дейтін «Түйе өркеш» пен үлкенді-кішілі Күйгенбеттер, Атап, Арқаржота, Мырзашоқы, Үшқуыс, Күркелі, Қызылшын, қылыш жүзіндей қырлы Қырғышы, ертегідей шыырлы Ермектас пен Жыландыбет, өткел бермес қиялары мол Жалаңтөс, Көшет батырлардың атына қойылған асу белдердің өзі талай хикаятқа арқау болғаны анық. Тасбұлақ, Мойылдыбұлақ, Үкібай, Шорман, бертін келе «Балықты бұлақ» атанған, Малай, Шонай, Айман, Селдірбай, Қанар, Атан, Қара, Майлыбұлақ атаулары кезінде осы қайнарларға жөргегін жуып, суын ішкен адамдардың ата қонысы екендігінен мәлімет береді...

Ал, енді осы аталған жер, бұлақ, көл атауларының қайсыларын қазір де білеміз? «Түйе өркеш» деген – Торайғыр көлінің шығыс беткейін алып жатқан тау жоталары. Күркелі ауылдық округінің жері, Қызылшын қазіргі Найзатас, қылыштың жүзіндей қырлы «Қырғыш» – Торайғыр көлінің жанындағы «Сәкен жар».

Белгілі жазушы-ақын Сәкен Сейфуллиннің атымен аталу себебі, «Тар жол тайғақ кешу» романында жазушы азап вагонынан қашып осы өңірде тұратын Мұқай деген нағашы жұртын паналап,

осы жартаста тығылған. Бұл жартастың көне атауы «Жүрек тас» деп те аталған, оның себебі жартасты төңкеріп қарағанда жүрекке ұқсайтынынан болар.

Торайғыр көлі қазақтың белгілі ақыны Сұлтанмахмұт Торайғыровтың арғы атасы Торайғыр биден қалған атау, ал осы көліміздің көне атауы – «Хан шарасы». Асанқайғы желмаясымен Көктаудан асып «Хан шарасы» дейтін мөлдір көлге жетіп, желмаясын шөгеріпті-мыс. Ертеңінде тау жоталарын аралап, мөлдір бұлақтарынан су ішіп, көлге шомылып жүріп: «Шіркін-ай, жұмаққа тең жер екенсің, бойға мысқылдап кірген дертті бір түскенде қуып шыққандай суың шипа, шөбің дәрі, тау-тасың жаудан пана, нағыз құтты қоныс сен боларсың-ау. Өттең, маңдайыма сыймайсың ғой, көзінде мыстың нәлі бар, жүрегінде түгі бар бөгде жұрт, сірә, көркіңе қызығып елімді тыныш ұйықтатпас», – деп біраз демалып кеткен екен дейді.

«Айман бұлақ» атауы белгілі кино өнерінің жұлдызы, жерлесіміз Шәкен Аймановтың атасы Айманның қонысы. Осы жерде Шәкен ағамыз, оның інісі, белгілі өнер тарланы, Қазақстанның халық артисі Кәукен Кенжетаев дүниеге келген.

Баянаула төңірегіндегі ең терең көл «Жасыбай». Ер Жасыбай туралы жыр-дастандармен бірге аңыз әңгімелер де көп, олардың ел аузынан жазып алған нұсқалары Қазақ Ғылым академиясының кітапханасының қолжазбалар қорында сақтаулы.

Баянаулада тамашалайтын жер жетерлік. Бұл өлке табиғаттың өзі жаратқан тас мүсіндерге де бай.

Табиғатымыздың әсем бір көрінісі – «Кемпіртас». Ол жайлы аңыз-әңгімелер өте көп, соның бірі «Кемпіртастың» екінші атауы «Тасмүсінді ана» деседі. Оның себебі, бір Ананың жеті ұлы үлкен жорыққа аттанып, майдан даласынан оралмаған көрінеді. Жетеуі де сол майдан да қаза тауып, жеті жартасқа айналыпты.

Баянауыл жері көптеген ғалымдардың жазушылардың ақындардың және қоғам қайраткерлерінің отаны. Бұл даңқты Бұқар жыраудың, Шоң бидің, он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысындағы және жиырмамыншы ғасырдың басындағы композитор Жаяу Мұса Байжановтың, алғашқы тарихшы ағартушылардың бірі Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің және қазақ әдебиетінің классигі ақыны, ағартушы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың тағы басқа зиялылардың отаны. Баянауыл 30-дан аса ғылым докторы және 200 ғылым кандидаты шыққан. Олардың арасында геолог Қазақ ССР ғылым академиясының тұңғыш президенті, Лениндік және мемлекеттік

сыйлықтың лауреаты Қаныш Имантай Сәтбаевтың орны ерекше. Баянауылдың ақын жазушылары Ж. Аймауытов, халық артисі Ш.Айманов кеңінен танымал.

Асқар биік таулары бұлттар самғап алған биігінде. Баянауыл жергілікті жерін көркіне көзі тоймайтын қасиетті өңір.

Баянауыл өңірінің, жерінің көріктілігін шығармалар мен өлеңге қосқан ақындардың бірі Қалижан Бекхожин сүйікті ақынымыз еді. Ақын осы Баян тау табиғатының әдемі суретін бере отырып самарқау қарамайды, қайта сол өлкенің табиғатына деген өз қатынасын ашық білдіріп отырады

БАЯНАУЫЛ ӨУЕНДЕРІ

Суретін түсірейін өлеңіме

Таулар көп тамашасын баяндауға,

Дәтім жоқ тау біткенге аялдауға.

Көп тыңдап ана жырын жөргегімде,

Жасымнан тартты мені Баянаула.

Бесік қой ұрпағына ата мекен,

Осы тау аталарға отау екен.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы - ақын, қазақтың халық үлгілерін жинаушы. Баянауыл өңірінде туып өскен.

Ол өз өлеңінде «Мәшһүрдің өзін таныстыруы» жазған:

Б а я н а у ы л : Қ ы з ы л т а у - ө с к е н ж е р і м ,

Кірім жуып, кіндігім кескен жерім .

Қалам, сия, қағазды қолыма алсам,

Келер қоршап бойыма ғайып пірім ...

Сырбай Мәуленовтың өлеңінде:

Таулары жатыр Баянның,

Көгінде сұңқар ақ бұлттар,

Жерінде Сұлтанмахмұттар,

Атамнан қалған аяулым –

Таулары жатыр Баянның.

Қазақтың Баянауыл жерін шығармасына қосқан ақынымыздың бірі Зейін Шашкин. Ақын «Сенім» деген шығармасында Баянтау елін көркем етіп жазады. З. Шашкиннің өлеңінде Ақбет таудың айыр өркеш шыңында күлімдеп қаққан ақжарқын күні көктеп лебі көрінеді. Айнала-төңірек заманда неше түрлі түске боялып,

күлпырып , біресе көгілдір біресе жасыл тартып, өзгере береді. Ақын осындай көркем сөздермен Баянауыл жерін бір әсем көрініске бейнелейді.

Ж. Аймауытов (1889–1931) қазақ әдебиетін қалыптастырушылардың бірі. Туып-өскен жері – Баянауыл ауданына қарасты қазіргі Жүсіпбек Аймауытов ауылы.

«Аспанмен тілдескен асқар шың, тік жартас, түпсіз күз, таудың ұшар басынан, етегіне дейін сыңсыған сыпсың қарағай, ақ қайың, барғын, мойыл, қиядан ойға, ойдан орманға сүнгіп, сыбдырлап, бұрандаған бұйра бұлақ, шөккен алыптай асқар Баянның оң қолтығында айнадай жарқыраған Сабындыкөл, сол қолтығында түндей түнерген Шойындыкөл, жамбасында тас аралды, көк құрақты Торайғыр көлі, жаз болса, көкорай шалғын, көк балауса, жасыл жапырақ, гүл, жеміс, тау іші ығы-жығы аң, бұта толған жыршы құс. Міне, сол зәулім жаратылыстың бауырында бала Махмұт балдырғандай бала шағын өткізді», – деп Жүсіпбек Аймауытов тамсана жазғандай, оның туған аймағы пейішке бергісіз ғажайып өлке-тұғын.

Халықтың мәдениетіне қосқан осы жердің үлесі де аз ба? Қазақ әдебиетінің тарихын бастап отырған Бұхар жыраудың моласы да, ұрпағы да осы жерде. Баян тауының басынан талай - талай поэзия сұңқарлары ұшпап па еді? Өзі ақын, өзі ән шығаратын композитор, өзі ер, өркөкірек, өршіл Жаяу Мұса, бүкіл халқының тарихын, дастан-жырын, кисса-хикаясын жатқа білген, ғұлама, өзі ақын, өзі сыншы Мәшһүр Жүсіп, немесе, тілінен жыры сорғалаған, өлең шығарғанда теңдесі жоқ, суырыпсалма ақын - Иса, ескі дүниенің тар шеңберіне сыймай, өзіне теңдік іздеген, ән-күйіне ұйытып, емін-еркін аз болса да өмір сүрген, күдіретті Майра... Осылардың қайсысынан болсын биік тұрған, саналы да қайратты, өткір де әділ, поэзияны терең ойға бағындырған атақты Сұлтанмахмұт осы Баянауылдағы Ақбеттің биігінен бүкіл қазақ даласына жырын таратқан жоқ па еді?

Баянауылдың екінші биік өркеші Ақбетпен тайталаса туған Күленбет басынан бүкіл қазақ даласына Жаяу Мұсамен қатарласа Жарылғапберді, Мұстапа, Естай, Құдайберген ән шырқап, ән салмады ма?.. Баянауылдан жалғыз ғана ақын мен әнші шыққан ба? Қаныш бастаған бір топ ғалымдарды қайда қоясың?..

Баян елі туған жерімен, ақын-жазушыларымен мақтанады да, жақсы да көреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аймауытов Ж. Ақбілек: роман, повесть, әңгіме. – Астана: Елорда, 1998.
2. Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Алаш, 2003. – (Алаш мұрасы).
3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 6 том «Тарихи тұлғалар» кітабы.
4. <http://map.pavlodarlibrary.kz> Баянауыл ауданы.
5. <http://kk.wikipedia.org/wiki/> Баянауыл ауданы.

7.3 Дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері 7.3 Актуальные вопросы физической культуры и спорта

ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ

ГАСАНОВА А. Б.

студент, Торайғыров университет, г. Павлодар

БАЛТАБАЕВ Е. С.

ст. преподаватель, Торайғыров университет, г. Павлодар

Мы редко задумываемся о здоровье, вспоминаем о нём, когда что-то начинает болеть. Тогда не нужны становятся ни гаджеты, ни сладости, ни даже друзья. Мысли только о том, чтобы быстрее выздороветь. А когда это происходит, снова возвращаемся ко всему, что вредно для здоровья. А ведь чтобы реже болеть так просто вести здоровый образ жизни.

Многие думают, что здоровый образ жизни – это простой отказ от вредных привычек: курения и алкоголя. И совершенно забывают, что питание и физическая активность – это тоже важная составляющая нашего хорошего здоровья.

Здоровый образ жизни включает в себя следующие основные элементы: плодотворный труд, рациональный режим труда и отдыха, искоренение вредных привычек, оптимальный двигательный режим, личную гигиену, закаливание, рациональное питание и т.п.

Плодотворный труд – важный элемент здорового образа жизни. На здоровье человека оказывают влияние биологические и социальные факторы, главным из которых является труд.

Рациональный режим труда и отдыха – необходимый элемент здорового образа жизни. При правильном и строго соблюдаемом режиме вырабатывается четкий и необходимый ритм функционирования

организма, что создает оптимальные условия для работы и отдыха и тем самым способствует укреплению здоровья, улучшению работоспособности и повышению производительности труда.

Следующим звеном здорового образа жизни является искоренение вредных привычек (курение, алкоголь, наркотики). Эти нарушители здоровья являются причиной многих заболеваний, резко сокращают продолжительность жизни, снижают работоспособность, пагубно отражаются на здоровье подрастающего поколения и на здоровье будущих детей.

Следующей составляющей здорового образа жизни является рациональное питание. Когда о нем идет речь, следует помнить о двух основных законах, нарушение которых опасно для здоровья.

Первый закон – равновесие получаемой и расходуемой энергии. Если организм получает энергии больше, чем расходует, то есть если мы получаем пищи больше, чем это необходимо для нормального развития человека, для работы и хорошего самочувствия, – мы полнеем. Сейчас более трети нашей страны, включая детей, имеет лишний вес. А причина одна – избыточное питание, что в итоге приводит к атеросклерозу, ишемической болезни сердца, гипертонии, сахарному диабету, целому ряду других недугов.

Второй закон – соответствие химического состава рациона физиологическим потребностям организма в пищевых веществах. Питание должно быть разнообразным и обеспечивать потребности в белках, жирах, углеводах, витаминах, минеральных веществах, пищевых волокнах. Многие из этих веществ незаменимы, поскольку не образуются в организме, а поступают только с пищей. Отсутствие хотя бы одного из них, например, витамина С, приводит к заболеванию и даже смерти. Витамины группы В мы получаем главным образом с хлебом из муки грубого помола, а источником витамина А и других жирорастворимых витаминов являются молочная продукция, рыбий жир, печень.

Мы привыкли к вкусному фаст-фуду, чипсам, сухарикам, сладостям. Всё это очень вредная еда, которая портит наше здоровье и фигуру. Не обязательно совсем отказываться от вредной пищи, просто стоит есть подобные продукты реже, чем мы привыкли. О том, что даже чипсы и сухарики вредны, доказывает эксперимент учёных. Они кормили мышей только такой пищей, и через некоторое время все мыши облысели, ослепли и затем умерли. Так что для человека подобные продукты также не принесут пользы.

Многие ошибочно полагают, что диеты – это верный путь. Никакого здоровья при них невозможно! Организм, не получая нужные вещества, начинает предпринять меры, думая, что наступили голодные времена. Любой, даже самый небольшой переизбыток калорий, будет откладываться в жир. Явно не такие цели преследуют худеющие. Сбалансированное питание, обогащенное витаминами – лучший выход, если же время года не располагает к обилию овощей и фруктов на столе, то можно ограничиться витаминами, купленными в аптеке, но вернее было бы о возможном количестве недостающих веществ в организме следует посоветоваться со специалистом, а только после совершать покупку.

Вообще, можно говорить о трех видах здоровья: о здоровье физическом, психическом и нравственном (социальном):

Физическое здоровье – это естественное состояние организма, обусловленное нормальным функционированием всех его органов и систем. Если хорошо работают все органы и системы, то и весь организм человека (система саморегулирующаяся) правильно функционирует и развивается. С физическими упражнениями тоже нельзя пускаться во все тяжкие. Каждодневные занятия приведут, просто-напросто, к переутомлению. Апатия и слабость – минимальные возможные последствия. Раз в неделю ходить в тренажерный зал тоже не следует: молочная кислота будет выводиться медленно (пользы никакой, а мышцы болят невыносимо). Если даже ходить в три раза в день, то это нельзя делать необдуманно, без минимальных знаний о базе, полученный вред точно перевесит желание поправить здоровье. Конечно, тренировки с личным тренером доступны далеко не каждому, но сейчас существует огромное количество ресурсов, откуда получится получить необходимую информацию, интернет буквально переполнен инструкциями по фитнесу. Занятия спортом помогают укрепить здоровье. Главное, чтобы упражнения были регулярными, а не от случая к случаю.

Психическое здоровье зависит от состояния головного мозга, оно характеризуется уровнем и качеством мышления, развитием внимания и памяти, степенью эмоциональной устойчивости, развитием волевых качеств. На здоровье влияет наше мышление и отношение к происходящему, как это не странно звучит. Есть поговорка, что «все болезни от нервов». Может это и так. В любом случае, когда человек нервничает, у него начинает что-то болеть:

то сердце сильно колотится, то в груди сдавливает. Так что стоит ко всему относиться спокойнее.

Нравственное здоровье определяется теми моральными принципами, которые являются основой социальной жизни человека, т.е. жизни в определенном человеческом обществе. Отличительными признаками нравственного здоровья человека являются, прежде всего, сознательное отношение к труду, овладение сокровищами культуры, активное неприятие нравов и привычек, противоречащих нормальному образу жизни. Физически и психически здоровый человек может быть нравственным уродом, если он пренебрегает нормами морали. Поэтому социальное здоровье считается высшей мерой человеческого здоровья. Нравственно здоровым людям присущ ряд общечеловеческих качеств, которые и делают их настоящими гражданами.

Здоровый и духовно развитый человек счастлив – он отлично себя чувствует, получает удовлетворение от своей работы, стремится к самоусовершенствованию, достигая неувядающей молодости духа и внутренней красоты. Очень легко потерять своё здоровье и так трудно, порой даже невозможно, его потом восстановить. Поэтому, чтобы такого не случилось, просто нужно соблюдать здоровый образ жизни. Давайте еще раз продумаем свои жизненные задачи и цели, выделив тем самым время для укрепления своего здоровья. Будьте здоровы!

ЛИТЕРАТУРА

1 Адамович, Г. Э. II Международная научно-практическая конференция «Славянская этносуггестология в повседневном бытии и обеспечении здорового образа жизни» / ред. С. Э. Ермакова, Г. Э. Адамович. – М.: Минск: Белхардгрупп; М.: Ладога –100, 2016. – 204 с.

2 В здоровом теле – здоровый дух. Сценарии праздников, конкурсов, вечеров, посвященных здоровому образу жизни. – М.: Феникс, 2016. – 352 с.

3 Гуменюк, Е. И. Будь здоров! Формирование основ здорового образа жизни у детей дошкольного возраста (+ 16 карточек) / Е. И. Гуменюк, Н. А. Слисенко. – М.: ДетствоПресс, 2016. – 162 с.

4 Елжова, Н. В. Здоровый образ жизни в дошкольном образовательном учреждении / Н. В. Елжова. – М.: Феникс, 2016. – 224 с.

5 Смирнов А. Т Основы медицинских знаний и здорового образа жизни. – Просвещение, 2004 г.– 160 с.

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИЙ В ПОДДЕРЖАНИИ ЗДОРОВЬЯ И СПОРТЕ

ГРЕБЕНЕВА О. О.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЖИЛЬГЕЛЬДИНОВ С. Е.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

В современном мире, полном различных испытаний и преград для человека особенно значимой задачей является сохранение и укрепление здоровья. Ни для кого не секрет, что самым распространенным и проверенным временем методом для профилактики заболеваний и поддержания тонуса являются занятия спортом. С развитием технологий появилось огромное множество самых разных электронных устройств, которые не только облегчат тренировочные занятия, но еще и сделают их куда более результативными и помогут отслеживать состояние своего организма во время физических нагрузок. Ярким примером подобных приспособлений являются фитнес-трекеры или же фитнес-браслеты, которые сейчас получили широкое распространение не только в кругах профессиональных спортсменов, но и в кругах прогрессивной молодежи.

Фитнес-браслет – это устройство, предназначенное для мониторинга показателей, связанных с фитнесом. Изначально первые датчики для измерения активности организма были созданы в медицинских целях и измеряли некоторые точечные характеристики, например, ритм сердца или потливость пациентов, однако со временем функционал начал расширяться, а сами устройства стали доступны всем желающим их приобрести. Сейчас многие люди, посещающие занятия в спортзале, используют фитнес-браслеты для повышения эффективности не только физических тренировок, но и контроля за диетой: некоторые модели способны фиксировать количество сожженных калорий и анализировать рацион питания. Это неудивительно, ведь подобные небольшие гаджеты способны уместить в себе огромное множество полезных свойств, которые были собраны на протяжении их долгого пути развития [1].

Подобные технологии имеют ряд уникальных и ценных функций. Основная их часть связана с контролем активности организма человека. Собранный информация обрабатывается устройством и с помощью встроенного кода генерируются

необходимые для рассмотрения условия и советы, например, по изменению времени активности или предупреждения о возможных проблемах со здоровьем у человека. Стоит упомянуть так же немаловажную функцию отслеживания сна. Фитнес-браслет с помощью анализа полученных данных выводит на дисплей длительность и глубину сна, демонстрирует советы для его регуляции. Стоит отметить, что функция является одной из самых необходимых, не только для спортсменов, но и для большей части современных людей, так как сейчас многие испытывают проблемы со сном, а подобные гаджеты способны помочь с их решением в случае, если нет возможности посетить врача или же наоборот, нужно предоставить сведения для него [2].

Хоть вышеперечисленные гаджеты и кажутся невероятно полезными в теории, но они не всегда работают на практике. Одно из исследований показало, что люди, использовавшие носимые устройства для похудения, потеряли в весе значительно меньше, чем люди, не использовавшие их. Подобные устройства не дают значительных преимуществ их пользователям по сравнению со стандартными методами потери веса, хоть и оказывают положительное влияние на организацию контроля за здоровьем. Данный вопрос хоть и нуждается в дополнительных профессиональных исследованиях, однако понятно, что потенциал раскрывается при наиболее рациональном подходе к организации тренировок, диеты и распорядка дня с участием специально обученных профессионалов, которые смогут обеспечить максимальную эффективность и результативность подобных нетрадиционных методов занятий спортом [3].

Более замысловатым, но не менее значимым видом гаджетов для спорта являются комплексные устройства для наблюдения за спортсменом. К ним можно отнести, например, носимую систему мониторинга Polar Team 2, являющуюся одной из самых распространенных среди профессионалов в спорте. Система, встроенная в небольшой носимый гаджет, дает возможность собрать информацию о нагрузках на организм человека, прогнозировать и подробно изучать результаты тренировок, что является неотъемлемой частью продуктивного продвижения к наилучшим результатам. Все полученные данные можно перенести на какое-либо портативное устройство, например, компьютер или смартфон. Подобный метод сбора информации позволяет быстро и точно подобрать решения для оптимизации деятельности спортсмена не

только в индивидуальном режиме, но и с учетом деятельности в команде. Остальные системы мониторинга работают схоже, однако отличаются по внешнему виду, комплектации, интерфейсу, ценовым категориям и некоторым другим индивидуальным особенностям [4].

Широкое распространение по всему миру получили «умные» устройства, затронув так же область спорта. В них используется вышеуказанная технология с отслеживанием активности человека, однако она используется не на самом человеке, а на объекте, с которым происходит взаимодействие. К таким гаджетам относится высокотехнологичный спортивный инвентарь с особым функционалом. Ярким и наиболее известным примером являются «умные» мячи, предназначенные для тренировок спортсменов из сферы футбола. Это устройство, похожее по внешнему виду на обычный футбольный мяч, оснащено специальными сенсорами, датчиками движения и прочими приспособлениями для считывания полученной от окружающей среды информации. С помощью Bluetooth они устанавливают связь со смартфоном, после чего можно использовать мобильное приложение, соответствующее модели мяча, для последующих операций, например, анализа игры, силы удара, скорости и так далее. Так же, стоит упомянуть смарт-ракетки, работающие по схожему принципу: датчик, встроенный в рукоятку, собирает и обрабатывает данные спортивной тренировки, после чего передает их на привязанное устройство. Смарт-очки Recon Jet по функционалу можно сравнить с небольшим компьютером: они транслируют изображение с полученной информацией прямо в линзы перед глазами и имеют возможность управления в реальном времени, создавать отдельные приложения для анализа данных, отвечать на вызовы, отправлять сообщения, имеется так же возможность подключения к сети [5].

В прошлом подобные гаджеты можно было использовать только во время тренировок, однако в 2016 году всё изменилось с разрешением использования носимых технологий (на тот момент только от компаний motusBASEBALL и Zephyr Bioharness) во время официальных игр американской бейсбольной лиги. После этого события носимые девайсы приобрели популярность и официальное разрешение на использование в официальных матчах по всему миру, включая игры у таких не менее знаменитых организаций, как NBA. Такое нововведение позволило углубить и увеличить возможности анализа игр, повысив точность и достоверность всех полученных данных [6].

Спортивные тренажеры наверняка являются одной из первых ассоциаций при мыслях о спорте. В современном мире они являются неотъемлемой частью практически любого спортивного зала как для начинающих атлетов, так и для профессиональных спортсменов. К тренажерам относятся устройства для выполнения упражнений, направленных на улучшение физического состояния. Эти устройства с помощью дополнительной нагрузки помогают улучшить работу определенных групп мышц человека, снижают возможность получения травм при выполнении упражнений. Они бывают трех видов: кардиотренажеры (беговая дорожка и др.), силовые тренажеры (гравитоны и др.) и тренажеры для отработки технических приемов в спорте (горнолыжные тренажеры и др.) Сейчас многие из них подверглись влиянию цифровизации. Так появились беговые дорожки, электронные тренажеры для мышц, кардиотренажеры и другие механизмы, которые повторяют функции прошлых, однако являются куда более продвинутыми. Помимо этого, в программное обеспечение многих устройств встроены различные развлекательные возможности. Например, практически все кардиотренажеры в силу продолжительности занятий имеют в функционале возможность подключения к другим устройствам для прослушивания музыки. Благодаря оснащению современными технологиями тренажеры способны максимально точно определять нагрузку человека, продуктивность занятия и в целом имеют наибольшую эффективность по сравнению со своими предшественниками [7].

Однако не только материальными устройствами может похвастаться технологический прогресс. Стоит отметить многочисленные приложения и прочие интернет-ресурсы для помощи в поддержании здоровья, которые можно установить на практически любой из существующих гаджетов ежедневного пользования. Сейчас они могут предложить огромное множество самых разных спортивных программ, например, силовые упражнения, растяжки, кроссфит-тренировки и многие другие. В приложениях можно найти как готовые комбинации упражнений и советов, так и самостоятельно подобрать для себя необходимое по мере своих возможностей или же получить индивидуальные советы на основе собранных данных о физической активности. Подобные персонализированные технологии способны в комбинации с другими важными факторами, например, диетой, способны заменить занятия в зале. Тем не менее многие приложения предусматривают

возможность занятий с тренером, делая подход к тренировкам более систематизированным. Другие же могут выступать в роли некоего ежедневника для отслеживания собственного прогресса. Это, например, GymApp, FitProSport, WODster, SugarWOD и многие другие. Однако стоит упомянуть и о неприятной стороне подобных предложений: без присутствия профессионального присмотра (например, тренера или же более опытного человека) есть риск получить травму. Так же, не исключена возможность неправильного самостоятельного подбора программ для занятий вследствие нерационального распределения собственных возможностей. Именно поэтому электронные ресурсы хоть и являются чрезвычайно полезными, тем не менее, следует быть осторожнее с их использованием.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что с приходом модернизации польза технологий повышается. Хоть сейчас имеется еще множество различных вопросов, требующих отдельного подхода и проблем, требующих решения, но можно заявить, что все идет в сторону неминуемого совершенствования пересмотра традиционного подхода к спортивным занятиям. Новейшие разработки помогают облегчить задачи по систематизации, обработке и сборе информации об организме человека, а также упрощают процесс ее анализа и использования, делая такие технологии доступным не только для профессиональных спортсменов, но и для людей, которые используют спорт для достижения собственных целей.

Технологический прогресс, несомненно, оказал положительное влияние на развитие спорта. Нынешние темпы развития дают надежды на то, что в будущем подобные технологии станут распространенными и понятными в пользовании для абсолютно всех желающих, продвинув привычные занятия на совершенно новый уровень.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Википедия. [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Фитнес-браслет> [дата обращения 19 марта 2022 г.]
- 2 Как фитнес-браслет определяет фазы сна, как пользоваться этой функцией? [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.siberianhealth.com/ru/blogs/zdorove/kak-fitness-braslet-opredelyaet-fazy-sna-kak-polzovatsya-etoy-funktsiey/> [дата обращения 19 марта 2022 г.]

3 Effect of wearable technology combined with a lifestyle intervention on long-term weight loss. [Электронный ресурс]. – URL: <https://jamanetwork.com/journals/jama/fullarticle/2553448> [дата обращения 19 марта 2022 г.]

4 Polar Team Pro. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.polar.com/ru/b2b_products/team-pro [дата обращения 19 марта 2022 г.]

5 Технологизация спорта: умные устройства для профессионалов и любителей. [Электронный ресурс]. – URL: <https://habr.com/ru/company/medgadgets/blog/229217/> [дата обращения 19 марта 2022 г.]

6 Умная одежда и умные мячи в спорте. Как это работает? [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.sports.ru/tribuna/blogs/13thplayer/1247036.html> [дата обращения 20 марта 2022 г.]

7 Википедия. [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Тренажёр> [дата обращения 20 марта 2022 г.]

РЕШЕНИЕ ТАКТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ В СПОРТЕ, ПУТЕМ ИГРЫ В ШАХМАТЫ. ВНЕДРЕНИЕ ШАХМАТ В ТРЕНИРОВАЧНЫЙ ПРОЦЕСС, ДЛЯ ПОДГОТОВКИ СПОРТСМЕНОВ ВЫСОКОГО УРОВНЯ

ЖУМАБАЕВ Д.

студент, Специализированная школа-интернат-колледж
олимпийского резерва, г. Павлодар

ТЕМИРЖАНОВ К. А.

преподаватель физической культуры и спорта, Специализированная школа-интернат-колледж олимпийского резерва, г. Павлодар

Проблема в том, что многие спортсмены не умеют решать тактические задачи самостоятельно, в данной статье мы рассмотрим насколько игра в шахматы помогает спортсмену решать тактические приемы.

То есть сделать обязательным и внедрить в тренировочный процесс игру в шахматы для подготовки спортсменов высокого уровня.

На данном этапе игра в шахматы применяется на уроках физической культуры, мы предполагаем, что применение шахмат в спортивных кружках, секциях не зависимо от вида спорта разовьет тактические навыки [1, с. 96].

Шахматы будут для детей - спортсменов, следующим этапом после физических нагрузок для развития мышления и

психологической подготовки в достижении результатов в своем избранном виде спорта, а так же поможет разностороннему развитию, чтобы спортсмен понимал, что терпение и холодный расчет принесут успех, что даст возможность простроить, рассчитать траекторию своей тактики во время схватки [2, с. 135].

Шахматы являются игрой мудрых людей, шахматы признанный вид спорта ста странами еще с 1999 года.

У спортсменов - шахматистов проводятся сборы, направленное не только на умственную деятельность, а также они делают большой акцент на физическую подготовку, так как любой шахматист знает невозможно достичь результатов, если они не будут физически подготовленными [3, с. 235].

Спорт в нашем случае – это наука, которая требует развития физических и также умственных качеств.

Наша задача сделать подготовку спортсмена системной, которая включает в тренировочный процесс не только избранный вид спорта, но и игру в шахматы, которая по – нашему мнению даст возможность тренерам для подготовки спортсменов высокого класса, так как спортсмен будет уметь тактически структурировать свой поединок с каждым из противников, изучив его достоинства и слабые стороны.

В связи с выше сказанным, мы думаем, что в спортивных клубах должны внедрять игру шахматы, на системной основе, чтобы каждый тренер не зависимо от квалификации знал и мог играть шахматы на должном уровне. Конечно, есть много интеллектуальных игр например тоғыз күмалақ еще его называют игрой кочевников.

Использование игры в шахматы в спортивной деятельности натолкнуло нас к пониманию, что мой вид спорта очень тесно

связаны между собой, и совмещение двигательных, физических нагрузок и интенсивной умственной работы дают возможность спортсмену простроить стратегию и тактику боя, сохраняя холоднокровие [3, с. 141].

Используя тактические приемы в своем виде спорте я стал лучше, думать насколько мои действия будут эффективны и какой же шаг будет в следующий момент будет результативным, изучая соперника ты немного забываешь об усталости, а это пожалуй лучший прием для достижения победы.

Проблема в том что многие тренеры не уделяют должного внимания умственной деятельности, а предпочтение отдают физической подготовке, поэтому развитие спортсмена проходит слишком долго и происходит профессиональное выгорание спортсмена.

Я думаю внедрение шахмат в тренировочный процесс независимо от вида спорта и деятельности спортсмена помогут решить выше означенные проблемы.

Шахматы – это бесконечные умственные упражнения, которые развивают умственные способности, используемые в течение всей жизни, такие как концентрация, критическое мышление, абстрактное мышление, решение проблем, распознавание образов, Стратегическое планирование, творчество, анализ, синтез и оценка.

Шахматы улучшают эмоциональное состояние

Многие считают шахматы холодной вычислительной игрой, но важно понимать, что игра рассчитана на двух игроков, что, в свою очередь, улучшает эмоциональное состояние, а также развивает психосоциальное взаимодействие

Способность терпение к поражениям

На первый взгляд это утверждение может показаться противоречащим предыдущему слову. На самом деле нет. Способность к потере также является важнейшим свойством развитой личности.

Поражения, как и победы, оказывают на нас удивительное влияние. Мы делаем необдуманные ранее выводы, воспитываем в себе терпимость, чтобы не сдаваться [4, с. 45].

Шахматы не только может быть решением в тактических задачах но и психологических аспектах. Нужно составить графику проведения занятий которая не будет отвлекать от основных тренировок а внедрить как дополнительное образование. Конечно же родители либо он сам, может записаться дополнительно на кружок

по шахматам но это очень накладно так как за обучение в шахматы берут большие деньги, и это отвлечет его от своего вида спорта и он может сменить специализацию в конце.

В заключение хочу добавить, как начинающий тренер – преподаватель по дзюдо на своих занятиях внедряю игру в шахматы, для восстановления и рефлексии и мотивации деятельности, что положительно влияет на психологический комфорт спортсмена, он чувствует не только себя сильным но и образованным.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Александра Костенюк «Шахматные заметки для самых умных детей» 2017 ж.
- 2 Голощапов Б. Р. История отечественных и зарубежных систем физического воспитания и спорта: Учеб. пособие. – М., 1995.
- 3 Е.Я. Гик «Беседы о шахматах» – М.: Просвещение, 1985. – 320 с.
- 4 Е.Я. Гик «Все чемпионы мира по шахматам» – Эксмо, 2014. – 352 с.

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА, КАК СПОСОБ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ПЕРЕГРУЗКИ

КАШИМОВА Ж. С.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ТЕМИРГАЛИЕВА С. Е.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

АЙГУЖИНОВА Г. З.

ст. преподаватель, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

На сегодняшний день любая личность каждый день сталкивается с большим количеством задач и вопросов, на решение которых расходуется колоссальное число энергии. Большое значение современного мира имеет тот факт, что интеллектуальная деятельность играет большую роль чем физическая. Это связано с развитием технического прогресса, автоматизацией почти всей сферы деятельности человека. У такого глобального развития есть и обратная сторона медали, это плохое здоровье и нервная система. Излишнее интеллектуальная напряжённость для человека значительно опаснее физиологического, так как оно проявляет весьма огромное влияние на нервную систему также зачастую считается фактором психологических перегрузок и выгорания. Стресс – это психологическое отражение внутренних беспокойств личности. Практически каждый день человек подвергается стрессу, фактором которого является присутствие большого объёма информации, нуждающийся высококачественной обработки также умственной перегрузки. Психологически человек не может резко привыкнуть к изменениям условиям среды и качественным решениям вопросов, это одна из больших причин стресса у людей.

Рисунок 1

Энергичные физические нагрузки проявляют колоссальное воздействие на прочное психологическое положение человека.

Во-первых, в ходе занятия спортом индивид делает как минимум интеллектуального напряжения, нервная система остается в покое, работают прочие участки нервной системы организма, никак не сопряженные с интенсивной умственной работой.

Во-вторых, физиологические нагрузки проявляют воздействие на нервную систему, так как мускулатура и система нервных окончаний неразделимо объединены. Непосредственно по этой причине следует больше заниматься спортом, переходить с интеллектуальной нагрузки на физиологическую.

Безусловно, психологическим перегрузкам подвергаются многочисленные общественные категории, но имеются люди, которые состоят в группах риска. Например, в эту группу входят школьники и студенты, так как их нервная система еще не до конца сформировалась, а в свободное время в основном все проводят за телефоном или компьютером. Многие никак не справляются с числом учебной и тренировочной нагрузки, но кроме того не могут грамотно составить план на рабочий день, из-за чего время отдыха значительно меньше в сравнении с временем, отведенным на занятия. Все условия без исключения отрицательно сказываются на их эмоциональном состоянии, это является фактором нервных срывов и перегрузок. Кроме факторов, упомянутых выше, учащиеся зачастую мучаются от недосыпа, но, также установлено, что постоянный недосып проявляет отрицательное воздействие на работу мозга, и, как результат приводит к прибытию состояния стресса.

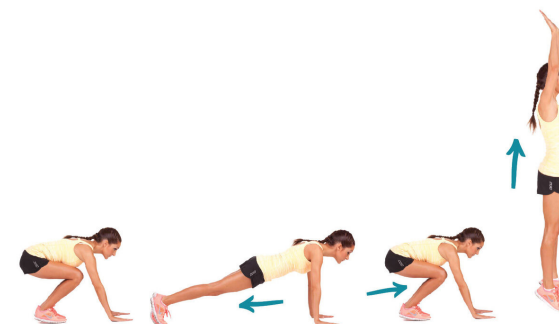

Рисунок 2

Согласно вышесказанному, научно подтверждено, то что физиологические нагрузки положительно оказывают большое влияние на общий эмоциональный фон. Но учащиеся зачастую пренебрегают собственным здоровьем, их физическая активность существенно снижается. По этой причине обязанность за физиологическое развитие ложится преподавателя физической культуры в институте. Вследствие правильно созданной физиологической нагрузки на занятиях по физической культуре преподаватель способен проявить существенное воздействие на эмоциональное состояние учащихся, усовершенствовать его, но кроме того предотвратить появление нервных срывов и других проблем, сопряженных с воздействием стресса на организм.

Напряжение и хроническая усталость отрицательно оказываются на работоспособности, существенно снижая ее. Учащиеся, которые постоянно исполняют комплекс физических упражнений, хотя бы самые элементарные, у них значительно растет работоспособность и стойкость в сопоставлении с теми, кто не выполняет повседневной физической нагрузки. Физические упражнения в экзаменационную неделю представляются наиболее результативным средством, помогающим в борьбе с переутомлением. Регулярные физические занятия в период интенсивной учебной деятельности учащихся способствуют снятию напряжения и нормализации не только физического, но психического здоровья.

В целом, следует кроме того выделить, то что деятельность занятий физкультурой в любом случае сформировывают индивидуальные свойства учащегося, так как «существует конкретная связь среди отличительных черт персоны и физической деятельностью». Вследствие занятий спортом у юношей замечается повышение самооценки, позитивное отношение к собственному внешнему виду. Физкультура создает индивидуальные свойства, например, как: стрессоустойчивость, стойкость, целенаправленность, умение преодолевать актуальные трудности, в ходе занятий совершенствуется умение регулировать собственными чувствами.

Рисунок 3

Характерной чертой спорта считается то, что физические нагрузки также считаются своего рода стрессом для организма, однако с точки зрения физиологии, но никак не психологии. По этой причине в ходе физкультуры организм переключается, и физический стресс вытесняет психологический. На занятиях учащиеся заняты выполнением различных упражнений, что может помочь отвлечься от учебы и эмоционально расслабиться. Немаловажно иметь в виду, то что при составлении занятия по физической культуре преподаватель обязан брать во внимание персональные особенности учащихся.

Подборка конкретного комплекса упражнений предусматриваются все приведенные факторы, что дает возможность осуществить деятельность, в процессе которой учащиеся приобретут правильную физическую нагрузку, вследствие чего окажет положительное действие на эмоциональное состояние индивидуума. Исходя из этого, становится явным, в какой степени велико воздействие физической культуры на эмоциональное состояние студентов в нынешнем времени. Физиологические нагрузки проявляют хорошее влияние на нервную концепцию, увеличивают общую функциональность организма, стабилизирует эмоциональное состояние, опять-таки могут помочь в борьбе со стрессом, но кроме того существенно уменьшают угрозу возникновения множества проблем психологического характера.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кузнецова Е. В., Петровская В. Г., Рязанцева С. А. Психология стресса изомоционального выгорания: учебное пособие для студентов факультета психологии. Куйбышев, 2012. 96 с.
- 2 Раутман Э. Как преодолеть стресс. М.: ТОО «ТП», 1998. 160 с.
- 3 Уэйнберг Р. С., Гоулд Д. Основы психологии спорта и физической культуры / Учебник для студентов, преподавателей, работников физической культуры. Киев: Олимпийская литература, 1998. 336 с.
- 4 <https://zen.yandex.ru/media/artemtrener/kak-na-samom-dele-vygliadit-hiit-viit-kardio-5f7e2090b4802f1c4a6112d1>

ТИІМДІ ТАМАҚТАНУ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫНЫҢ ӨЛШЕМІ РЕТІНДЕ

КЕНЕСОВА Д. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАСЫМ Е. Ж.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

УЮКБАЕВА М. Е.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КУВАТОВ А. Ж.

магистр, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ДЮСЕНБАЕВА А. Ж.

жоғары санатты мұғалім, М. Қабылбеков атындағы ЖОБМ, Ақсу қ.

Соңғы жылдары адамның жеке денсаулығы мәселесіне үлкен қызығушылық бар. Біздің балаларымыздың денсаулығы ерекше алаңдаушылық туғызады. Өйткені ұлт денсаулығы мен бүкіл қоғамның прогрессивті динамикасы адам денсаулығы мен Қазақстанның болашағымен байланысты.

Тірек-қимыл аппараты – денеге пішін беретін, оған қолдау көрсететін, ішкі ағзаларды қорғауды және олардың қозғалу мүмкіндігін беретін әрі құрайтын құрылымдар кешені.

Адамның тірек-қимыл жүйесі – қаңқа сүйектерінің, сіңірлердің, бұындардың функционалды жиынтығы.

Тірек-қимыл аппараты бұл денелік жаттығулар жасалатын негізгі аппарат. Жаксы дамыған бұлшықет қаңқа үшін сенімді тірек болып табылады. Мысалы, омыртқаның патологиялық қисықтығымен, кеуде қуысының деформациясымен (және мұның себебі артқы және иық белдеуінің бұлшықеттерінің әлсіздігі) өкпе

мен жүректің жұмысы қиындайды, мидың қанмен қамтамасыз етілуі нашарлайды және т.б. Кейбір жаттығулар омыртқа жотасын нығайтады, оны босатады, жүктеменің бір бөлігін өзіне алады, омыртқааралық дискілердің түсуіне, омыртқалардың тайып кетуіне жол бермейді. Егер бұлшықеттер ұзақ тыныштыққа душар болса, олар әлсірей бастайды, көлемі айтарлықтай азаяды. Қазақстан Республикасындағы тірек-қимыл аппараты мен оның ауруларын зерттеу заманауи адам үшін өте өзекті мәселелердің бірі болып жатыр және оларды шешу жолында көптеген шаралар енгізулуде.

Өзгерістер менің тұрып жатқан Павлодар қаласында да байқалады. Көптеген шағын аудандардың аулаларында спорттық тренажерларды қамтитын балалар алаңдары орнатылып, қаланың орталық саябағында спорт қалашығы ашылды. Жазғы уақытта балабақшаларда балаларға арналған бассейндер орнатылады, онда олар сауықтыру су процедураларын алады.

Тірек-қимыл аппаратының бұзылуы артрогипоздың салдары ретінде де пайда болады, тірек-қимыл жүйесінің туа біткен ауруы, бұл бұлшықеттің терең әрі дұрыс дамымауына байланысты бұындардағы қозғалыстардың шектелуімен сипатталады; хондродистрофия (дененің қалыпты өсуімен аяқ-қол сүйектерінің дамуындағы туа біткен артта қалу); тірек-қимыл аппаратына механикалық зақым келтіретін жарақаттар және т. б.

Тірек-қимыл ауруларына қалыптың бұзылуы, жалпақ аяқтар мен бұлшықет атрофиясы кіреді. Тірек-қимыл аппаратының негізгі белгілері ауырды, қаттылықты, ісінуді, қозғалудың шектеулі ауқымын, әлсіздікті, шаршауды және денелік функцияның төмендеуін қамтиды.

Қалып – бұл адамның биомеханикалық параметрі, ол үш компоненттен тұндайды: қаңқа тепе-теңдігі, бұлшықет тепе-теңдігі және механикалық стереотипі. Дене тұрқы дененің жеке сегменттерінің тізбегінде ерекше құрылыммен анықталады. Дене сегменттері – бұл бір-біріне қатысты орналасудың жалпы ұстанымдарымен біріктірілген дене бірліктері.

Жалпақ аяқтар – бұл аяқтың патологиялық тегістелуі, бұл оның амортизациялық функциясының бұзылуына, омыртқа мен қаңқадағы ауыр өзгерістерге әкеледі.

Жалпақ аяқпен аяқтың қалыпты доғасының құрылымы бойлық (аяқтың ішкі жиегінде) және көлденең – саусақтардың негізінің бойымен айтарлықтай айқын немесе толығымен өзгереді.

Аскыну ретінде омыртқада ауырсыну, тізе мен жамбас буындарының артрозы пайда болады.

Тегіс аяқтар отырықшы және аяғы мен аяғына жеткіліксіз жүктемелері бар адамдарда, сондай-ақ ауыр физикалық еңбекпен айналысатын және ұзақ уақыт бойы аяқтарында уақыт өткізуге мәжбүр адамдарда кездеседі. Бұл аяқтың күші жетіспеушілігіне де, артық жүктемесіне де байланысты. Бұл жағдайда бұлшықеттер мен байламдар жеткілікті жаттығулар жасамайды немесе қатты шаршайды және созылады.

Сондай-ақ, жалпақ аяқтар бала кезіндегі рахитке және ересектердегі остеопорозға, аяқ пен білек жарақаттарына, байламдар мен буындарға, жекелеген бұлшықет топтарында гипер және гипотонустың пайда болуымен өткізгіш жүйкелердің аймағында жүйке жүйесінің зақымдалуына байланысты қалыптасады.

Бұлшықет атрофиясы. Атрофияның себептері мен белгілері.

Бұлшықет атрофиясы – бұл олардың талшықтарына әсер ететін ауру. Прогрессия процессінде олар жұқа болады, бұлшықет көлемін азайтуға көмектеседі. Ауру бұлшықетке жүктелген міндеттерді жеңе алмайтын бұлшықетті дәнекер тініне ауыстырумен сипатталады. Осылайша, төменгі аяқтың бұлшықеттерінің атрофиясы, бұлшықеттердің және дененің басқа бөліктерінің жұлын атрофиясы орын алады.

Бұлшықет атрофиясының негізгі себептері

Аурудың дамуына әртүрлі факторлар әсер етеді. Көбінесе патология қарт адамдарда пайда болады, бұл табиғи қартаюдың нәтижесі. Адам ағзасында метаболикалық процесстер баяулайды, дене белсенділігі минималды.

Дөңгелек арқа бұл бел лордозының болмауымен бірге кеуде кифозының айқын жоғарылауымен бірге жүретін қалыптың ақауы. Омыртқаның серпімділігі жоғарылайды, дененің ауырлық орталығы ығыстырылады. Тепе-теңдікті сақтау үшін адам серуендеп, сәл иілген аяқтарында тұрады. Жоғарғы қолдар көтеріліп, басы алға қарай қисайған, иық буындары біршама келтірілген. Қолдар дененің бүйірлерінде емес, сәл алдыңғы жағында орналасқан. Көбінесе пертероидты иық пышақтары анықталады.

Дөңгелек иілген арқа – бұл омыртқаның барлық қалыпты иілуінің жоғарылауымен бірге жүретін қалыптың бұзылуы. Басы алға қарай итеріледі, иық буындары беріледі, жоғарғы қолдар

көтеріледі. Пертероидты иық пышақтары жиі байқалады. Іші шығады. Аяқтар тізе бүгілген немесе сәл бүгілген.

Жалпақ арқа – омыртқаның иілуінің төмендеуімен бірге жүретін қалып ақауы. Бел лордозы әсіресе азаяды. Жамбас бұрышы тегістеледі. Кеуде алға қарай жылжиды. Төменгі іштің тұруы байқалады. Мұндай қалыптың бұзылуымен физиологиялық иілістердің тегістелуіне байланысты омыртқаның амортизациялық қасиеттері нашарлайды, сондықтан секіру, жүгіру және басқа да осындай жүктемелер кезінде соққылар бас сүйегінің түбіне, сол жерден миға өтеді.

Артқы жағы – бұл кеуде кифозын күшейтілген немесе қалыпты бел лордозымен тегістеумен бірге жүретін қалыптың бұзылуы. Кейбір жағдайларда жатыр мойны лордозының төмендеуі де байқалады. Аяқтар бүгілген немесе сәл иілген. Жамбас артқа қарай ығысқан. Көбінесе пертероидты иық пышақтары анықталады.

Омыртқа жотасының иілімдерін тегістеумен қатар жүретін қалыптың бұзылуы тірек-қимыл жүйесінің функционалды жетілмегендігінің көрінісі ретінде қарастырылады. Мұндай жағдайларда омыртқа жеңіл жарақат алған жағдайда да оңай зақымдалады. Науқастарда омыртқаның прогрессивті бүйірлік қисықтары жиі кездеседі.

Сколиотикалық (асимметриялық) қалып – омыртқа жотасының ортаңғы сызықтан оңға немесе солға бұрылуымен бірге жүретін қалып ақауы. Көбінесе сол жақ ауытқу байқалады. Артқы жағынан қараған кезде омыртқаның доғалы қисықтығы көрінеді. Иық пышағы мен иық бір жағынан, екінші жағынан төмен түсірілген. Бел үшбұрыштары біркелкі емес. Бұл ретте қарағанда, сколиоз, жок белгілері бұрау, өру омыртқа: бұлшық бүйірінен қисаю жок, қабырға өркеш емес білдірілсе. Кермеде ұсталып асылып тұрғанда ауытқу жоғалады, омыртқа тегіс болады, дененің бөліктері симметриялы болады.

Операциядан кейін арнайы аяқ киіммен немесе іш киіммен өмір бойы арнайы аяқ киім кию керек.

Жұлынның жүйке импульстері барлық мүшелерге енеді, сондықтан қысылған нервтер олардың жұмысына әсер етеді. Омыртқа жүрек пен қан тамырларының, өкпенің, бүйректің және бауырдың, асқазанның, мидың жұмысымен тығыз байланысты.

Сонымен қатар, биологиялық белсенді нүктелер аяқтың табанында орналасқан, олар адам ағзасының барлық мүшелерінің проекциясы болып табылады және олардың қалыпты жұмысына

жауап береді. Аяқтың дұрыс орналаспауына байланысты бұл нүктелердегі қысым біркелкі болмайды, бұл тиісті органдардың жұмысына әсер етеді.

Көріп отырғаныңыздай, жалпақ аяқтың салдары өте ауыр. Бұл жай аяқтың жағымсыз пішіні және модельдік аяқ киім кию мүмкін еместігі емес. Сондықтан бұл аурудан аман болу керек.

Өкінішке орай, жалпақ аяқтарды толығымен емдеу мүмкін емес, бірақ сіз оның дамуын тоқтата аласыз (арнайы ішектер, супинаторлар, массаж және т. б.). Мұны ерте кезеңдерде, жалпақ аяқтар әлі ауыр асқынуларға әкелмеген кезде жасаған дұрыс.

Егер жамбас аймағындағы бұлшықетінің атрофиясы туралы айтатын болсақ, адам қозғалыста шектеулі, қалыпты қозғалу мүмкіндігін жоғалтады. Егер жүрек бұлшықетінің атрофиясы туралы айтатын болсақ, науқас тым жиі немесе, керісінше, баяу жүрек соғуын білдіреді, басына қан құйылуын, аяқ-қолдардың ұйқышылдығын білдіреді. Ол қалыпты спортпен шұғылдана алмайды, өйткені дене белсенділігі тыныс алудың қысылуымен бірге жүреді.

Бұлшықет зақымданған кезде адам тез шаршайды, бұлшықет тонуы айтарлықтай төмендейді және аяқ-қолдардың бұлшықеттері байқалады. Егер бұлшықет атрофиясы жарақаттан кейінгі асқынудан немесе жұкпалы аурудан туындаса, онда зақымдануы байқалады, бұл қол мен аяқтардың қозғалысын параличке дейін шектеуге әкеледі.

Егер аяқтың бұлшықеттеріндегі әлсіздік мазалайтын болса, науқас тоқтағаннан кейін одан әрі қарай жүру қиын. Ол аяқтардағы ауырлықты және қозғалыстардың қиындығын сезінеді, ұйқышылдық пайда болады және жүру өзгереді.

Егер прогрессивті бұлшықет атрофиясы диагноз қойылса, онда адамда сіңір рефлекстерінің толық жоғалуы, қан қысымының төмендеуі және аяқ-қолдардың фибриллярлы бұралуы байқалуы мүмкін.

Омыртқаның немесе глутеальды жүйкенің зақымдалуымен бұлшықет әлсіздігі және қозғалудың қиындауы байқалады. Ауру тез дамып келеді және 1–2 жыл ішінде мүгедектікке әкелуі мүмкін.

Егер сіз радикулитті бастасаңыз, онда ауырсыну синдромы адамның жұмысын айтарлықтай төмендетеді. Қан тамырларының қысылуымен жұлын инфарктісінің даму қаупі артады. Егер үлкен жүйкелердің жұмысы бұзылса, онда бұл парез немесе аяқ-қолдардың сал ауруына әкелуі мүмкін.

Қалыптың бұзылуын емдеуді травматолог-ортопед жүзеге асырады, оған арнайы жаттығулар мен түзеткіштерді кию кіреді. Емдік дене шынықтыру кезінде ақаулар жоюға болады. Бағдарлама жеке жасалады және бұлшықетті созу жаттығуларымен толықтырылған статикалық және динамикалық жаттығуларды қарастырады. Уақыт өте келе жүктеме артады. Емдік дене шынықтыру кешені омыртқаға жүктемесіз жеткілікті қарқынды қозғалтқыш режимінің сақталуын қамтамасыз етеді.

Кеуде белдіктерін, реклинаторларды және кеуде-бел түзеткіштерін пассивті түзету үшін қолдануға болады. Реклинаторлар иық белдеуінің әлсіз бұлшықеттері үшін аздап қалыпты бұзылуымен бірге қолданылады. Олар иілуді жоюға және иықтарды сұйылтуға көмектеседі. Неғұрлым айқын және асимметриялық қалып – бұл кеуде белдіктерін киюдің көрсеткіші. Кеуде-бел түзеткіштері кез-келген қалыптың бұзылуы, айқын емес кифоз және сколиоз үшін қолданылады.

Қорытынды

Әдебиеттерді талдау, әдетте, тірек-қимыл жүйесі жүйесіндегі функционалдық ауытқулардың алдын-алу және түзету үшін негізгі құрал ретінде дене жаттығуларын қолдану қажеттілігіне сендіреді.

Дене шынықтыру жаттығулары денеге жалпы күшейтетін әсер етеді, қолайсыз экологиялық факторларға төзімділік пен төзімділікті арттырады, бұлшықет – байламды аппаратты нығайтады және барын жояды.

Тірек-қимыл аппаратының бұзылуын жоюға ықпал ететін кең ауқымды денелік жаттығулардың ішінен анықталған бұзылуларға теріс әсер етпейтін, дене даму деңгейінің жасына, жынысына, қазіргі жағдайына, қатысушылардың функционалды дайындығына толық сәйкес келетін және тірек-қимыл аппаратының құрылымындағы патологиялық өзгерістерді қалпына келтіруге, нығайтуға қабілетті адамдар ғана қолданылуы керек.

Жаттығу кез-келген жаста қажет. Жас кезінен бастап қартайғанға дейін адам денесін күшейтетін жаттығулар жасай алады, бұл оның барлық жүйелеріне әр түрлі әсер етеді. Олар спорттың кез-келген түрімен жүйелі түрде айналысатын кез-келген адамға таныс көңілділік пен ерекше қуаныш сезімін тудырады.

Тірек-қимыл аппаратының бұзылуы адам денесіндегі сүйектердің, бұлшықеттердің, байламдардың, буындардың және олардың жүйке түзілімдерінің зақымдалуымен сипатталатын ауыр ауру.

Жасөспірімдер арасында тірек-қимыл жүйесінің ең көп таралған аурулары бұл сколиоз және қалыптын бұзылуы.

Сколиоз – бұл тірек-қимыл аппаратының ауыр ауруы, ол омыртқаның фронтальды жазықтықта қисаюымен және тік осінің айналасында бұралуды көрсетеді.

Қалыптын бұзылуы – бұл омыртқаның сагиттальды жазықтықта, фронтальды жазықтықта және бір уақытта екі жазықтықта қисықтығымен сипатталатын тірек – қимыл жүйесінің ауруы.

Сколиоз және қалыптын бұзылуы көптеген факторларға әсер етеді. Атап айтқанда: мектеп оқушыларының сүт өнімдерін үнемі пайдаланбауы, партадағы балалардың ұзақ мерзімді дұрыс емес жағдайы, аз қозғалатын өмір салты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Теория и методика физической культуры: учебник / под ред. проф. Ю. Ф. Курамшина. - 2-е издание, 2004. – 256–258 с.

2 Адам анатомиясы: оқулық / Рақышев С.К., Әубәкіров И.Ш., 3-том., 2015. – 156–158 б.

3 Омыртқа аурулары. Арқадағы ауырсынусыз өмір. Тірек-қимыл жүйесін нығайтатын ойлар: оқулық / Шаханова И.С., 2018. – 172 б.

4 <https://www.krasotaimedicina.ru/diseases/traumatology/incorrect-posture>

5 <https://life7.ru/article/atrofija-myshc-prichiny-i-simptomu-atrofii/>

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СПОРТСМЕНОВ ИГРОВЫХ ВИДОВ СПОРТА

КОЛОВА Е. К.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар.

ЕРОФЕЕВА Р. Ж.

PhD, Торайгыров университет, г. Павлодар

АБЛЕЕВ Ж. Ш.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Психологическая подготовка – область малоизученная, основной из проблем которой является выбор и принятие решений в момент соревнований. Готовясь к определенному соревнованию, задача спортсмена выйти на тот уровень, при котором его психологическое состояние будет наиболее эффективно и надежно

выражено в его поведении и действиях. Формируя установку на предстоящий вид деятельности, спортсмен должен четко понимать возможности, а также ставить перед собой конкретные цели. Кроме того, психическая готовность зависит и от уровня конкуренции на соревнованиях. Именно на основании сравнения своих возможностей с возможностями соперников и с учетом прогнозируемых условий предстоящего соревнования спортсмен оценивает вероятность достижения цели. Психологическая подготовка спортсмена состоит из общей психологической подготовки и психологической подготовки к конкретному соревнованию. Общая психологическая подготовка проводится в полном единстве с физической, технической подготовкой на протяжении всего процесса спортивного совершенствования. Психика спортсмена, на ответственных этапах подготовки и выступлений на соревнованиях, обладает повышенной чувствительностью, так как человек практически постоянно находится в экстремальных условиях и предстрессовом состоянии.

Что бы стало понятней разберем психологические подготовки некоторых видов спорта. Волейбол как командная игра предоставляет своеобразные требования к спортсменам, которые должны на площадке сопереживать все осложнения спортивной борьбы. Команда – одно целое, действует в едином порыве. Психологическая подготовка волейболистов осуществляется на тренировочных занятиях, учебно-тренировочных сборах, соревнованиях, она тесно связана с воспитательной работой волейболистов.

Задачи психологической подготовки:

1) Воспитание качеств личности спортсмена, мотивации занятий спортом, волейболом.

2) Воспитание волевых качеств: целеустремленность, настойчивость, выдержка, решительность, смелость.

3) Развитие психических функций применительно к требованиям волейбола. Здесь выделяют глазомер и умение пользоваться периферическим зрением, такие как чувство мяча, чувство партнера, чувство площадки, чувство времени, внимание, мышление, память, контролировать свои действия.

4) Способность управлять эмоциями. Эмоциональное состояние оказывают большое влияние на активность и эффективность действий волейболистов. Самообладание и эмоциональная устойчивость помогают волейболисту избегать излишнего нервного возбуждения.

5) Совместимость спортсменов в процессе совместной деятельности в составе команды.

6) Адаптация к соревнованиям. Волейболист должен научиться эффективно применять в игре и на соревнованиях все то, чему он научился на тренировочных занятиях.

7) Настройка на игру и руководство командой в игре.

Предстоящие соревнования по-разному влияют на психическое состояние волейболистов. Одни испытывают эмоциональный подъем, уверенность в своих силах, что повышает готовность организма к выполнению предстоящих спортивных действий. У других возникает перевозбуждение или апатия, неуверенность, боязнь поражения, это снижает готовность организма спортсмена, его возможности. В истории любой команды, даже очень сильной, есть случаи, когда она проигрывала более слабой команде именно из-за психологического настроя на игру как на легкую. А в ходе самой встречи перестраиваться очень сложно. На состояние волейболистов и эффективность их соревнований влияет управление командой тренером, капитаном команды, самих игроков. Распорядок в дни игр и дни, свободные от игр, организация питания, отдыха, тренировочные занятия должны быть тщательно продуманы и согласованы с командой, отдельных волейболистов. Для волейболистов очень важна психологическая подготовка, если спортсмен будет не подготовлен, он подведет своего тренера и команду. Так же это очень сильно влияет и на баскетболистов. Техника концентрации баскетболистов основывается на так называемом сенсорном фокусировании: мысленном сосредоточении на различных частях своего тела «снизу-вверх».

К методам психической тренировки относятся приемы, основанные на мышечной релаксации и мышечной активации. Разновидности этих приемов – аутогенная, психорегулирующая, психо-мышечные тренировки и т.д. Релаксация достигается с помощью различного рода дыхательных и расслабляющих упражнений, описанных специалистами. Например, типовое упражнение баскетболиста на релаксацию: во время паузы в тренировке сжать кисть в кулак, почувствовать напряжение мышц, сделать глубокий вдох, задержать дыхание на 3–5 с, выдохнуть и имитировать мягкий бросок по кольцу, почувствовать расслабление. Дыхательная аритмия во время пауз в тренировке: 3 раза медленный вдох и быстрый резкий выдох – 3 раза короткий резкий вдох и медленный спокойный выдох.

Средства повышения мотивации достижений: постановка высоких, но достижимых целей, убеждение и само-убеждение, пример, поощрение и наказание. Психологическая подготовка осуществляется также методами психической тренировки, с помощью которой развиваются и совершенствуются психические функции и качества спортсменов, происходит их приспособление к специфическим условиям спортивной деятельности. Данная тренировка используется и для регуляции психического состояния. Один из ее распространенных вариантов- модельная тренировка. Модельная тренировка эффективна в том случае, если проводится систематически до полной адаптации спортсмена к моделируемым условиям соревнований. Метод десенсибилизации – адаптация спортсмена к психически травмирующим факторам. Часто хороший эффект дает и само-воздействие спортсмена на свое психическое состояние.

Баскетболисты, как и хоккеисты тратят много сил и энергии для игры, для них важна не только психологическая подготовка, но и физическая, но на данный момент мы рассмотрим психологическую подготовку хоккеистов. К психике хоккеистов предъявляют повышенные требования, поскольку его деятельность проходит в движении на коньках, в условиях постоянного и непосредственного контакта с игроками команды соперников и при жестком силовом единоборстве в любой точке хоккейного поля. Кроме того, быстрота перемещений, высокая интенсивность борьбы, мгновенные изменения игровых ситуаций затрудняют выполнение и без того сложных действий различные виды бега на коньках, удары и броски шайбы, ведение, обводка, финты. От хоккеиста требуются устойчивость, умение распределять и переключать внимание и быстро ориентироваться на льду. Умение оценивать ситуацию, предвидеть дальнейший ход ее развития, выбрать правильное решение и реализовать его, зависят от мышления и определяют творчество хоккеиста.

Успешная деятельность хоккеиста немыслима без высокого уровня волевых качеств: смелости, решительности, настойчивости, самообладания. Кроме этого в хоккее в большей степени, чем в других видах, проявляется коллективизм, когда действия каждого спортсмена подчинение общим задачам команды, когда для достижения победы очень важны чувство локтя, взаимопомощь и выручка, товарищеская поддержка. Хоккеист всегда должен хорошо физически подготовлен, как и теннисист. Резкие движения

теннисиста могут привести к плохим последствиям. Также теннисист должен хорошо подготовлен психологически к своим соревнованиям.

Задачи психологической подготовки теннисистов:

- формирование высокой мотивации к труду, учебе, занятиям теннисом;
- воспитание волевых качеств: стойкости, решительности, смелости, настойчивости;
- воспитание интеллектуальных способностей;
- способности контролировать свои действия, эмоции;
- подготовка к соревнованию, управлять игроком в процессе соревнования.

Спортивная деятельность теннисистов не может рассматриваться без учета законов социальной психологии. Следует особо помнить о том, что психологическая подготовка – это в значительной мере личная обязанность каждого теннисиста. Он должен не только знать свои сильные и слабые стороны, но и уметь управлять ими.

История спорта знает немало примеров, когда вовремя сказанное слово, пауза, жест и т.д. решали судьбу упорного противоборства. В спортивной психологии для такой деятельности есть специальное название – секундирование, которое пришло из дуэльного прошлого. Поэтому спортивный психолог – это именно тот человек, который может самостоятельно, с помощью тренера или товарищей по команде оказать небольшое, но решающее воздействие на психику спортсмена. В профессиональной карьере любого спортсмена бывают кризисные периоды, которые могут быть вызваны самыми различными причинами: неудачей в соревновании, переходом в другой клуб, сменой тренера, обстоятельствами личной жизни и другими. Спортивный психолог может помочь спортсмену разобраться в проблемах и найти такой выход из ситуации, который придаст силы для новых спортивных достижений. В спорте тренер, безусловно, самый главный наставник. Так уж сложилось, что у нас в стране тренеру кроме прямых профессиональных обязанностей приходится выполнять функции менеджера, администратора и, естественно, психолога. Этому всему тоже обучают в институтах физической культуры, и со многими обычными психологическими задачами выпускник может справиться. Психологические проблемы должен решать специалист – психолог. Это напоминает ситуацию с домашней аптекой- пока недомогание легкое, мы справляемся сами, а при осложнении болезни обращаемся к врачу. Большинство

спортивных психологов – это спортсмены или тренеры, которые глубоко знают и спорт, и психологию. Но главная причина, почему тренер не может полностью заменить психолога, заключается не в недостатке профессиональных знаний и умений, которые, в конце концов, можно приобрести, а в сущности той роли, какую тренер играет в жизни спортсмена.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Клещев Ю. Н. Спортивные игры. – М.: Физкультура и спорт. [1980 – 92 с.].
- 2 Физическая культура студента: Учебник/ Под ред. В. И. Ильинича. 1999. М. : Гардарики, [2000–448 с.].
- 3 Теория и методика спортивных игр: учебник для студ. учреждений высш. образования/ Ю. Д. Железняк, Д. И. Нестеровский, В. А. Иванов и др. 10-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», [2017–464 с.] – Бакалавриат.
- 4 Спорт и система подготовки спортсменов: учебник/ В. Д. Фискалов. – М.: советский спорт, [2010–392 с.].
- 5 Баскетбол: Теория и методика обучения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений/ Д. И. Нестеровский. – 4-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», [2008–336 с.].
- 6 Виды спортивных игр. Дата публикации: 03.12.2015. Электронный источник: <https://muscleoriginal.com/vidy-sportivnyx-igr/> (дата обращения 09.02.2022.)
- 7 Википедия спортивные игры. Дата публикации: 2010. Электронный источник: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/94737> (дата обращения 09.02.2022.)
- 8 Спортивные и подвижные игры. Дата публикации: 2016. Н. Е. Ветков. Электронный источник: https://kartaslov.ru/книги/Н_Е_Ветков_Спортивные_и_подвижные_игры/1 (дата обращения 10.02.2022.)
- 9 Спортивные игры в системе физического воспитания. Дата публикации: 12.01.2020. Электронный источник: <https://infourok.ru/sportivnye-igry-v-sisteme-fizicheskogo-vospitaniya-4054802.html> (дата обращения 10.02.2022.)
- 10 Физическая культура студента: Дата публикации [2000. – 448 с]. Электронный источник: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/1309/1/physical_culture.pdf (дата обращения 10.02.2022.)

МАССАЖДЫҢ АДАМ АҒЗАСЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ

ҚАСЫМ Е. Ж.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

УЮКБАЕВА М. Е.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КЕНЕСОВА Д. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КУВАТОВ А. Ж.

магистр, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ДЮСЕНБАЕВА А. Ж.

жоғары санатты мұғалім, М. Қабылбеков атындағы ЖОБМ, Ақсу қ.

Массаж – денеге физикалық және рефлекторлық әсерлердің арқасында денені сауықтыру процедурасы. Бір қарағанда, массаж жасаушының қимылдары өте қарапайым болып көрінуі мүмкін. Негізі массаж өнерін меңгеру оңай емес. Бұл қолмен процедураның көптеген түрлері бар. Кейбір елдердің өз техникасы мен әдістері бар. Массаждың адам ағзасына әсері орасан зор. Бірақ денеңізге зиян келтірмеу үшін дәрігердің кеңесіне жүгінуді және өз денеңізді тек білікті мамандарға сенуді ұмытпау керек [4, 12 б.].

Бұл жұмыстың мақсаты – массаждың адам ағзасының функционалды жағдайына әсерін зерттеу.

Бұл жұмыстың міндеттері:

1 Массаж және оны дұрыс қолдануды зерттеу;

2 Массаждың түрлерімен танысу;

3 Массаждың адам ағзасының функционалды жағдайына әсерін қарастыру.

Бұл жұмыстың өзектілігі зор. Массаж – сауықтыру процедурасы. Бұл емдік әсері зор процедураны дұрыс қолдана білсек, адам ағзасына тиімді, жағымды әсері болады. Массаж – клиникалық және физиологиялық принциптерге негізделген, емдеудің, еңбекке қабілеттілікті қалпына келтірудің, шаршауды басудың тиімді құралы және ең бастысы, аурулардың алдын алу және алдын алуға қызмет етеді және денені қалпына келтірудің белсенді құралы.

Бұл жұмыстың практикалық маңызы ауқымды болып табылады. Зерттелетін жұмыстың практикалық маңызы – массаж және олардың әдістерін қарастырып, дұрыс қолдануды зерттеу. Массаж дұрыс қолданылмаса, жалпы әлсіздік, шаршау сезімі және басқа да жағымсыз жалпы және жергілікті реакциялар пайда болуы

мүмкін. Сондықтан да массажды дұрыс қолданудың практикалық әдістерін дұрыс білу керек.

Массаж және оны дұрыс қолдануды зерттеу

Массаж – қолмен орындалатын дене мүшелеріне мөлшерленген механикалық және рефлекторлық әсер етуден тұратын емдік әдіс. Массажды білу қоғамның жалпы мәдениетінің элементі болып табылады, өйткені әркімге кенінен қол жетімді және қолдануға оңай бұл емдік әдіс аурулардың алдын алу және адам денсаулығын жоғары деңгейде ұстаудың маңызды шарттарының бірі болып табылады [4, 40 б.].

Массажды жасау көрсеткіштері:

1) Бас аурулары;

2) Арқа, бел, мойын ауруы;

3) Артрит;

4) Сынықтар кезінде.

Дегенмен, кейбір жағдайларда массаж қарсы болуы мүмкін:

1. Жоғары температура кезінде;

2. Тромб түзілу процесі кезінде;

3. Қатерлі қан аурулары кезінде;

4. Кез келген іріңді процесстері кезінде.

Тиімді массаж жасау үшін үстелдің немесе орындықтың биіктігі массаж орындаушының бойына сәйкес келуі керек. Массаж қозғалыстары қан мен лимфа ағыны бойымен, яғни перифериядан жүрекке дейін бағытталуы керек. Массаж техникасы негізгі және көмекші әдістерден тұрады. Классикалық массаж әдістеріне сипау, ысқылау, сығу, илеу, діріл жатқызамыз. Аралас әдістер – екі әдісті қатар орындау. Массаж уақыты бойынша бірте-бірте арту керек. Дене бейімделу керек.

Массаж денеге әр түрлі физиологиялық әсер етеді. Массажды дұрыс қолданса, адамның әл-ауқаты жақсартылады және жалпы тонус жоғарылайды.

Массаж дұрыс қолданылмаса, жалпы әлсіздік, шаршау сезімі және басқа да жағымсыз реакциялар пайда болуы мүмкін. Сондықтан да массаждың дұрыс орындалуын қадағалау керек [5, 180 б.].

Массаждың түрлері

Массаж – медицинаның үлкен бір бөлігі. Ол барлық жер шарына кең тараған, сондықтан емдеу әдістерінің ең негізгі тарауы болып құрамына кіреді.

Қазір массаждың бірнеше түрлерін қарастырамыз:

1) Спорттық массаж. Массаждың бұл түрі спортшының функционалдық жағдайын, оның спорттық формасын жақсарту, шаршауды басу, денелік өнімділікті арттыру және тірек-қимыл аппаратының жарақаттары мен ауруларының алдын алу үшін қолданылады. Спорттық массажды алдын ала және қалпына келтіретін деп бөледі.

Алдын ала массаж жаттығу (жарыс) алдында жүргізіледі. Оның мақсаты – жүйке-бұлшықет аппаратын, жүрек-қан тамыр және тыныс алу жүйелерін дайындау, жұмысқа қабілеттілік процессін жеделдету, тірек-қимыл аппаратының жарақаттануының алдын алу. Қалпына келтіретін массаж әдетте үлкен денелік және психикалық стресстен кейін жасалады. Оның міндеті – спортшының функционалдық жағдайын қалпына келтіру, денелік өнімділікті арттыру, жалпы шаршауды жеңілдету [1, 80 б.].

2) Гигиеналық массаж. Массаждың бұл түрі ағзаның қалыпты функционалдық жағдайын сақтау және денсаулықты нығайту үшін аурулардың алдын алу және ағзаға күтім жасаудың белсенді құралы болып табылады. Оның арқасында дененің өміршеңдігі артады, иммунитет көтеріледі. Гигиеналық массаж көбінесе өзін-өзі массаж түрінде орындалады. Оны ваннада, душ астында жүргізуге болады. Бұл жағдайда массаждың негізгі әдістері қолданылады: сипау, ысқылау, сығу, илеу, діріл [1, 120 б.].

3) Емдік массаж. Бұл емдеу әдістерінің ішінде өзінше оқшау тұрған ерекше түрі. Оны тек дәрігер тағайындайды. Білгір мамандар ғана орындауы керек. Бұл массаж түрі арнайы емханаларда жасалынады. Емдік массаж өзі жеке бірнеше топқа бөлінеді. Ол аурудың түріне зақымданған, не жарақаттанған жерге байланысты болып жіктеледі. Мәселен, жүрек, қан тамыр ауруларына массаждың бір түрі, тыныс алу жолдары ауырғанда – басқа түрі қолданылады. Қысқасы, әр аурудың өзіне тән қолданылатын массаждың тәсілдері, әдістемесі бар [3, 200 б.].

4) Нүктелі массаж. Массаждың бұл түрі басқалардан өзгеше. Нүктелі массаж ағзаның биологиялық белсенді нүктелеріне әсер етеді. Клиникалық тәжірибе және эксперименталды зерттеулер нүктелі массаждың әсерінен ағзаға айтарлықтай өзгерістер болатынын дәлелді. Массаж жасаған нүктеде терінің температурасы көтеріліп, өткізгіштік қабілеті жоғарылайды [2, 250 б.].

Массаждың адам ағзасының функционалды жағдайына әсері

Массаж – адам денесіне мөлшерімен берілетін механикалық тітіркендіру. Ол массаж орындаушының қолымен немесе арнайы аппаратпен орындалады.

Массаждың арқасында теріден сыртқы қабаттың ескірген жасушалары жойылады, бұл терінің тыныс алуын жақсартады, май және тер бездерінің экскреторлық процесстерін күшейтеді. Сонымен қатар, қан айналымы, терінің және бездердің тамақтануы жақсарады. Осылайша, ағзадағы барлық метаболикалық процесстер айтарлықтай артады [5, 45 б.].

Массаж тыныс алу жүйесіне пайдалы. Кеуде және тыныс алу бұлшықеттерінің тері асты рецепторларына әсер ете отырып, өкпеге және бронхтарға рефлекторлық әсер етеді.

Массаж әсерінен бұлшықеттер қызады, олардың қанмен қамтамасыз етілуі және тамақтануы жақсарады, бұл олардың белсенді жиырылуына мүмкіндік береді: бұлшықеттердің жұмысын қиындатқан және олардың серпімділігін төмендететін тоқырау жойылады. Осыдан кейін ауырсыну жоғалады. Сонымен бірге, дене шынықтыру мен спортқа қарағанда массаж бұлшықеттерді шаршатпайды, керісінше жиырылады және сонымен бірге босаңсытады. Жаттығу кезінде зақымдалған бұлшықет әрқашан босаңсымайды, ал кейде ол одан да көп жиырылады, сондықтан жаттығу әрқашан зақымдалған бұлшықетті босансуға көмектеспейді [5, 65 б.].

Массаж қан айналымы жүйесіне пайдалы әсер етеді, тамырлар арқылы қан ағымының жылдамдығын айтарлықтай арттырады. Бұл зиянды заттар ағзадан белсенді түрде шығарылады, ал тіндер оттегімен белсенді түрде қамтамасыз етіледі, яғни олар қажетті қоректік заттарды алады. Бұл ісінудің жойылуына, сондай-ақ дененің жалпы тонусының жоғарылауына әкеледі. Сондай-ақ, массаж капиллярлармен байланысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Капиллярлар – бүкіл адам ағзасына енетін ең кішкентай қан тамырлары. Олар соншалықты жұқа, олардың ішіндегі бос орындар оңай жабылады. Көбінесе бұл көп отыру өмір салтымен болады. Капиллярлар қалыпты жұмысын тоқтатқанда, уақыт өте келе бұл органикалық зақымдануға әкелуі мүмкін: тамырлардың склерозы және тіндердің өлімі. Массаж – капиллярлардың толық жұмыс істеуін болдырмаудың тиімді құралы [5, 70 б.].

Кесте 1 – Массаждың адам ағзасына ең жақсы әсері туралы студенттердің пікірлері

№	Мүшелер жүйесі	17ж	18ж	19ж	20ж	Барлық
1	Жүрек-тамыр жүйесі	12	8	10	9	39
2	Тыныс алу	12	9	11	12	44
3	Тірек-қимыл аппараты	28	16	28	33	105
4	Зағ алмасу	4	9	14	16	43
5	Жүйке жүйесі	18	13	26	26	83
6	Зәр шығару	5	3	5	5	18
7	Жалпы сұралғандар	79	58	94	101	332

Респонденттердің пікірінше, жасына қарамастан, массаж тірек-қимыл аппаратын қалпына келтіруге және сау күйде ұстауға ең жақсы әсер етеді. Жасқа байланысты патологияны емдеу ескеріледі: сынықтар, созылулар, жалпақ табан, остеохондроздың алғашқы көріністері және т.б.

Жүрек-тамыр, несеп-жыныс және тыныс алу жүйелеріне әсері бірдей бағаланады. Респонденттердің жас диапазонында бұл жүйелердің патологиялары жиі емес.

Жасы ұлғайған сайын ағзадағы метаболикалық процесстерді реттейтін процедураларға қызығушылық артады: салмақ проблемалары, целлюлиттің алғашқы көріністері.

Массаж дұрыс орындалмағанда, массаждың өзіне тән талаптары бұзылғанда немесе аурудың асқынып, массаж болмайтын кезінде ағза массажды көтере алмайды. Сондықтан массажды аурудың ерекшелігіне лайықтап жасау керек.

Кейбір ғалымдар адамдарда массаждан кейін денелері қызарып, талаурап, қатты ауыратын жағымсыз реакцияларын көрсеткен. Бұл көбінесе жасы келген қарияларда байқалады. Сол сияқты науқас адамды дұрыс отырғазбаса не, дұрыс жатқызбаса да осындай жағымсыз реакция береді.

Бірақ та массаждың теріс әсерлерінен қарағанда он әсерлері әлдеқайда көп. Көптеген ғалымдардың айтуынша, массаж әлсіреген денеге әл береді, шаршаған ағзаға күш қосады, бұзылған мүшелерді қалпына келтіреді. Сондай жетістіктерге жету үшін массаждың әдістемесін білу керек [5, 190 б.].

Қорытынды

Қорытындылай келе, массаж денеге әр түрлі физиологиялық әсер етеді. Бұл жұмыстың мақсаты мен міндеттерін зерттеп, массаждың маңызын анықтадық.

Массаж дұрыс қолданылса, адамдарда ауыратын жер жазылып, адамдардың әл-ауқаты көтеріледі, ал егер бұл емдік әдіс дұрыс қолданылмаса, адамдарда шаршау және әлсіздік сезімдері пайда болады.

Денені керемет пішінде ұстаудың көптеген жолдары бар, олардың бірі – массаж. Массаж – кез келген жағдайда қолданылатын көп қырлы өнер.

Массажды қолданудың көптеген себептері бар. Айтып өтсек:

- 1 Бұлшықет кернеуін, созылуды, құрысуларды азайтады;
- 2 Көбірек қуат береді;
- 3 Дене контурын қалпына келтіреді;
- 4 Бұлшықеттер серпімді болады;
- 5 Ісінуді азайтуға көмектеседі;
- 6 Қан айналымын арттырады.

Массаж – медицинаның үлкен бір бөлігі. Ол барлық жер шарына кең тараған, сондықтан емдеу әдістерінің ең негізгі тарауы болып құрамына кіреді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Дубровский В. И. Все виды массажа / В. И. Дубровский. – М. : Молодая Гвардия, 2016. – 428 с.
- 2 Колесникова А. Е. Косметический массаж и самомассаж / Колесникова А.Е. - М. : Феникс, 2012. – 488 с.
- 3 Дубровский В. И. Лечебный массаж / В.И. Дубровский. – М. : Владос, 2017. – 464 с.
- 4 Бирюков А. А. Массаж / А. А. Бирюков. – М. : Физкультура и спорт, 2012. – 967 с.
- 5 Аранович С. Н. Массаж: восстановление и поддержание спортивной работоспособности. – М. Физкультура и спорт. 1990. – 270 с.

ПРАВИЛЬНОЕ ПИТАНИЕ - ФАКТОР СОХРАНЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ ЧЕЛОВЕКА

НАРИМАН А. А.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
ТЛЕГЕНОВА Б. М.
учитель, СОШГ №9, г. Павлодар
МУСАБАЕВА М. К.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

В этой статье мы рассматриваем позиции разных ученых насчет правильного питания. А также обращаем на роль питания в возникновении заболеваний.

Ключевые слова: питание, здоровье, алиментарно-зависимые заболевания.

В современном мире человек всё меньше внимания уделяет собственному здоровью. На полках сетевых супермаркетов лежит множество готовой продукции, но в спешке никто не обращает внимания на ее состав. Мало кто задумывается, насколько важно качество употребляемой в пищу продукции для сохранения здоровья. Рассмотрим, каким должно быть питание современного человека. Основой подбора рациона должны становиться принципы правильного питания.

Правильное питание – это питание, которое обеспечивает рост, нормальную жизнедеятельность и развитие человека, укрепляет здоровье и обеспечивает профилактику различных заболеваний. В современной науке проводится множество исследований, направленных на оптимизирование рациона питания для профилактики множества известных хронических заболеваний (диабет, ожирение, повышенное давление, сердечно-сосудистые заболевания и рак). Правильное питание необходимо в любом возрасте. Это связано с тем, что основой жизнедеятельности человеческого организма является постоянный обмен веществ между средой и организмом.

Организм поддерживает свой гомеостаз, т.е. состояние устойчивого равновесия всех его органов и систем с окружающей средой, регулярно потребляя определенное количество белков, жиров, углеводов, воды, минеральных солей. При нехватке в организме определенных веществ, начинают расходоваться собственные. В случае же избыточного поступления веществ организм, начинают откладываться жировые запасы. Помимо этого,

вместе с пищей в человеческий организм могут поступать вредные вещества. Если рацион человека составлен правильно, рационально, то он меньше подвержен заболеваниям. Легче с ними справляется. Рациональное питание способствует предупреждению раннего старения. Стоит заметить, что неправильное же питание приводит к нарушению здоровья человека в различных направлениях.

Человек, стремящийся к соблюдению основ правильного питания должен рассчитать необходимую суточную дозу калорий, а также обратить внимание на соотношение углеводов, белков, жиров и минеральных солей в рационе. Также необходимо учитывать, насколько важно количество приемов пищи в день и сама эстетика питания. Заметим, что для здорового человека количество необходимых к употреблению калорий зависит как от интенсивности труда (домашнего, профессионального или иного), так и от антропометрических факторов и возраста. Важно придерживаться конкретного и постоянного режима питания. Он включает в себя количество приемов пищи в день, временные интервалы между едой, равномерное и грамотное распределение энергетической ценности дневного рациона. Значительная часть специалистов сходятся во мнении, что наиболее правильным является четырех- и пятиразовое питание. Это связано с тем, что оно позволяет равномерно распределить нагрузку на пищеварительный тракт и сделать процесс переваривания пищи максимально комфортным. По мнению Поля С. Брэгга для беспрепятственного создания мощной нервной системы необходимо исключить из питания некоторый список продуктов.

Обратим внимание на перечень «неправильного» питания по теории Брэгга: сахар рафинированный и продукты, которые его содержат; приправы – горчица, кетчуп, рыбные и мясные соусы, маринады; маргарин; продукты, насыщенные жирами; масло арахиса; сухие злаки; чай; кофе; алкогольные напитки; копченое мясо; копченая рыба и подобные продукты; табак; свежая свинина и продукты из нее; сушеные фрукты, которые содержат сильные химические вещества; консервированные супы. В данном списке Брэгг не запрещает, но советует избегать в своем рационе определенных продуктов. Можно заметить, что многие специалисты в своих работах говорят о том, какое негативное воздействие на организм оказывает обилие жареного, мучного и копченого. А вред табака и алкоголя – уже общеизвестный факт. При этом Брэгг обращает внимание на значение кальция в рационе

человека. Кальций в правильных пропорциях дает нам стальные нервы, крепкие зубы, упругие мускулы, сильные кости, четкое сердцебиение, эластичную кожу, быстрый ум, прямую осанку и здоровые органы. При недостаточном количестве кальция в организме человек может стать раздражительным, нервным. По мнению Брэгга, кальций позволяет «регулировать» и держать под контролем здоровье и даже создавать личность. К основным доступным продуктам, которые содержат кальций, относят: свеклу; очищенный миндаль; сыры; зелень овощей; молоко. Герберт Шелтон в своей книге «Правильное сочетание пищевых продуктов» обращает внимание на следующее: «Природные сочетания белков, жиров и крахмалов (например, молоко, крупы, сливки, хлеб) нетрудны для переваривания, но недопустимы случайные сочетания хлеб – мясо, хлеб – яйца, каша – яйца, картофель – мясо, каша – молоко, хлеб – ветчина и т. п.». Крахмалистая и белковая пища по-разному ведет себя в желудке. Если обратить внимание на первые стадии переваривания белков и крахмалов, то можно заметить, что они происходят в разных средах – в кислой и щелочной. Из этого можно сделать вывод, что крахмалистую пищу (картофель, каши, хлебобулочные изделия) и белковую пищу (рыба, птица, мясо всех видов, сыр, творог, яйца, орехи, молоко) следует употреблять раздельно друг от друга, в разное время.

Шелтоном было сформулировано несколько советов для корректировки собственного рациона и улучшения качества питания. Холодные напитки, мороженое и т. п. вредны тем, что замедляют и даже прекращают действие пепсина. Хлеб с маслом – благоприятное сочетание, как и картофель или каша с любыми жирами. Молоко необходимо употреблять отдельно от остальной пищи. Морковь, цветная капуста, тыква, свекла и другие продукты, в которых содержится крахмал, отлично сочетаются с различной крахмалистой пищей (как добавка к ней). Арбузы и дыни стоит есть отдельно от остальной пищи. То же касается и фруктов.

От качества питания в целом и отдельных его компонентов в частности напрямую зависит состояние здоровья человека. Питание играет огромную роль как в профилактике, так и в возникновении большого числа заболеваний различных классов. Питание лежит в основе или имеет существенное значение в возникновении, развитии и течении около 80 процентов всех известных патологических состояний.

Среди заболеваний, основную роль в этом патогенезе которых играет фактор питания, 61 % составляют сердечно-сосудистые расстройства, 32 % – новообразования, 5 % – сахарный диабет, 2 % – алиментарные дефициты (йододефицитная, железодефицит и т.д.). Питание имеет существенное значение в возникновении и развитии заболеваний желудочно-кишечного тракта и гепатобилиарной системы, эндокринных патологий, инфекционных и паразитарных болезней, заболеваниях опорно-двигательного аппарата, кариеса.

Болезни микробной и немикробной природы, связанные с приемом пищи, называются алиментарно-зависимыми заболеваниями. Их подразделяют на инфекционные, с установлением участием микробиологического или биологического объекта, и неинфекционные, развивающиеся вследствие тех или иных дисбалансов питания. Инфекционные заболевания в свою очередь представлены особо опасными заболеваниями, острыми кишечными инфекциями (зоонозами и антропонозами) и пищевыми отравлениями микробной этиологии. В другую группу включены так называемые массовые неинфекционные заболевания, часто называемые «болезнями цивилизации», непосредственно связанные с пищевыми дисбалансами.

Алиментарно-зависимые инфекционные заболевания. За последние годы во многом более точно расшифрована роль питания в профилактике и возникновении большой группы хронических неинфекционных заболеваний у населения развитых стран. Доказано, в частности, что рост числа заболеваний, связанных с избыточной массой и ожирением, атеросклерозом, гипертонической болезнью, снижением толерантности к глюкозе, нарушениями обменных процессов, вторичными иммунодефицитами, обусловлен несколькими внешними факторами, ведущими из которых являются быстрое не эволюционное изменение питания (соотношения основных групп нутриентов) и образа жизни (снижение физической активности и усиление стресса). Основопологающими причинами такого изменения признаются индустриализация, урбанизация и глобализация рынка питания услуг, изменившие не только пищевое производство, но и стереотип пищевого выбора.

При этом отмечается неуклонная тенденция к распространению хронических неинфекционных заболеваний среди населения развивающихся стран при изменении питания. Это обусловлено быстрым переходом от дефицитного питания на избыточный ср

едневропейский(среднеамериканский) рацион, отличающийся известными дисбалансами, так называемый “пищевой переход”. В этой связи, по существующим прогнозам, к 2025 г. Число заболевших сахарным диабетом в развивающихся странах вырастет более чем 2,5 раза, достигнув 228млн чел. Уже в начале XXI в. Больных сердечно-сосудистыми патологиями только в Индии и Китае зарегистрировано больше, чем во всех развитых странах вместе взятых. Таким образом, в ближайшей перспективе алиментарно-зависимые неинфекционные хронические заболевания станут общей глобальной проблемой всего человечества.

Изучение зависимости между качеством питания и заболеваемостью является предметом эпидемиологии питания. В рамках этого раздела гигиены питания осуществляются исследования, позволяющие не только констатировать фактическое положение дел, но и, что гораздо важнее, разрабатывать реальные пути профилактики алиментарно-зависимых патологий.

Большинство алиментарно-зависимых заболеваний относятся к управляемым патологиям. Их возникновение определено очевидными причинами, и стратегия их профилактики имеет практическое выражение. Однако существующие сложности широкого внедрения принципов профилактического питания не позволяют быстро и эффективно решить эту проблему. Для этого требуется не только общегосударственный подход и поддержка, но и наличие знаний и практических навыков здорового питания и образа жизни у каждого человека. Особую роль в распространении и поддержании этих знаний отводятся врачу.

Человек в течение многотысячелетней эволюции адаптировался к поступлению определенной пищи в составе рациона. Химический состав рациона и соотношения в нем основных групп нутриентов во многом определили метаболический профиль современного человека. Традиционный средневропейский рацион, базирующийся на растительных продуктах с низким содержанием жира и сахара, за последние 50–100 лет практически мгновенно (по эволюционным меркам) существенно изменился. Он стал содержать примерно в два раза больше жира (главным образом, за счет животного), в 10–20 раз больше моно- и дисахаридов при снижении в 2–3 раза количества крахмальных и не крахмальных полисахаридов, кальция, многих витаминов. В составе современного рациона преобладают высококалорийные жирные, сладкие и соленые продукты преимущественно животной группы. Одновременно

в питании населения развитых стран значительно сократилась доля растительных пищевых источников. Сложившаяся ситуация имеет устойчивую тенденцию к развитию как по увеличению калорийности, так и по снижению доли растительных источников продовольствия.

Доля зерновых продуктов в общей энергии развитых стран находится на уровне 34 % практически не изменяясь за последние 40 лет. К 2030 г. эта цифра снизится на 23 %. Употребление овощей и фруктов так же практически не увеличивается с конца 1970 гг. При этом общее количество потребляемых животных продуктов, в частности молока и мяса, за период с 1964 г. по настоящее время увеличилось соответственно на 14 и 43 %, а к 2030 г. возрастет еще на 4 и 13 %. Количество потребляемой рыбы и морепродуктов практически не увеличилось даже, имея тенденцию к снижению.

Общее количество жира в питании населения развитых стран Европы и Северной Америки за период 1967–1999 гг. увеличилось соответственно на 31 г на человека в сутки (с 117 до 148г) и на 26 г на человека в сутки (с 117 до 143 г), достигнув в среднем около 40 % общей калорийности рациона. К другим определяющим пищевой статус изменениям в показателях фактического питания населения развитых стран относятся: уменьшение содержания в рационе пищевых волокон, ПНЖК, кальция, витаминов-антиоксидантов и увеличение моно- и дисахаридов, и поваренной соли.

Подводя итог, стоит заметить, что вопрос, связанный со здоровьем, стоит на одном из первых мест в жизни каждого, и почти для каждого эта проблема – нерешенный вопрос. Человек может и должен позаботиться о себе сам, и один из самых эффективных методов правильное питание, соблюдение правил которого в наших руках.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гуров В. А. Здоровый образ жизни: научные представления и реальная ситуация // Валеология. – 2006. – № 1. – С. 53.
- 2 Родионова Л. Ю., Родионов А. И. Питание, сохраняющее здоровье // Молодой ученый. – 2016. – № 28. – С. 285–289
- 3 Губанихина, Е. В. Правильное питание как фактор сохранения здоровья человека / Е. В. Губанихина. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2017. – № 50 (184). – С. 119–121.
- 4 Королев А. А. Гигиена питания: учеб. для студ. высш. заведения / А.А.Королев.–М.: Издательский центр Академия, 2006. – 528 с.

ВЛИЯНИЕ АТЛЕТИЧЕСКОЙ ГИМНАСТИКА НА ЗДОРОВЬЕ СТУДЕНТОВ

ПЛЕСОВСКИХ К. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

НИКОЛАЕНКО М. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

ОМАРОВ Т. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАЛТАБАЕВ Е. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

КУВАТОВ А. Ж.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

В статье отражена основательная роль воздействия атлетической гимнастики на умственную трудоспособность кардиореспираторной системы, силовую подготовленность, физические и функциональные особенности организма студентов, а также влияние на их здоровье в целом.

Последнее время многие стали замечать, что современная молодежь, нынешние школьники и студенты ведут довольно не активный образ жизни. Они большое количество времени проводят дома в виртуальном мире, вместо того, чтобы пойти погулять, заняться каким либо видом спорта, элементарно сделать какую-нибудь простую зарядку. Тема базисной силовой подготовки студентов доставляет в настоящее время чрезвычайный интерес в связи с сформулированными преобразованиями социальных, природоохранных и экономических условий жизни общества. Сила – основное физиологическое свойство человека. Ее можно совершенствовать с применением разнообразных средств. Но, как показали множественные исследования, преимущественно эффективнее она поддается тренировке, иногда применяются отягощения, причем отягощения дозированные, т.е. учитывающие физиологические способности того или иного атлета.

Впрочем, проблема то состоит не только в том, позволено или нельзя давать тому или другому молодому атлету те или иные отягощения. Если будет обретен ответ на вопрос: «Как нужно тренировать спортсмена, используя те или иные отягощения без ущерба для здоровья?», то занятия с тяжестями могут использовать абсолютно все здоровые люди без ограничений. Однако тяжесть – это и 500 г, и 5 кг, и 100 кг [1, с. 14]. Любой двигательный акт человека связан с проявлением разнообразных физических качеств.

Чтобы атлету увеличить отягощение даже среднего веса, ему нужно в полной мере проявить свои способности в ловкости, координации, эластичности и др. Следовательно, совершенствовать силу невозможно без попутного развития практически всех физических качеств человека.

Кроме того, следует отметить, что сейчас учащиеся стали отдавать предпочтение силовым видам спорта. В нашем институте, по моему субъективному мнению, всегда огромную известность достигал и в данный момент достигает, атлетическая гимнастика. Данный вид физической культуры стал одним из самостоятельных уроков физическим совершенствованием.

Как по мне ценность и важность занятия атлетической гимнастикой невозможно отрицать. Как правило, у всего всегда есть свои положительные и отрицательные стороны, поскольку никто не может отрицать травматизм. Разумеется, стоит начать с рассмотрения положительного влияния атлетики на здоровье студентов. В результате внешних отягощений, которые имеют пространство в процессе занятий атлетической гимнастикой, улучшается обмен внеклеточной воды и крови, значимо растет кровоток в работающих мышцах, собственно, что разрешает проворно восстанавливать травмированные мускулы и связки. Во время занятий атлетической гимнастикой, возможно делать изолировано в всевозможных мышечных группах мощнейший кровоток, и данным наиболее помогать, целенаправленного влияния на организм [3].

В целом занятия атлетической гимнастикой считается крепким средством для восстановления самочувствия, совершенствования биосинтеза и увеличения энергетики.

В соответствии с имеющимися данным, нашей целью было исследование перемен в физическом развитии, физиологической подготовленности и иных функций организма учащихся под воздействием занятий атлетической гимнастикой.

Была выработана специальная методика, силовой подготовки, допустимая лишь в юношеском возрасте. Основным и главным методом становления силы у юношей и молодых девушек считается способ, базирующийся на использовании динамических упражнений. Статические, или по-другому их называют изометрические, упражнения обязаны работать только дополнением к ним. Во время занятий со студентами большей частью используется упражнения с отягощением весом личного тела.

С возрастом студентов возрастает роль упражнений с наружным сопротивлением. В качестве отягощения используется набивные мячи, гантели, резиновые и пружинные рессоры, противодействие партнера. Юношам можно советовать гири, штангу, различные силовые упражнения. Эффект использования силовых упражнений находится в зависимости от здорового распределения нагрузки на любом занятии, от занятия к делу, а еще от верного выбора веса отягощения, только при таких условиях мы сможем достичь необходимого результата.

В юношеском возрасте целенаправленно использовать больше значительные нагрузки. Более действенными силовыми упражнениями для отлично подготовленных юношей считаются такие, которые имеют все шансы быть исполнены 6–10 один по порядку. При дозировке упражнений с отягощением необходимо принимать во внимание подготовленность занимающихся. При слабой подготовленности юношам как правило обычно бывает достаточно выполнить каждое упражнение один раз «до отказа». В последующем, по мере подъема тренированности целенаправленно на одном занятии исполнять любое упражнение «до отказа» два и в том числе и три раза.

Используя изометрические упражнения во время занятий с отлично подготовленными юношами надобно устремляться воздействовать в одно и тоже время на большое количество мышечных групп. Это обеспечивает гармоническое становление мускулатуры. Изометрические упражнения выделяют большой эффект при постепенном нарастании напряжения. Любое из этих упражнений целесообразно исполнять в направлении 6–7 сек, помаленьку увеличивая усилие с этим расчетом, дабы добиться максимума примерно к 4 секунде. До и впоследствии всякого статического старания рекомендовано исполнить некоторое количество дыхательных упражнений.

Из седа на гимнастической лавке, жеребце или же козле, ноги зафиксированы, наклоны обратно с разными положениями рук и поворотами тела.

Отлично подготовленным студентам среди юношей советуется исполнять перечисленные упражнения с маленьким отягощением [5, с. 77–78].

Во время развлечений меж еще одними повторениями рекомендуется сделать некоторое количество упражнений

на расслабление, которые здорово соединять с нетяжелым самомассажем.

Также помимо общей нагрузки на всё тело есть множество различных силовых упражнений на отдельные группы мышц. Например, существуют упражнения на группы мышц ног и таза, на мышцы рук, плечевой части, существуют и парные упражнения.

Направление атлетической гимнастики возможно отнести к одной из видов гимнастики с преимущественным содержанием в упражнениях силовых упражнений с внедрением стандартных гимнастических снарядов, отягощений, всевозможных тренажеров. Она ориентирована на закрепление самочувствия, достижение больше высочайшего значения общефизической подготовленности молодых людей, молодежи и людей среднего возраста. В данном значении атлетическая гимнастика призвана существенно поменять сложение занимающихся, создавая гармонически развитую атлетическую фигуру, содействовать развитию двигательной работоспособности, эластичности и ловкости.

Подбирая силовые упражнения для составления ансамблей, следует управляться более необходимым: для начала, в нем обязательно обязаны быть упражнения для ведущих мышечных групп: для мускул шеи, плечевого пояса и рук, мускул спины, брюшного печат, ног; во-вторых, применяемые в тренировке атлета силовые упражнения обязаны принимать во внимание три режима мышечной работы: а) усилие мускул без конфигурации их длины (статический, изометрический режим), б) уменьшение мускул с сокращением их длины, в) наращивание длины мускул (уступающий режим).

Обязательным компонентом занятий атлетической гимнастикой являются упражнения на эластичность, Особые упражнения, связанные с проявлением интенсивной и пассивной эластичности, имеют все шансы быть интегрированы в разминку, как средство подготовки суставов к растущей нагрузке; в ведущую и завершающую части занятия, как средство дополнительного становления и интенсивного восстановления мускул меж раскладами к силовым заданиям. Для данных целей, как правило, упражнения производятся на полу, на снарядах и с предметами. Все больше интенсивным делается внедрение в упражнениях атлетической гимнастикой системы «стретчинг».

Атлетическая гимнастика, взяв на вооружение способы ведущей гимнастики, возымела великолепную вероятность для

улучшения ловкости, координации, высокоскоростных свойств атлетов. Освоение техники большущего числа упражнений на ведущих гимнастических снарядах, в акробатике имеет возможность в значимой степени обогатить оглавление тренировки, сделав ее больше увлекательной и интересной, даст вероятность применить в деле собственную мощь, эластичность и координацию. При этом, важное численность гимнастических упражнений на снарядах, связанное с проявлением силы, содержит прикладной нрав, собственно, что при случае имеет возможность отыскать свое использование в трудящийся, домашней или же военной обстановке [6].

Практика подготовки атлетов дает подсказку, собственно, что тренировки в атлетической гимнастике обязаны в обязательном порядке принимать во внимание образ телосложения занимающихся. Так, для человека атлетического склада (мезоморфный тип) свойственна отлично воплощенная мускулатура, он крепок и широкий в плечах, силовые нагрузки отлично влияют на становление массы и рельефа мускул.

Тонкокостный астеник (эктоморфный тип) дает собой человека со слабенькой мускулатурой, ему непросто увеличивать мощь и размеры мускул. Дабы достичь не плохих итогов в атлетической гимнастике, астеникам рекомендовано увеличивать напряженность нагрузки за счет сокращения числа повторений и в одно и тоже время наращивания веса снаряда. При данном идет по стопам почаще чередовать силовые упражнения с упражнениями на расслабление.

Гиперстеник (андоморфный тип) содержит мощнейший костяк и, как правило, рыхлую мускулатуру. Люд сего на подобии расположены к полноте и, конечно, в упражнениях нуждаются в определенном раскладе. В одном ряду с задачей исполнять ансамбль с большущий нагрузочностью, с акцентированием упражнений на образование выносливости, когда является авторитет отягощений, но возрастает численность повторений, гиперстенику необходимо подключать в систему занятий упражнения, требующие высочайшей двигательной энергичности (бег, купание, спортивные игры), и довольно внимательно отнестись к собственному режиму питания.

С поддержкой гимнастических упражнений возможно реализовать избирательное (локальное) влияние на мускулы.

Гимнастические упражнения дают возможность просто дозировать нагрузку за счет конфигурации числа повторений, режима мышечной работы (быстро, медленно), а еще выбора

варианта выполнения упражнения (простой, сложный), в зависимости от подготовленности и здоровья занимающихся. Наличествуется вероятность применить личный вес, как отягощение.

При затруднении в освоении упражнений вполне вероятно расчленение его на больше обычные элементы составляющие.

Овладеть на физическом уровне или же на техническом уровне сложное гимнастическое упражнение, представляющее внимание для атлета, возможно применяя проводку по перемещению, поддержка в более сложных частях перемещения.

В атлетической подготовке учащихся надо применить полный расклад, к примеру, кроме силовых упражнений, можно применяться упражнения, связанные с воспитанием быстроты, ловкости, выносливости, эластичности на базе использовании более доступных и комфортных средств. В одном занятии имеют все шансы производиться упражнения для воспитания силы мускул пояса верхних конечностей (на гимнастических снарядах), быстроты (легкоатлетические упражнения, акробатика), ловкости (исполнение сравнительно трудных гимнастических движений), эластичности (система стретчинг).

Способы атлетической гимнастики не лишь только воздействуют на становление силы и составление гармонических плотских структур, но и на составление эстетического вкуса, поскольку великолепии форм тела и перемещений в спорте – общепринятые ценности.

Атлетическая гимнастика закрепляет самочувствие, освобождает от множества телесных недостатков (сутулость, впалая бюст, некорректная осанка, слаборазвитые мускулы и др.). Режим упражнений в сочетании с оптимальным питанием разрешает освободиться от излишних жировых отложений или же добавить в весе в тех случаях, когда это нужно. Система упражнений тренирует сердечно-сосудистую (мышечную массу зачастую именуют вторым сердцем) и иные актуально значимые системы организма, сквозь становление мускулатуры активно и благотворно влияет на работу внутренних органов, готовит труп мускулистым и изящным, разрешает направленно рулить своим телосложением, содействует достижению высочайшего значения силы, развитию выносливости, укреплению нервной системы, исключению или же резкому понижению вредоносного влияния на организм например именуемых моментов риска. Девушкам эти занятия дают возможность обрести изящность, довести фигуру

до достоинства, содействуют больше резвому послеродовому восстановлению организма.

Чтобы подытожить свое исследование, можно привести цитату: «Надо непременно встряхивать себя физически, чтобы быть здоровым нравственно». Данная цитата полностью передает то, что благодаря физическим нагрузкам, можно достичь всего в своей жизни, быть здоровым и красивым. Необходимо каждый раз вспоминать об этом и ни в коем случае не считать, что здоровье и красота придут к тебе сами по себе. Занимайтесь атлетической гимнастикой и будьте здоровы.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Журавин М. Л., Меньшикова Н. К. Гимнастика. Учебник для студентов вузов – М., 2001. – 158 с.
- 2 Гавердовский Ю. К. Техника гимнастических упражнений. Популярное учебное пособие – М., 2002. – 322 с.
- 3 Малахов Г. П. Здоровые мышцы – путь к здоровью и долголетию. – 2004, Генеша. – С. 71-98.
- 4 Петров В. К. Сила нужна всем. – М.: ФиС, 1984.
- 5 Теория и методика гимнастики. Под ред. В. И. Филипповича. – М., «Просвещение», 2001. – 226 с.
- 6 Фаламеев А. И. Вариативность методики тренировки тяжелоатлета. Тяжелая атлетика - М., «Просвещение», 2004. – 147 с.
- 7 <http://www.activeclub.com.ua/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=203>

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ

САБИГАТОВА. А. Н.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
БАЛТАБАЕВ Е. С.
ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар
БАЛТАБАЕВА А. Е.
ученица, СОШ № 9, г. Павлодар.

Органической частью общечеловеческой культуры является физическая культура. Современные и важные, по мнению большинства, жизненные процессы приобретают особую актуальность, отодвигая на второй план значимость физического

воспитания, особенно это касается студенческой жизни, когда с утра и до поздней ночи студенты заняты учебной, работой и прочими делами, которые губительно сказываются на их здоровье. На первый взгляд, данная проблема может показаться не столь глобальной, однако нейтральное отношение к данной проблеме может отрицательно сказаться на целом поколении. Таким образом, чем раньше студенты осмыслят значимость и положительное влияние физической культуры и спорта на повседневную жизнь, тем быстрее они осознают, что их здоровье в их руках.

Итак, физическую культуру следует рассматривать как особый вид культурной деятельности, результаты которой полезны для общества и индивидуума.

Данная тема очень актуальна для студентов всех учебных заведений, так как именно в это время, в этом возрасте формируются и закладываются однообразного образа жизни, а физическое воспитание не всегда считается приоритетным направлением. Часто на общее физическое и психическое состояние студентов вредит огромная учебная нагрузка, что очень негативно сказывается на процессе формирования личности. Необходимо рассматривать понятие физической культуры, как совокупность развития учащегося, состояния здоровья и психики, и собственно «физической культуры» как элемента культурного становления личности.

Структура президентских тестов

Президентские и национальные тесты – совокупность упражнений, определяющих посредством контрольных нормативов общий уровень физической подготовленности студентов к учебной, трудовой готовности. Президентские тесты состоят из двух уровней физической подготовленностей:

Президентский уровень – предназначен для абсолютно здоровых лиц, имеющих разностороннюю физическую подготовку.

Уровень национальной готовности – предназначен для лиц, систематически занимающихся физической культурой и спортом в спортивных секциях, группах как по месту учебы, так и по месту жительства.

Президентские и Национальные тесты по летним видам спорта проводятся в апреле-октябре месяце, по зимним видам – в феврале-марте.

Президентские и национальные тесты физической подготовленности включают восемь видов спортивных испытаний,

отражающих основные физические качества человека (силу, выносливость, быстроту и ловкость).

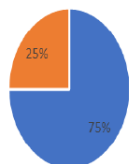
В нашем университете есть секции, по направлениям:

- футбол;
- волейбол;
- баскетбол;
- национальные виды спорта;
- легкая атлетика;
- единоборства;
- атлетическая гимнастика.

Для того чтобы определить отношение студентов к занятиям физической культурой мы провели социологическое исследование. В опросе приняли участие 120 студентов 1-3курсов Торайгыров Университета. Анкеты состояли из 10 вопросов. На каждый вопрос анкеты предлагалось выбрать один из двух вариантов ответа: «да», «нет».

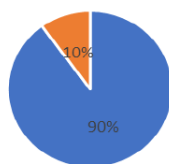
Анализ результатов опроса показал, что 90 % обучающихся считают физическую культуру необходимым предметом; 75 % ходят на занятия с удовольствием; однообразными и скучными занятия назвали 20 % студентов; ходят на занятия только для того, чтобы получить зачёт – 25 % опрошенных учащихся; пропагандируют физическую культуру и спорт 7,5 %. На вопрос «для чего нужна физическая культура в вузе?» 5 % ответили, что занятия раскрывают потенциал студента к тому или иному виду спорта; 25 %, развивают физические качества; 60 % студентов уверены, что физическая культура укрепляет здоровье; 10 % посещают занятия, чтобы сбросить напряжение после умственных нагрузок.

Нравится ли вам посещать занятия по физической культуре?

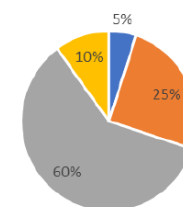
■ Да ■ Нет

Является ли физическая культура необходимым предметом?

■ Да ■ Нет

Для чего нужна физическая культура в вузе ?

- Занятия раскрывают потенциал студента к спорту
- Развивает физические качества
- Укрепляет здоровье
- Снимает напряжение

По данным исследования, мы выявили золотую формулу мотивации студентов к физической культуре и возможные пути их достижения:

1) Проводить профилактические беседы со студентами о здоровом образе жизни, о пользе спорта, о его положительном влиянии на внутреннее и внешнее устройство тела. Об ухудшающем действии вредных привычек на здоровье.

2) Так как у каждой личности есть свой идеал, при помощи метода «подражание», может быть сформировано стремление к улучшению собственных внешних данных с помощью физической культуры и спорта.

3) Использовать активные методы обучения на лекционных занятиях, способствуя развитию образовательного интереса студентов, как к теоретическим знаниям, так и к практическим умениям.

4) Организовывать беседы и встречи с известными спортсменами, мастер-классы. Это покажет студентам, что спорт делает возможным достижение в жизни определенных успехов, т.к. воспитывает невероятную силу воли.

5) Проводить беседы с преподавателями физической культуры о том, как сделать для студентов занятия физической культурой более привлекательными.

Таким образом, чтобы повысить мотивацию у студентов, нужно разнообразить учебные и секционные занятия, ввести такие дополнительные виды спортивной деятельности, как: спортивную гимнастику, йогу и т.п. Занятия не должны проходить монотонно, могут быть использованы игровой и соревновательный метод.

В то же время, в огромном количестве открываются фитнес-клубы. Появляются все новые виды занятий физической культуры,

как аэробика, скандинавская ходьба и они довольно популярны среди населения, в том числе и у студентов.

Таким образом, используя выявленные мотивы к занятиям физической культурой как ориентир, а также активно используя индивидуальный подход, что возможно только если учитывать различные типы личности студентов, отношения к физической культуре, личностные предпочтения, а также факторы, которые не позволяют студентам свободно заниматься физической культурой, обязательна разработка оптимальных форм и методов организации занятий, максимально соответствующие интересам студенчества.

Физической культуре надлежит гарантировать более полное удовлетворение интересов духовной жизни учащихся; знания, получаемые путем освоения обязательного минимального образовательного материала по физической культуре, должны выстроить базу представления о здоровом образе жизни и обеспечить теоретическое обоснование формирования знаний и умений по физическому улучшению личности в течение всей жизни.

Вывод

В заключение можно сделать вывод о значимости физической культуры и спорта в жизни студента, ведь очень важно в течение процесса обучения в вузе и после его окончания понимать роль физической активности в своей жизни. И немаловажно, если студент сможет это понять как можно раньше для того, чтобы начать вести здоровый образ жизни. Ведь в процессе физической активности осуществляется воздействие на организм человека, тем самым увеличивается трудовая и умственная работоспособность.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Амосов Н. М. Раздумья о здоровье. – М.: ФиС, 2007
- 2 Ильинич М. В. Физическая культура студентов. – М., 2002
- 3 Маркова В. Здоровый образ жизни студентов М., 1998 г.

ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ

САРКАНОВА А. Д.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАЛТАБАЕВ Е. С.
ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

ОМАРОВ Т. С.
ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

МАРАЛБАЕВ А. К.
ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Здоровье – главное богатство человека, которое нельзя заработать и купить, его можно только поддерживать. Оно помогает нам осуществлять свои планы, успешно решать жизненные задачи, преодолевать трудности. Крепкое здоровье, которое поддерживает и укрепляет сам человек, позволит ему прожить долгую, счастливую жизнь, полную радостных событий. Ведь согласитесь, здоровье до того перевешивает все остальные блага жизни, что поистине здоровый нищий, счастливее больного короля. Поэтому в нашем современном обществе все большее значение приобретает ценность здорового образа жизни. Пословица «Здоровье – большое богатство» сказано не зря. Здоровье – величайшая ценность, данная человеку природой. Каждый должен думать о том, как оставаться здоровым. Здоровый человек находится в хорошем настроении и всегда стремится к работе.

Мои родители выглядят очень молодо. Несмотря на то, что им 45 лет, они выглядят на 30–35 лет, потому что они правильно питаются и занимаются спортом. В нашей семье все придерживаются здорового образа жизни и в этом большая заслуга моей мамы, которая привила нам здоровые привычки. Мы с мамой, папой и сестренками по утрам делаем зарядку, занимаемся бегом, часто ходим в походы. Родители учат нас, что только здоровый человек может быть красивым. В здоровом теле – здоровый дух.

Человек узнает цену чему-либо только тогда, когда потеряет. Несколько лет назад, я сильно заболела. Эта болезнь заставила меня повзрослеть, понять ценность здоровья и ценность жизни. Здоровье – самое ценное, что есть в жизни человека. Радость жизни зависит только от здоровья. Не зря взрослые говорят: «Прежде чем искать лекарство, ищите безболезненный путь». Нам необходимо с ранних лет прививать в сознании подрастающего

поколения ценность здоровья, большое чувство ответственности за собственное здоровье.

Здоровье занимает особое место в жизни человека. Что хорошего в богатстве, если у нас нет здоровья? Нам необходимо вести здоровый образ жизни и заботиться о своем здоровье. Кроме того, все большее значение приобретает правильное питание. Я пообещала себе, что буду следить за своим здоровьем, заниматься спортом и правильно питаться.

Одной из причин плохого здоровья является избыточный или недостаточный вес. Большинство людей с избыточным весом чаще страдают диабетом, артритом и сердечно-сосудистыми заболеваниями. Правильное питание важно для хорошего здоровья. Рацион здорового человека должен содержать достаточно белков, жиров и углеводов. Лучше есть мясные и молочные продукты, овощи и фрукты, натуральные и питательные продукты. Следует избегать фаст-фуда (пицца, гамбургеры, чипсы и картофель фри и т.д.), газированных напитков, большого количества сахара, магазинных йогуртов и сладостей.

Гаджеты, одна из многих проблем на сегодняшний день, также оказывают существенное негативное влияние на здоровье. По статистике около 5 миллионов детей умирают от длительного бездействия в телефоне. Об этом сообщает Всемирная организация здравоохранения. Конечно, это шокирующая цифра. Длительное чтение на ночь, чрезмерное использование компьютеров и телефонов, длительная работа перед телевизором могут нанести вред. Он представляет большую угрозу не только для наших глаз, но и для нашего мозга, нервной системы и гормональной системы. Возможно, нам следует попытаться воспользоваться хорошими вещами в мире и не пытаться видеть в них плохое. Хотя речь идет о веке инновационных технологий, использование гаджетов должно быть сведено к минимуму. Особенно важно не давать его даже детям, у которых иммунная система еще не полностью сформирована.

Еще одним фактором, который может повлиять на ваше здоровье, являются вредные привычки: курение и употребление алкоголя. Все это значительно укорачивает нашу жизнь. Это не только укорачивает, но и негативно сказывается на качестве жизни. Эти привычки вредны не только для человека, но и для всех его окружающих.

Жизнь – это движение. Активный образ жизни также важен для здоровья. Спорт - залог здоровья. Спорт должен иметь место не только в жизни спортсменов, но и в жизни всего человечества. «Гимнастика, физические упражнения и ходьба должны быть частью повседневной жизни каждого, кто хочет иметь возможность работать и вести здоровую и счастливую жизнь», – сказал Гиппократ. Ученые доказали, что люди, ведущие малоподвижный образ жизни, живут меньше, чем активные. Последствия могут быть: ожирение, гипертония, диабет и даже рак. Необязательно ходить в спортзал или специальную секцию, но, если вы будете бегать, плавать, танцевать или даже гулять на свежем воздухе один раз в день, ваше тело будет совершенствоваться, а самочувствие улучшится.

Люди, постоянно занимающиеся физической культурой, меньше подвержены стрессам, они лучше справляются с беспокойством, тревогой, угнетенностью, гневом и страхом. Они не только способны быстро расслабиться, но и умеют с помощью физических упражнений снять эмоциональное напряжение. Организм этих людей лучше сопротивляется болезням. Они легче засыпают, лучше спят, сон у них крепче, им требуется меньше времени, чтобы выспаться. Некоторые физиологи считают, что каждый час физической активности продлевает жизнь человека на два-три часа.

Необходимо питаться правильно. Во-первых, по возможности составить меню на целый день. Во – вторых, неправильно есть только один или два раза в день, а три или четыре раза в день. В – третьих, пища должна быть питательной. Это связано с тем, что человеческий организм должен уметь правильно выбирать продукты, которые легко усваиваются желудком, богаты белками, жирами, витаминами и минералами.

Человечество выработало ряд правил рационального питания. Главные из них заключаются в следующем:

1) Относиться к пище надо с уважением и ответственностью, во время еды получать удовольствие. Поэтому, принимая пищу, не следует решать дела и проблемы. здоровье образ жизнь питание

2) Пищу надо пережевывать очень тщательно (не менее 30 раз). Чем дольше пища остается во рту и чем лучше она пережевывается, тем больше будет сока в желудке и тем успешнее будет проходить процесс пищеварения.

3) Не следует садиться за стол усталым, озабоченным и возбужденным. Перед едой необходим 10 – 15 – минутный отдых,

отключение от всех проблем, настрой на прием пищи. Наиболее усталым и часто озабоченным человек бывает, как правило, вечером после трудового дня. Подготовиться к ужину поможет непродолжительная прогулка на свежем воздухе или легкая разминка, снимающая напряжение. После них хорошо принять теплый душ, а затем облиться холодной водой. Усталость прошла, заботы отступили, человек готов к приему пищи.

4) Если нет достаточного времени для приема пищи, то его лучше пропустить.

5) Питаться следует разнообразно, но нельзя переедать. Человек должен помнить, что объем желудка не превышает 350 – 450 см³.

6) Употреблять воду или другие напитки следует за 15 – 20 минут до приема пищи. Во время еды и после нее пить не следует, так как это несовместимо с хорошим пищеварением. Если в это время принимается вода или какая – либо другая жидкость, пищевые соки в желудке разбавляются. В результате этого пищеварение сильно затормаживается.

7) Многочисленные исследования показали, что лишь один раз в день можно кушать плотно, а два раза следует лишь слегка перекусить. Наиболее подходящее время для «основательной» еды – вечер. Утром, как правило, есть некогда, а в обед – негде. Вечером же все дела закончены, есть возможность уделить необходимое внимание и время для приема пищи, но не позднее, чем за 2–3 часа до сна. Утренний прием пищи может быть самым легким и состоять из хорошо и быстро усваиваемых организмом продуктов: фруктов, овощей, соков. Дневное питание также должно быть достаточно умеренным. Каждый человек, создавая свою индивидуальную систему здорового образа жизни, должен вдумчиво и серьезно относиться к своему питанию, избегать в любых случаях привычки питаться, как попало.

Аппетит – явление, направленное против голода. Это доказывается следующими принципами. В частности, в этом играет роль тип пищи, вкус или запах пищи, различные добавки и даже человеческий разум. По – видимому, аппетит у человека возбуждается курением, кофе, чаем, опиумом, алкоголем и так далее. Однако таких физиологических потребностей следует избегать. Аппетит иногда страдает от расстройства желудка, беспокойства.

Необходимо соблюдать правила личной гигиены:

- вставать в одно и то же время каждый день, проветривать комнату и делать зарядку;
- утром чистить зубы и вымыть лицо, руки, шею и уши;
- не забывать умываться и проветривать комнату перед сном;
- обязательно мойте руки перед едой, после работы, после посещения туалета;
- использовать отдельное полотенце для лица;
- при чихании или кашле прикрывать нос и рот носовым платком и чихать или кашлять;
- одеваться аккуратно и подобающе. Держать одежду чистой и выглаженной;
- следить за своей школьной и домашней одеждой и менять ее вовремя;
- ухаживать за своей обувью, уделять время ее чистке;

Чистота кожи – один из залогов здоровья человека. Только умывание тёплой водой с специальным мылом для умывания кожи, может оздоровить кожу и очистить ее от различных микробов и загрязнений. Наиболее распространенными частями кожи человека являются волосы и ногти. Рекомендуется мыть голову раз в неделю. В очень холодные дни не выходить на улицу без шапки.

Здоровье – бесценный дар, который преподносит природа. Разве можно без него жизнь быть интересной и счастливой? Но как часто мы растрчиваем этот дар попусту, забывая. Что потерять здоровье легко, а вот восстановить его очень трудно.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Чумаков Б.Н. Валеология: учеб. пособие. –2-е изд., испр. и доп. – М.: Пед. общество России, 2000. – 407 с.
- 2 Дубровский В. И. Валеология: здоровый образ жизни. – М., 1999. – 860 с.
- 3 Марков В. В. Основа здорового образа жизни профилактика болезней: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 320 с.
- 4 Гуров В. А. Здоровый образ жизни: научные представления и реальная ситуация // Валеология. – 2006. – № 1. – С. 53.
- 5 Васильева О.С., Журавлева Е.В. Здоровый образ жизни - стереотипные представления и реальная ситуация // Школа здоровья. – 1999. – № 2. – С. 23–31.
- 6 Байер К., Шейнбер Л. Здоровый образ жизни: Пер. с англ. – М.: Мир, 1999. – 368 с.

7 Билич Г. Л., Назарова Л.В. Основы валеологии: Учеб. – 2-е изд. – СПб: Фолиант, 2000. – 558 с.

8 Всё о здоровом образе жизни: Пер. с англ. – Франция: Ридерз Дайджест, 1998. – 404с.

9 Горцев Г. Энциклопедия здорового образа жизни. – М.: Вече, 2001. – 461с.

10 Оглоблин К.А. Здоровый образ жизни. – Уссурийск, 1998. – 124 с.

ЕМДІК ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ

УЮКБАЕВА М. Е.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КЕНЕСОВА Д. С.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ҚАСЫМ Е. Ж.

студент, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

КУВАТОВ А. Ж.

магистр, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ДЮСЕНБАЕВА А. Ж.

жоғары санатты мұғалім, М. Қабылбеков атындағы ЖОБМ, Ақсу қ.

Емдік дене шынықтыру және медициналық бақылау пәнінің оқыту мақсаты дені сау және ауру адамдарға дене шынықтыру шараларының әсерінің механизмін білу негізінде, жаттығу әдістерін қалпына келтіру және емдеудің барлық кезеңдерінде қолдану. Сонымен қатар спортпен және дене шынықтырумен шұғылданған кезде денсаулықтың қалпына дәрігерлік бақылау жасау. Емдік гимнастика – қазіргі кезде көп тараған емдеу әдістерінің түрлерінің бірі. Ерте кездерде бойдағы дерттен арылу үшін, адам табиғаттың сыйы – суды, жарық сәулені, әр-түрлі қимыл қозғалысты пайдаланған.

Емдік дене шынықтыру медициналық оңалту шараларының кешеніне кіреді. Жаттығу ересектер мен балаларға жарақат пен аурудан айығуға көмектеседі. Сонымен қатар, тиісті белсенділігінсіз күшті денені қалыптастыру және өмір бойы денсаулықты сақтау мүмкін емес [1, 10 б.].

Бірақ көптеген адамдар физиотерапияның пайдасын бағаламайды және оның әдістерін тым қарапайым және тиімсіз деп санайды. Сондықтан, жиі жарақат пен аурулардан кейін пациенттер жаттығу терапиясының маманына бармайды, бірақ спортзалға

барады және өздері үшін «күшейту және емдеу» жаттығуларын жасайды.

Бұл мақалада өмір сапасы клиникасының мамандары жаттығулар тірек-қимыл аппаратының функцияларын қалпына келтірудің және психоэмоционалды жағдайды қалыпқа келтірудің ең жақсы әдістерінің бірі екенін айтады. Сіз жаттығу терапиясының негізгі ұстанымдарын білесіз және сіздің денсаулығыңызды нығайтуға және сақтауға қалай көмектесетінін түсінесіз.

Емдік дене шынықтыру емдік әсерге ие. Жаттығуды пассивті әдістерімен үйлестіру және пациенттің процеске белсенді қатысуы ескі аурулардың салдарын жоюға және жаңаларының дамуына жол бермейді. Бұл қағиданы клиниканың «өмір сапасы» дәрігерлері ұстанады.

Денедегі жарақаттар мен ауырсыну кезінде қорғаныс реакциясы – қозғалғыштықты шектеу. Адам интуитивті түрде мәжбүрлі позицияны алады: ол арқасын созбайды, жараланған қолды аямайды, ауырған аяғына баспайды. Бұл оның күнделікті әрекеттерді орындау және орындау қабілетіне әсер етеді: жүру, отыру, қасық ұстау және т.б. [6, 6 б.].

Қалпына келтірудің міндетті шарты – толық тынығуда болу. Сондықтан, сынықтар кезінде мен гипс саламын, операциядан кейін таңғышты киемін, әсіресе ауыр жағдайларда дәрігерлер пациенттердің төсектен шығуына тыйым салады.

Бұл оңай болуы мүмкін сияқты – тыныш жатып, қозғалмаңыз және қалпына келіңіз. Неліктен демалу кезеңінен кейін сынықтар бірге өсіп, тігістер сауығып кетсе, толық қалпына келтіру болмайды?

Еңбекке қабілеттілігінен және қалыпты қимыл-қозғалыс функцияларынан айрылу пациенттің психологиялық жай-күйіне және оның өмір сүру сапасына теріс әсер етеді. «Өмір сапасы» клиникасының емдік дене шынықтыру дәрігерлері өз пациенттерінің толыққанды өмірге тез оралуына ықпал етеді [4, 40 б.].

Неліктен гипс немесе тыңғышты алып тастағаннан кейін пациент ауруға дейінгі қозғалыстардың толық көлемін жасай алмайды?

Неліктен бұлшықеттер әлсірейді, тіпті жүру, отыру, иілу немесе басқа қарапайым әрекеттер үлкен қиындықпен беріледі?

Егер бұлшықеттер ұзақ уақыт демалса, атрофия дамиды – олардың мөлшерінің төмендеуі және функциялардың толық жойылуына дейін төмендеуі. Сондықтан гипсте ұзақ уақыт болған қол немесе аяқ сау аяққа қарағанда жұқа және әлсіз болады.

Аурудың салдарынан ұзақ уақыт жатып қалған адам салмағын жоғалтады, қиындықпен қозғалады немесе қайтадан жүруді үйренеді [5, 55 б.].

Атрофияны болдырмау үшін, тіпті ауру кезінде де денелік белсенділікке назар аудару керек – терапиялық гимнастикамен айналысу керек. Бірақ мұны дұрыс жасау керек – зақымдалған органды, ауырсынуды және сарқылуды шамадан тыс жүктеместен.

Емдік дене шынықтырудың мәні – демалу мен қозғалыс белсенділігі арасындағы тепе-теңдікті сақтау. Қай пациент, қандай қозғалыстар және қашан жасалуы мүмкін, қайсысы жоқ екенін түсіну керек. Мұны тек жаттығу терапиясы дәрігері анықтай алады [2, 22 б.].

Сурет 1 – Емдік дене шынықтыру

Бұлшықет қызметінің қазіргі физиологиясының мәліметтеріне сүйене отырып, жаттығуға қол жеткізудің негізгі принциптері тұжырымдалған:

1) Дене жаттығуларын белгілі бір тандау мен орналастыруды, олардың мөлшерін, реттілігін және т.б. түсінетін жүйелілік. Жаттығу терапиясында бұл ұстанымды жүзеге асыру әртүрлі ауруларда немесе зақымдануларда ерекшеленетін жеке әдістермен жүзеге асырылады;

2) Тұрақтылығы. Қарқынды дене шынықтыру жаттығуларымен қайталау сабақтарын және, тиісінше, кезектестіру, жүктеме және демалысты көздейді;

3) Ұзақтығы. Дене жаттығуларын қолданудың әсері сабақтың ұзақтығына тікелей байланысты. Жүйелі жаттығулар дененің функционалды қабілетінің нақты өсуін анықтайды. Жаттығу терапиясында денелік жаттығулардың кез-келген курсы болмайды (курорттық, физиотерапиялық және дәрі-дәрмекпен емдеу курстарына ұқсас). Жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін науқас медициналық-профилактикалық мекеме жағдайында мамандардың басшылығымен денелік жаттығуларын жасай отырып, бұл сабақтарды үйде өздігінен жалғастыруы керек.

4) Біртіндеп жүктемені арттыру. Жаттығу барысында дененің функционалдығы мен қабілеттері артады – сонымен қатар денелік жаттығулардағы жүктеме де артуы керек.

5) Даралау. Жаттығу кезінде әр оқушының жеке физиологиялық және психологиялық ерекшеліктерін, сондай-ақ аурудың өту нұсқаларын ескеру қажет.

6) Құралдардың әртүрлілігі. Жаттығу терапиясы бір-бірін толықтыра отырып, гимнастикалық, спорттық, ойын, қолданбалы және жаттығудың басқа түрлерін ұтымды үйлестіреді. Бұл денеге әртүрлі әсер етеді.

7) Нейрогуморальды реттеу механизмін жетілдіру және науқастың бүкіл денесінің бейімделуін дамыту үшін жан-жақты әсер ету [3, 32 б.].

Қорытынды

Қорытындылай келсек, жаттығу бүкіл ағзаның реактивтілігіне әсер етеді және патологиялық процесске қатысқан механизмдерді жалпы реакцияға қосады. Осыған байланысты физиотерапияны патогенетикалық терапия әдісі деп атауға болады.

Жаттығу терапиясы пациенттердің тиісті денелік жаттығуларды саналы және белсенді орындауын қамтамасыз етеді. Сабақ барысында науқас табиғаттың табиғи факторларын қатаю, дене жаттығулары – емдік және профилактикалық мақсаттарда пайдалану дағдыларын игереді. Бұл сізге емдік дене шынықтыру сабақтарын медициналық және педагогикалық процесс деп санауға мүмкіндік береді.

Жаттығу терапиясы дені сау адам үшін дене шынықтыру сияқты дене жаттығуларын қолдану ұстанымдарын ұстанады,

атап айтканда: жан-жақты әсер ету, қолдану және сауықтыру ұстанымдары.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Бердников физическая культура в вузе: Учебное пособие – М. : Высшая школа, 1991 – 240 с.
2. Гигиена детей и подростков: практическое пособие к педагогической практике / С. П. Гольшенков, Е. Г. Вехновская, М. А. Гераськина и др. ; под ред. С. П. Гольшенкова. – Саранск, 1996. – 83 с.
3. Матвеев Л. П. Общая теория спорта и прикладные аспекты : учебник для вузов по направлению «Физическая культура». – Изд. 5-е, испр. и доп. – М. : Советский спорт, 2010. – 340 с.
4. Мошков В. Н. Общие основы лечебной физической культуры / В.Н. Мошков. – М. : Медгизд., 1963. – 100 с.
5. Частная патология : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / С. Н. Попов [и др.]; под ред. С. Н. Попова. М. : Издательский центр «Академия», 2004. – 256 с.
6. Чоговадзе А. В. Физическое воспитание в реабилитации студентов с ослабленным здоровьем : учеб. пособие / А. В. Чоговадзе, В. Д. Прошляков, М. Г. Мацук. – М. : Высшая школа, 1986. – 150 с.

ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ

ФЁДОРОВ К. О.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар

БАЛТАБАЕВ Е. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

ОМАРОВ Т. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

КУВАТОВ А. Ж.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Какое слово приходит в голову первым при мыслях о здоровье? Здоровье – это наше самое главное богатство. Мы не можем его ни на что разменять, но теряем очень просто. Именно поэтому здоровье необходимо укреплять и беречь. С помощью здоровья станет возможной любая мечта. Со здоровьем придёт и счастье, и материальные блага, о которых так грезят люди. Только от самого

человека зависит состояние его здоровья в будущем. Следить за здоровьем – значит любить себя. Нашей главной заботой всей жизни должна стать лишь забота о здоровье. Здоровый человек – это всегда целеустремленный человек. Меня искренне удивляют истории некоторых народов. Например, японцы, мало того, что имеют звание долгожителей, так ещё и могут выглядеть на 40 лет в свои 70. В чём же секрет такого долголетия? Правильное питание? Активное занятие спортом? И если ответ нам не даётся, то можно с уверенностью говорить, что мы могли бы так же. На любого из людей спорт может оказать своё положительное влияние, а может нам уже и пора начать смотреть за едой в своей тарелке. Здоровье только в наших руках, никто о нём не напомнит. Представить страшно, что проснувшись одним утром мы уже не сможем завязать шнурки. Что же мы делаем при таких мыслях? Признаем честно, стараемся думать о том, что именно нас это обойдёт стороной. Мы не можем думать о здоровье только тогда, когда заболит наша спина или придёт болезнь страшнее. Это всегда поздно. С самого нашего рождения мы видим перед собой тысячи примеров тысяч образов жизни. Именно так мы понимаем, что правильно и к чему стоит стремиться. Не зря говорится: «Береги здоровье смолоду!».

Я болею с самого своего рождения, моя болезнь не имеет чёткого диагноза, как и лечения. Я ценю своё здоровье, как никто другой. В моём рту никогда не окажется сигарета и я не поддаюсь другим губительным пристрастиям людей вокруг. Я занимаюсь физическими упражнениями всю свою сознательную жизнь в меру своих возможностей. Я рад тому, что в своё время взял правильный пример со своих родителей. Здоровый образ жизни облегчил многое и с каждым годом убеждаешься в этом чаще.

В сегодняшнее время всё тяжелее оставаться здоровым. Почти в любой стране мира одна только плохая экология убивает множество людей. Наша страна и наш город Павлодар не является исключением. В Павлодарской области ежегодно в атмосферу выбрасывается огромное количество загрязняющих веществ: ядовитые газы, как окись углерода, сернистый газ, окись азота, хлор, токсические вещества, содержащиеся в автомобильных газах, пыль и т.д. Они оказывают очень вредное воздействие на здоровье человека, вызывают такие заболевания, как аллергия, рак легких, психоневрологические расстройства и другие недомогания.

Всем известно, что гаджеты, несмотря на свою пользу, приносят вред здоровью. Например, они стремительно портят наше зрение. В

наше время считается неудивительным иметь какие-либо проблемы, связанные с глазами. Также я бы хотел отметить немало важный вред от гаджетов – потеря сна. Учёные выяснили, что свечение экранов телефонов, планшетов и ноутбуков препятствует началу сна, что приводит к сокращению времени отдыха и недосыпанию. Они ставят недостаток сна наравне с недоеданием: и то и другое истощает организм, а соответственно, ухудшает состояние нашего здоровья.

Современная индустрия питания разнообразна. Находясь в любой точке мира, мы всё равно можем испробовать кухню различных стран или выбрать тип питания (вредное или правильное). К сожалению, люди сейчас отдают предпочтение высококалорийной пище, так как из-за обстоятельств, связанных с работой или учёбой, у них нет достаточно времени на базовые потребности. Да и в целом, вредная еда вкуснее и чаще всего дешевле. Она приводит к ожирению, заболеваниям сердечно-сосудистой системы и к проблемам с желудком. А ведь мы знаем, что мы то, что мы едим. И это только малый ряд проблем человека.

Главные составные части здорового образа жизни: занятие спортом, правильное питание, свежий воздух, чёткий режим дня, полный отказ от «ядов», поддержание своего настроения. Здоровый образ жизни – это комплекс мер, направленный на укрепление здоровья и профилактику болезней. Для каждого данная система индивидуальна и подбирается с учётом особенностей образа жизни человека. Все мы люди и все мы разные.

Современные тенденции не позволяют людям соблюдать здоровый образ жизни в полноценной мере. Учёба и работа отнимают у нас слишком много времени и сил, что не оставляет никакой мотивации к тому, чтобы начать вести образ жизни, который бы не ухудшал наше здоровье, а напротив, помогал бы нам укреплять наше тело и дух.

Занятия спортом. Сколько брошено их было... Это основа здорового образа жизни. Люди могут оправдывать себя любым способом, но все всё понимают. У вас не убудет сил от десяти приседаний и планки вечером. Вам вовсе не обязательно нанимать тренера и идти в спортзал, нужно лишь учесть свою занятость и возможности. Спорт облегчает жизнь. Попробуйте укрепить мышцы спины и поймёте насколько стало легче сидеть на парах или в своём офисе. Ещё лучше заниматься спортом всей семьёй, тогда и мотивация растёт у каждого.

Нельзя никогда забывать про правильное питание. Через правильное питание наш организм получает необходимый комплекс витаминов, силы. Только так наш мозг и другие органы могут функционировать. Никто не может помешать нам составить своё меню. Питаться нужно как минимум три раза в день. Правильное питание может быть в удовольствие. Нужно лишь попробовать вместо очередной упаковки чипсов взять ингредиенты для салата, который можно приготовить за пять минут. Следует помнить, что приём пищи должен быть неплотным и неторопливым.

Ни в коем случае не будьте заложником своего аппетита. Именно аппетит сигнализирует нам о нашем желании приёма пищи. Важно понимать, что это лишь явление, что пропадёт даже при правильном приёме пищи, как бы в такой момент не хотелось употребить очередной фаст-фуд или выпить баночку высококалорийной газировки.

Свежий воздух является неотъемлемой частью здорового образа жизни. Нужно проветривать каждую комнату своего жилья хотя бы два раза в день. А после очередного рабочего или учебного дня мы могли бы просто выходить в свой двор на пару минут. Свежий воздух помогает нам улучшать качество нашего сна и работе нашего мозга.

Помогает правильному функционированию всей нашей системы организма чёткий режим дня. Всем людям важно составлять себе план того, когда им вставать или ложиться спать, когда им питаться в течение дня, а когда делать все оставшиеся дела. На составление такого плана уходит максимум час, но вот удержать режим может не каждый. Здоровый образ жизни – это воспитание в себе силы воли к тому, чтобы быть здоровым и идти к своей цели.

Общество постоянно травит себя различными «ядами», которые часто легко купить в магазине. Речь идёт об алкоголе и сигаретах, иногда даже о наркотиках. В этом мире и так много всего, что может убить человека, а такие люди ещё и увеличивают шанс своей смерти через эти вредные привычки. Конечно же, это имеет большие последствия для организма и никакие физические упражнения или правильное питание не помогут, если человек продолжит употребление данных «ядов». Через свою решимость и силу воли человек обязан оставить эти привычки, чтобы встать на путь здорового пути жизни. В этом ему могут помочь близкие, различные сообщества, которые покажут, что мир может быть

красив и без всего этого. Таким образом, человек ощутит прелесть того, чтобы быть здоровым.

Чтобы иметь постоянное желание оставаться здоровым, важно поддерживать своё настроение на высоте. В нашей жизни может происходить много проблем, но ни одна проблема не может быть нерешаемой. Это основное правило, что нужно помнить. От плохого настроения падает эффективность любых тренировок, а организм просто начинает приходить в упадок. Как бы не было тяжело, нужно понимать, что жизнь идёт. Только тогда мы сможем избежать стресса, который так есть наш организм. Нужно радоваться любым своим успехам и проще относиться к своим неудачам. Каждый день необходимо воспринимать только как новый и уметь радоваться каждому такому прожитому дню.

Так почему же здоровье так важно беречь и укреплять? Здоровье – это не просто состояние организма или иммунитета. Речь идёт о собственном самочувствии. В зависимости от него мы имеем определённое настроение и душевное состояние. Иными словами, наше здоровье может предопределить наше поведение. Если мы не испытываем дискомфорта изнутри, то мы неуязвимы перед внешними факторами. Самый знакомый для всех сценарий будет обычный шумный день на мероприятии. Стоит быть в эпицентре событий с головной болью, как сразу же портятся впечатления о празднике в целом. Но будучи полностью здоровым мы вполне можем насладиться общением и подобным времяпровождением.

И из этого же примера мы также можем понять, что без здоровья нет радости к жизни. Не имеет значения, сколько у тебя материальных благ или достижений, если в итоге у тебя подорванное здоровье или присутствуют травмы. Наверняка у кого-то из вашего окружения есть работа, приносящая явный вред здоровью, будь это работа в опасных условиях производства или работа тяжёлого физического труда. И стоит признать, что как бы не оплачивалась данная деятельность, никакие деньги мира не вернут ослабший организм к прежнему состоянию.

Возможно, вы слышали, что здоровье – это тот самый подарок, который мы дарим самим себе и можем у себя же отнять. Под этими словами я подразумеваю, что мы, люди, должны полностью осознавать последствия собственных поступков. Мы не должны пренебрегать правилами безопасности, советами врачей о ЗОЖ, предупреждениями старших о пагубном влиянии алкогольных и наркотических средств. И кстати говоря о них, тех самых вредных

привычках, необходимо напомнить, что никогда не поздно бросить это кошмарное дело. Достаточно одного искреннего желания перестать курить, пить или употреблять вещества, чтобы хотя бы отчасти восстановиться. Для нашего здоровья нет понятия «поздно», то есть когда бы вы не приняли за своё тело, оно вам будет благодарно. И даже если вы думаете, что всё-таки есть значение тому, когда и как начать соблюдать здоровый образ жизни, тогда скажу вам вот что: «уж лучше поздно, чем никогда».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Гуров В. А. Здоровый образ жизни: научные представления и реальная ситуация // Валеология. – 2006. – № 1. – С. 53.
- 2 Дубровский В. И. Валеология: здоровый образ жизни. – М., 1999. – 860 с.
- 3 Марков В. В. Основа здорового образа жизни профилактика болезней: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 320 с.
- 4 Виноградов П. А., Физическая культура и здоровый образ жизни. Москва, – 2007.

ВЛИЯНИЕ АТЛЕТИЧЕСКОЙ ГИМНАСТИКИ НА ЗДОРОВЬЕ СТУДЕНТОВ

ШАНДЫБАСОВА А. С.
студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
ГАТИЦКАЯ Е. А.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
МАРТЫНЕНКО Д. В.

студент, Торайгыров университет, г. Павлодар
ОМАРОВ Т. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар
БАЛТАБАЕВ Е. С.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

В последние время учащиеся стали уделять огромное внимание разным формам физиологической культуры. Недостаток двигательной энергичности связан с тем, что в норме, на телесное образование, отводится 2-4 часа в неделю. За это время, как для юного человека, еженедельный режим обязан состоять из 8-10 часов [4]. Этим образом, недостаток двигательной энергичности очевиден. Не считая такого, идет по стопам обозначить, собственно,

что в данный момент учащиеся стали отдавать предпочтение силовым обликам спорта. В нашем институте все огромную известность завоевывает атлетическая гимнастика. Данная картина физиологической культуры стала одной из самостоятельных занятий физ. совершенствованием.

Многочисленные данные свидетельствуют о том, что сочетание силовых упражнений с другими средствами разносторонней физической подготовки позволяют достичь высокого уровня развития основных физических качеств и функций организма [1, 2, 3].

Ценность занятий атлетической гимнастикой на организм студентов неоспорима. В результате внешних отягощений, которые имеют место в процессе занятий атлетической гимнастикой, улучшается обмен внеклеточной жидкости и крови, существенно возрастает кровоток в работающих мышцах, что позволяет быстро восстанавливать травмированные мышцы и связки. Во время занятий атлетической гимнастикой, можно создавать изолировано в различных мышечных группах мощный кровоток, и этим самым добиваться, целенаправленного воздействия на организм [5].

В соответствии с этим, целью моей работы было изучение изменений в физическом развитии, физической подготовленности и других функций организма студентов под влиянием занятий атлетической гимнастикой.

Методика. Эксперимент длился в течение пару недель, и в нем приняли участие 10 обучающихся старших курсов. Все те, кто занимается гимнастикой были распределены на 2 группы, в каждой по 5 человек (экспериментальная и контрольная). Продолжительность занятий составляла 60 минут, 2 занятия в неделю. Программа занятий атлетической гимнастикой состояла из 10 комплексов упражнений силового характера с последовательным возрастанием нагрузки. Каждый комплекс включал 7-9 упражнений динамического характера на основные мышечные группы с преимущественной направленностью на развитие силы. Упражнения общего физического воздействия с проявлением значительных силовых усилий включались в первой половине комплекса, а упражнения с локальной направленностью – в конце основной части занятия. Каждый комплекс использовался в течение месяца. По ходу эксперимента упражнения заменялись с учетом благоприятного воздействия на опорно-двигательный аппарат и основные функции организма студентов.

В процессе опыта до и впоследствии его завершения учитывались характеристики физиологического становления, физиологической подготовленности и ведущих функций организма. Не считая этого, с поддержкой коррективных таблиц Анфимова определяли характеристики интеллектуальной работоспособности, как до, например, и впоследствии учебных занятий, а еще до и впоследствии занятий атлетической гимнастикой. Учащимся предлагалось в направлении 2-ух мин. зачеркивать 2 конкретные буквы. Рассчитывался коэффициент интереса (КВ).

Результаты исследования и их обсуждения. В таблице 1 приведены результаты изменений исследуемых качеств организма студентов до и после эксперимента.

Таблица 1 – Динамика физического развития, физической подготовленности и функций организма студентов, занимающихся атлетической гимнастикой

№ № п/п	Показатели	Результаты		
		до эксперимента	после эксперимента	P
1	Вес тела, кг	72±0,8	75,3 ± 0,9	<0,05
2	Рост, см	177± 0,7	179 ±1,1	>0,05
3	Обхват грудной клетки, см	92 ±0,6	96 ±0,4	<0,001
4	Экскурсия грудной клетки, см	5,4± 0,3	7,7± 0,5	<0,05
5	Обхваты в размерах, см:			
	плеча – при напряжении,	32± 0,5	35± 1, 0	<0,05
	плеча – при расслаблении,	29,4 ±1,1	32 ±1,2	<0,05
	бедра,	55± 0,9	59 ±1,3	<0,01
	голень,	36 ±0,7	39 ±1,0	<0,05
	шеи,	39 ±1,4	42± 1,5	<0,05
	тали,	80 ±1, 3	83 ±1,1	<0,05
6	Объем ЖЕЛ, мл	4200±4,3	4900± 4,8	<0,001
7	Динамометрия, кг	54,7± 1,5	62 ±1,6	<0,001
8	Гибкость позвоночного столба, см	12± 1,4	16 ±1,6	<0,001
9	ЧСС в покое, уд/мин	72 ±1,6	66 ±1,5	<0,05

10	АД сист. мм.рт. ст. диастол.	<u>125</u> 80	<u>120</u> 70	<0,005
11	МПК, мл/мин/ на 1 кг	2850	3480	<0,001

Как идет по стопам из таблицы лестные сдвиги наблюдались во всех показателях ($P < 0,05$). Исключением составил составляющую физиологического свойства, подъем учащихся, который значимо не поменялся. По всей вероятности, раз год опыта оказался недостающим для значимой конфигурации сего показателя. Не считая такого, есть данные, собственно, что впоследствии 18 лет длина тела меняется не слишком заметно [5]. В нашем опыте были учащиеся старших курсов, средний возраст коих составил 21 год. Стали лучше характеристики силовой подготовленности учащихся на 37 %, физиологического становления на 32,8 %. Статистически понизилась характеристики сердечно-сосудистой системы ($P < 0,05$). Возросла актуальная вместимость нетяжелых, которая составила 4900 мл напротив 4200 мл до опыта. Все эти данные говорили о неплохом активном состоянии кардиореспираторной системы учащихся. Приобретенные итоги предельного употребления воздуха впоследствии опыта (3480 мл/мин/кг) оказались довольно высочайшими, собственно, что соответствовало непревзойденной степени физиологической подготовленности учащихся [5].

Важно вести дневник, дающий возможность определить, насколько эффективны занятия; интенсивность нагрузок. Важным показателем тренированности является пульс, артериальное давление до и после нагрузок (давление стабилизируется в норме в течение 10-15 минут).

Необходимо помнить, что при выполнении любых физических нагрузок работающие мышцы мозг редко резко увеличивают потребность потребления кислорода, а это ведет к возрастанию функции органов дыхания. По частоте дыхания можно судить о величине физической нагрузки (норма 16-18 раз в минуту). Учет данных самоконтроля ведется регулярно и проводится самим спортсменом. Все приемы самоконтроля просты, доступны для наблюдения и учета субъективных показателей: сон, аппетит, самочувствие, работоспособность, настроение и т. д. При внимательном, регулярном и тщательном ведении самоконтроля дается общая оценка работоспособности: хорошая, нормальная, пониженная. Маленькие отклонения в состоянии здоровья

сказываются на сне. Поэтому в дневнике самоконтроля отмечается длительность сна, его качества: засыпание, пробуждение, бессонница, сновидения, прерывистый или беспокойный. Только нормальный сон восстанавливает, дает силы и функции центральной нервной системы. Аппетит – необходимый пункт самоконтроля. Усиленный расход энергии, вызванный физическими нагрузками, усиливает аппетит. И на это следует обращать внимание, чтобы не набрать лишний вес.

Каждый спортсмен знает, как важно соблюдать режим питания, режим занятий. Он должен не только соблюдать это, но и о всех отклонениях делать записи в дневнике для последующего анализа. По записям оценивается эффект от тренировок. Она отражают способы самоконтроля при занятиях физическими упражнениями и используемые средства. В результате письменной фиксации показателей возможны плановый расчет интенсивности тренировок, оптимизация чередования интервалов активности и отдыха. Кроме интенсивных занятий атлетической гимнастикой необходимо также давать мышцам отдых. Перетренировка – ошибка большинства. Вы должны помнить, что для достижения новых результатов нужно менять программу тренировки по мере того, как она перестает приносить новые результаты. Очень важно соблюдать основные правила рационального питания и режима дня.

Так, студентам рекомендуется: – употребление 2–2,5 л воды в течение суток для поддержания водного баланса в организме, обеспечения обменных процессов; – сон не менее 8 час в сутки, при интенсивных физических, интеллектуальных нагрузках и во время сессии – 9–10 час; – питание мелкими порциями 4–6 раз в сутки, так, 30–35% приходится на первый и второй завтрак, на обед и полдник – 40% и на ужин – 25% от общего объема рациона питания, при этом обязательно употребление достаточного количества белков, жиров и углеводов; – увеличение двигательной активности в течение дня. Это обусловлено недостатком движений студентов в течение дня на 350 ккал, ходьба должна составлять 4-6 час в сутки и занятия физической культурой и спортом 2–4 раза в неделю, энерготраты на ходьбу составляют 160–180 ккал/час. Классический режим питания Завтрак – 7-00 или 08-00. На него приходится 25 % от общего рациона за день (на выбор: каши, йогурты, чай, бутерброд из цельнозернового хлеба, курага, изюм, яйца, орехи, мюсли с молоком, сыр). 9 Второй завтрак – 11–00. Его доля составляет 5 % рациона (на выбор: банан, мандарин, киви, чай, йогурт).

Собственно, что касается характеристик интеллектуальной работоспособности, то под воздействием учебных занятий они понижались, а под воздействием атлетической гимнастикой в сочетании с другими обликами телесных упражнений, интеллектуальная функциональность улучшалась. Впрочем, надо обозначить, собственно, что 1-ые месяцы опыта совершенствования интеллектуальной работоспособности не наблюдалось. Лишь только в конце опыта, впоследствии истечения года совершенствования интеллектуальной работоспособности получило стойкий нрав. Итоги анализа, приобретенных данных, зарекомендовали, собственно, что коэффициент интереса улучшился на 45 %.

Выводы. Занятия атлетической гимнастикой выявили существенные изменения всех исследуемых компонентов. Эти изменения носили достоверный характер, исключения составил показатель роста студентов.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Воробьев А. А., Сорокин Ю. К. Анатомия силы. – М.: ФиС, 1980.
- 2 Давыдов О. Ю., Головихин Е. А. Влияние занятий атлетической гимнастикой на умственную и функциональную работоспособность и функциональное состояние студентов. // Физ. культ.: воспитание, образование, тренировка. – 2008, № 5. – С. 24–27.
- 3 Ильин Е. П. От культуры физической – к культуре здоровья. // Теория и практика физ. культ. – 1994, № 12. – С. 42-48.
- 4 Купер К. Аэробика для хорошего настроения. – М.: ФиС, 1989. – 224.
- 5 Малахов Г. П. Здоровые мышцы – путь к здоровью и долголетию. – 2004, Генеша. – С. 71-98.

Мазмұны

6.4 Қәсіпорындардағы өнеркәсіптік қауіпсіздік 6.4 Промышленная безопасность на предприятии

Акинина Ю. А., Акимтаева А. А., Маусумбаев С. С. Защитный капюшон.....	3
---	---

6.5 Географиялық зерттеулердің заманауи аспектілері 6.5 Современные аспекты географических исследований

Адилбекова А. Б., Нұғыман М. Қ., Дәуіт Ж. Павлодар облысының киелі жерлері.....	7
Бекишева А. А., Абилхакова А. Р., Сыздыкова С. А., Бабжанова Б. К., Токтарбекова А. Б. Қазақстанның өзен-көлдерінің мәселелері және оларды шешу жолдары	12
Ерубаева А. Т., Досова М. Т. Қазақстан демографиясының пандемия кезіндегі жағдайы	17
Жолжан Ә. М., Досова М. Т. Павлодар облысының флорасы мен фаунасының қазіргі ерекшеліктері	23
Жолжан Ә. М., Махан С. А., Дәуіт Ж. Павлодар облысының қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайы мен даму болашағы	31
Қазангапова Ж. С., Ильмуратов М. М., Кашкеев Б. Ж., Токтарбекова А. Б. Микроклиматтың адам ағзасына әсері	35
Қасым Е. Ж., Уюкбаева М. Е., Бакытбаева А. Н., Токтарбекова А. Б. Дүниежүзілік мұхиттың ластанудың себептері мен салдары	39
Кенесова Д. С., Кусаинова Г. А., Досымова А. К., Токтарбекова А. Б. Көмір шанының қоршаған ортаға әсері	45
Омарханова М. Р., Амангельдинова А. Б., Досова М. Т. Павлодар облысының жұмыссыздық мәселесі	49
Сабыржанова Д. А., Әлібай А. Б., Молдағалиева А. А., Қакежанова Ш. К. Проблема экономии природных ресурсов.....	54
Сейдахмет Д. С., Каирова Ш. Г. Қазақстан Республикасының аумағының табиғи қауіп көздеріне ұшырауын талдау.....	60
Турсунова М. А., Канкулиева А. А., Токтарбекова А. Б. Республикамыздағы ауыл шаруашылығының ел экономикасына әсері.....	65

Федотов Е. Д., Жаксалыков К. Н.

Перспективы социально-экономического развития
малых городов Казахстана.....72

Черенкова Н. П., Темирханова А. Р., Бекон А. Б., Какежанова Ш. К.

Географические аспекты современных глобальных проблем
человечества .....81**6.6 Туризм ел дамуындағы перспективалық
салалардың бірі ретінде****6.6 Туризм как одна из перспективных отраслей
в развитии страны**

Адам М. А., Городов О. С.

Перспективы развития агротуризма на примере Успенского района
Павлодарской области 86

Алимова Д. Н., Ажаев Г. С.

Проведение этно фестиваля еды в Павлодарской области в рамках
стратегии развития этнического гастрономического туризма .....93Ахметзянова З. К., Еркибаева Д. А., Коростин И. В.,
Какежанова Ш. К.

Почему Европа была и остаётся центром международного туризма 98

Балакина Е., Есимова Д. Д.

Мейрамхана бизнесін дамытудың заманауи тәсілдері 104

Батгалова К. С., Елемесов Ә. Қ.

Ямышев (Тұз қала) көлі аумағында оқушылардың
жазғы демалыстарын тиімді ұйымдастыру 108

Жағыпар Г. Ж., Каирова Ш. Г.

Туристік агенттіктің жарнамалық қызметінің тиімділігін арттыру 116

Жұмашева К., Есимова Д. Д., Ажаев Ф. С.

Павлодар аймағында өндірістік туризмді дамытудың алғы шарттары..121

Кабдулхамит К., Ажаев Г. С.

Этнотуризмді дамытудағы Павлодар облысының туристік әлеуеті.....125

Қайырбай Л. Н., Есимова Д. Д.

Қазақстандағы туризмді дамытудағы әлеуметтік медианың рөлі 130

Камеш К., Есимова Д. Д.

Туризмді дамытудағы инновациялық технологиялардың рөлі.....136

Кәрім Ә. Т., Аманбек Н. Т., Дарибаева А. А.

Туризм саласындағы стандарттаудың дамуы 143

Лобко В. В., Козловский А. А.

Туристско-краеведческий клуб для подростков 150

Мәди Е. Ж., Ажаев Г. С., Жаксалыков К. Н.

Қызмет көрсету саласының түлектерін шетелдік компанияға
жұмысқа орналастыру 155

Мұратбай Д. Қ., Каирова Ш. Г.

Влияние видеоблогинга о путешествиях на туристический опыт 159

Низевич А., Шуленбаева А. С.

Перспективы развития детско-юношеского туризма
в Павлодарской области 164

Сайлау А., Ажаев Г. С.

Қазақстан Республикасының тұрақты дамуындағы экологиялық
туризмнің рөлі (Павлодар облысының мысалында) 167

Сансызбаева А. К., Есимова Д. Д.

Павлодар облысының туризмді дамыту үшін тарихи-мәдени әлеуеті...174

Сейтқужина Д. В., Фаурат А. А.

Исторические предпосылки развития туризма
в Республике Казахстан.....179

Смагулова Л. Е., Жаксалыков К. Н.

Туризмді дамытудағы влоггингтің рөлі.....182

Сулейменова Н. С., Есимова Д. Д.

Павлодар облысындағы балалар-жасөспірімдер туризмінің дамуы.....188

Телегенова А. З., Фаурат А. А.

Стратегии реагирования туристской фирмы в кризисных условиях.....192

Тулегенова Д. Е., Елжусіз Д. Н., Дәуіт Ж.

Tourbag (Саяхатқа арналған жабдықталған туристік рюкзак) 198

Шалабай Т., Есимова Д. Д.

Екібастұз қаласының туристік объектілері 203

**6.7 Химия, химия және мұнай-химия саласының қазіргі
жағдайы мен даму перспективалары****6.7 Современное состояние и перспективы развития химии,
химической и нефтехимической отрасли**Жумабекова М. Б., Сагитова Ж. Б., Тажмуликов Д. Б.,
Касанова А. Ж.Нитрование гетероциклических соединений.
Получение нитронмидазола и нитропиразола 209

Сейлхан Ұ. Р., Іргембай А. Қ.

Химия және мұнай-химия саласының қазіргі жағдайы
мен даму перспективалары 214

Сембай К. Б., Толжуова А. К.

Сәз как показатель химической отрасли Казахстана 220

Тажикулова А., Асанов А., Мамешева С. А., Уразбаева У.

Малейн қышқылымен акриламидтен сополимерлену жолымен
алынған полиэлектролиттердің бентонит гидродисперсиясының
тұрақтылығына әсері 229

Хабидуллақызы М., Мамешева С. А., Асанов А., Кенешбаева Г.

Эрозияланған топырақтың құрылымдық құрамы мен қасиеттерін
карбокисид функционалды полиэлектролиттердің қатысында реттеу 236

7 Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары 7 Гуманитарные и социальные науки

7.1 Орыс филологиясы 7.1 Русская филология

Амангельді Д. А., Мукушова А. А. Тексты современных песен. Поэзия и антипоэзия	243
Бисмельдинова А. К. Эксперимент по работе с анализом текста по типу рассуждения в 7 классе.....	247
Жакия Д. К вопросу об образе «Маленького человека» в русской литературе конца XX – начала XXI вв.	252
Қаиркен Н. А., Елгина В. Д. Предмет художественного изображения в литературе	258
Мельников Д. С., Баленко Л. И. Лев Николаевич Гумилев: сын своих родителей	262
Соломуха В. В., Цветкова А. Д. Календарный обрядовый фольклор в фольклоре славян-переселенцев Павлодарского Прииртышья (По записям в с. Федоровка района Теренколь)	266

7.2 Қазақ филологиясы 7.2 Казахская филология

Амирханова С. Р., Жумабекова Б. Б. Қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері	274
Ахметова С. Ж., Туқай Б. Мәдениетаралық құзыреттілік – халықаралық жемісті диалогтың кепілі	277
Ахметова С. Ж., Ергалиев Қ. С. Оқушылардың мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыруда АКТ-ның рөлі	282
Джасқайратова Д. М., Жумабекова Б. Б. Ым – ишараттардың ұлттық-мәдени сипаты	288
Қаз М. Е. Қазақ әндерінің кешегі және бүгінгі болмысы	294
Мұқарам А. Ж. Бастауыш мектепте тіл дамыту жұмыстарының ерекшеліктері	299
Сабыржан Н. С., Есіркепова К. Қ. Е. Раушанов лирикасындағы «Мұн» концептісі.....	303
Топыш Ж., Маралбаева Қ. Т. Ақын-жазушылардың шығармаларында баянауыл жерін сипаттауы.....	310

7.3 Дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері 7.3 Актуальные вопросы физической культуры и спорта

Гасанова А. Б., Балтабаев Е. С. Здоровый образ жизни.....	315
Гребенева О. О., Жильгельдинов С. Е. Роль технологий в поддержании здоровья и спорте	319
Жумабаев Д., Темиргалиев К. А. Решение тактических проблем в спорте, путем игры в шахматы. Внедрение шахмат в тренировочный процесс, для подготовки спортсменов высокого уровня	324
Кашимова Ж. С., Темиргалиева С. Е., Айгужинова Г. З. Физическая культура, как способ эмоциональной перегрузки	328
Кенесова Д. С., Қасым Е. Ж., Уюкбаева М. Е., Куватов А. Ж., Дюсенбаева А. Ж. Тиімді тамақтану салауатты өмір салтының өлшемі ретінде.....	332
Колова Е. К., Ерофеева Р. Ж., Аблев Ж. Ш. Психологическая подготовка спортсменов игровых видов спорта	338
Қасым Е. Ж., Уюкбаева М. Е., Кенесова Д. С., Куватов А. Ж., Дюсенбаева А. Ж. Массаждың адам ағзасының функционалды жағдайына әсері.....	344
Нариман А. А., Тлегенова Б. М., Мусабаева М. К. Правильное питание – фактор сохранения здоровья человека	350
Плесовских К. В., Николаенко М. В., Омаров Т. С., Балтабаев Е. С., Куватов А. Ж. Влияние атлетической гимнастика на здоровье студентов	356
Сабигатова А. Н., Балтабаев Е. С., Балтабаева А. Е. Роль физической культуры в жизни студентов	362
Сарканова А. Д., Балтабаев Е. С., Омаров Т. С., Маралбаев А. К. Здоровый образ жизни.....	367
Уюкбаева М. Е., Кенесова Д. С., Қасым Е. Ж., Куватов А. Ж., Дюсенбаева А. Ж. Емдік дене шынықтыру.....	372
Фёдоров К. О., Балтабаев Е. С., Омаров Т. С., Куватов А. Ж. Здоровый образ жизни.....	376
Шандыбасова А. С., Гатицкая Е. А., Мартыненко Д. В., Омаров Т. С. Балтабаев Е. С. Влияние атлетической гимнастики на здоровье студентов	381

**«XXII СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

ТОМ 8

Техникалық редактор: А. Р. Омарова

Корректор: А. Р. Омарова

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Басуға 18.04.2022 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$, Оффсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 22,56 Таралымы 500 дана.

Тапсырыс № 3915

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университеті» КЕ АҚ

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.